

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
ДВАДЦЯТЬ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

**Том 1
Аналітичні матеріали**

Київ 2011

У45 *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.*

Ukrainian Society. Twenty Years of Independence. Sociological Monitoring. Volume 1. Analytical Materials / Revised by V. Vorona, Doctor of Economy, and M. Shulga, Doctor of Sociology. – K.: Institute of Sociology, NAS of Ukraine, 2011. – 576 pp.

ISBN 978-966-02-6209-6

ISBN 978-966-02-6210-2

Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в межах бюджетної програми “Прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері розвитку галузей економіки, технічне забезпечення Національної академії наук України”. В першому томі узагальнюється двадцятирічний досвід соціологічного моніторингу, починаючи з першого року незалежності нашої країни. Ґрунтуючись на даних багаторічних репрезентативних опитувань населення України (1992–2011 рр.), автори статей аналізують стан та динаміку перетворень у соціоструктурній, економічній, політичній, культурній та інших сферах життя сучасного українського суспільства, зміни в умовах життя населення в місті й на селі, соціальне самопочуття, особливості відображення і оцінки соціальних реалій та перебігу суспільних трансформацій у свідомості українців.

У статтях збірника використано матеріали Європейського соціального дослідження, здійсненого за участі Інституту соціології НАНУ.

Для професійних соціологів, політиків, політологів, публіцистів, наукових працівників, аспірантів, викладачів та студентів соціогуманітарних вузів.

The survey was conducted by the Institute of Sociology, NAS of Ukraine, within the governmental programme “Applied research and technological development, works commissioned according to the state and governmental programmes on development of economy and technological support of the National Academy of Sciences of Ukraine”. In the volume 1, twenty years of sociological monitoring experience has been generalized. Based on the data of representative public polls conducted in Ukraine in 1992–2011, the authors have analysed condition and dynamics of changes in social, structural, economic, political and other spheres of modern Ukrainian life, changes in conditions of urban and rural life, social well-being, specific features of reflection and assessments of social reality and social transformations in the mass consciousness of Ukrainians since the first year of independence.

In the articles, there were also used outcomes of the comparative sociological survey conducted by the Institute of Sociology, NAS of Ukraine, within the All-European monitoring project European Social Survey (ESS).

The publication is aimed for professional sociologists, politicians, politologists, publicists, research workers, post-graduates, lecturers and students of social and humanitarian universities.

Рецензенти:

д.соц.н. **Куценко О.Д.**

д.соц.н. **Судаков В.І.**

д.соц.н. **Тарасенко В.І.**

ББК 60.5

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №6 від 25 жовтня 2011 р.

ISBN 978-966-02-6209-6

ISBN 978-966-02-6210-2

© Інститут соціології НАНУ, 2011

ПОБАЧИТИ СЕБЕ ТАКИМИ, ЯКИМИ МИ Є

(ПЕРЕДМОВА)

*Это наша с тобою страна,
Это наша с тобой биография.*

Країна – це територія, на якій живе населення, зорганізоване в державу. У цьому життєвому просторі людина задовольняє свої матеріальні, соціальні та духовні потреби, реалізує свої життєві інтереси, утверджує пріоритети й цінності.

Узгодження та регулювання спільного життя людей на цій території здійснюють передусім інститути (організації, структури) державної влади, а також – і дедалі більшою мірою – соціальні норми та громадянські інститути мірою перетворення населення на співтовариство громадян. І якщо держава і виконувані нею функції – свідоме і цілеспрямоване формування людей, то соціальні норми й інститути громадянського суспільства – це те, що не створюється цілеспрямовано людиною, а часто повторюваною дією і стає звичаєм, традицією, трансльованою від покоління до покоління.

Відібрані і перевірені часом соціальні норми визначають культуру взаємин у суспільстві, регулюють поведінку людини в різних життєвих ситуаціях і дають змогу судити про те, “що таке добре і що таке погано, що можна і що не можна” для забезпечення справедливого спільного життя людей на одній території. Культура – це те, що визначає вихід людини зі стану дикості й варварства і перетворення її на громадянина країни, а населення – на громадянське суспільство.

Можна коротко сказати, що населення країни перетворюється на суспільство з допомогою влади (інституту

Передмова

влади) – влади держави та влади культури. Перша регулює життя людей силою примусу (законодавчими й адміністративними методами), друга – через консенсус (згоду) людей, на засадах загальноприйнятих населенням країни етичних норм і цінностей. Влада культури – це, по суті, і є влада самого народу, якраз те, що визначає зміст давньогрецького слова “демократія”.

Мріючи про найсправедливіше суспільство на землі, соціалісти-утопісти від Т.Мора і Т.Кампанелли до Ш.Фур'є і Р.Оуена вважали за можливе існування демократії без примусової влади держави. По суті, на тих самих позиціях стояли й фундатори наукового комунізму – К.Маркс і Ф.Енгельс.

Аналізуючи й оцінюючи досвід Паризької комуни, К.Маркс писав про “знищення державної влади”, яка була “паразитичним наростом”, про “відсікання”, “руйнування” її; “державна влада стає тепер зайвою”, стверджував Маркс. Звуження державного насильства в регулюванні життя суспільства та й потреби у самій цій владі Маркс і його прихильники убачали в дедалі більш “всенародному” “виконанні функцій державної влади”. Здійснення повнішої демократії вони вбачали і в заходах Комуни зі знищення постійної армії, повній виборності та змінюваності всіх посадових осіб, скасуванні будь-якого виділення коштів на представництво, будь-яких грошових привілеїв для чиновників, зведення плати всім посадовим особам у державі до рівня “заробітної плати робітника”.

У перетворенні пролетарської держави на організацію вираження і захисту інтересів трудящих мас, поступовому звуженні її функцій із регулювання життя суспільства, а зрештою – її відмиранні В.І.Ленін бачив “розвиток демократії до кінця” – як “одне з основних завдань боротьби за соціалістичне переоблаштування суспільства”.

Але якщо утопісти в утвердженні демократії виходили з прагнення до справедливого устрою життя й апелювали до етичних норм, то науковий підхід передбачає пошук закономірності в розвитку людського суспільства. І таку

закономірність було встановлено. Вивчаючи умови життя мозельських селян і причини дроблення селянської власності на землю, молодий Маркс дійшов висновку, що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії. Заняття ж економікою засвідчили, що самі економічні відносини у сфері матеріального виробництва (виробничі відносини людей) аж ніяк не довільні, а детерміновані енергетичною базою, технікою і технологією виробництва і не залежать від волі та свідомості людей. Так був вироблений природно-історичний підхід до пізнання і розуміння всієї системи суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних. “Ручная мельница, – писав Маркс ще 1847 р., – дает вам общество с сюзереном во главе, а паровая мельница – общество с промышленным капиталистом”.

Невдалий досвід Паризької комуні і російських більшовиків зі встановлення влади народу (демократії) лише підтверджує внутрішній взаємозв'язок і взаємозалежність всієї системи суспільних відносин. Це підтверджують і сучасні спроби насильницького нав'язування західної демократії у країнах Африки, Близького і Середнього Сходу. Наочні та переконливі приклади цього – Афганістан, Ірак, Лівія...

Простіше кажучи, не може бути повноцінної демократії без громадянського суспільства, не може бути громадянського суспільства, якщо люди не громадяни; у більшості своїй люди не можуть бути вільними громадянами, коли вони бідні. Економіка не може забезпечити добробут населення за низької продуктивності праці, ґрунтованої на застарілій техніці і відсталій технології виробництва.

До здобуття політичної незалежності Україна, здавалося б, мала всі об'єктивні передумови для повноцінної демократії. За виробництвом певних найважливіших видів промислової та сільськогосподарської продукції на душу населення країна перебувала на рівні найрозвиненіших держав Європи і світу. Серед республік Радянського Союзу

Передмова

Україна відрізнялася соціальною і політичною стабільністю. І саме українські політики протягом майже тридцяти післясталінських років (1953–1982 рр.) перебували на чолі Політбюро ЦК КПРС і фактично керували всіма сферами життя великої країни.

Проте не минуло й року після проголошення незалежності, як великі й цілком виправдані надії та очікування населення України обернулися цілковитим розчаруванням. Проведене вже у травні 1992 р. Н.Паніною великомасштабне комплексне соціологічне дослідження (в подальшому покладене в підґрунтя моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ) засвідчило, що середній розмір заробітної плати по Україні за останній місяць становив лише 10 дол. США, а сукупний дохід на одного члена сім'ї – й того менше – 8 дол. США. Переважну більшість населення охопила розгубленість. Майже 85% респондентів з репрезентативної загальнонаціональної вибірки вважали, що у країні (Україні) “все так хитко, що може відбутися все, що завгодно”. Однобічна критична оцінка всього радянського і соціалістичного і таке ж однобічно захоплене сприйняття всього західного, зміна, із проголошенням незалежності, засадових основ суспільства (економічних, соціальних, політичних), включно з нормами моралі, закономірно призвели до аномійної реакції суспільства. Аномійна деморалізованість виявилася психологічною реакцією людей на несподівано посталу в Україні соціальну ситуацію, коли одна система норм і цінностей, які об'єднують людей у суспільство, зруйнована, а інша, нова, ще не сформувалася. Поширеність аномійної деморалізованості у перший же рік незалежного існування України перевершила всі навіть найпесимістичніші очікування дослідників. Понад 80% дорослого населення України виявилися схильними до стану аномійної деморалізованості.

Характерною реакцією на аномію стало поширення цинізму. На таку швидку і просто обвальну деморалізацію українського суспільства свій вплив справили, якщо не

масові, то далеко не поодинокі прояви цинізму і корупції в органах державної влади та управління всіх рівнів, серед їхніх вищих і перших посадових осіб.

Це не могло не відбитися на громадській думці та масовій свідомості населення, вихованого в дусі патерналізму і схильного очікувати на негайні зміни на краще від всенародно обраного Президента України, Уряду і Верховної Ради вже політично незалежної України.

Не минуло ще й півроку після легітимного обрання і формування найвищих державних органів влади й управління країни, як практично панівною характеристикою масової свідомості став негативізм, що виявився, за визначенням Є.Головахи, у трьох “не-”: недовіра, невдоволення, непевність.

Згідно з результатами зазначеного пілотного моніторингового дослідження Інституту у травні 1992 р., 80% респондентів вважали, що більшість людей взагалі ні у що не вірять і що за “теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити”. “Радше задоволених своїм становищем у суспільстві” на той час виявилось лише 16% населення, тоді як “радше не задоволених” понад половини населення. Від 50 до 70% людей були охоплені страхом перед зростанням злочинності (68,0%), підвищенням цін (66,4%), загрозами безробіття (60,3%), голоду (50,3%) і міжнаціональних конфліктів (49%).

За умов обвального падіння матеріального виробництва, що розпочалося буквально одразу, і масового зубожіння населення влада замість невпинно декларованих служіння народів і турботи про національні інтереси фактично перетворилася на комфортний і майже законний, хоча і явно неправовий і нетрудовий засіб особистого збагачення. Роздержавлення і приватизація загальнонародної власності в народі зажила назву “прихватизація”. А добре відомий юрист і політик, котрий як колишній міністр, що спостерігав ці процеси зсередини, схарактеризував поетапну приватизацію як: прихватизацію (до 1994 р.), розграбовування (1994–2004 рр.) і мародерство (після 2004 р.).

Передмова

Унаслідок вельми поспішного, непродуманого і непідготовленого демонтажу Радянського Союзу і проголошення незалежності Україна одразу втратила створений кількома поколіннями українців досить високий економічний, соціальний і духовно-етичний потенціал демократичного розвитку.

Проголошена незалежною Україна, по суті, виявилася вільною територією життєвого простору населення, що перебувало на ній. Тому націонал-патріотам, як вони самі назвали себе, коли волею долі опинилися на чолі населення цієї території і гучно, з натхненням проголошували патріотичні гасла, довелося починати все з початку, розв'язуючи одночасно три складні проблеми з перетворення території із 52-мільйонним населенням на сучасну європейську країну: 1. Будівництво правової держави й утвердження демократичних засад політичного життя. 2. Формування громадянського суспільства. 3. Створення нової, ринкової економіки, підвищення рівня і якості життя населення.

Перша проблема полягала в тому, що до влади прийшли непідготовлені люди, хоча, поза сумнівом, із найшляхетнішими прагненнями. Ніхто не мав ні досвіду, ні теоретичної підготовки державного управління, а тих, хто мав такий досвід, дуже швидко усунули від керівництва. Не було – та й сьогодні немає – ні стратегії, ні тактики будівництва незалежної демократичної держави. Крім того, при владі опинилися бідні, порівняно із західними стандартами, люди, які не змогли встояти перед активно нав'язуваною Україні західною неоліберальною моделлю розвитку і цінностями суспільства споживання. У результаті особисте прагнення “жити, як у Європі, вже сьогодні” – щоправда, за винятком європейських моральних норм, у багатьох, якщо не у більшості, почало брати гору над патріотичними прагненнями. Цінність людини почала визначатися не за тим, “що вмієш”, а за тим, “що маєш”. Долі народу і влади, вочевидь, розійшлися.

Друга проблема, що ускладнювала незалежне національне державне будівництво, – процес глобалізації економіки й усіх сфер життя суспільства, що розгортається нині у світі. Не маючи повноцінного досвіду міжнародної співпраці, Україна опинилася під могутнім тиском головних світових провідників глобалізації – МВФ, МБ, СОТ і ТНК – і, багато в чому ускладнивши стосунки з Росією і країнами СНД, мусила діяти за нав'язуваною їй моделлю розвитку, що вже призвела до краху не одну країну, що розвивається. Крім того, глобалізація, із властивими їй комерційними, фінансовими, валютними та іншими “таємницями”, спричинялася до відпливу із України капіталів і найкваліфікованішої робочої сили – фахівців і науковців. Уже в 1994 р. на рахунках українців за кордоном виявилось 15 млрд дол. США, які Л.Кучма обіцяв, балотуючись на пост Президента України, повернути до країни. Але, незважаючи навіть на ухвалений указ, 2004 р., ці рахунки, за даними ЗМІ, становили вже близько 40 млрд дол., а в роки президентства В.Ющенка сягнули 50–60 млрд дол., що істотно перевищує навіть річний бюджет України. За 20 років незалежності лише на постійне місце проживання за кордон виїхало на 1 млн 200 тис. осіб більше, ніж прибуло до України, а про декілька мільйонів кваліфікованих, здорових і енергійних людей, що працюють за кордоном нелегально, годі й говорити. І при цьому ніхто з багатих українців, що “сумують” за батьківщиною, не привіз свої капітали до України.

І третя, специфічна для України проблема, – ми залишилися наодинці з Чорнобильською катастрофою і необхідністю щорічно виділяти значні кошти з бюджету країни на ліквідацію її наслідків без огляду на розвал економіки і бідність населення. І цього не можна було не робити, зокрема і з тієї причини, що майже половина населення України, як засвідчували дослідження Інституту соціології, проведені у травні 1992 року, не позбулася страху перед наслідками Чорнобиля.

Передмова

Тому, оцінюючи 20-річний шлях незалежного політичного розвитку України, всіма цими доленосними для країни проблемами та чинниками не можна нехтувати.

Проголосивши політичну незалежність, Україна однозначно задекларувала демократію як головний засіб успішного виконання всіх завдань із формування у країні справедливого суспільства. Зважаючи на природно-історичний процес розвитку суспільства і розуміючи безпосередню залежність можливого ступеня демократії від стану соціальних відносин і рівня добробуту населення країни, соціологи Інституту в 1992–1994 рр. зосередили увагу на розробленні соціологічних показників, які дали б змогу вимірювати як стан і динаміку суспільства, так і якість життя населення, рівень його добробуту.

Особливо складним, та й принципово новим для пострадянських суспільствознавців було розроблення комплексних кількісних показників, здатних вимірювати різні параметри життя суспільства й оцінювати досягнутий у країні рівень демократії. У порівняно короткий термін така система інтегральних індексів, що охоплюють визначальні характеристики життя суспільства, була вперше в соціологічній науці розроблена Н.Паніною і Є.Головахою; а низка інших індексів, що існували у світовій науці, були ними ж доопрацьовані й адаптовані для масових соціологічних опитувань в Україні. До розроблення нових соціологічних показників для оцінки стану і динаміки всіх складових соціальних відносин були залучені всі наукові відділи Інституту. У результаті з 1994 р. загальнонаціональний соціологічний моніторинг почав реалізуватися щорічно.

Для опрацювання та аналізу результатів моніторингового дослідження, розрахунку інтегральних показників провідний науковий співробітник Інституту А.Горбачик за участю Н.Паніної розробив унікальне програмне забезпечення для створення архіву даних соціологічного моніторингу.

З огляду на масштабність охоплення всіх аспектів життя суспільства щорічну періодичність і майже 20-річну

тривалість Моніторинг соціальних змін в Україні є унікальним не лише в Європі, а й у світі.

Тільки 2002 р. моніторингове соціологічне дослідження близьке за змістом до українського моніторингу почали з періодичністю раз на два роки проводити у 26 країнах Європи. Маючи досвід проведення національного моніторингу, Інститут соціології НАН України першим із країн СНД долучився до цього Європейського соціального дослідження вже з другої хвилі (2004 р.). Дещо пізніше до цього дослідження приєдналася і Росія. Це дало змогу проводити порівняльні дослідження стану і динаміки розвитку українського суспільства, побачити спільне і особливе в рівні демократії та добробуту народів різних країн, дати цілком обґрунтовані оцінки рівня досягнення Україною європейських стандартів життя і демократії.

У зв'язку з участю в Європейському соціальному дослідженні Інститут соціології після 2006 р. перейшов від щорічного проведення загальнонаціонального моніторингу до дворічного циклу – у парні роки.

Соціологічні показники, використовувані в загальнонаціональному моніторингу та інших цільових дослідженнях Інституту, уможливають урахування в соціальній структурі суспільства не лише розмірів доходу як основного показника виділення страт (верхньої, нижньої верхньої, середньої, нижньої і т. ін.), найчастіше, якщо не зазвичай, використовуваних у дослідженнях стратифікації суспільства за західними зразками, а й таких показників, як участь у виробництві матеріального багатства нації та, що особливо важливо, спосіб отримання доходу тією чи іншою соціальною групою. Такий підхід дає змогу виокремити соціальний клас, що виробляє матеріальне багатство країни і становить соціальну основу суспільства. Знаючи ж спосіб привласнення (ринковий, у формі обміну трудовими еквівалентами, або законодавчо-адміністративний), можна вирізнити політичний клас (або клас “слуг народу”).

Клас виробників матеріального багатства нації об'єднує інтерес щодо отримання доходу як еквівалента (частки)

свого трудового внеску в результат матеріального виробництва, що є підґрунтям життя людського суспільства. Натомість політичний клас об'єднує інтерес щодо стабільного особистого доходу, незалежно від ефективності та зростання виробництва й навіть у разі його падіння. В останньому випадку політичний клас, по суті, безоплатно привласнюватиме частину результату виробництва, що економічною мовою називається експлуатацією людей, зайнятих у матеріальному виробництві.

Прийнята в незалежній Україні західна система статистичних показників розвитку економіки (Єдина система національних рахунків) унеможлиблює проведення такого класового, з огляду на економічні інтереси, аналізу соціальної структури суспільства, оскільки практично виключає з ужитку та аналізу поняття й показники: матеріального виробництва, національного доходу, постійного і змінного капіталу. Поза належною увагою залишається “найголовніше і найважливіше для розвитку виробництва – продуктивність праці”. Не приділяють необхідної уваги при аналізі економічних і фінансових криз виробництву продукції в натуральному вираженні та її собівартості. При цьому головна увага концентрується на фінансових і валютно-кредитних показниках, покликаних, по суті, лише достовірно у грошових знаках відобразити виробництво і динаміку матеріального багатства нації, сприяти прискоренню і спрощенню процесу відтворення матеріального багатства і скороченню витрат товарного обороту.

Все це, на жаль, приховує суть процесів, що відбуваються як в економіці, так і в соціально-класових відносинах. Очевидно, не випадково відповідальні українські економісти, історики, політологи та соціальні психологи, намагаючись з'ясувати рушійні та стримувальні чинники розвитку українського суспільства, дедалі частіше використовують показники соціологічного моніторингу та інших досліджень Інституту соціології НАН України. Враховуючи цю обставину, другим томом презентовано-

го дослідження “Українське суспільство: 20 років незалежності” публікуються всі результати емпіричних моніторингових досліджень Інституту впродовж останніх 20 років у вигляді таблиць, графіків і рисунків для професійного широкого використання всіма суспільствознавцями, зацікавленими і не байдужими до долі України політиками і журналістами, викладачами і студентами вищих навчальних закладів.

Динаміка соціологічних показників двадцятирічної трансформації українського суспільства свідчить про його застійну дестабілізацію. Практично на незмінно високому рівні з 1992 р. залишається аномійна деморалізованість і цинізм суспільства, тотальна недовіра, насамперед до органів державної влади й управління всіх рівнів, політиків і політичних партій. Помітно підвищився ізоляціонізм українців і вияви ксенофобії. Деяко поліпшилося соціальне самопочуття населення, а його динаміка головно відповідала динаміці економіки країни. Але все ж таки впродовж усіх років незалежності інтегральний індекс соціального самопочуття населення перебуває в негативній частині шкали його вимірювання. Те саме можна сказати і про інші показники стану і динаміки українського суспільства, що не дає підстав для висновків про суттєві вияви тенденції до подолання застою дестабілізації.

За 20 років не відбулося помітних зрушень у становленні громадянськості українського суспільства й утвердженні соціальних норм і цінностей, що консолідують населення країни і регулюють стосунки і поведінку людей у різних сферах життя суспільства. Упродовж усіх років незалежності переважна більшість громадян країни (83–84%) не беруть участі у жодній із громадських організацій, політичних партій або рухів. Водночас помітно зросли авторитарні настрої. На 20-ту річницю незалежності майже 50% населення погоджується, що “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”, тоді як 1994 р. таких було 40,5%. Пошук “месії”, який прийде і наведе “лад” у країні, є не-

Передмова

минучим наслідком як руйнування моральних засад регуляції соціальної поведінки, так і недієздатності органів державної влади.

Усі революції в історії суспільства (принаймні в Росії та Україні) завжди здійснюються за активної участі та підтримки великих мас населення. І незалежно від їхньої назви – буржуазні, соціалістичні, демократичні – завжди декларують мету – свободи і добробут народу, інтереси національної держави.

Натомість революційна зміна основоположних засад суспільства, у тому числі й норм моралі, неминуче призводить до аномійного стану суспільства, що зумовлює серйозні загрози для реалізації декларованих революцією шляхетних цінностей і навіть загрозу втрати завоювань революції. Ця закономірність розвитку суспільства відкрита і сформульована ще класиками соціологічної науки Е.Дюркгеймом і Р.Мертоном.

Без подолання передусім недовіри населення до органів державної влади та управління, до всього політичного класу вихід України із застійного стану дестабілізації просто неможливий. Народ повірить владі й відчуження, коли переконається на ділі, що влада живе однією долею з народом. За сучасного стану техніки і технології виробництва, фінансових потрясінь витоки успіху (або невдач) України безпосередньо визначаються системою цінностей, моральністю і духом нації, що дають імпульс творчій енергії народу.

Доки ж влада, відокремившись від народу, співає пісню “у нас судьбы разные” і наочно це потверджує особистим збагаченням і демонстративним споживанням, корупцією і кумівством, своїми нерухомістю, дітьми, сім’ями та особовими рахунками за кордоном за умов масової бідності та зубожіння населення, Україна залишатиметься в застійному аморальному стані на узбіччі Європи.

Тож про що все-таки ця книга?

Це – правдива історія 20-річної трансформації населення України у громадянське суспільство. Бо це є бачен-

ня і розуміння кожним із нас і всім населенням перетворень, що відбуваються, досягнення їх методом безпосередньої участі у творенні нових демократичних взаємин між людьми і зацікавленого включеного спостереження – одночасно.

І водночас це книга про кожного з нас і всіх нас разом узятих. Бо оцінка більшістю більшості є самооцінка.

Уважно читайте цю книгу, і ви побачите у дзеркалі соціології своє реальне зображення. Сприймайте його таким, як воно є. І тоді всі суперечки про те, хто патріот України, а хто не патріот, хто виробляє багатство нації, а хто безоплатно привласнює його левову частку, хто справжній українець, а хто не справжній, розв'яжуться самі собою – все вочевидниться.

Передмову до презентованого колективного видання досліджень учених Інституту соціології НАН України можна було б і не писати, якби була впевненість у тому, що читач вже ознайомився з кількома працями соціологів Інституту, опублікованими напередодні 20-ліття незалежності України:

Шульга Н.А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. – К.: ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграфія” / Н.А.Шульга. – 2011. – 448 с.

Арсеенко А.Г., Малюк А.Н., Толстых Н.В. “Вызовы глобализации и Украина. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2011. – 517 с.

Соціальні наслідки Чорнобиля: час відродження (НАН України, Інститут соціології, Центр соціальних експертиз / За ред. Ю.Саєнко, Н.Ходорівської. – К., 2011. – 244 с.).

І все ж таки читачеві, який не байдужий до долі Батьківщини, я рекомендую обов'язково уважно прочитати всі ці книги у зазначеній послідовності. Не пошкодуєте.

*Директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України
В.М.Ворона*

Розділ перший

**Структурно-
інституціональні зміни
українського соціуму:
напрями соціологічного
осмислення суспільних
перетворень**

*С.Макеєв,
доктор соціологічних наук*

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ І УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Інституційні констеляції та різновиди суспільств

Нібито поставлена дослідникові соціогуманітарного профілю за обов'язок вимога пояснювати зовсім не безумовна. Набагато частіше обмежуються тим, що допитливо вдивляються в явища й процеси, прагнучи більш-менш точно описати побачене. Правило, що спонукає шукати відповідь на запитання “Чому все відбувається так, як відбувається?”, автоматично не спрацьовує, даючи знати про себе лише періодично й, часом, несподівано. Причини різноманітні: це, взагалі-то, важко, до того ж витіювата дескрипція нерідко буває такою ж переконливою, як і пояснюючі міркування, що є стимулом економити на подальших інтелектуальних зусиллях.

Водночас принципів, що надають сенс тлумаченню в суспільствознавстві в цілому й у соціології зокрема, лише декілька. Один із них – “структурний”. Мається на увазі, що явища такі, а процеси відбуваються саме так тому, що їм притаманна структура у вигляді класів, груп, категорій, у вигляді соціальних організацій, у вигляді соціальних інститутів. Принцип, не вичерпний, зрозуміло, бо відкритою залишається можливість висунути пояснення в перспективі культури, дії (взаємодії) або ж комунікації [1]. У нашому конкретному випадку висхідне, воно ж тривіальне, твердження формулюється так: найприкметніші, доступні безпосередньому спостереженню, риси суспільства зумовлені соціальними інститутами і тими співвідношеннями (координація, взаємодія, союз, симбіоз, субординація), які між ними встановлюються, підтримуються, модифікуються.

Інституційний аспект еволюції суспільств

Соціологія, як відомо, починається велелюбовними оповіданнями про еволюцію суспільств, фактично – еволюцію інститутів. За Огюстом Контом, у розвитку суспільства доцільно розрізняти три стадії (військову, юридичну та індустріальну), яким відповідали різні типи інституціоналізованих уявлень (релігія, метафізика і наука) і, як сказали б ми сьогодні, форм доміантних інститутів (сім'я, держава, людство). У Карла Маркса й Фрідріха Енгельса знаходимо низку суспільно-економічних формацій, інституційно своєрідних утворень, які послідовно змінюють одне одного. У Герберта Спенсера бачимо перехід від військового типу суспільства до промислового з ринком як доміантним інститутом, а у Фердинанда Тьоніса – від спільнот до співтовариств. Еміль Дюркгейм постулював метаморфоз сегментованого типу суспільства в організоване на основі деталізованого розподілу праці як невичерпного джерела солідарності, що обмежує аномію. У другій половині минулого століття Талкот Парсонс й Ентоні Гідденс також пов'язували відмінності між історичними типами суспільств з відмінностями в їхній інституційній конструкції. Такою є безперервна традиція, що не особливо переймається тим, що саме спричиняє еволюцію суспільств та інституційних систем, адже структурне пояснення синхронне за визначенням, воно перервне, а не континуальне.

Услід за Дюркгеймом варто вважати, що соціологія є наукою зовсім не про суспільство, а, головним чином, про соціальні інститути. Інакше кажучи, про такі, що історично склалися в спільнотах людей, стійкі та масові правила й нормативні приписи відчувати, розуміти, пояснювати, обґрунтовувати та діяти: “Самогубство” Дюркгейма, “Нарис про дар” Марселя Мосса – виключно про це. Є у дослідника сили й здатність окинути єдиним поглядом, тобто коректно і переконливо редукувати все це інсти-

туційне різноманіття в елегантну концепцію всього соціально суцього, будь ласка, адже шеренга тих, хто глобально бачить та мислить, була і залишається наскільки нечисленною, настільки й відкритою для поповнення.

Проте в подібному різноманітті виразно виділяються інституційні універсалії. Маються на увазі генералізовані способи ієрархізації та координації сумісного життя людей: держава, церква, сім'я, економіка, власність, політика, право, наука, освіта. Як роз'яснює в суто пропедевтичних цілях будь-який навчальний посібник, вони виконують найважливіші функції, виступаючи засобами розв'язання життєво важливих проблем. А в кращих з них додають, що якщо інститути й діють, то виключно за допомогою людей – добровільних або своєкорисливих носіїв писаних і неформальних установок, норм, прав і обов'язків, а останні в сукупності є не що інше, як організації. Атрибути і акциденції інституту тільки на упереджений, безапеляційний чи поверховий погляд неправомірно приписувати людям, адже вони-то, часто або завжди, діють так, ніби це їхні власні атрибути й акциденції – у власних інтересах або ж усупереч їм, недобровільно приймаючи “правила гри”, що встановлюються, контролюються і змінюються інститутами.

Легко уявити, що досить схоже на спокусливий самообман і нестримне фантазування, бо не зобов'язує пред'являти скільки-небудь переконливі описи й аргументацію, якусь віднесену углиб часів точку сингулярності, від якої стартує соціальна еволюція. Способи адекватної поведінки в стандартних, таких, що повторюються, ситуаціях складаються поступово, закріплюються в колективній пам'яті – міфах, традиціях, табу, обрядах. Проте нарощування інституційної різноманітності становить зміст вельми неспішного історичного процесу: основні інститути виникають не одночасно, їх зміст не є фіксованим, вони то відтісняються на далеку периферію соціальності, то переміщуються в її центральні сфери, збагачуючись змістом чи, навпаки, втрачаючи його. Але про точку сингуляр-

ності, а рівним чином й про початок інституціональності нічого певного сказати не можна – вони за межами пізнавального бачення.

У другій половині ХІХ ст., в колах суспільствознавців, що тільки-но складаються, про походження сім'ї, приватної власності та держави міркували докладно й просторікувато. Там, у загадковому і привабливому мороці часів, впевнено розпізнавалися якісь недиференційовані стани, коли традиційні, легітимні або харизматичні лідери відправляють владу, керують економічною діяльністю, нехай навіть за допомогою однієї тільки війни, а також вершать правосуддя, акумулюючи воедино принаймні три інститути. У період між античністю і Новим часом те, що відбувалося з інститутами і очевидно, і хитромудро. Релігія (церква) і рицарство були одними з найпомітніших у ранньому Середньовіччі, визначаючи характерність історичної епохи; але зародження, розквіт і занепад рицарства, наприклад, укладається в два сторіччя, як читаємо про це у Йохана Хейзінги [2, с. 540], залишивши численні свідчення про німецьку інституційну констеляцію. Тоді ж, за свідченням Марка Блока, було зовсім “забуто” римське право, а регуляцію спільного життя здійснювали місцеві традиції та звичаї, поняття “власність” і відповідний правовий статус практично не зустрічаються в писаних джерелах. Лише поступово писане право набуває інституційного статусу, виступивши інстанцією генералізуючою, і успішно долає множинність як своєрідність місцевих моральних настанов, так і судових прецедентів, що запам'яталися і слугували зразком [3]. Інститути, байдуже зрілі або такі, що тільки формуються, конфліктують, мирно співіснують, координуються і підпорядковуються, вступають у союзи. Жак Ле Гофф ретельно відновлює у своїх розвідках неоднорідність і неоднозначність відносин між системою освіти (університетами) і доміантними в середні віки світською й релігійною владами [4]. Серйозні розбіжності між останніми на предмет першості й верховенства зовсім не виключають більш-менш пос-

тійних союзів на основі загальних інтересів. Вільям Мак-Ніл, не так давно і з іншого приводу, називав союз трону і вівтаря “традиційним”, вказуючи на родовід, що тягнеться через епохи [5, с. 438]. Відкрито або приховано сильніші з інститутів привласнюють або визнають невід’ємно своїми деякі функції: середньовічна церква домагається регулювати економічну поведінку, сама стає власником, а також виступає як джерелом права, так і інстанцією його застосування – наказуючи, забороняючи, переслідуючи й караючи.

В епоху Модерну, тобто вже в нашу епоху, еволюція суспільств полягає головним чином у тому, яким саме чином переформатуються й автономізуються інститути. Відповідно виникає ідеологічно забарвлене уявлення про режими формування і відтворення інституційних констеляцій у капіталістичному суспільстві, що динамічно змінюється. Дистанціюватися від інших, здобуваючи незалежність, ставати складнішими і поширювати свою юрисдикцію на нові сфери або, навпаки, втрачати одного разу знайдені переваги, авторитет і вплив – така нині доля інститутів і, відповідно, суспільств. Деяко дискредитоване в минулому столітті слово “прогрес” позначає і такого роду перетворення, тобто диференціацію й емансипацію інститутів, у яких відповідність їх один одному, а також результативність взаємодії на загальне благо не втрачаються, а, як правило, зростають (організоване суспільство в термінології Дюркгейма). У ХІХ і першій половині ХХ ст. Англія, США, Франція поступово конструюють зразки того, що ми і сьогодні схильні називати “конституційною демократією” – співіснування порівняно незалежних інститутів і наявність легітимних засобів контролю за підтримкою такого порядку. Спенсер і Дюркгейм, полемізуючи між собою про засади досконалішого суспільства, вже твердо знали, що агресивно-регулятивне втручання держави в економіку, намір утвердити інституційну спайку або один тільки союз, ні до чого хорошого і ніколи не приводить. Приватній ініціативі, вільній грі підприємниць-

ких інтересів повинен надаватися відповідний простір, а надлишок права у вигляді регулюючих і обмежуючих розпоряджень у такому просторі відмовляє.

За останні сто з невеликим років у Північній і Західній Європі, у Північній Америці реалізовувався I-й тип еволюції суспільств Модерну, тип “дисперсно-автономної інституційної констеляції”, який, на думку багатьох експертів соціогуманітарного профілю, найуспішніше опирається ентропійним тенденціям. Однак і тут ознаки збурення і хаосу присутні майже постійно – чи то у вигляді рядового безладу у веденні справ (економічних криз, що періодично повертаються), чи то в подібності дюркгеймівської аномії (корупція, деморалізованість), чи то в практиках демонстративної нетерпимості та застосуванні державою насильства до власних громадян (сегрегація, апартеїд, покарання шляхом ув’язнення, соціальна ексклюзія в сучасних демократичних державах, пошук “ворогів демократії” у США після Другої світової війни). І все тому, що автономії й відповідності інститутів завжди недосконалі, фатально або підступно легітимуючи розбіжність емпіричної реальності та ідеального типу: асиметрична емансипованість емпірично існуючих інститутів проти теоретично симетричної.

У національних кордонах, де втілювався цей 1-й тип, зрозуміло, скажімо, що називається корупцією – негласний і нелегітимний контакт (у тривалій перспективі – союз) двох інститутів, найчастіше влади і бізнесу (або ж освіти і бізнесу), що передбачає отримання переваг бізнесом у веденні справ в обмін на фінансову винагороду. Інакше – встановлення грошово-договірних взаємодій у сфері, не строго і не назавжди забороненій для таких взаємодій правилом автономності інститутів. Утім, бізнес та право власності в капіталістичному устрої сильніші за будь-які інститути та права, а якщо взяти до уваги численні факти зв’язків транснаціонального бізнесу та національної влади, то ідеалізм тези про “дисперсно-автономну інституційну констеляцію” видаватиметься неприйнятним не одним тільки радикально налаштованим спостері-

гачам за вадами ринкових цінностей, цілей, правил і практик, всього “духу капіталізму”. І цій уявній утопії можливо і необхідно протиставити іншу уявну утопію, як і зробив нещодавно Ерік Олін Райт у рамках власної версії критичної соціології у книзі під назвою “Уявляючи реальну утопію”, де ним передбачаються й обґрунтовуються способи корекції функцій існуючих універсальних інститутів ліберально-демократичних суспільств, а поряд з ними конституювання альтернативних, які впорядковуватимуть окремі сфери взаємодії різних соціальних структур, що в підсумку і забезпечить збільшення емансипаційних ресурсів індивідів та спільнот, а значить і поступальний рух до справедливішого суспільства [6].

Інкубус – домінантна інституційна конструкція тоталітаризму

Тим часом ХХ ст. явило й зразки тоталітаризму – емпіричних, не ідеально-типових, інституційних конструкцій, зведених в окремих державах з частковим використанням традиційних універсалій капіталістичного суспільства: деякі ігнорувалися, як відбулося з ринком та власністю в СРСР, деякі поєднувалися і впорядковувалися між собою інноваційним чином. У нашому контексті питання не в тому, якими є умови і витоки тоталітаризму, а в тому, якою є його інституційна морфологія, що за тотальність несподівано, лише частково прогнозовано, зростає в чуттєву даність, що направляє, точніше, волюнтаристськи збурює індивідуальні долі, спільноти, відносини, процеси й дає ім'я всьому суспільному ладові. Така тотальність включає державу (влада), економіку і право (суд): три інститути “злипаються” в якусь нероздільність, у згусток, утворюючи явне ущільнення, якийсь фокус тяжіння в належному бути дисперсним за критеріями 1-го типу еволюції суспільств інституційному середовищі.

Вона являє себе зовнішньому світу ідеологічно – запереченням І-го типу, авторитетним свідоцтвом його соціальної виснаженості, вичерпаності історичного потенціалу і

приреченості на подолання. А у внутрішніх справах наполегливою дією, енергійною й енергетичною, повною нібито вітальності та історичних перспектив. Легко відчуті недостатність таких її визначень, як “констеляція”, “союз” або “симбіоз”, оскільки одразу втрачається найістотніше в ній – інтенціональність, схвильованість, майже гарячкова збудженість і діяльність, що нею емануються і поширюються по всьому інституційному полю. Інкубус і представляється найбільш відповідним “ім’ям”, що дає змогу утримати і зберегти такі істотні смисли й значення. І ось чому.

У латинській мові *incubo* є дієсловом із сімома значеннями: “я лежу в або на”, “я сиджу”, “я залишаюся вірним, дотримуюся, мешкаю” “фігурально – я висиджую”, “фігурально – я обтяжую”, “я приводжу в порядок, облаштовую”, “я властивий, належу”. В англійській мові *incubus* іменник і є синонімом *incubo* з трьома значеннями: “той, хто *лежить* на чомусь”, “дух, що охороняє приховані скарби” і, нарешті, “демон”. У російській знаємо тільки інкубатори – апарати з вироццвання всякої живності. Отже, інкубус складний (у нього декілька простіших елементів), він суб’єкт скоріше бадьорий, насторожений та мобілізований, ніж такий, що розслаблено спочиває, він наполягає, підтримує, упорядковує. Загалом, багата змістом інстанція, цей зміст варто утримувати в горизонті соціологічних міркувань, зберігаючи кожен гран сенсу, який одного разу і несподівано може знадобитися. Етимологія, бестіарій, демонологія, тваринницький індустріалізм, а також теорія інституційної структурації – все здатне стати матеріалом інтуїцій, допущень, інтерпретацій.

Наявність інкубусів прямо не реєструється соціологічними інструментами; вони “є”, але особливим чином. Інститути взагалі чуттєво-надчуттєві феномени, а інкубуси, скажемо не без збентеження, ще більшою мірою “надчуттєві”, вони за межами безпосереднього спостереження та індивідуального сенсорного досвіду. Подібного роду інституційні конструкції виявляють себе переважно за

функціями та “ефектами”, які більш-менш виразно, або навіть неухильно, проступають у зворотній часовій перспективі. Випадок СРСР нам зрозуміліший, ніж всі інші у нижченаведених констатаціях, він, головним чином, і мається на увазі.

У тоталітарному соціумі цього розбору найважливіша функція інкубусу полягає в збереженні влади, що її домоглися політичні угруповання. За тридцять п’ять років після 1917-го репресивні організації держави, що небувало розрослися, фізично знищили десятки мільйонів “ворогів народу”, точніше “ворогів влади”, тобто ні в чому не винних громадян. У наступне тридцятиліття переслідування дисидентів – розумово і емоційно невірноважених людей, як це підносилося в офіціозі, котрі страждали на очевидні душевні розлади – набагато вибірковіше, рахунок жертв йде лише на десятки тисяч. Тоталітарний інкубус еволюціонує в авторитарний: відтепер він не робить замах на життя всіх без розбору людей, але за природою своєю все ще доцентровий, леліє усупільнену власність. Проте обидва різновиди просякнуті страхом, інфікуючи ним інституційне середовище й повсякденне життя. Страх – тут основа невимушеної агресії проти власних громадян, так само як і безсилля в соціальній творчості. Переважно заборонного або руйнівного характеру жести, дії, риторика, які виходять від інкубусу, що караулить владу, наповнені непотайною, такою, що іноді виривається назовні, іноді не розтраченою, але завжди сліпою ненавистю.

Статус права й суду в інкубусі – умовний і декоративний. У багатьох галузях права (адміністративному, наприклад) просто немає ніякої потреби. Конституції 1936 і 1977 рр. існували самі по собі, перебуваючи як солідний у пред’явленні документ, що у внутрішньому користуванні ні до чого і нікого не зобов’язує: права і свободи декларуються, але на практиці не дотримуються. І суд начебто функціонує, адже стаття про незалежність судів присутня в обох редакціях Основного Закону СРСР, але він не самостійний і підпорядкований принципам партійного керів-

ництва. У Європі вже двісті років, як відомо, що недодача права, ослаблений або ж вибірковий контроль за його дотриманням перешкоджають, у термінах Дюркгейма, утвердженню органічної солідарності. Проте не в широтах, де інкубус домінує: закон тут поступається політичній чи ідеологічній доцільності; він і змінюється або ж ігнорується згідно з нею.

Економіка, далі, у край непродуктивна, марнотратна, закрита для інновацій. Дефіцит і низька якість переважної більшості продуктів й послуг повсякденного споживання спонукає, точніше, примушує індивідів створювати неформальні мережі обміну ними. Гроші не є загальним еквівалентом, вартість робочої сили компенсується заплутаною системою негрошових способів компенсації – пільгами і привілеями, диференційованими за безліччю підстав. У СРСР підприємництво переважно було винищене, а меншою частиною – загнане в глибоке підпілля. Його безумовне перебування в економічному просторі післясталінського періоду в еволюції соціалізму підтверджує наявність у слідчо-розшукових структурах держави “відділів по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності”. Інкубус, інакше кажучи, створює та відтворює ще й тіньову економіку, вже відчуваючи її як основну загрозу власній стабільності. Так, на початку 60-х років минулого століття на “прохання трудящих” покарання за операції з валютою посилене з 5–8 років до смертної кари. У наступні два десятиліття за економічні злочини засуджують так само часто, як і за кримінальні, а у 80-ті роки перед судом постають і представники вищих ешелонів партійно-державної влади.

Низка модальностей характеризує життя за авторитарного інкубуса: держава “не знає”, де і якою мірою вона повинна бути присутня як регулятор або арбітр (1); у соціумі не складається дисциплінованість як іманентна риса індивідуальної та групової поведінки (2); безпрецедентного поширення набувають емпіричні практики недовіри – відособлення над кооперацією, егоїзм над альтруїзмом,

лицемірство над щиросердністю, ворожість над доброзичливістю, підлесливість над незалежністю, неохайність у побуті над підтримкою чистоти і порядку, правовий нігілізм над автоматизмом дотримання права (3); на всіх рівнях організації суспільства в норму зводиться обмін послугами (обмін доступу до ресурсів) і “подарунки” при розв’язанні життєво важливих проблем – подяка в термінології громадян і хабарі в офіційній юридичній термінології (4).

Отже, соціуми відрізняються інституційним ландшафтом. В одних основні інститути доволі великою мірою автономні, орієнтовані, не імперативно, зрозуміло, на координацію дій, сумісність та відповідність. Інші ландшафти не такі, оскільки деякі інститути об’єднуються у ригідні n-елементні асиметричні констеляції, з доцентровими настроюваннями, а значить анахронічні за структурою й емерджентним ефектом. Тут реалізується 2-й тип еволюції суспільств – з реплікацією інституційних інкубусів, що продукують страх і недовіру в суспільстві, хаос і неорганізованість в економіці, практики безправ’я на всіх рівнях соціальної ієрархії. Інститути, які входять до них, при цьому деформуються та обмежують один одного як у можливостях нормально діяти, так і трансформуватися в ритмах, відповідних розміреному або гіперболічному піднесенню очікувань та сподівань людей.

Випадок України

Як засвідчив досвід останніх двох десятиліть минулого сторіччя, анігіляція авторитарного інкубусу можлива не менше, ніж двома шляхами. Китай вивільнив економіку, надавши їй небувалого динамізму, але проблеми із співвідношенням держави і права залишилися, періодично викликаючи критику з боку міжнародних організацій і структур, які стежать за дотриманням громадянських свобод. Країни Центральної і Східної Європи, а також Балтії помітно просунулися у відновленні 1-го типу інституційної еволюції суспільств, реанімуючи верховенство

права, відокремлюючи власність від влади й впроваджуючи ефективні імпульси розвитку економіки. Але низка країн пострадянського простору жодного із шляхів анігіляції не обрала.

Вільно або вимушено, але двадцять років тому трансформований у пізньому соціалізмі інкубус був успадкований Україною. За минулий з тієї пори час він модифікований, але не зжитий (третя модифікація в рамках 2-го типу чи, ймовірніше, симбіоз авторитарного інкубуса з “поставторитарними” надбаннями). Проте звиряти підсумки новонабутого та некритично прийнятого у спадок не станемо, та і справа ця важко здійснювана. Водночас про жевріючу життєдайність інкубуса свідчать боротьба за владу, неефективна економіка, серйозні проблеми з правом і судом. Декілька ілюстрацій на підтвердження цього.

До 22 грудня 1999 р. в незалежній Україні змінилося дев'ять урядів, тобто термін повноважень кожного вичерпувався роком. У 2000-і роки ситуація не особливо змінюється: ще вісім урядів, нині 17-й за два десятиліття. Питанням про ступінь конструктивності роботи виконавчої влади задаватися марно: рік відводиться “командам” на конвертацію влади в матеріальні й фінансові активи. Кабінети міністрів, які після 1992 р. оновлювалися кадрово приблизно наполовину, а, що достовірніше, різні політичні угруповання, отримували шанс узяти участь у сутичці за роздержавлювані шматки власності. І в обмін – не домагатися вищої влади. Шостий Прем'єр-міністр – Євген Марчук – був звільнений Президентом за те, що працював нібито на власний імідж, тобто відомо для чого накопичував символічний ресурс. Сьомий глава кабінету – Павло Лазаренко, не оглядаючись на принципи і осіб, розпорядився національним майном за допомогою віднімання з нього і привласнення протягом наданого йому року того, що відняв, відставлений з поста, а вже будучи народним депутатом й збираючи навколо себе відомо з якою метою однодумців, вимушений був втікати з країни в 1999 р., визнаний винним у адміністративних порушен-

нях у США і випущений з в'язниці у 2011 р., все ще підозрюваний ООН у розкраданні казенних 200 мільйонів доларів. Підозрілість і мстивість іманентні інкубусу, а 2005–2011 рр. дали нове тому підтвердження, як свідчить перебіг подій у справі Юлії Тимошенко, переконуючи, що справа не в людях при владі, а в інституційному принципі: ворог обов'язково повинен бути, а значить існувати і шанси невідступно дошкуляти йому. Пригадаємо етимологію і демонологію: інкубус-демон завжди насторожі, владу він охороняє як собі ж самому довірений скарб.

Становлення середнього і дрібного бізнесу відбувається в хитромудрих інтригах, маневрах і грі з владою різного рівня. Громіздкі дозвільні процедури для ведення підприємницької діяльності (надмірність права), численні лакуни в господарському праві (недодача права), дріб'язково-знущальна система контролю, що збереглася без змін, за державними і приватними заводами, агентствами, установами, природним чином об'єднували владу й економіку (бізнес) в якусь “нову солідарну залежність” на основі неформальних конвенцій щодо того, що дозволено і на яких умовах. Лише частково право, адже судові рішення також набувають товарної форми, але більшою мірою влада є гарантом збереження і продовження бізнесу. За п'ять років до ухвалення Конституції (червень 1996 р.) і введення гривні (вересень 1996 р.) правила взаємодії влади і бізнесу в економіці, що швидко чахне, йде в тінь, гостро потребує справжніх грошей, в основному затверджуються. За рідкісним винятком все стає товаром і знаходить ціну. В умовах, коли ресурси й активи всіх родів і сортів стають об'єктом нестримних домагань, а поєднання політичних і економічних майданчиків (або сцен) забезпечує привілеї та обіцяє вигоди, “незацікавлена дія” або дія “державно доцільна”, спрямована на дотримання якогось “загального блага”, дістається в долю непрактичним суспільствознавцям для споживання на конференціях і “круглих столах”.

Оскільки правила хоча частково встановлені, а негласні конвенції укладені, остільки переважно приватизована економіка, що й відрізняє її від економіки авторитарного інкубусу, починає поволі й невпевнено підніматися наприкінці 90-х років. Настільки неквапливо, що в 2010-му кризовому році ВВП становив 63% ВВП 1990 р. [7]. Щось подібне спостерігається тільки в Грузії та Молдові, але там не один рік йшла справжня війна, із застосуванням стрілецької та іншої зброї. Країни Східної і Центральної Європи досягли ВВП 1990 р. до середини 90-х (у Польщі у 2010 р. він подвоєний), а країни Балтії до середини 2000-х. Час, очевидно, тече у нас значно повільніше; фізики знають, що таке буває тільки поблизу масивних об'єктів, подібних до “чорних дірок”.

Зношеність основних фондів становила 40% у 2000 р. і 60% через десять років. Гігантська тінь, що не має аналогів у європейських економіках, які децентралізуються, приховує, за різними оцінками, від 30% до 50% усього господарства. У колізію з господарсько-правовими встановленнями, отже, вступає чи не половина економічно активного населення, що є швидше заниженою оцінкою, ніж завищеною. Економіка, що склалася, не чутлива до зовнішніх управлінських дій, фактично вона лише частково керована виконавчою владою, оскільки остання в особі статистичних органів бачить соціально-економічні процеси лише наполовину, в помітно спотвореній оптиці (нинішня модифікація інкубусу добре “бачить” тільки політику), а значить не в змозі реально оцінювати ситуацію. До того ж гроші в державі так і не стали загальним еквівалентом, адже заплутана система пільг і привілеїв різних категорій зайнятих і пенсіонерів залишилася майже такою, як була сконструйована у 30–60-ті роки минулого століття. І, нарешті, спосіб господарювання, як і за попередніх часів, все ще несприйнятливий до інновацій, експлуатуючи засоби виробництва без оновлення, він заперечує власне майбутнє. Проте його союз із величезною тіньовою економікою став значущою умовою відтворення

даної модифікації інституційного інкубусу – очевидне нововведення порівняно з попередньою. Тому і корупцію неможливо тлумачити як патологію, необов'язкову, прикру ваду – вона перетворилася на суспільну норму, органічну складову, боротьба з якою наперед безперспективна, оскільки немає експертів та спеціалістів з усунення норми.

Українська економіка постійно насторожі, полошиться черговими і позачерговими виборами або, толерантніше, вкрай чутлива до політичної кон'юнктури. У 2004 р. зростання ВВП становило 112%, а у 2005-му лише 103%, що варто прямо співвідносити із зміною влади та побоюваннями бізнесу, що негласні конвенції будуть переглянуті. Потім 102% було тільки в кризовому 2008 р. І цього ж року в 26 разів (до 6196,6 млн доларів) зросли українські інвестиції в економіку інших країн, а наступні два роки трохи збільшувалися. Велика частина їх – 93% у 2010 р. – відправлялася на Кіпр. Радше, це реакція на світову фінансову кризу, але, ймовірно, і на непередбачуваність дій держави у відповідь на неї. Три роки підряд спостерігається феномен “човникових інвестицій”: майже рівні суми (7–9 млрд доларів) відправляються на Кіпр, повертаються до України, щоб потім знову за маршрутом з українських варяг переправитися на грецьку або, хто його знає, турецьку частину уподобаного острова. Перелякані гроші інкубусу, що страшаються завтрашнього дня, врятували, загалом, українську економіку в роки світової кризи від остаточного паралічу, задовго до цього позбавивши інвестиційних стимулів, які одні тільки й здатні були вивести її із смеркового стану. Отже, страх локалізований у економічній сфері, а не в усьому суспільстві, як було за тоталітарного інкубусу.

Різні авторитетні структури практикуються в побудові індексів, що оцінюють економічний потенціал країн [8]. За всієї їхньої умовності одне безперечно: тут немає ніяких національних упереджень. За сумарним індексом (з трьох складових) конкурентоспроможності економіч-

ного зростання Всесвітнього економічного форуму Україні відведене 73-є місце з 131 країни, позаду всіх європейських і більшості пострадянських, а за окремим індексом ефективності роботи державних, суспільних і приватних підприємств навіть 115-е місце. У рейтингу Світового банку за легкістю ведення бізнесу Україна у 2009 р. поміщена на 142-е місце з 183 оцінюваних країн.

В інкубусі, як і зумовлено його природою, право (суд) животіють жалюгідно. Тезі про незалежність суду суперечить дуже багато фактів, а його рішення у багатьох випадках такі обурливі, що громадянам доводиться шукати судового захисту за межами вітчизни – Україна фігурує в лідерській десятці країн за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини. Цікаву роботу виконав би той, хто склав таблицю порушень статей Конституції органами і представниками влади за 15 років після її ухвалення. Важко уявити, що така робота може бути здійснена в стислі терміни, адже охочих, любителів та умільців обходити чи ігнорувати її дуже багато.

Було, звичайно, сподівання, що, приймаючи Основний Закон у 1996 р., обранці народу розуміють, що це таке – дати собі Конституцію. Саме собі, адже хоча всі зобов'язані її дотримуватися, але найголовнішим керівництвом до дії вона є для тих, хто управляє та ухвалює життєво важливі для країни рішення. Без метафори, запропонованої Корнеліусом Касторіадісом, не обійтись. Одиссей, повертаючись на Ітаку, пропливав повз солодкоголосих сирен, що заманювали людей чарівним співом. Ніхто з тих, хто раніше піддався звабливому запрошенню, не повернувся живим. Своїм супутникам він заліпив вуха воском, а себе наказав прив'язати дуже міцно до щогли. І тим “дав собі конституцію”: чую згубні спокуси, але не маю можливості піддатися їм.

У моніторингу Інституту соціології НАН України є розділ “Суспільна мораль, конфлікти, довіра”. Там з використанням ряду запитань з'ясовується сприйняття респондентами життєвих обставин, у яких вони перебувають.

Починаючи з 1992 р. і до цього дня, три чверті опитаних визнають, що все навколо хистко, невизначено, нема на що спиратися, нічому довіритися. Світ навколо не визнається своїм і близьким, він нібито збожеволів, з нього пішла передбачуваність, не зрозуміло як вибудувувати з ним відносини. Перед нами масове визнання безладу, що триває два десятиліття, патологічної розбіжності очікувань людей і порядку речей, що казна-куди попрямував, відрази до примусу жити в конфлікті із законом чи без його захисту.

І третя модифікація тоталітарного інкубуса за правом спадкоємності має хижацькі інстинкти, а тому без жертв не обійшлося. Жорстоке вбивство політичного журналіста Георгія Гонгадзе, сплановане високими посадовими особами і здійснене їхніми підлеглими з органів правопорядку, не має прецедентів у всій постсоціалістичній ойкумені. У Заяві Президента України (Л.Кучма), Голови Верховної Ради (І.Плющ) і Прем'єр-міністра (В.Ющенко) від 13 лютого 2001 р. акції протесту в Києві були названі "українським різновидом націонал-соціалізму", а мирним громадянам пропонувалося пригадати "як розпочинався фашизм", тобто устрашитися і підтримати владу, як устрашилася і підбадьорила себе подібною заявою сама влада. Втім, страшитися не того і не тих також у вдачі інкубуса. Після ухвалення Акта про незалежність населення України скоротилося на 6 млн осіб, а середня тривалість життя зменшилася на три роки в 90-х, а в наступне десятиліття майже не збільшувалася.

* * *

Деякі фізики і біологи, немов би іронічно, а насправді зарозуміло, говорять, ніби науки поділяються на природничі та протиприродничі, зарахувавши до останніх чи не всі соціально-гуманітарні. Здається, вони навіть не підозрюють, у чому саме мають рацію. Природа з усіма своїми грізними стихіями не зловмисна, але не такі люди. А від

людських вад і нерозсудливості, говорив Спенсер, як і від атмосферних знегод, немає ліків. І тому порядки сумісного існування такі небездоганні, що інакше як проти-природними їх начебто і не назвати. Веберівські ідеальні типи – це те, на що обставини, процеси і структури могли б бути схожими, але за рідкісним винятком, або навіть ніколи, не бувають подібним. Відтінки недосконалого – ось що, додатково, відрізняє два типи модерної інституційної еволюції суспільств.

В останні десятиріччя минулого століття Мак-Ніл і Чарльз Тіллі [9] на великому історичному матеріалі показали, як сучасні національні держави (влада) виникали з воєн за незалежність і як капіталізм сприяв зміцненню їхньої потужності. Двадцять років війни в Україні за владу і національне майно породили інституційний інкубус, що поєднує риси успадковані та новонабуті, а його найприметнішою рисою залишається антигуманізм: держава “не знає” що і як робити в першу чергу, що в другу, а від яких дій та намірів зараз варто взагалі утриматись, страх локалізований в окремих сферах і навіть спільнотах, ненависть, притаманна тоталітарному, поступилася місцем байдужості та зневажливості до “слабких соціальних категорій”, насильство в політичній риторичі набрало вигляду принциповості на основі відданості народній і державній справі, а модальні характеристики попереднього різновиду залишилися в повній силі. Про часткову чи повну деструкцію інкубусу йтиметься, якщо це не утопічна мара, тільки тоді, коли єдиний недооцінений товар у країні – робоча сила – почне прозоро й безпосередньо купуватися за світовими, або, хоч би, центральноевропейськими цінами.

Час цей укритий за неблизьким горизонтом майбутнього і не видно героя, який розрубав би інституційний вузол “держава (влада), економіка (бізнес), право (суд)”, що генерує одну тільки видимість соціального порядку. Але є і оптимістичніша опція: до вітчизняного інкубусу можна притерпітися, пристосуватися і навіть, за нагоди, м’яко

пожурившись на відсутність обнадійливої альтернативи, підтримати на виборах політичні сили, навчені вправно з ним поводитися. Як це давно відбулося на територіях, на північний схід від наших, а тепер подібна перспектива відкрилася і у нас.

Література

1. *Терборн Г.* Принадлежность к культуре, местоположение в структуре и человеческое действие: объяснение в социологии и социальной науке / Геран Терборн // Теория общества. – М.: Канон-Пресс-Ц., 1999. – С. 72–102.
2. *Хейзинга Й.* Осень средневековья / Йохан Хейзинга. – М.: Наука, 1988.
3. *Блок М.* Апология истории / Марк Блок. – М.: Наука. – 1986. – С. 170–181.
4. *Ле Гофф Ж.* Другое средневековье / Жак Ле Гофф. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та., 2002. – 328 с.
5. *Мак-Нил У.* В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках / Уильям Мак-Нил. – М.: Изд. дом “Территория будущего”, 2008.
6. *Wright E.O.* Envisioning Real Utopias / Eric Olin Wright // Готується до друку у видавництві VERSO. – Більшість розділів доступні на: www.ssc.wisc.edu/~wright/ERU.htm
7. Цифри в двох наступних абзацах розраховані за статистичними таблицями, що наведені в: Модернізація України – наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс] / К., 2011. – 416 с. – Режим доступу: www.prezident.gov.ua
8. Дані взяті з: Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця та ін. – К., 2009. – Розд. 4. Використання світових рейтингів для визначення пріоритетних напрямків розвитку України. – С. 351–366.
9. *Тилли Ч.* Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг. / Чарльз Тилли. – М.: Изд. дом “Территория будущего”, 2009. – 328 с.

*Є.Головаха,
доктор філософських наук*

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ: ШЛЯХ ДО КРИЗИ І ШЛЯХИ ВИХОДУ З НЕЇ

Вивчення досвіду інституціональних змін, накопиченого українським суспільством за два останні десятиліття, засновується на двох концептуальних тезах, обґрунтуванню яких присвячена ця праця:

1) у час здобуття незалежності відбулася кардинальна зміна інституціональних засад суспільного життя в політичній, економічній і духовній сферах, до яких українське суспільство інституціонально не було готове, що зумовило непослідовний і суперечливий характер процесів подальшої реінституціоналізації;

2) у даний час відбувається поглиблення кризи легітимності сформованого інституціонального порядку, пошук шляхів виходу з якої є першочерговим завданням держави, громадянського суспільства, політичної та інтелектуальної еліти в Україні.

Інституціональна теорія і сучасність

У подальшому аналізі досліджуваної проблеми я виходжу з фундаментального для соціологічної науки положення, згідно з яким соціальна інтеграція, соціальний порядок і саме існування соціуму неможливі без наявності в ньому засадничих соціальних інститутів у політичній, економічній і соціальній сферах. Причому навіть якщо ці інститути формально конституювані — існують відповідні установи і закони — загальна незгода жити за цими законами і недовіра інституціональним установам неминує призводити до руйнації існуючого соціального порядку, критичного рівня соціальної нестабільності, соціально-політичної конфронтації, розвалу економіки, соціальних заворушень і нового “інституціонального перевороту”. Так

принаймні впливає з класичних соціологічних теорій соціальних змін і соціальних революцій.

Говорячи про інституціональні зміни, необхідно чітко визначити зміст вихідних категорій “соціальний інститут” і “інституціоналізація”. Під соціальним інститутом я розумію впорядковані і відносно стійкі соціальні утворення (організації), які підтримують офіційно або конвенціонально прийняті правила, що регулюють соціальну поведінку в певній сфері суспільного життя на основі вимушеної чи добровільної згоди більшості членів суспільства з наявністю даних соціальних організацій та правил. Виходячи з такого розуміння соціального інституту, інституціоналізацію слід визначати як процес становлення нових соціальних інститутів у таких аспектах:

- процес становлення та прийняття суспільством нових формальних правил;
- створення організаційних структур, відповідальних за артикуляцію і порядок дотримання даних правил;
- формування такого ставлення масових суб’єктів до формальних правил і організаційних структур, яке відображає згоду людей з даним інституціональним порядком.

Соціальні інститути можуть мати різний статус у суспільстві за критеріями легальності й легітимності і відповідно справляти різний вплив на процеси соціальної інтеграції й формування соціального порядку. Це положення доволі чітко сформулював У.Баклі: “Якщо ми маємо намір уживати термін “інститут”, це означає, що нам треба бути готовими відрізнити “легалізовані” від “легітимізованих” інститутів і “легітимізовані” від “нелегітимізованих” інститутів; соціальну владу від легітимізованого керівництва й утилітарне або примусове підпорядкування від нормативної конформності та ціннісної згоди” [1, с. 167]. Таке розуміння соціальних інститутів припускає розгляд кількох типів інституціональних утворень, які справляють різний вплив на інтеграційні процеси і соціальну стабільність у суспільстві. Серед них повноцінний інтегративний і стабілізуючий потенціал має лише той, що наділений усіма інституціональними атрибута-

ми, — легальністю, легітимністю й інституціональною інфраструктурою.

У такому тлумаченні інституціональних категорій зроблена спроба врахувати досвід вивчення соціальних інститутів у рамках різних напрямів розвитку соціологічної думки. Історія соціології свідчить, що вельми впливові інституціональні концепти свого часу зрештою опинялися на периферії або просто “на узбіччі” соціальної науки. Сьогоднішні соціологи вкрай скептично ставляться до захоплення попередників організмичним підходом до опису і пояснення суспільних явищ. І все ж зараз, не менше ніж у минулому, велика спокуса інституціонального пояснення багатьох сучасних суспільств, держав, соціальних груп і рухів як безголових або безплідних, хворих або калік, старіючих або таких, що штучно омолоджуються. Та й у самоназві багатьох інституціональних утворень чітко проглядається організмичне коріння: правоохоронні органи, органи управління, освіти і т.п. І цілком можна було б обмежитися організмичним тлумаченням соціальних інститутів, ігноруючи неприємні асоціації з різного роду фізіологічними відправленнями, якби не численні труднощі, пов’язані з поясненням інституційних змін у термінах органічної теорії. Втрачаючи той чи інший орган в онтогенезі, високоорганізований організм гине або стає частково неповноцінним. З суспільством все значно складніше. Нерідко тільки завдяки руйнуванню системоутворюючих інститутів, ті чи інші спільноти людей здатні вижити, зберегти свою цілісність і перспективу розвитку. Яскравий приклад – відмова від радянської державної системи, її основоположних ідеологічних і економічних інститутів як основа пострадянської реінтеграції та появи реальної перспективи демократичного розвитку.

Хоча б тому, що далеко не всі соціальні інститути органічно вбудовуються в ту чи іншу соціальну систему, доводиться відмовлятися від однозначної їх інтерпретації як органів відтворення, пристосування і розвитку соціумів. А значить, доведеться відмовитися і від використання аналогій з законами біологічної еволюції в поясненні зако-

номірностей інституціональних змін. Соціал-дарвінізм – не менш спокуслива теорія для інтерпретації інституціональної динаміки, ніж органіцизм – для пояснення структури і функцій соціальних інститутів. Однак в обох споріднених теорій є загальна вада: “суспільний організм” не вкладається в прокрустове ложе законів біологічного функціонування та еволюції, і ніяк ця приваблива категорія не може обійтися без лапок, які завжди нагадують про те, що аналогії, за всієї їх видимої евристичності, майже так само далекі від виконання пояснювальних функцій у науковому пізнанні, як метафори, гіперболи та інші засоби вираження художньої думки, що нерідко використовуються в працях соціологів.

Давно минула мода і на функціоналізм у його розумінні й поясненні того, навіщо існують і як змінюються інституціональні утворення. Надмірне захоплення функціоналістів ідеями підтримки соціального порядку, стабільності, урівноваженості привели їх у гносеологічний глухий кут, у якому альтернативою революційному хаосу виявляється еволюційна деградація, тоталітарному порядку – демократичний хаос, запізнілій модернізації – середньовічне мракобісся. Популярнішою залишається конфліктна теорія інституціоналізації, проте в її рамках вкрай важко пояснити феномени глибинних інституціональних змін, ініціаторами та натхненниками яких виступають ті соціальні сили, інтереси яких ці зміни найбільше зачіпають. Яскравий приклад – радянська перебудова, ініціатором і першою жертвою якої стали партійні функціонери та їх привілейована номенклатура. Останнім часом найбільш прийнятними для соціологічної спільноти несподівано виявилися неоінституціоналістські теорії, запропоновані економістами, незадоволеними класичною спадщиною своєї науки та її неокласичним розвитком. Сьогодні соціологи дедалі рідше пов’язують інститути з конкретними суб’єктами соціальної взаємодії і все частіше з правилами “суспільної гри” і відповідними “транзакційними витратами”, які існують у тій чи іншій системі інституціональних правил. Для неоінституціоналістів сус-

пільне життя – передусім гра, яка може здійснюватися за правилами (“правильна” гра) або без правил – з невиправданими витратами.

Слід визнати, що неоінституціоналізм здатний просто і загальнодоступно пояснити, чому змінюються соціальні інститути: поки трансакційні витрати залишаються прийнятними для акторів, принципові зміни не потрібні; як тільки витрати виявляються більш істотними, ніж очікуваний результат інституціонально регульованої взаємодії, настає час змін, і на зміну застарілим правилам приходять нові, що мінімізують витрати. Але якщо такого роду інтерпретація інституціональних змін у окремих випадках може бути відносно креативною (наприклад, у поясненні тонкощів взаємин суб’єктів окремих сфер економічної діяльності), у більш складній соціальній системі вона виявляється черговою теоретичною ілюзією. Витрати – категорія підступна. Не тільки окрема людина може погодитися на максимальні витрати (аж до фізичної загибелі), керуючись ірраціональними мотивами, а й великі групи, суспільства, держави нерідко поводяться так само, приймаючи згубні витрати заради ілюзорних цілей і безглузких забаганок, що народилися у хворій уяві одного політичного лідера.

Закони інституціональних змін і їх дія в сучасному українському соціумі

Обмеженість неоінституціонального підходу до вивчення соціальних змін зумовлена абсолютизацією ролі інституціональних правил і недооцінкою опосередкованої ролі організаційних структур, ефективність яких у підтримці соціального порядку можлива лише в тому випадку, коли вони є легальними і легітимними, тобто мають законний статус і масову підтримку. Виходячи з такого розуміння соціальних інститутів, у кожній інституціонально регульованій сфері суспільного життя можна виділити дві основні складові:

1) інституціональна домінанта, яка спирається на дієві закони, розпорядження і організований контроль;

2) інституціональна периферія, у рамках якої знаходиться легітимний інституціональний резерв (традиційний або інноваційний).

Інституціональні зміни можуть здійснюватися еволюційним чи революційним шляхом, але в будь-якому випадку вони починаються в результаті поступової або вибухової делегітимації інституціональної домінанти в одній або декількох сферах соціальної життєдіяльності. Процес кардинальних інституціональних змін розпочинається з порушення інституціонального балансу, коли в одній з основних сфер суспільного життя (політичній, економічній, духовній) відбувається зміна інституціональної домінанти. Це може бути зміна політичного устрою, економічного укладу чи релігійно-етичних засад, викликана наростаючою делегітимацією неефективних законів та контролюючих їх виконання організацій з наступною легітимацією інституціонального резерву. Таким чином, ініціальна фаза інституціональних змін, незалежно від того як довго вона триває, визначається *законом порушення інституціонального балансу і зміни інституціональної домінанти*.

Яскравим прикладом кардинальних інституціональних змін у результаті порушення інституціонального балансу і зміни інституціональних домінант є Радянський Союз часів перебудови, в якому первинне скасування інституту цензури і наступне запровадження інституту демократичних виборів призвели до руйнування основоположних інститутів однопартійності, державної економіки, панівної ідеології і, урешті-решт, до розвалу держави як такої.

Емпіричний факт руйнації інституціональних засад радянського суспільства внаслідок розвалу СРСР та політичних, економічних і соціально-культурних змін, які супроводжували цей процес, навряд чи можна заперечувати в межах сучасних соціологічних підходів до вивчення феномена інституціональності. Досить сказати безпосередньо про феномен розвалу наддержави, про кінець панування комуністичної ідеології і знищення інституту однопартійності, про ліквідацію монополії інституту дер-

жавної власності, про зникнення одіозних тоталітарних інститутів у царині духовного життя — цензури, атеїстичного виховання тощо. Важко назвати бодай один соціальний інститут, який би цілком або частково не зруйнувався внаслідок пострадянських перетворень. Принципові зміни не заторкнули хіба що інститут сім'ї. У такій ситуації неминуче виникає загроза суцільної дестабілізації соціального життя, тотальної дезінтегрованості й соціального хаосу, оскільки інституціональні засади соціального порядку було остаточно зруйновано.

Але хаосу не сталося саме завдяки тому, що інституціональна домінанта на першому етапі трансформації українського суспільства змінилася тільки формально (законодавчо), а фактично (за масовою легітимністю) залишилась незмінною, тобто пострадянське суспільство в Україні за сутністю залишалось “радянським”. Сутність первинної пострадянської “української моделі” інституціональних змін визначалася прагненням влади утримати соціальну рівновагу шляхом мінімізації таких змін і збереження колишньої інфраструктури і механізмів соціального управління задля запобігання масової соціальної незатребуваності, яка є неминучим наслідком докорінного руйнування соціальних підвалин. Результатом реалізації цієї моделі була, з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, що мають насильницькі форми, а з другого — згасання економіки й соціально-політичної активності. Для досягнення масової підтримки такої стратегії в суспільстві культивувався тотальний страх перед будь-якими конфліктами, неминуче поширюваний і на необхідний для демократичного розвитку конфлікт між віджилими тоталітарними структурами управління і громадянським суспільством. Зрештою страх населення перед конструктивними соціальними конфліктами сам по собі стає механізмом, що стримує будь-які конструктивні зміни.

Неабияк залякане можливим соціальним хаосом за радикалізації суспільних змін, населення здебільшого дотримувалося тієї самої “політичної лінії”, що й владні

структури: декларативно підтримуючи ідеї демократизації суспільства, ринкової реформи та розбудови правової держави і нічого не здійснюючи для реального досягнення цих політичних цілей, не довіряючи політикам, але й не наполягаючи на активізації їхніх зусиль у розбудові демократичної держави з ефективною ринковою економікою. У цьому побоюванні — спільному для управлінської еліти, що боялася втратити звичні важелі управління, і для “мовчазної більшості”, що чіплялася за цю еліту, бо вбачала в її звичному зі старих часів образі гаранта “поганого миру” — полягало в той період основне джерело деградації економіки й дискредитації нової політичної системи. Подальший розвиток держави і суспільства не переконали більшість громадян України в тому, що інституціональна система, яка стихійно складалася двадцять років, заслуговує на довіру, показники якої за ці роки постійно знаходилися на низькому рівні, трохи покращуючись лише на кілька місяців після президентських виборів [2, с. 518].

Тому перше питання, яке хвилює сьогодні кожного, хто не байдужий до долі України: чи настільки глибокі та незворотні суспільні зміни, щоб можна було обґрунтовано стверджувати, що сьогоднішнє українське суспільство є *дійсно* “пострадянським”, а не тільки за формальною ознакою, яка вимагає знайти будь-яку загальну назву для всього, що утворилося на руїнах СРСР? З формального погляду і Росія, і Білорусь, і навіть Туркменія – такі ж пострадянські держави, як і Україна. Але незважаючи на те що українське суспільство все ще дуже віддалене від декларованих цілей побудови розвиненої демократії, уже сьогодні є підстави вважати його саме пострадянським не тільки за формою, а й за сутнісними рисами. До таких рис насамперед належать саме ті, які істотно відрізняють Україну від Росії, Білорусі та більшості інших пострадянських держав:

1) регулярна змінюваність вищої законодавчої і виконавчої влади з мирною передачею владних повноважень опозиції;

Розділ перший

2) вирішення соціально-політичних конфліктів без агресивної конфронтації і насильницького придушення масових акцій соціального протесту;

3) невтручання армії, внутрішніх військ і обмежене втручання служб безпеки в політичне життя суспільства;

4) існування впливових опозиційних ЗМІ та популярних телепрограм за участю політичної опозиції і незалежних експертів;

5) неприйняття громадською думкою дій влади, спрямованих на обмеження свобод і переслідування опозиції;

6) наявність впливової верстви середніх і дрібних підприємців, які спромоглися двічі захистити свої інтереси на “помаранчевому” і “податковому” майданах.

Водночас Україні притаманні риси, які дають підстави для її оцінки як держави, що зберігає і відтворює досвід не тільки “радянського”, а навіть й феодального суспільного устрою:

1) президентська вертикаль влади – копія компартійної, влада на місцях дедалі частіше асоціюється з феодальною;

2) загальний “радянський блат” перетворився на всеохопну пострадянську корупцію;

3) тіньовий сектор економіки домінує в економічному житті суспільства;

4) владні привілеї розширилися навіть порівняно з привілеями радянської номенклатури;

5) соціальна сфера, культура, наука фінансуються все за тим самим “залишковим принципом”, як і у радянському минулому;

6) суд і прокуратура залишаються залежними – і не тільки від влади, а й від платоспроможності учасників розслідувань та судових процесів;

7) у громадській думці переважають розчарування, недовіра до інститутів демократії і ринкової економіки та відчуття соціальної безпорадності.

У підсумку складається парадоксальна картина мирного співіснування в Україні двох взаємовиключних інституціональних систем, одна з яких близька до сучас-

ної західної моделі суспільного устрою і цілком готова до декларованої євроінтеграції, а друга виглядає більш відсталою з погляду сучасних модернізаційних процесів, ніж та, яка була в Україні на старті незалежності. Основна причина такої складної для України ситуації полягає в особливостях формування її інституціональної системи, яка склалася на момент здобуття незалежності і трансформувалася відповідно до загальних законів інституціональних змін.

Закономірний порядок інституціональних змін у період становлення незалежності України багато в чому визначив подальші суперечності та труднощі розвитку українського суспільства. Формальна легалізація демократичних і ринкових інститутів не підкріплювалася їх легітимацією в масовій і елітарній свідомості. В інституціональному резерві не було нічого інноваційного, крім масового демократичного ентузіазму і елітарного розрахунку на прискорену вертикальну мобільність і збагачення в умовах радикальних політичних і соціально-економічних трансформацій. Але нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися тіньові соціальні інститути, наділені специфічною легітимністю, що функціонували й розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори “природних” людських і ділових відносин за умов штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. У такий спосіб із радянських інститутів “блату” (загального протекціонізму) і “тіньової економіки” могли доволі швидко сформуватись інститути приватної власності й підприємництва відповідно до *закону легалізації інституціонального резерву*.

Але самої лише легалізації “тіньових інститутів” явно бракувало для перетворення їх на принципово нові ефективні інститути, які відповідали б новим декларованим цілям розвитку держави й суспільства. Недостатньо узаконити “розкрадання державної власності” у формі приватизації або “тіньову економіку” у формі підприємництва, щоб ці інститути набули легітимного статусу в суспільстві

й люди погодилися жити за цими нормами і правилами не як учасники “тіньового боку соціального життя”, а як законослухняні громадяни демократичної держави. Нелегітимність нових політичних та економічних інститутів виявилася невдовзі після легалізації їх у незалежній Україні.

Отже, інституціональний простір українського суспільства виявився вкрай суперечливим. З одного боку, більшість членів суспільства не довіряють ані колишнім, ані новим інститутам, відчувають аномійну деморалізованість [3], а з другого — зберігають соціальну витримку і толерантність. Які інституціональні механізми можуть зумовлювати таку суперечливу картину? Якщо нових інститутів іще нема як легітимних, а колишніх уже нема як легальних, які ж саме інституціональні утворення можуть виконувати доволі ефективні регулятивні, інтегративні й стабілізуючі функції? Для відповіді на це питання треба розглянути специфічний і багато в чому унікальний характер пострадянської інституціоналізації.

Чи існують підстави говорити про унікальність саме пострадянської інституціоналізації? Адже аналогічні соціальні трансформації пережили також європейські країни так званого соціалістичного табору. Утім, посткомуністична трансформація соціальних інститутів у цих країнах відрізняється від пострадянської. Наприклад, польське суспільство вже на самому початку трансформацій мало нові легальні й легітимні інститути — ринкову економіку, “Солідарність”, католицьку церкву [4]. До того ж лише за пострадянських умов з’явився феномен тотальної корумпованості, що звів нанівець процес легітимізації нових соціальних інститутів. В Україні віддзеркаленням цього феномена у масовій свідомості було стійке уявлення про те, що серед інших соціальних груп провідна роль у розбудові нової держави належить мафії.

Зрештою, у посткомуністичному світі лише у пострадянських державах (за винятком країн Балтії) у всіх генерацій громадян майже цілком був відсутній соціальний досвід життя за умов політичної демократії і ринкової

економіки. Тому збереження соціальної інтеграції і стабільності в Польщі, Угорщині, Чехії та інших країнах “пізньої комунізації” має інші, ніж у Росії та Україні, інституціональні засади, які уможливили для них здійснення у стислі терміни ефективної “шокової терапії” у той час, коли економіка пострадянських держав прискорено руйнувалася, а в політичному житті бурхливо розвивалися реставраційні процеси. Проте українське суспільство навіть за таких умов спромоглося, з одного боку, уникнути агресивної політичної конфронтації, зберегти демократичні ресурси, а з другого – поступово втрачати потенціал легітимації нових демократичних та ринкових інститутів. Пояснюється це дією закону *подвійної інституціональної системи перехідного суспільства*, сутність якого полягає у тому, що витіснені на периферію інституціональні доміанти можуть тривалий час перебувати в резерві, набуваючи ностальгічної легітимності в тому випадку, коли легалізовані нові інститути виявляються неефективними. У цьому випадку виникає феномен подвійної інституціональної системи, який спостерігається в українському суспільстві. Суть його полягає в тому, що системоутворюючі інститути радянського суспільства, втративши легальність, не втратили традиційної легітимності – згоди людей з соціальними правилами, заснованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти тощо. У свою чергу, нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства – тіньовий ринок, блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль – трансформувалися в легальні інститути “перехідного суспільства”, але не набули належної легітимності в силу їх масового сприйняття як “узаконеного беззаконня”.

Розглянемо, як ці абстрактні положення реалізуються в соціальній практиці. Подвійні ролі — народних обранців, державних управлінців і активних учасників підприємницької діяльності — виконують чиновники і депутати всіх рівнів, адже владні й комерційні інститути утвори-

ли те, що, скориставшись терміном відомого американського соціолога Р.Інглехарта, можна назвати “симбіотичним взаємозв’язком” [5, р. 286]. Головна причина кількісного зростання держапарату управління в Росії, Україні та інших пострадянських державах полягає в необхідності обслуговувати, поряд із колишньою соціальною структурою, за залишковими інституціональними нормами якої й досі живуть представники наймасовіших соціальних верств, ще й новостворену соціальну структуру — “бізнес-верству”, дрібних підприємців тощо. Серед бюрократії, що розрослася, точиться незрима війна за ті управлінські функції і робочі місця, які передусім пов’язані з контролем за новими структурами, адже у цьому контролюванні — головне джерело добробуту корумпованої бюрократії.

За умов, коли попередня соціальна структура в головних своїх рисах збереглася, а партійна номенклатура перетворилася на правлячу деідеологізовану бюрократію, яка збільшила свої лави за рахунок найспритніших демократичних лідерів, у суспільстві з’явилася паралельна соціальна структура. Нова структура розвивається за власними інституціональними правилами, які здатні прийняти лише найактивніші й найпідготовленіші індивіди, котрі становлять безперечну меншість у суспільстві, але потенційно претендують на домінуючу роль. До нової соціальної структури залучено соціально-класові й професійні групи, які за своєю кількістю становлять явну меншість, хоча за своїми претензіями на власність і дохід істотно перевершують запити представників традиційних і наймасовіших верств. Такий феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість — куди більше, ніж дозволяють легальні джерела доходу) жодним чином не сприяв розвиткові тенденції до злиття двох структур, зумовивши принципове розмежування їх у громадській думці як “народу-страждальця”, з одного боку, і “процвітаючої мафії” — з другого.

У такому парному взаємозв’язку перебувають майже всі інституціональні утворення, забезпечуючи громадянам

України змогу в кожному інституціональному секторі відчувати подвійне інституціональне навантаження і знаходити необхідні атрибути легальності й легітимності. Як відомо, у радянському суспільстві інститути охорони здоров'я й освіти ґрунтувалися на державному регулюванні з необхідними атрибутами легальності та легітимності. У тіньовому інституціональному просторі існували форми нелегальної лікарської практики і репетиторства. За нових соціальних умов державні інститути безплатної медицини й освіти існують як легальні й такі, що майже цілковито відновлюють радянську інфраструктуру. Збереглися не лише установи, а й робочі місця, статусні позиції й ролі, що конституують відповідні інститути. Водночас легалізовано приватні клініки й навчальні заклади, які в ідеалі мали конкурувати з державними і підвищувати якість освіти й охорони здоров'я. Але за умов тотальної коруптованості приватна медицина паразитує на державній інфраструктурі, і здебільшого одні й ті самі медичні працівники виконують паралельно дві ролі: малооплачуваних державних службовців і фахівців, котрі надають приватні послуги за рахунок зниження якості безплатної медичної допомоги. У двох ролях виступають і шкільні вчителі, які в державних школах, з одного боку, за мізерну зарплатню забезпечують можливість здобуття безплатної освіти у державній школі, а з другого — суцільно обкладають батьків даниною, поєднуючи це зі змогою отримання дітьми високих оцінок. Парадокс подвійної інституціоналізації полягає в тому, що в ролі хворих і батьків учнів громадяни України приймають таку інституціональну систему як неминуче лихо, а точніше як менше лихо, котре залишає, принаймні, можливість маневру в суперечливому інституціональному просторі.

Більшість громадян України перебувають у стані амбівалентності стосовно інституціональних утворень, легальність яких не підкріплена правом і мораллю, що проявляється в масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітим-

ність – збереженням мімікрованих старих інститутів, які здійснюють традиційну регулятивну функцію і спираються на збережені елементи соціальної інфраструктури, старі соціальні позиції та рольові приписи. Саме подвійна інституціоналізація забезпечує вельми своєрідну “інституціональну гіперповноцінність” українського суспільства, ґрунтовану на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності.

Шляхи виходу з кризи сучасної інституціональної системи

Закон подвійної інституціональної системи перехідного суспільства діє в усіх транзитивних суспільствах. Однак ступінь вираженості інституціональної амбівалентності варіює в дуже широких межах. В одних випадках тривалий час спостерігається чітка картина подвійності в основних сферах суспільного життя (саме така картина характерна для України в роки незалежності), в інших – і амбівалентність менш виражена, і терміни співіснування старих і нових інститутів не настільки тривалі (наприклад, післявоєнні Німеччина та Італія, постсоціалістичні держави Центральної та Східної Європи). Своєрідний вихід з інституціональної подвійності часів правління Б.Єльцина знайшла Росія, вилучивши з інституціональної периферії резерв, пов’язаний з її імперським минулим та євразійською ідеологією.

Український шлях подолання інституціональної подвійності досі не досяг успіху, оскільки пов’язаний зі спробою національного самоствердження, що включає дуже суперечливі складові – ідеологію “європейськості”, готовність протистояти автократії в поєднанні з психологічним ізоляціонізмом [6] і традиціоналізмом. Українське суспільство є ще дуже традиційним, воно ще дуже несучасне – від залишкових патріархальних відносин у родині до непотизму на вищих щаблях влади. Натомість подвійна ін-

ституціоналізація для України є феноменом тимчасовим і таким, що гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Він зумовлює рольову, нормативну й інфраструктурну переобтяженість інституціонального простору і постійно відтворює почуття соціальної безпорадності й незадоволеності соціальним становищем у більшості людей. Їхня згода жити за умов подвійного інституціонального навантаження є радше вимушеною і зумовленою особливостями соціально-культурного типу “*homo postsoveticus*”, історичний досвід якого й досі побоюється остаточної відмови від колишньої інституціональної системи, а новий пострадянський досвід свідчить про безперспективність сучасного інституціонального порядку. Внаслідок подвійного нормативно-рольового навантаження у пострадянському суспільстві вкрай обмеженим є неінституціоналізований соціальний простір, який, на переконання дослідників проблем формування соціального капіталу та нових соціальних рухів, саме й становить реальне джерело сучасного демократичного розвитку суспільства й інституційних інновацій, що забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин [7; 8].

У численних порівняльних міжнародних дослідженнях останніх років доведено, що соціальний прогрес на соціетальному рівні визначається наявністю трьох взаємопов’язаних інституціональних складових:

1) соціально-економічний розвиток (зростання доходу, технологічні інновації, підвищення рівня освіти, покращення стану здоров’я тощо);

2) демократизація (розвиток ефективної демократії, яка забезпечує основні політичні права та свободи людини);

3) зміна цінностей з традиційних на “емансипативні” (цінності громадянської культури, постматеріальні цінності тощо) [9].

Утім, остаточно не доведено, чи можна розглядати одну з цих складових як визначальний чинник позитивних суспільних змін, який детермінує та стимулює відповідні зміни в інших складових. Отже, держава, яка має на меті досягти високого рівня добробуту та сталого суспіль-

ного розвитку, повинна забезпечити умови для позитивних змін водночас у трьох інституціональних напрямках: економічному, політичному та ціннісно-культурному. Про це свідчить і досвід поетапного розвитку українського суспільства доби незалежності.

На першому етапі (1991–1998 рр.) помітний розвиток інститутів політичної демократії, що забезпечив вільні вибори Президента та Верховної Ради України, супроводжувався стрімким падінням економіки, суттєвим погіршенням рівня життя переважної більшості населення, *на другому етапі (1999–2004 рр.)* почалось економічне зростання та покращення показників соціального самопочуття людей, але водночас поступово погіршувалися умови розвитку політичної демократії, *на третьому етапі (2005–2009 рр.)* помітний розвиток політичної демократії супроводжувався гальмуванням темпів зростання економіки та кризою довіри до політико-правової системи.

Невдалий досвід реформування економіки та політичної системи України, незважаючи на окремі періоди економічного зростання та розвитку демократичних політичних інститутів, зумовлений насамперед невідповідністю цінностей та норм суспільного життя сучасним цивілізаційним вимогам. Результати багаторічного моніторингу Інституту соціології НАНУ та Європейського соціального дослідження (за участю України) переконливо свідчать про вкрай повільні темпи змін ціннісно-нормативних регуляторів суспільних відносин і соціальної поведінки, успадкованих з патріархального та тоталітарного минулого.

Цінності громадянського суспільства, політичного плюралізму, поваги до закону та прав людини, толерантності, консенсусної культури спілкування, захисту прав меншин і людей з обмеженими можливостями не поширені у масовій та елітарній свідомості, яка досі знаходиться під потужним впливом традиційної політичної, економічної та духовної культури минулого. Саме максимальне сприяння формуванню сучасної системи “емансипативних” цінностей є першочерговим завданням держави, громадянсь-

кого суспільства та інтелектуальної еліти України. А це передбачає такі кроки:

- припинення спроб зробити домінантою державотворення суперечливе історичне минуле та традиційну культуру з наголосом на фольклоризацію та клерикалізацію суспільства;
- спрямування системи освіти на формування цінностей та норм, притаманних розвиненим демократичним державам, спроможним забезпечити гідний рівень життя переважній більшості громадян;
- створення законодавства, що передбачає обов'язкове громадське обговорення (залучення громадських організацій відповідного спрямування) політичних та адміністративних рішень на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях.

І останнє: зміна цінностей має починатися саме з елітарної свідомості. На жаль, доводиться констатувати, що в сучасній українській еліті, відповідальній за державну політику, відсутнє ясне стратегічне розуміння реальної інституціональної системи в суспільстві, її нинішнього стану і перспективи. Якоюсь мірою на заваді формуванню такого розуміння стоять ідеологічний розкол країни і регіональний розкол еліти, а також те, що в Україні й досі зарано говорити про формування єдиної політичної нації. Утім, це — лише частина відповіді. Зрештою, представники політичної та бізнесової еліти в усі роки незалежності демонстрували єдність у тому, щоб не допускати “чужинців” до розподілу і перерозподілу загальнонаціональної власності. І негласної, ніколи й ніде не озвученої домовленості розглядати країну як деякий феодалізм, де всі суперечки з приводу права володіння і розподілу доходів мають вирішуватися винятково між собою, в “елітарному сімейному колі”, вони дотримувалися куди послідовніше й міцніше, ніж усіх публічно проголошених обіцянок й урочисто підписаних угод.

Чітка, побудована на справжньому розумінні національних інтересів, стратегія подальшого інституціонального розвитку суспільства відсутня насамперед тому, що

політичній еліті бракує розуміння її необхідності. Ідеться не про формальні документи і пропагандистські гасла, а саме про стратегічне розуміння завдань, які постали перед суспільством і державою. Перспектива українського суспільства безпосередньо залежить від того, як швидко політичні функціонери та їхні бізнес-партнери дійдуть до розуміння цих простих істин, без якого неможливе виконання їхніх головних функцій — ефективного політичного керівництва і компетентного державного управління. А без цього навряд чи можна сподіватися на просування України задекларованим шляхом до ефективної демократії, правової держави і вільної економіки.

Література

1. *Buckley W.* Sociology and Modern Systems Theory. — Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.
2. *Українське суспільство – 1992–2010.* Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010.
3. *Golovakha Y.* Post-Soviet Anomie in Russia and Ukraine / Y.Golovakha, N.Panina // Social Sciences. – 2009. – № 3. – P. 125–131.
4. *Rychard A.* Old and New Institutions of Public Life / A.Rychard // Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland (1980–1992). — Warsaw, 1992. — P.211–224.
5. *Inglehart R.* Modernization and Postmodernization / R.Inglehart. — Princeton, New Jersey, 1997.
6. *Offe C.* The New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics / C.Offe // Social Research. — 1988. — Vol. 52. — Winter. — P. 817–868.
7. *Putnem R.D.* Bowling Alone / R.D.Putnem // Journal of Democracy. — 1995. — № 6. — P.65– 78.
8. *Паніна Н.* Український профіль на європейському тлі / Н.Паніна // Критика. – 2006. – №11. – С. 2–4.
9. *Welzel C.* The theory of human development: A cross-cultural analysis / C.Welzel, R.Inglehart, H.-D.Klingeman // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol.42. – P. 341–379.

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ – ДЕЯКІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНСТАТАЦІЇ

До недавнього часу суспільні зміни, що відбуваються в Україні, прийнято було осмислювати в термінах “трансформація”, “перехідність”, а то й “кризовість”. Загальним для таким чином заданих концептуальних рамок було визнання доволі високого рівня невизначеності, в якому перебуває наше суспільство, розмитість уявлення про напрям переходу або трансформації. Але останнім часом як політичний, так і суспільствознавчий дискурс почали активно опановувати модернізаційну термінологію. Про модернізацію як про усвідомлено бажаний вектор руху говорять державні чиновники високого рангу [1], суспільствознавці починають розмірковувати на цю тему не мовою високої теорії, а в термінах, близьких і зрозумілих пересічним громадянам [2].

Напевне, соціологічний внесок у цей проект може бути досить вагомим і багатоплановим, включаючи, з одного боку, залучення численних напрацювань світової соціології, присвячених темі модернізації, до осмислення саме українських модернізаційних реалій і відзначаючи при цьому як її позитивні, так і негативні аспекти, а з другого – соціологія може пропонувати інструменти емпіричного відстеження ходу цих процесів. Певним чином отримані соціологічні констатації можуть відстежувати напрям реального руху суспільства, вказувати на те, яке далеке воно від декларованих модернізаційних ідеалів. Саме деяким таким констатаціям і присвячено дану статтю.

Для початку маємо визначитися з робочим розумінням модернізації, яке використовуватимемо.

Як відомо, у загальному сенсі під модернізацією розуміють системні суспільні зміни, що є наслідком процесу

індустріалізації і які відбиваються на всіх суспільних інститутах – від політики до сім'ї. Головні характеристики цих процесів: демократизація, бюрократизація, зростання диференціації праці, гнучка стратифікаційна система і відкритість її кордонів, висока мобільність, зміна ціннісних акцентів. Останнє коротко можна характеризувати як рух від колективістських цінностей традиційного суспільства (сім'я, релігія, мораль) до індивідуалістських (особистісна реалізація, індивідуальний успіх, кар'єра). Якщо у макровимірі соціального простору модернізаційні процеси ведуть до відповідних інституційних змін, то у мікровимірі це провокує суттєві особистісні зміни, зміни у тканині людських стосунків. Модерна особистість вирізняється набором особистісних характеристик, у основі яких – готовність покладатися передусім на саму себе, на власну ініціативу, таланти, знання, прагнення автономії, налаштування на раціональне планування життя, збільшення радіусу своєї соціальної ідентичності.

Попри переважно позитивні очікування щодо наслідків цих процесів у наших реаліях, за якими стоїть загальне бажання вийти на життєві стандарти, притаманні розвинутим країнам, не можна не відмітити тих проблем, з якими зіткнулися розвинуті країни на шляху модернізації. Ці проблеми і вузькі місця виявилися насамперед у екологічній, соціальній та гуманітарній сферах, на чому неодноразово наголошували класики світової соціології, такі як У.Бек, З.Бауман, П.Б'юкенен [3–5] та ін. Саме тому модернізація у країнах Східної Європи вже не виглядає простим повторенням того шляху, який пройшли країни Заходу.

Свого часу журнал “Соціс” запропонував серію статей зарубіжних авторів, які містили міркування з приводу того, як відбуваються модернізаційні процеси в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи і навіть щодо того, чи варто взагалі намагатися підігнати ці про-

цеси під поняття “модернізація”. Зазначалося, що за наявності великої кількості теорій модернізації у центрі їх уваги – ті сфери, які фундують ці процеси – виробництво, наука, технології, економіка. Коли ж справа переходить до соціальної сфери, то відповіді на запитання, як поєднати індустріалізацію, раціоналізацію з гуманізацією та екологізацією теорії модернізації не дають, радше обмежуючись загальними філософськими висновками про те, що це має бути [6, с. 49]. Висловлюються навіть апокаліптичні очікування щодо саморуйнування модернізованих систем: “Модернізацію вже переривали в минулому економічні й політичні кризи. Що, якщо це були не тимчасові муки пологів, а фактично перші ознаки колапсу, до якого зі зростаючою швидкістю прямує модернізована система?” [6, с. 51].

Поміркованіші автори, погоджуючись з проблемністю ситуації, пропонують, тим не менш, визнати методологічно релевантним вибір модернізаційної рамки як той контур, за допомогою якого пропонується осмислювати процеси, що відбуваються в наших країнах. Головний наголос, з погляду таких авторів, варто робити на культурних передумовах, тому спадку попереднього суспільного устрою, що неминуче відбивається на перебігові цих процесів у кожній окремій країні [7].

Як зазначає один зі скандинавських соціологів, навіть західні країни воліють по-різному використовувати концепт модернізації для осмислення власних суспільних процесів. У країнах Скандинавії осмислення соціальних та соціетальних процесів, за його висловом, рідко будуються на концепції модерну. Тому він ставить запитання: “...Чи дійсно концепції модерну й модернізації суттєво важливі для опису постсоціалістичних країн Центральної Європи?” [6, с. 60]. На думку автора, більш плідним для осмислення цих процесів може бути уявлення про різні модерни.

Саме особливості модернізації по-українськи можуть стати і вже стають цікавою темою для соціологічних досліджень. Наскільки українці прагнуть рухатися цим шляхом, як триває цей рух? На деякі з цих запитань ми спробуємо відповісти за допомогою даних, що містяться в матеріалах досліджень, які проводилися Інститутом соціології протягом останніх років¹.

У пошуку емпіричного референту поняття модернізації доречним видається використовувати термін “Захід” як символічне позначення того, що можна вважати метою модернізаційних процесів. Як зазначає один з російських дослідників, саме теорії модернізації значною мірою сприяли тому, що “Захід” виступає до певної міри синонімом модерного суспільства [9]. Хоча існує й інше розуміння Заходу, що виникає в бінарній парі Захід–Схід, але Захід у розумінні західні країни справді швидше прочитується як “модернізовані країни”.

Скориставшись цим у ряді запитань, вибудувавши таким чином відповідні індикатори, ми можемо побачити, наскільки наші громадяни налаштовані рухатися в цьому напрямі, наскільки деякі їхні повсякденні практики можуть вважатися близькими до тих модерних зразків, які існують в уявленнях наших громадян у вигляді загального образу “життя в країнах Заходу”.

Одним із красномовних індикаторів прихильності українців до модернізаційного шляху розвитку може бути відповідь на запитання про доцільність приєднання нашої країни до ЄС. Воно ставилося протягом всіх років моніторингового дослідження, починаючи з 2000-го. Результа-

¹ У статті використано результати досліджень Інституту соціології НАНУ: омнібус–2009, травень–червень 2009 р., репрезентативна вибірка 1799 осіб; моніторинги 1997–2010 рр., середня репрезентативна вибірка 1800 осіб; омнібус–2011-2, червень–липень 2011 р., репрезентативна вибірка 3200 осіб; омнібус–2011-3, травень–червень 2011 р., репрезентативна вибірка 1200 осіб.

ти відповідей наведено в *таблиці 1*. Судячи з динаміки, підтримка цієї перспективи за ці роки значно зменшилася – у 2000 р. позитивно відповідали 56% опитаних і лише 41,6% – у 2011-му. З коментарями і висновками тут треба бути надто обережним, бо не є зрозумілим – що саме спричинило таку динаміку. Чи це справді усвідомлення тих ризиків, про які писали Бек, Бауман та інші, чи це трансформація уявлень про реалії життя на Заході, що сталася з причини того образу Заходу, який виникає завдяки конструюванню цього образу під впливом внутрішніх подій. Якщо початково образ Заходу міг ґрунтуватися переважно на наповнених полицях магазинів, що вигідно відрізняло його від радянських реалій, то наразі у цьому розумінні ми вже “західні”. А от обґрунтування деяких реформ тим, що ми виходимо на західні зразки при зміні пенсійного віку або рівня оплати комунальних послуг, не додає позитиву в цей образ.

Натомість відповіді на запитання про бажання рухатися до союзу з Росією та Білоруссю демонструють протилежну тенденцію, хоча вона досить слабка і має значні коливання по роках (*табл. 2*). У цілому наразі (2011 р.) бажаних бути ближче до Росії та Білорусі налічується 58,3%, тоді як розпочиналася ця крива з 53,6% у 1997 р.

Але вже відповіді на інше запитання змушують констатувати певну парадоксальність ситуації – на запитання про зразок бажаного політичного устрою найбільше респондентів вказало на західні зразки як на найбільш бажані – 37,9%. Найближча до цього цифра – 26,3% відповідає вибору на користь радянського політичного устрою. Найменше наших респондентів влаштовує те, що ми маємо у себе, – 6,9% (*табл. 3*).

Ще один парадокс виявляється, якщо поглянемо на результати, наведені у *таблицях 4–5*. З одного боку, більшість респондентів – 52,6% – схильні шкодувати про розпад СРСР, але з другого боку – на референдумі про

Розділ перший

Таблиця 1

Як Ви ставитеся до вступу України
у Європейський Союз? (%)

Роки дослідження/ варіанти відповідей	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2011
Скоріше негативно	9,6	8,0	15	10	11,7	19,9	23,2	18,8	19,1	20,4
Важко сказати	34,4	36	40,1	41,6	39,7	32,9	33,8	36,9	35,3	38,0
Скоріше позитивно	56	55,8	44,4	47,7	47,9	47,2	43	44,1	45,5	41,6
Не відповіли	0	0,2	0,5	0,7	0,7	0	0	0,2	0,1	0

незалежність нашої країни, аби він був сьогодні (аналогічний тому, що відбувся у грудні 1991 р.) лише 29,9% проголосували б проти.

Якщо спробувати всі ці дані звести в єдину картину, то можна констатувати: українці демонструють високий ступінь невизначеності щодо модернізаційних (спрямованих у бік Заходу) прагнень нашої держави. Радше, вони сприйняли б певний мікс – рух у бік Заходу разом з

Таблиця 2

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України
до союзу Росії й Білорусі? (%)

Роки дослідження/ варіанти відповідей	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2011
Скоріше негативно	24,3	21	23,4	37	25,7	23,1	19,9	20,1	27,8	24,7	24,2	22,1	21,1
Важко сказати	22,1	17,5	23,7	22,2	21,9	18,8	18,1	16,8	18,4	14,3	15,4	16,3	20,5
Скоріше позитивно	53,6	61,4	52,7	40,8	52,3	57,8	61,9	62,8	53,6	61	60,2	61,4	58,3
Не відповіли	0	0,1	0,2	0	0,1	0,3	0,1	0,3	0,2	0	0,2	0,2	0

тими, з ким були в одній країні за радянських часів, з ким на повсякденному рівні ще залишаються тісними дружні та родинні стосунки. І при цьому все ж таки краще, якщо цей новий союз буде не таким тісним і дасть можливість зберігати власну незалежність.

Таблиця 3

Який політичний лад у державі видається Вам найкращим?
Омнібус 2011–2 (%)

Варіанти відповідей	% до відповідей
Політичний устрій за зразком західних країн	37,9
Нинішній політичний лад в Україні	6,9
Нинішній політичний лад у Білорусі	14,3
Політичний лад, який був у нашій країні до 90-х років	26,3
Важко відповісти	14,6

Але, схоже, українці, коли справа доходить до прагматичних вчинків, прагнуть озброїтися певним знаряддям, яке полегшить їм персональне просування в бік Заходу. Так, на запитання про мови, які бажано вивчати в школі, більшість респондентів – 84,5% – вказали на англійську (табл. 6), добре усвідомлюючи, що знання саме англійської відкриває їм або їхнім дітям шлях на Захід у символічному розумінні цього слова (як буквально, так і у розу-

Таблиця 4

Чи жалкуєте Ви про розпад СРСР? Омнібус 2011–3 (%)

Варіанти відповідей	% до відповідей
Так, жалкую	52,6
Ні, не жалкую	27,2
Мені все одно	10,5
Відмовилися відповідати	9,7

Таблиця 5

**Якби референдум стосовно незалежності України
проводився в даний момент, як би Ви проголосували?**
Омнібус 2011–3 (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>% до відповідей</i>
За	43,6
Проти	29,9
Мені все одно	10,4
Відмовилися відповідати	16,1

мінні можливості опанувати модерні життєві технології).

Звернімося тепер до особистісного виміру модернізаційних процесів і спробуємо поглянути, наскільки українці вже підпадають під визначення модерної особистості. Як зазначалося, однією з ознак такої особистості є розширення кола своєї соціальної ідентифікації, коли замість притаманного людині традиції акценту на належності своїй родині, малій батьківщині культивується відчуття належності більш широкій спільноті аж до цілого світу. Судячи з відповідей, наведених у *таблиці 7*, розширення сфери такої ідентичності далі своєї країни поки що просунулося мало. Громадянами світу у нас поки що себе відчують близько 3% наших співвітчизників.

Однією з головних рис модерної особистості є її орієнтованість у майбутнє, в чому відбивається перехід від циклічного уявлення про час, притаманне традиції, до лінійного бачення часу в культурі модерну. Особистісна спрямованість у майбутнє “опредметнюється” в модерному суспільстві у прагненні особистісного успіху.

Всі дослідники проблеми життєвого успіху зазначають, що треба виділяти два виміри успішності – суб’єктивний та об’єктивний. Коли наших людей запитують про їхню

Таблиця 6

Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати у загальноосвітніх навчальних закладах? Омнібус 2011–3 (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>% до відповідей</i>
Російську	68,7
Англійську	84,5
Німецьку	26,4
Польську	6,9
Іншу	2,9

власну успішність, то відповіді стосуються переважно суб'єктивного розуміння успіху, що близьке до переживання щастя. Воно, як правило, пов'язується з сім'єю, родинними стосунками, близькими людьми і наближене до цінностей традиційного суспільства. Коли ж люди оцінюють успішність іншої людини, то говорять про її об'єктивну успішність, що найчастіше пов'язано з успіхом соціальним. Саме успіх соціальний, вдале просування соціальними сходами характеризує успішність життя модерної особистості. Але такий успіх – не кінцевий результат, а

Таблиця 7

Ким Ви передусім себе вважаєте? Омнібус 2009, Моніторинг–2010 (% до тих, хто дав відповідь)

<i>Роки/ варіанти відповідей</i>	2009	2010
Мешканцем села, району чи міста, в якому я живу	27,4	27,3
Мешканцем регіону (області чи кількох областей)	8,9	6,6
Громадянином України	48,9	51,3
Представником свого етносу, нації	2,6	3,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	8,3	6,9
Громадянином Європи	1,0	0,9
Громадянином світу	2,1	3,1
Інше	0,8	0,8

неперервний процес, коли успіх учорашній є лише ресурсом для успіху завтрашнього. Модерне суспільство тим самим формує як уявлення про успіх, так і уявлення про допустимі ресурси його досягнення. Що ж думають про ці ресурси наші громадяни? Якими їм уявляються ці ресурси в реаліях західних суспільств (з огляду на ту модель Заходу, яка у них склалася), і якими їм бачаться дієві ресурси для досягнення успіху в нашій країні? У таблиці 8 подано результати відповідей на запитання щодо цих ресурсів досягнення соціального успіху (що позначено як високе соціальне становище) в нашій країні та країнах Заходу.

Судячи з результатів, можна виділити три категорії ресурсів:

Ресурси, що переважають у нашій країні: “впливові родичі”, “заможні батьки”, “уміння іноді йти в обхід закону”, “впливові друзі”, “егоїзм, індивідуалізм”.

Ресурси, що переважають у країнах Заходу: “високий інтелект, здібності”, “гарна освіта”, “уміння розпоряджатися грошима”, “знання іноземних мов”, “чесність, принципиовість”, “вихованість, гарні манери”, “політична обізнаність”.

Ресурси, що приблизно однаково вагомі для нас і для країн Заходу: “приваблива зовнішність”, “гарне здоров’я”, “походження з родини з високим соціальним становищем”, “готовність допомагати людям”, “прагнення і уміння робити людям добро”, “готовність йти на ризик”, “уміння переконувати, красномовність”.

Особливої уваги з огляду на нашу тему заслуговує той факт, що ці дані не надто різняться за віковою ознакою (табл. 9). Якщо молодь до 30 років ще має певні ілюзії і вважає, що “здібності та інтелект” їй можуть допомогти більше, ніж “уміння іноді йти в обхід закону” (33,2% проти 30,8%), то вже у групі найбільш активних громадян (30–55 років) це співвідношення різко змінюється. Серед

Таблиця 8

**Що з переліченого нижче, на Ваш погляд,
є найважливішим для досягнення людиною високого
соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?
N=1789, Омнібус-2009 (%)***

<i>Варіанти відповідей</i>	У нашій країні	У країнах Заходу
Високий інтелект, здібності	30,3	56,1
Гарне здоров'я	27,6	23,0
Приваблива зовнішність	11,1	9,7
Готовність йти на ризик	18,6	18,3
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	5,3
Чесність, принциповість	11,0	18,3
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	6,1
Готовність допомагати людям	10,2	8,1
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	24,2
Впливові родичі	51,1	12,8
Впливові друзі	27,0	7,3
Знання іноземних мов	12,8	22,6
Гарна освіта	25,8	49,0
Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	5,2
Вихованість, гарні манери	4,8	11,2
Уміння переконувати, красномовність	12,3	13,7
Політична обізнаність	7,0	9,9
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	23,7
Заможні батьки	36,5	15,5
Важко відповісти	7,7	15,0

*Респондент міг позначити не більше п'яти варіантів відповіді.

останніх на “вміння йти в обхід закону” покладається 36%, тоді як на “здібності та інтелект” – лише 30,3%. З огляду на нашу тему це означає, що оскільки орієнтація на ресурси “модерного типу” не притаманна навіть моло-

Розділ перший

Таблиця 9

Розподіл за віком відповідей на запитання
 “Що з переліченого нижче, на Ваш погляд,
 є найважливішим для досягнення людиною
 високого соціального становища у нашій країні
 та в країнах Заходу?”, Омнібус 2009 (%)

Варіанти відповідей	У нашій країні			В країнах Заходу		
	< 30	30-55	>55	< 30	30-55	>55
	N=370	N=913	N=516	N=368	N=907	N=514
Високий інтелект, здібності	33,2	30,3	28,1	58,4	59,0	50,4
Гарне здоров'я	25,4	28,8	27,1	22,0	23,5	23,2
Приваблива зовнішність	17,6	11,2	6,4	11,4	10,4	7,6
Готовність йти на ризик	21,1	19,7	14,9	21,7	20,1	13,2
Уміння іноді йти в обхід закону	30,8	36,0	29,7	5,7	5,1	5,6
Чесність, принциповість	10,3	10,3	12,6	20,4	19,3	15,6
Егоїзм, індивідуалізм	14,1	12,4	9,9	6,8	6,2	5,6
Готовність допомагати людям	9,5	9,3	12,4	10,3	8,3	6,4
Походження з родини з високим соціальним становищем	38,7	41,7	30,6	23,4	26,8	20,6
Впливові родичі	51,4	52,4	48,6	15,0	13,5	10,3
Впливові друзі	28,1	28,3	23,8	8,2	7,4	6,6
Знання іноземних мов	16,0	12,5	11,1	25,8	22,8	20,2
Гарна освіта	29,7	25,9	22,9	53,8	51,5	42,2
Прагнення і уміння робити людям добро	4,6	5,8	7,8	4,9	5,7	4,7
Вихованість, гарні манери	4,1	5,9	3,5	12,0	12,0	9,3
Уміння переконувати, красномовність	16,0	13,5	7,8	17,9	14,2	10,1
Політична обізнаність	8,4	6,8	6,2	12,5	10,3	7,6
Уміння розпоряджатися грошима	14,9	16,5	10,3	23,6	25,6	21,0
Заможні батьки	39,5	37,9	32,0	17,4	15,6	14,2
Важко відповісти	6,0	5,6	12,8	10,9	12,2	23,0

дим громадянам, не можна вважати, що лише стереотипи минулого є тут основною перешкодою.

Література

1. *Клюев А.* Формула украинской модернизации: взяться и сделать / Андрей Клюев // Зеркало недели. Украина. – 2011. – 27 мая [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zn.ua/articles/81765>
2. *Ермолаев А.* “Вишневый сад” украинского традиционализма / А. Ермолаев, А. Левцун // Зеркало недели. Украина. – 2011. – 10–17 июня.
3. *Бауман Э.* Индивидуализированное общество / Зигмунд Бауман. — М. : Логос, 2005. — 390 с.
4. *Фукуяма Ф.* Великий разрыв / Френсис Фукуяма. — М. : АСТ, 2004. — 474 с.
5. *Бьюкенен П.Дж.* Смерть Запада / Патрик Дж. Бьюкенен. — М. : АСТ, 2003. — 444 с.
6. *Келлер Я.* Модернизация – гуманизация общества или коррозия бытия? Критические заметки о теории модернизации / Я. Келлер // СОЦИС. – 2002. – №7. – С. 48–52.
7. *Юхлер Я.* Достаточно ли “модернизации”? / Я. Юхлер // – СОЦИС. – 2002. – №8. – С. 72–75.
8. *Аллард Э.* Сомнительные достоинства концепции модернизации / Э.Аллард // СОЦИС. – 2002. – № 9. – С. 60–66.
9. *Терин Д.Ф.* “Запад” и “Восток” в институциональном подходе к цивилизации / Д.Ф.Терин // Социологический журнал. – 2001. – №4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.socjournal.ru/article/477> (Footnotes)

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Мета даної статті — у загальних рисах окреслити динаміку класового розподілу українського суспільства протягом двадцяти років — від отримання Україною незалежності у 1991 р. до сьогодні (2011 р.). Дослідницьким фокусом є вивчення трендів наступності й змінності у класовій структурі зайнятого населення, як в об'єктивному, так і у суб'єктивному вимірах. Важливим є доповнення даних щодо класової динаміки порівняльною перспективою, яка значно збагачує наші уявлення щодо класового розподілу українського суспільства у зіставленні з іншими країнами.

Емпіричною базою, яку застосовано до аналізу динаміки класового розподілу, є дані Держкомстату України з 1996 р. (часу переходу на систему міжнародних показників і класифікацій). Порівняльну перспективу відображено на базі даних великих міжнародних соціологічних проєктів, зокрема Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) і Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP), у яких Україна бере участь з середини 2000-х років.

Розглянемо різні моделі класової структури українського суспільства у динаміці й порівнянні з різними країнами.

Класи за відношенням до власності на засоби виробництва є основою марксистського розуміння класів і вихідним критерієм майже в усіх класових схемах. На початку історії незалежної України соціально-класова структура була майже однорідною за відношенням до власності на засоби виробництва — вона конституційно була закріплена як державна і колгоспно-кооперативна. Інсти-

туційні зрушення, а саме поява і легалізація приватної власності створили умови для виникнення нових класів — капіталістів/роботодавців (великих, середніх і малих власників), дрібної буржуазії (самозайняті і безплатно працюючі члени сімей), які протистоять найманим працівникам. Динаміку чисельності цих груп серед зайнятого населення можна проаналізувати за даними щодо статусу зайнятості, котрі відстежуються Держкомстатом України з 1995 р. (табл. 1). Тренд протягом п'ятнадцяти років очевидний — поступово зменшувався клас *найманих працівників* — осіб, які уклали письмовий або усний трудовий контракт про умови та оплату праці (з 89,6% у 1995 р. до 81,5% у 2009-му) і збільшується клас *самозайнятих* — осіб, котрі зайняті індивідуально/самостійною трудовою діяльністю, яку здійснюють без залучення постійних найманих працівників (10,2% і 17,1% відповідно). Частка *роботодавців* (осіб, які працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників) закріпилась на рівні 1% зайнятого населення.

Таблиця 1

**Динаміка зайнятого населення України
за статусами зайнятості (%)**

Статус зайнятості	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
Працюючі за наймом	89,6	83,7	91,2	89,3	87,6	81,8	80,7	81,5
Роботодавці	–	–	–	1,0	1,3	0,9	1,0	1,0
Самозайняті	10,2	16,0	7,8	8,5	9,6	16,8	17,9	17,1
Безкоштовно працюючі члени сім'ї	0,2	0,3	1,0	1,2	1,5	0,5	0,4	0,4
Всього, тис. осіб	24 125	23 756	19 948	20 238	20 555	20 680	20 905	20 192

*Джерело: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>. З 1995 по 2000 р. дані щодо роботодавців включені до категорії самозайнятих. За міжнародною шкалою щодо статусу зайнятості (4 категорії) дані збираються і публікуються в Україні з 2001 р.

Розділ перший

Порівняльний аналіз розподілу населення за статусами зайнятості у різних країнах дає підстави констатувати, що розподіл в Україні більш подібний до країн (як західних, так і постсоціалістичних) з великою часткою сільськогосподарського сектору економіки, котрий найбільшою мірою створює позиції дрібної буржуазії — самозайнятих і безплатно працюючих членів сімей (табл. 2). Серед цих країн — Польща, Канада, Італія, Іспанія, Туреччина. Водночас у більшості названих країн частка роботодавців (великих, середніх і малих власників) значно більша, ніж в Україні.

Професійно-класова структура. Багато дослідників погоджуються, що в основі класового поділу (особливо серед найманих працівників) лежить професійна зайнятість. Для ідентифікації професій/занять прийнято Міжнародний стандартний класифікатор професій (ISCO-88), який групує їх за спеціалізацією і рівнем кваліфікації у дев'ять професійних груп. Саме таку класифікацію закладено у масиви міжнародних соціологічних проектів і статистику більшості європейських країн, зокрема України.

Таблиця 2

Зайняте населення різних країн за статусами зайнятості, 2008 р. (%)*

Статус зайнятості	Україна	Росія	Франція	Німеччина	Норвегія	США	Канада	Велика Британія	Іспанія	Італія	Туреччина	Польща
Працюючі за наймом	82,0	92,7	89,5	88,4	92,2	93,0	84,6	86,7	82,4	76,1	61,0	77,1
Роботодавці	1,0	1,5	4,6	—	2,1	—	—	—	5,8	1,2	5,9	4,1
Самозайняті	16,7	5,7	5,4	10,7	5,4	6,9	15,2	12,9	10,8	21,0	20,4	14,7
Безкоштовно працюючі члени сім'ї	0,3	0,1	0,5	0,9	0,3	0,2	1,3	0,4	1,0	1,8	12,7	4,1
Всього, тис. осіб	20 972	70 965	25 913	38 734	2524	145 362	17 126	29 475	20 490	22 940	21 194	15 800

*Джерело: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>.

Перманентна змінність є характерною рисою професійного складу суспільства протягом останніх чотирнадцяти років (1996–2009) — періоду емпіричного відстеження Держкомстатом України розподілу зайнятого населення за професійними групами, що виокремлені за національним Класифікатором професій (табл. 3)¹. У чотирьох із дев'яти професійних групах зафіксовано процеси значного зменшення частки зайнятих: майже на п'яту частину серед *спеціалістів* (техніки, медсестри, інспектори брокери, соціальні працівники, спортивні тренери тощо), майже наполовину — серед *клерків/технічних службовців* (секретарі, діловоди, працівники, пов'язані з інформацією, бібліотекарі, адміністратори тощо), більш як на чверть — серед *кваліфікованих робітників з інструментом* (зварники, слюсарі, монтажники, електромеханіки, друкарі, швеї та ін.) і у п'ять разів — серед *кваліфікованих робітників аграрного сектору* (тваринники, доярки, лісники, бджолярі, садівники та ін.). Тренди зростання зайнятості спостерігались у трьох групах — у 2,5 раза серед *працівників сфери торгівлі та послуг* (продавці, перукарі, охоронці, кухарі, офіціанти, стюардеси, кондуктори та ін.), у півтора раза — серед *операторів і складників устаткування* (водії вантажного і легкового транспорту, машиністи потягів, крановики, бурильники, складальники меблів, робітники автоматичних збиральних ліній та ін.), а також близько десятої частини серед *законодавців, вищих держслужбовців і керівників*. Хвилеподібна динаміка чисельності (від скорочення до поступового повернення до статускво) зафіксована серед *професіоналів і зайнятих найпростішими заняттями*. Пояснення згаданим потокам висхідної і низхідної мобільності у професійній сфері знаходимо в інституційних і структурних зрушеннях в економічній сфері, технологічних і глобалізаційних змінах тощо. У професійних групах через зростання диференціа-

¹ Дані щодо гендерної, вікової, територіальної диференціації професійної структури України див.: [1].

Розділ перший

ції за статусом зайнятості, сектором економіки і галузевою належністю зростала і нерівність щодо життєвих шансів, рівня заробітної плати, соціального самопочуття.

Напрямок динаміки професійного профілю буде наочнішим, якщо дев'ять професійних категорій умовно згрупувати згідно з критерієм зайнятості фізичною і нефізичною працею – у групу позицій “білих комірців”, або середнього класу (перші чотири категорії у табл. 3) і групу “синіх комірців”, або робітничого класу (наступні п'ять категорій). У 1996 р. це співвідношення становило відповідно 40 : 60%, а у 2009 р. — 37 : 63%. Очевидно, що напрям динаміки професійно-класової структури в Ук-

Таблиця 3
Динаміка зайнятого населення України
за професійними групами, 1996–2009 рр. (%)

Професійні групи	1996	1998	2000	2002	2006	2009	2009 к 1996
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники, менеджери	7,0	7,0	7,2	7,3	7,3	7,9	112,9
Професіонали	13,4	13,3	12,9	12,7	12,2	13,6	101,5
Спеціалісти	13,5	14,2	15,0	13,6	12,0	11,9	88,1
Технічні службовці	6,6	5,2	4,2	4,4	3,7	3,5	53,0
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	10,5	11,3	12,6	13,2	14,5	254,4
Кваліфіковані робітники сільського і лісового господарств, риборозведення і рибальства	5,0	3,0	3,0	2,3	1,5	1,0	20,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	8,2	13,3	13,5	12,0	12,1	71,2
Оператори і складальники обладнання і машин	8,2	9,4	15,4	14,7	12,8	11,9	145,1
Найпростіші професії	23,7	24,3	17,7	18,7	25,3	23,6	99,6
Всього, тис. осіб	24114	22998	20420	20401	20731	20192	83,7

* Джерело: *Економічна активність населення України 2006* : Статистичний збірник. – К., 2007. – С. 87; *Економічна активність населення України 2009* : стат. зб. – К., 2010. – С. 78.

раїні не є постіндустріальним: середній клас не зміцнює своїх позицій, а навпаки, їх послаблює. Водночас робітничий клас збільшився за рахунок працівників сфери торгівлі й послуг та операторів і складальників, а от частка кваліфікованих промислових і сільськогосподарських робітників значно зменшилась.

У порівняльній перспективі щодо динаміки професійного складу населення України і низки інших країн зафіксовано значну відмінність у її напрямках та інтенсивності (табл. 4). Почну з того, що протягом останніх чотирнадцяти років фоном для професійної динаміки в Україні було поступове скорочення загальної чисельності зайнятих, а в усіх порівнюваних країнах, навпаки, – зростання. Низхідна мобільність в Україні була інтенсивнішою і поширенішою за сферами праці, знаходячи вияв серед кваліфікованих працівників як розумової, так і фізичної праці. А от в інших країнах вона стосувалась виключно “синіх комірців” (кваліфікованих робітників з інструментом, операторів і складальників, найпростіших професій), а серед “білих комірців” (керівників, професіоналів) і працівників сфери торгівлі і послуг спостерігалась висхідна мобільність. Тобто у згаданих країнах фіксувався тренд постіндустріального розвитку, що теоретично описаний західними соціологами.

Соціально-класова структура. У сучасній дослідницькій практиці вітчизняні соціологи застосовують різноманітні концептуальні підходи до соціального класу (марксистські, веберіанські, конструктивістські, волонтаристські² тощо) і відповідні методичні інструментарії виокремлен-

² Найчастіше використовується комбінування низки змінних (рівень освіти, вид зайнятості, дохід, самоідентифікація), однак без жодної концептуалізації соціального класу.

³ У попередніх публікаціях автором статті проаналізовано особливості концептуальних положень і методології трьох найпопулярніших у західній соціології класових схем (Дж.Голдторпа, Е.О.Райта, Г.Еспін-Андерсена), а далі на підставі кожної з них детально розглянуто класовий розподіл населення України у порівнянні з різними країнами за даними Європейського соціального дослідження (ESS) [2].

Розділ перший

Таблиця 4

Динаміка зайнятого населення за професійними групами у різних країнах, 1996–2008 рр. (%)

Професійні групи	Україна		Росія		Польща		Іспанія		Франція	
	1996	2008	1997	2008	1996	2008	1996	2008	1996	2008
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники, менеджери	7,0	7,5	6,4	7,0	6,2	6,3	8,4	7,7	2,9	8,3
Професіонали	13,4	13,0	15,8	18,5	9,4	15,2	11,2	12,7	9,7	10,5
Спеціалісти	13,5	11,5	14,9	15,2	11,1	11,3	8,2	12,0	14,5	21,4
Технічні службовці	6,6	3,5	3,2	2,9	7,2	7,0	10,2	9,1	13,6	11,7
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	14,1	10,7	13,8	9,5	11,7	13,8	16,2	16,0	11,5
Кваліфіковані робітники сільського і лісового господарств, риборозведення і рибальства	5,0	1,1	2,8	4,1	20,6	12,7	6,2	2,4	4,1	2,2
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	13,5	16,8	14,8	19,3	16,9	17,0	15,7	19,9	16,6
Оператори і складальники обладнання і машин	8,2	12,6	14,7	12,5	8,2	10,6	10,6	9,3	9,4	8,5
Найпростіші професії	23,7	23,2	15,0	11,2	8,1	7,8	14,0	14,4	9,4	9,5
Всього, тис. осіб	24 114	20 972	60 021	70 965	14 969	15 800	12 872	20 258	20 000	23 100

* Джерело: сайт ILO <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>

ня класів³. Через те, що дослідники визначають і операціоналізують клас відмінним чином, значно різняться і набори основних класів, і частки їх у емпіричних дослідженнях.

Для прикладу проаналізуємо особливості класових структур серед різних країн (України, постсоціалістичних і розвинених капіталістичних країн) на підставі EGP-схеми, в основу якої покладено теоретичну модель Дж.Голдторпа, що базується на відносинах зайнятості (її деталь-

не обґрунтування див. [2, с. 36–49]). Класові позиції тут диференційовані за двома підставами: згідно з володінням засобами виробництва (роботодавці, самозайняті та наймані працівники); а серед останніх — згідно з характером їхніх відносин з роботодавцем (позиції, що їх регулюють трудовий контракт і службові відносини). Щоб пояснити зв'язок різних професійних угруповань найманих працівників з формою регулювання їхньої зайнятості, Голдторп виділив два найважливіших виміри, які диференціюють роботу і потенційно створюють контрактні ризики з погляду роботодавців, — складність контролю і специфіка цінних кваліфікаційних якостей. Залежно від комбінації вимірів виокремлюють 11 класів, які в конкретних дослідженнях зазвичай агрегують в укрупнені класи.

EGP-класи згруповані нами, за теорією контрактів, у чотири класи — службовий, проміжний, робітничий і дрібна буржуазія (табл. 5). Порівняльний аналіз демонструє, що найрозвиненіші країни Західної Європи (Німеччина, Франція, Велика Британія, Швейцарія, Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія, Швеція) мають всі підстави називатись “суспільствами середнього класу”, тому, що цей клас становить тут загалом дві третини зайнятого населення: близько 50% – службовий клас (як вищий середній) і 15% проміжний (як нижчий середній). Водночас близько 30% становить робітничий клас і не більше 8% — дрібна буржуазія.

Згідно зі схемою EGP класовий розподіл всіх постсоціалістичних країн (Україна, Росія, Польща, Угорщина, Болгарія, Словаччина) є принципово подібним. Робітничий клас у них виявився найчисленнішою (40–50% зайнятого населення) соціальною категорією у класовій структурі, зокрема кваліфіковані й малокваліфіковані індустріальні робітники становлять близько третини зайнятих; працівники нефізичної праці нижчого рівня (переважно це робітники сфери торгівлі) – близько десятої частини; сільськогосподарські робітники нечисленні. Службовий (або ви-

Розділ перший

Таблиця 5
Класова структура зайнятого населення у порівнюваних країнах згідно зі схемою Еріксона – Голдторпа – Портокаро (EGP — Ganzeboom version), (%)

Класи	Україна	Росія	Польща	Болгарія	Словаччина	Угорщина	Іспанія	Португалія	Греція	Німеччина	Франція	Бельгія	Бразилія	Швейцарія	Нідерланди	Фінляндія	Латвія	Норвегія	Швеція
Службовий клас, у тому числі:	38,7	34,9	35,0	29,6	36,3	29,3	24,4	22,1	20,4	47,4	48,1	46,7	48,3	58,5	45,1	48,9	48,2	51,6	
I Професіонали, держслужбовці, менеджери вищого рівня	18,3	17,6	15,3	12,2	16,6	9,3	11,7	9,3	8,1	19,3	16,3	20,9	16,4	24,2	21,4	21,5	19,7	19,0	
II Професіонали, держслужбовці, менеджери нижчого рівня	20,4	17,3	19,8	17,4	19,7	19,9	12,7	12,8	12,3	28,1	31,8	25,8	31,9	34,3	23,7	27,4	28,5	32,6	
Проміжний клас, у тому числі:	11,6	11,4	8,5	6,1	13,7	9,9	11,8	10,5	9,2	14,8	13,5	10,6	15,5	12,1	7,4	13,8	16,0	10,1	
IIIa Працівники, зайняті конторською нефізичною працею	9,4	9,2	6,6	5,0	11,3	8,2	10,0	8,7	7,6	11,1	9,9	7,3	10,9	9,5	5,7	9,8	11,4	8,0	
V Супервайзери у сфері фізичної праці і техніки нижчого рівня	2,2	2,2	1,9	1,1	2,4	1,7	1,8	1,8	1,6	3,7	3,6	3,3	4,6	2,6	1,7	4,0	4,6	2,1	
Дрібна буржуазія, у тому числі:	8,7	6,9	19,9	11,1	11,8	8,5	17,3	16,1	32,1	8,5	7,3	11,2	10,7	8,9	12,2	6,6	6,8	6,9	
IVa Самозайняті з найманими працівниками	3,9	3,4	4,2	4,3	5,4	1,7	6,1	5,0	8,4	3,4	1,9	3,1	3,7	3,7	3,9	3,1	2,5	1,8	
IVb Самозайняті без найманих працівників	3,8	2,5	5,1	4,2	5,9	5,1	8,8	9,9	16,7	3,8	2,5	6,6	4,6	3,1	4,4	0,9	2,3	3,3	
IVc Фермери та ін.	1,0	1,0	10,6	2,6	0,5	1,7	2,4	1,2	7,0	1,3	2,9	1,5	2,4	2,1	3,9	2,6	2,0	1,8	
Робітничий клас, у тому числі:	41,2	46,9	36,5	53,2	37,1	52,2	46,5	51,4	38,4	29,3	31,1	31,6	25,5	20,7	35,5	30,7	29,0	31,5	
IIIb Працівники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	9,1	10,2	7,4	13,1	8,1	10,1	11,5	13,1	17,8	8,3	9,0	12,4	6,8	9,2	11,1	10,4	10,8	11,7	
VI Кваліфіковані робітники фізичної праці	13,1	14,8	12,4	11,0	11,6	17,5	9,0	13,3	7,0	8,3	6,9	4,6	6,4	3,9	10,0	8,0	7,5	9,0	
VIIa Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці	18,1	20,4	16,1	27,3	17,4	21,8	22,3	23,5	12,4	12,0	14,7	14,4	11,8	7,3	13,2	11,6	10,6	10,4	
VIIb Сільськогосподарські робітники	0,9	1,5	0,6	1,8	1,2	2,8	3,7	1,5	1,2	0,7	0,5	0,2	0,5	0,3	1,2	0,7	0,1	0,4	
Кількість респондентів	926	1366	784	1086	915	633	1358	1017	1202	1510	1078	1308	1065	1089	1185	895	1041	1117	

* Джерело: Дані ESS 2008 р., які зважені для врахування дизайн-ефекту вибірки.

щий середній) клас становить до третини зайнятих, а проміжний (або нижчий середній) клас — у межах 10%. Отже, загалом середній клас є чисельно подібним до робітничого класу (приблизно по 45%), а частка підприємців-власників становить 10%. Отже, у соціоекономічному сенсі постсоціалістичні країни все ще близькі до визначення “суспільств робітничого класу” (причому найбільшою мірою це стосується Росії, Болгарії й Угорщини). Однак цей висновок є справедливим і для низки західних країн (Іспанія, Португалія, Греція), де частка робітничого класу така ж, а середнього класу навіть нижча, ніж у постсоціалістичних країнах.

Уявлення населення про класову структуру. Важливі не лише аналітичні типології класів, які конструюють на свій розсуд дослідники, а й природні типології, якими користуються самі люди для класової ідентифікації себе та інших. Актуально час від часу досліджувати, як змінюється не лише в експертному, а й у публічному просторі набір класових категорій і ознаки віднесення до них. Так, з 1990-х у масовій свідомості з’явилися і поширювалися нові класові категорії, які є типами розрізнення оточуючих і категоріями для самоідентифікації — капіталісти, олігархи, самозайняті, політичний клас, чиновники, середній клас, менеджери, андерклас, безробітні та ін. [3; 4, с. 135–178]. Водночас вийшли із вжитку або звузили його такі категорії, як селяни, робітничий клас, інтелігенція, номенклатура, військові. Дані інтерв’ю з представниками середнього і робітничого класу свідчать про значні зміни в уявленнях людей щодо соціально-класової структури.

Класи за самоідентифікацією є популярним підходом класового аналізу, який в емпіричних дослідженнях зазвичай застосовують із використанням різних шкал. Один з популярних методичних прийомів — тест інтегральної самооцінки соціального статусу за десятибальною шкалою. Респондентові пропонують визначити своє місце на “сходах” соціальних статусів, де 10 — найвищий стан, а 1 — най-

Таблиця 6

**Динаміка соціальної самоідентифікації
зайнятого населення у різних країнах, 1999–2009 (%)***

Статусні позиції	Україна		Постсо- ціалістич- ні країни				У тому числі				Капіталі- стичні країни				У тому числі			
	2002	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009
	А. Самоідентифікація з 10-шаблевими сходами соціального становища																	
Верхній середній клас, <i>у тому числі:</i>	3,2	1,5	4,2	5,5	2,5	5,2	6,5	11,1	2,4	2,1	7,9	10,2	11,1	14,0	14,8	17,9	3,8	2,5
10-а позиція	0,7	0,9	0,3	0,5	0,1	0,0	0,9	1,2	0,2	0,0	0,4	0,6	0,7	1,3	0,5	0,2	0,6	0,3
9-а позиція	0,7	0,1	0,6	0,9	0,4	0,8	1,1	1,5	0,7	0,0	1,0	1,4	0,6	1,4	2,2	2,2	0,4	0,1
8-а позиція	1,8	0,5	3,3	4,1	2,0	4,4	4,5	8,4	1,5	2,1	6,5	8,2	9,8	11,3	12,1	14,5	2,8	2,1
Середній клас, <i>у тому числі:</i>	31,1	38,5	51,5	59,1	36,6	48,6	56,6	77,4	39,9	51,0	65,3	66,3	72,9	73,2	75,8	71,4	52,6	55,7
7-а позиція	3,3	2,9	8,5	10,2	4,8	8,1	10,3	25,5	7,0	4,8	15,5	17,5	23,8	24,1	25,2	25,9	7,3	9,6
6-а позиція	6,9	9,9	23,9	18,7	15,9	15,3	25,6	26,1	15,9	13,8	33,7	25,9	36,4	30,2	37,8	37,3	27,5	15,3
5-а позиція	20,9	25,7	19,1	30,2	15,9	25,2	20,7	25,8	17,0	32,4	16,1	22,9	12,7	18,9	12,8	8,2	17,8	30,8
Нижній середній клас, <i>у тому числі:</i>	47,1	43,6	34,0	29,6	43,8	35,6	26,8	18,7	37,8	34,7	22,3	19,9	14,2	11,3	8,3	9,8	32,1	33,8
4-а позиція	24,6	23,1	19,1	18,8	23,3	22,8	13,4	12,5	20,6	21,5	13,7	12,1	8,9	7,4	4,9	7,9	19,5	17,9
3-а позиція	22,5	20,5	14,9	10,8	20,5	12,8	13,4	6,2	17,2	13,2	8,6	7,1	5,3	3,9	3,4	1,9	12,6	15,9
Нижчий клас, <i>у тому числі:</i>	18,5	16,4	10,2	5,7	17,0	8,0	10,1	2,7	18,9	8,5	4,7	3,2	1,9	1,2	0,9	0,7	11,5	7,2
2-а позиція	12,9	8,0	7,0	4,2	12,4	6,2	6,9	2,1	10,7	6,6	2,9	2,4	1,2	0,6	0,7	0,5	6,5	4,3
1-а позиція	5,6	8,4	3,2	1,5	4,6	1,8	3,2	0,6	8,2	1,9	1,8	0,9	0,7	0,6	0,2	0,2	5,0	2,9
Кількість респондентів	549	981	4342	4061	703	615	536	679	441	516	4710	7399	723	771	812	993	796	732
Б. Самоідентифікація з шістьма класовими категоріями																		
До вищого	0,7	0,2	0,9	0,7	0,4	1,1	1,9	0,2	0,0	0,7	0,5	0,3	1,1	0,5	0,5	0,1	0,3	
До вищого середнього	—	2,8	6,2	6,7	4,9	5,4	7,6	6,6	3,3	5,1	11,1	12,6	18,0	14,7	19,4	18,4	0,5	8,7
До середнього	33,6	36,9	39,5	37,8	35,5	42,8	49,4	34,7	34,0	29,9	46,3	47,7	47,4	49,9	50,5	50,4	11,5	33,1
До нижчого середнього	—	20,5	16,1	22,3	19,4	21,0	—	17,1	7,9	21,3	18,8	15,8	0,0	10,7	8,5	8,5	48,5	31,9
До робітничого	53,7	35,8	32,8	30,0	32,7	28,0	36,1	35,5	43,8	38,5	21,2	21,8	33,5	22,9	21,1	17,5	32,5	19,7
До нижчого	12,0	3,9	4,6	2,5	7,1	1,0	5,7	2,4	10,8	5,3	2,0	1,7	0,7	0,8	0,0	0,2	6,9	6,4
Кількість респондентів	553	979	4327	4041	691	615	540	678	418	512	4142	5165	704	760	790	976	806	722

*Джерело: Дані проекту ISSP, які зважені для врахування дизайну вибірки. Дані 2002 р. по Україні з омнібусу-2002. Дані різних країн групувано таким чином: *постсоціалістичні* (Польща, Болгарія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія), *розвинені капіталістичні* (Австрія, Швейцарія, Франція, Велика Британія, Іспанія, Японія, Данія, Норвегія, Швеція).

нижчий. Для аналізу тесту прийнято групування статусних позицій, згідно з яким три верхні позиції (з 10 по 8) відповідають “верхньому середньому класу”, 7–5 — власне “середньому”, 4–3 — “нижньому середньому”, а дві нижні статусні позиції (2 і 1) — “нижчому класу”.

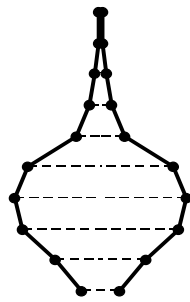
Згідно з описаним групуванням верхній середній клас у групі розвинених західних країн у 2009 р. становив 10% населення, середній — 66%, нижній середній — близько 20%, нижчий — 3% (див. підсумкові цифри *табл. 6*). Ці дані, подані на *рисунок* у вигляді дзеркально відображених графіків, демонструють “середньоарифметичний профіль” соціальної структури благополучних західних країн і його динаміку протягом десятиліття (з 1999 по 2009 р.). Як бачимо, “верхи” і “низи” суспільства нечисленні, а найбільш поширені “середні статусні позиції” легко впізнаються на *рисунок* по широких “крилах”, що надають моделі соціальної структури західних суспільств ромбоподібної форми. Починаючи з П.Сорокіна, який започаткував традицію вивчення висоти і профілю соціальної стратифікації в суспільствах різного типу і завершуючи сучасними дослідниками соціально-структурного напрямку, ця форма профілю соціальної стратифікації визнається типовою і нормативною для економічно розвинених соціумів, відображаючи більш-менш рівномірний і справедливий розподіл у них матеріальних багатств, владних повноважень і престижу. До речі, за десять останніх років зафіксовано незначну, але позитивну за напрямом динаміку.

Суб’єктивний профіль зайнятого населення низки пост-соціалістичних країн відображає скромніші соціальні самооцінки, ніж серед західних країн, однак він все ж таки значно кращий, ніж в Україні. “Базовим класом” українського суспільства все ще залишається нижній середній клас, хоча впродовж восьми років (2002–2009) спостерігалась важлива позитивна динаміка, а саме: частка суб’єктивного середнього класу зростала, частки ж нижнього середнього і нижчого класу, навпаки, знижувались. Цей

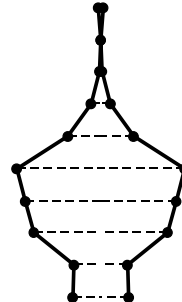
позитивний тренд можна інтерпретувати як свідчення і поступової стабілізації економічної системи, і продуктивної суб'єктивної адаптації населення до нових соціально-економічних умов. І хоча графічне зображення профілю соціальної стратифікації України наочно демонструє тренд поступового наближення до західної ромбоподібної моделі, проте “архітектура соціальної будови” (П.Сорокін) в Україні все ще значно відрізняється від її західного аналогу, насамперед через наявність надто великої частки соціальних “низів” і недостатності верств середніх.

Зіставлення соціальних самооцінок українців та населення інших країн можливе і на підставі інших шкал. Так, у міжнародних проектах використовується *шкала, що містить шість категорій*: вищий клас, вищий середній, середній, нижчий середній, робітничий, нижчий. Дані свідчать про принципову подібність суб'єктивних моделей соціально-класової структури в Україні та низці залучених до порівняння постсоціалістичних країн і водночас про відмінність їх від економічно благополучних західних країн, де частка зайнятого населення, що відносить себе до “соціальних низів” є мінімальною; частка тих, хто ідентифікує себе із робітничим класом, є значно меншою, ніж у постсоціалістичному просторі (22% проти 30% відповідно), а частка тих, хто вважає себе вищим середнім і середнім класом є суттєво більшою (загалом 60 проти 44%). Отже, розподіл самооцінок класового становища і даних об'єктивних класів є доволі близьким, особливо стосовно робітничого і середнього класів. До речі, за десять років у західних країнах суттєвої динаміки соціальних самооцінок не зафіксовано. На жаль, неможливо зробити коректні висновки щодо динаміки розподілу суб'єктивних класів в Україні через проблему зіставлення шкал (оскільки набір категорій для самоідентифікації був неоднаковий); можна лише констатувати, що у період з 2002 по 2009 р. значно скоротилася частка нижчого класу (з 12,0 до 3,9%).

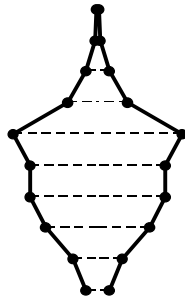
Рисунок
Динаміка соціальної самоідентифікації зайнятого населення
у різних країнах, 1999–2009 рр. (%)*

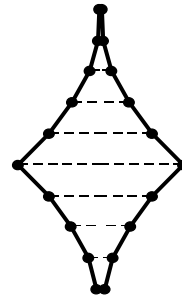
Україна, 2002 р.

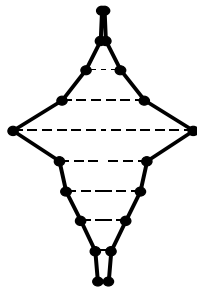
Україна, 2009 р.

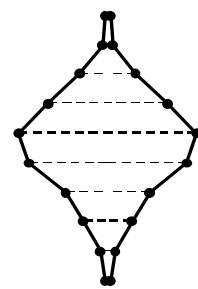
Постсоціалістичні країни,
1999 р.

Постсоціалістичні країни,
2009 р.

Розвинені капіталістичні
країни, 1999 р.

Розвинені капіталістичні
країни, 2009 р.

Емпіричний аналіз класового розподілу зайнятого населення у динамічному і порівняльному аспектах доводить, що, по-перше, класова структура стала значно різномірною, як у роботах дослідників, так і в уявленнях пересічних українців; по-друге, тенденції змінності у класових відносинах переважали тенденції наступності.

Найбільш яскраво змінність класової структури зайнятого населення впродовж двадцяти років унаочнилась у появі та поступовому зростанні класів власників/роботодавців і дрібної буржуазії (самозайнятих). Суттєвою є динаміка і серед найманих працівників: робітничий клас зменшився чисельно і змінився за структурою (низхідні процеси серед індустріальних і сільськогосподарських робітників, водночас збільшення робітників рутинної нефізичної праці, головним чином сфери послуг і торгівлі); трансформувався за галузевими, професійними, секторальними характеристиками середній клас (зайняті висококваліфікованою розумовою працею)⁴.

Класовий розподіл зайнятого населення капіталістичних країн демонструє класичну модель соціальної структури “суспільств середнього класу” (за об’єктивними ознаками і самоідентифікацією цей клас становить дві третини зайнятих респондентів). Україна ж та інші постсоціалістичні країни зараз балансують на межі — вони вже не є “суспільствами робітничого класу” (частки середнього і робітничого класу в них є подібними — по 45%, а частка підприємців-власників становить близько 10%), водночас вони ще не досягли постіндустріального стандарту економічно розвинених країн — провідних позицій представників середнього класу.

Безперечно, поки що спостерігається принципова відмінність розподілу класових позицій за об’єктивними і суб’єктивними моделями у розвинених західних країнах

⁴ Детальніше щодо динаміки чисельності і структури різних класів див. [4; 5].

і постсоціалістичних, водночас принципова подібність класових структур України, Росії і постсоціалістичних країн. Однак тренд має безсумнівний напрям (хоча він дуже повільний за темпами) до класової структури капіталістичних країн.

Література

1. *Симончук О.* Професійна структура сучасної України / О.Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 3. — С. 62–99.
2. *Симончук Е.* Класовые структуры в сравнительной перспективе / Е.Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е.Головахи и С.Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.
3. *Макеєв С.О.* Тенденції становлення середнього класу / С.О.Макеєв, С.М.Оксамитна // Українське суспільство: десять років незалежності / за ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2001. — С. 278–285.
4. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы / Е.Симончук. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
5. *Симончук Е.* Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е.Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.

*В.Матусевич,
кандидат філософських наук*

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

Соціальна самоідентифікація являє собою визначення індивідом своєї співвідносної з іншими позиції у системі суспільних відносин, зумовленої його належністю до різних спільнот – складових соціальної структури. До таких структурних складових передусім належать спільноти, що ґрунтуються на поділі праці за формами зайнятості (підприємці, робітники, спеціалісти, працівники сільського господарства та ін.), поділі громадян на мешканців міста і села або їх поділі за територіальною (регіональною) ознакою. Соціальне значення таких поділів полягає у тому, що вони диференціюють умови життєдіяльності людей, визначаючи тим самим можливість їхнього розвитку, їх життєві шанси. Останні ж, будучи усвідомленими, вже безпосередньо впливають на соціальну ідентифікацію, відіграючи роль її критеріїв.

Зважаючи на такий причинно-наслідковий зв'язок між структурними ознаками і соціальною самоідентифікацією індивідів, видавалося доцільним з'ясувати: які саме структурні ознаки найбільше впливають на цю ідентифікацію, а також розглянути такий вплив у часовому вимірі, зіставляючи дані трьох зведених масивів соціального всеукраїнського моніторингу, зокрема, 1994–1998, 1999–2002, 2003–2006 рр. і результати опитування 2010 р.

Враховуючи розглянуті соціально значущі поділи людей як об'єкт дослідження були відібрані найбільш репрезентовані у моніторингових опитуваннях такі групи респондентів: за формою зайнятості: спеціалісти – працівники з середньою спеціальною або вищою освітою, зайняті кваліфікованою нефізичною працею; робітники – працівники, зайняті кваліфікованою фізичною працею у проми-

словості; працівники сільського господарства, зайняті фізичною працею; підприємці (представники середнього і малого бізнесу, самозайняті); за місцем проживання: мешканці міста Києва, міста з населенням понад 250 тис. осіб, невеликого міста, села; за територіальною (регіональною) ознакою: мешканці Східного, Південного, Центрального і Західного регіонів.

Стосовно ж предмета дослідження – соціальної самоідентифікації, то вона визначалася за допомогою уявної “драбинки”, на якій розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій її сходинці – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто посідає найвище. Респондентові пропонувалося поставити себе на одну із семи сходинок такої “драбинки”.

Серед структурних ознак, що впливають на соціальну самоідентифікацію, є підстави вважати найбільш вагомим її чинником форму зайнятості, оскільки саме вона визначає місце індивіда у системі економічних відносин, а отже, і розмір доходу і, тим самим, можливості задоволення потреб і реалізації життєвих шансів. Характер такого впливу, його особливості у формальному (за формами зайнятості) і часовому вимірах відображено у *табл. 1*.

Насамперед зазначимо деякі притаманні представникам усіх форм зайнятості ознаки розподілу соціальних самоідентифікацій. Одна з них полягає у “розпорошеності” ідентифікацій у статистично значущих пропорціях з більшої позиції шкали, що безпосередньо вказує на внутрішню диференціацію форм зайнятості. Так, 95% спеціалістів, робітників, працівників сільського господарства у 1994–1998 рр. визначили свою позицію у межах чотирьох перших “сходинок”. Дещо меншу диференціацію виявляють підприємці, 85% яких ідентифікують своє становище з другою – четвертою “сходинками”. Іншою спільною для всіх форм зайнятості рисою ідентифікацій є те, що їх пік припадає на третю позицію. Однак концентрація основної маси ідентифікацій у них вже не збігається. У підприємців і спеціалістів це третя і четверта позиції і відповідно 72 і

Розділ перший

Таблиця 1

Форми зайнятості і соціальна самоідентифікація (%)

Ідентифікація Зайнятість	1	2	3	4	5	6	7	Середній бал
1994–1998								
Підприємці	5,4	14,7	42,1	29,9	5,4	1,4	1,1	3,24
Спеціалісти	11,3	18,0	41,1	25,4	2,8	1,0	0,4	2,95
Робітники	17,8	24,3	37,1	18,4	1,8	0,2	0,4	2,64
Працівники сільського господарства	24,1	26,0	34,3	13,7	1,3	0,3	0,3	2,44
1999–2002								
Підприємці	4,5	14,7	42,6	29,5	6,4	1,0	1,3	3,27
Спеціалісти	6,7	18,9	40,6	28,1	5,0	0,5	0,2	3,08
Робітники	14,3	25,1	38,1	19,0	2,8	0,1	0,6	2,73
Працівники сільського господарства	20,3	27,8	30,5	18,7	2,2	0,0	0,5	2,47
2003–2006								
Підприємці	3,5	9,6	32,8	37,0	13,5	2,6	1,0	3,59
Спеціалісти	2,9	12,5	36,2	36,6	10,1	0,9	0,8	3,44
Робітники	5,8	15,5	39,8	29,3	8,2	0,8	0,6	3,23
Працівники сільського господарства	10,7	19,3	34,2	31,0	3,2	0,5	1,1	3,03
2010								
Підприємці	1,1	5,7	32,2	35,6	18,4	4,6	2,3	3,87
Спеціалісти	3,4	9,7	29,5	40,3	12,5	4,0	0,6	3,63
Робітники	3,7	12,1	39,9	29,0	11,7	3,2	0,4	3,44
Працівники сільського господарства	2,8	22,2	38,9	25,0	11,1	0,0	0,0	3,19

65,5% респондентів, у робітників і працівників сільського господарства – друга і третя і відповідно 61,4 і 60,3%. Зазначені відмінності відображені у середніх балах – показниках рівня соціальної самоідентифікації¹. У підприємців

¹ Бали розраховувалися за формулою:

$$\text{Бал} = 1/N \sum_{i=1}^n p_i$$

N – загальна кількість респондентів, p_i – порядковий номер позиції, обраної респондентом. Мінімальний середній бал – 1, максимальний – 7.

і спеціалістів він вищий, ніж у робітників і працівників сільського господарства. Статистична значущість розбіжностей (s) між усіма формами зайнятості за цим показником коливається від 0,01 до 0,001, що дає підстави вважати форму зайнятості чинником диференціації соціальної самоідентифікації. Що ж стосується глибини соціальної диференціації між формами зайнятості, то найбільша вона між підприємцями і працівниками сільського господарства – 0,80 бала ($s < 0,001$), в усіх інших випадках коливається від 0,22 до 0,53 бала ($s < 0,01$).

У 1999–2002 рр. розподіл ідентифікацій, їх рівень і диференціація порівняно з 1994–1998 рр. майже не змінилися². На тих же позиціях залишається “розпорошеність” і пік ідентифікацій, а більшість відмінностей у їх розподілі за позиціями шкали не є статистично значущими. Про це свідчать і незначущість різниці середніх балів між тотожним формами зайнятості ($s > 0,05$).

У 2003–2006 рр. у розподілі ідентифікацій відбулися помітні зрушення. Суттєво зменшилася частка респондентів, які обирають першу і другу позиції. Водночас зросла частка виборів четвертої і п’ятої позицій. У підприємців навіть зміщується пік ідентифікацій з третьої на четверту позицію. Такі зрушення свідчать про підвищення рівня самоідентифікації, на що безпосередньо вказує і зростання середніх балів. Порівняно з 1994–1998 рр. у підприємців він збільшився на 0,35 бала ($s < 0,001$), у представників інших форм зайнятості на 0,50 бала ($s < 0,001$). Відбулися зміни і у “внутрішній” диференціації всіх форм зайнятості. Зокрема, її “поле” – близько 95% ідентифікацій – у представників більшості форм зайнятості змістилося з першої – четвертої на другу – п’яту позицію, тобто є підстави говорити про підвищення її рівня. Винятком є працівники сільського господарства, у яких пере-

² Тут і далі порівнюються лише ті частки, значущість розбіжностей яких (p) не перевищує 0,05. Обчислення з значущості розбіжностей здійснювалося за процедурою ANOVA; тестом Tamhane.

Розділ перший

важна більшість ідентифікацій (98%), як і раніше, концентрується на першій – четвертій позиціях. Щодо диференціації між формами зайнятості, то вона дещо зменшилася. Різниця в балах між представниками сільського господарства і підприємцями скоротилася до 0,56 бала ($s < 0,001$), між останніми і спеціалістами стала незначущою ($s > 0,05$), в усіх інших випадках коливається від 0,20 до 0,41 бала ($s < 0,001$).

У наступні чотири роки, за даними опитування 2010 р., зростання рівня соціальної самоідентифікації дещо уповільнилось. Серед змін зазначимо скорочення часток ідентифікації на першій позиції і їх зростання на п'ятій у працівників сільського господарства, а також зміщення піка ідентифікацій у спеціалістів з третьої на четверту позиції. Відбулося і підвищення середніх балів ідентифікації. У підприємців маємо зростання на 0,28 бала, у спеціалістів – на 0,19, у робітників – на 0,21, у працівників сільського господарства – на 0,16 бала (у всіх випадках $s < 0,01$).

Зміни у “внутрішній” диференціації, тобто в межах окремих форм зайнятості, також не значні, оскільки “поле” диференціації, як і у попередніх випадках, охоплює чотири позиції (другу – п'яту), а загальна частка ідентифікацій за цими позиціями залежно від форм зайнятості коливається від 92 до 97%. Диференціація між формами зайнятості порівняно з 2003–2006 рр. дещо зросла, але лише між підприємцями і працівниками сільського господарства до 0,68 бала ($s < 0,001$), між підприємцями і робітниками – до 0,43 бала ($s < 0,001$). В інших випадках розбіжності не є статистично значущими.

Одним із проявів соціальної структури є структура соціально-поселенська. Фіксує, зокрема, належність людей до різних типів поселень, вона відображає відмінності безпосередніх умов їх існування, можливостей соціального відтворення і розвитку. Якою мірою ці відмінності визначають особливості соціальної самоідентифікації, показано у *табл. 2*.

Наведені у таблиці дані засвідчують, що за період 1994–2002 рр. суттєвих змін у розподілі соціальних самоіден-

Таблиця 2
Типи поселень і соціальна самоідентифікація (%)

Ідентифікація Типи поселень	1	2	3	4	5	6	7	Середній бал
1994–1998								
Київ	17,6	18,8	37,3	22,2	2,9	0,4	0,8	2,78
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	20,5	20,5	34,3	20,5	3,2	0,5	0,5	2,69
Невелике місто	22,3	25,4	32,2	17,7	1,7	0,3	0,4	2,54
Село	24,9	26,3	31,4	14,9	1,7	0,5	0,3	2,45
1999–2002								
Київ	13,7	23,0	39,3	20,1	3,4	0,5	0,0	2,78
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	18,5	24,6	33,5	19,8	3,1	0,2	0,3	2,66
Невелике місто	19,8	22,9	33,5	20,0	2,8	0,4	0,6	2,67
Село	21,7	26,8	31,4	16,9	2,3	0,3	0,6	2,55
2003–2006								
Київ	5,4	9,1	38,9	33,0	11,8	1,3	0,5	3,43
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	10,5	15,5	35,4	28,8	7,8	1,0	1,0	3,15
Невелике місто	11,6	18,4	34,9	26,1	7,7	0,6	0,7	3,05
Село	15,1	22,3	32,6	22,4	6,2	0,9	0,5	2,87
2010								
Київ	3,0	14,0	42,0	28,0	9,0	3,0	1,0	3,39
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	5,2	15,6	33,3	32,5	10,7	2,0	0,7	3,37
Невелике місто	5,6	12,7	35,0	26,8	16,4	3,1	0,4	3,46
Село	10,9	19,1	31,6	25,1	9,4	2,5	1,4	3,16

тифікацій за місцем проживання не відбулося. Переважна більшість ідентифікацій – 95% – незалежно від типу поселення зосереджується на першій – четвертій позиціях. Пік ідентифікацій у всіх випадках припадає на третю позицію. Диференціація між типами поселень виявляється статистично значущою ($p < 0,001$), лише між Києвом і містами з населенням понад 250 тис. осіб, з одного боку, і невеликими містами і селами – з другого. Найбільша різниця в балах виявляється між Києвом і селом: у 1994–

Розділ перший

1998 рр. вона становила 0,33 бала ($s < 0,001$), у 1999–2002 рр. – 0,23 бала ($s < 0,001$).

У 2003–2006 рр., за загального зростання середніх балів ідентифікацій всіх типів поселень і розширенуя поля “внутрішньої” диференціації за рахунок п’ятої позиції зазначена різниця поглиблюється і становить уже 0,56 бала ($s < 0,001$). Помітнішими стають і розбіжності між киянами і мешканцями великих і малих міст ($s < 0,001$), між останніми і селянами ($s < 0,001$). Усе це віддзеркалюється і в розподілі ідентифікацій. Так, у киян порівняно з 1999–2002 рр., на 22% зменшилась частка виборів першої і другої позицій, у мешканців великих міст – на 17,1%, невеликих – на 12,7%, у селян – на 11,1%. Одночасно зростає частка виборів четвертої і п’ятої позицій: у киян – на 21,3%, у мешканців великих міст – на 13,7%, невеликих – на 11,0%, у селян – на 9,4%. Отже, можна стверджувати наявність тенденції, згідно з якою на фоні загального зростання рівня ідентифікацій його темпи прямо пропорційні масштабу населеного пункту. Однак опитування 2010 р. фіксує вже протилежну тенденцію. Помітно зростає рівень соціальної самоідентифікації у мешканців невеликих міст і сіл, передусім за рахунок зменшення частки виборів першої і другої позицій і збільшення частки виборів п’ятої. Відповідно відбувається і зростання середніх балів: у мешканців невеликих міст на 0,41 бала ($s < 0,001$), а у селян – на 0,21 бала ($s < 0,05$). У мешканців великих міст темп зростання рівня ідентифікацій порівняно з 1999–2006 рр. зменшився більш як удвічі – з 0,49 до 0,22 бала ($s < 0,001$). Щодо киян, то тут про зростання рівня ідентифікацій взагалі вже не йдеться. Таким чином, можна констатувати, що вектор зростання рівня соціальної самоідентифікації, принаймні на початок 2010 р., змістився у напрямі мешканців невеликих міст і селян. Змінився і характер диференціації між типами поселень. Статистично значущою вона залишається лише між городянами і селянами ($s < 0,05$).

Важливим проявом соціально-територіальної структури, дослідження якої останніми роками набуває дедалі

Таблиця 3
Регіональна належність і соціальна самоідентифікація (%)

Ідентифікація Регіони	1	2	3	4	5	6	7	Середній бал
1994–1998								
Схід	24,3	21,2	32,8	18,8	2,0	0,4	0,5	2,56
Південь	19,8	22,8	33,0	20,4	2,7	0,6	0,7	2,58
Центр	23,3	25,1	32,2	16,2	2,2	0,6	0,4	2,52
Захід	19,1	27,4	34,0	16,9	2,2	0,1	0,3	2,57
1999–2002								
Схід	22,4	24,8	32,4	16,7	2,9	0,2	0,6	2,56
Південь	20,4	23,6	31,1	20,8	2,8	0,4	0,9	2,67
Центр	18,9	24,7	34,1	19,0	2,6	0,5	0,2	2,64
Захід	14,7	25,7	34,5	21,7	2,9	0,2	0,3	2,74
2003–2006								
Схід	11,5	19,5	34,1	26,7	6,9	0,7	0,6	3,03
Південь	13,4	19,0	33,0	25,9	7,1	0,8	0,8	3,06
Центр	13,6	17,1	33,5	26,1	8,0	0,8	0,9	3,04
Захід	9,7	16,8	38,4	25,2	8,0	1,2	0,7	3,14
2010								
Схід	5,4	17,0	33,5	27,4	12,6	3,1	0,9	3,38
Південь	7,0	16,2	35,1	27,3	11,1	2,2	1,1	3,30
Центр	7,6	13,5	33,2	29,2	12,9	3,0	0,6	3,38
Захід	9,5	16,7	33,9	28,1	9,8	1,1	0,9	3,19

більшої актуальності, є поділ населення за регіональною ознакою (табл. 3).

Регіональна приналежність, окреслюючи територію існування соціальної спільноти, інтегрує в собі комплекс історичних передумов і сьогоденних обставин її життєдіяльності. Саме такий комплексний характер регіональної належності й визначає особливості її впливу на соціальну самоідентифікацію. Одна з таких особливостей, порівняно з впливом інших, раніше розглянутих критеріїв диференціації, полягає у відносно помірних міжрегіональних розбіжностях середніх балів ідентифікації. Найбільш помітні розбіжності спостерігаються між Західним і Схід-

ним регіонами у 1999–2002 і 2010 рр. – 0,20 бала ($s < 0,05$), проте спрямованість таких розбіжностей мінлива. У 1999–2006 рр. за рівнем ідентифікації переважав Західний регіон, у 2010-му – Східний. Слід також зазначити порівняно високу частку ідентифікацій у 1994–2002 рр. з першою позицією. Дещо виокремлюється лише Західний регіон, частка ідентифікацій у якому тут помітно нижча, ніж у представників решти регіонів. Інші тенденції за своїм характером збігаються з тими, які були виявлені за формами зайнятості і типами поселень. Йдеться про концентрацію більшості ідентифікацій на першій – четвертій позиціях, про зростання з часом частки ідентифікацій з четвертою і п'ятою позиціями за рахунок першої і другої, про пік ідентифікацій на третій позиції. Необхідно вказати також і на суттєве підвищення рівня ідентифікацій у всіх регіонах у 2003–2006 і 2010 рр. порівняно з 1999–2002 рр. Найбільш помітне воно у Східному регіоні – 0,82 бала ($s < 0,01$), а найменше у Західному – 0,45 бала ($s < 0,01$). Такі відмінності пов'язані з більш масштабним скороченням частки виборів першої позиції і зростанням виборів четвертої позиції у Східному регіоні, ніж в інших.

Стосовно “внутрішньої” диференціації, то її поле зміщується з першої – четвертої позиції у 1994–2006 рр. на другу – п'яту у 2010 р. Щодо диференціації між окремими регіонами, то статистично значущою вона виявляється між Східним і Західним – 0,18 бала ($s < 0,05$) у 1999–2002 рр.

Результати проведеного аналізу дають підстави стверджувати, що соціальна самоідентифікація виявляє як особливі, зумовлені структурними ознаками респондентів, так і спільні, пов'язані з часовим виміром та іншими чинниками, тенденції. Серед особливих тенденцій насамперед зазначимо вплив на соціальну самоідентифікацію зайнятості. Ця ознака детермінує найбільш глибоку диференціацію самоідентифікацій на всіх відтинках часу. Тут також спостерігаємо найбільшу динаміку ідентифікацій – випадок зміщення їх епіцентру з третьої на четверту позицію.

Значно менші відмінності, а отже, і диференціація спостерігаються при їх розподілі за місцем проживання і регіональною належністю. Незмінним для цих двох структурних ознак залишається і пік ідентифікацій (третя позиція), відхилення частки виборів якого у часовому і структурному вимірах не виходить за межі статистичної похибки. Слід також додати і зміну векторів домінування за рівнем ідентифікацій, притаманну, окремим типам поселень і регіонам, чого не спостерігається при розподілі респондентів за формою зайнятості.

Серед спільних тенденцій зазначимо: концентрацію переважної більшості ідентифікацій на першій – четвертій позиціях з поступовим її зміщенням на другу – п'яту позиції; обмеженість піків ідентифікацій третьою – четвертою позиціями; підвищення рівня ідентифікації за рахунок збільшення частки виборів п'ятої і зменшення частки виборів першої і другої позицій; поступове зростання рівня ідентифікації у 1994–2002 рр. і стрімке його підвищення у 2003–2010 рр., що значною мірою пов'язано зі збільшенням сукупного доходу на одного члена сім'ї у 2003–2010 рр. у 2,5 – 3 рази порівняно з попередніми періодами; розпорошеність ідентифікацій з більшості позицій шкали незалежно від критеріїв їх групування, що безпосередньо вказує на “внутрішню” диференціацію. Остання обставина, на нашу думку, свідчить про дію інших, крім уже розглянутих, соціально значущих чинників ідентифікації, які слід врахувати у подальших дослідженнях.

Л.Аза,
доктор соціологічних наук

НАЦІОНАЛЬНО-ПРОСТОРОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Дедалі частіше порушується питання щодо зміни просторової ідентифікації в умовах сучасної глобалізації та загрози втрати національної ідентичності. Навіть лунають припущення, що місце (а точніше, його відчуття людиною) починає втрачати свою значущість у формуванні ідентичності. Хоча насправді, мабуть, йдеться про можливість утрачання досвідом межі конститутивного значення для формування ідентичності в усіх її вимірах: індивідуальному, соціальному, національному тощо. З-поміж аксіоматично визначених ідентичностей дедалі помітнішими стають ідентичності за вибором, включаючи поєднання унікальності самої ідентичності з різними просторовими модифікаціями.

Ідентичність, на думку британського вченого П.В.Престона, взагалі може розкриватися лише в контексті аналізу трьох взаємопов'язаних складових – місця дії (*locale*), мережі (*network*) і пам'яті (*memory*) [1]. Причому поєднання наведених складових дає змогу уникати однобічності об'єктивістського й суб'єктивістського тлумачення ідентичності, демонструючи скоріше їхній взаємозв'язок і компліментарність.

З національно-просторовою ідентифікацією пов'язані не лише усталеність тих чи інших ідентичностей, а й формування нових, що відбивають певний рівень адаптованості людей і усвідомлення ними необхідності відчуття власної самодостатності. Проте не можна забувати, що критерії ідентичності (соціальної, національної тощо) здатні змінюватися мірою того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей. Часом ідентичності настільки упорядковані стосовно усталеної системи цінностей, що

будь-які зміни останньої можуть сприйматися людиною як втрата власної автентичності. За відсутності ж такого тісного ціннісного узгодження ідентичності стають ситуативно залежними. У масовій та індивідуальній свідомості відбувається постійне суперництво ідентичностей, що змінюються за різних умов та періодів життя людини. А враховуючи, що і суспільством задаються певні соціокультурні межі солідаризації, важливо з'ясувати, наскільки та чи інша ідентичність усвідомлюється, цінується людиною і якого смислу вона набуває для неї.

Загальноукраїнське соціологічне моніторингове опитування 1992 та 2000–2010 рр. уможливило розгляд особливостей національно-просторової ідентифікації за такими позиціями, як громадянин України, мешканець села, району чи міста, мешканець регіону чи області, представник свого етносу (нації), громадянин колишнього Радянсь-

Таблиця 1

Відповіді на запитання
 “Ким Ви себе передусім вважаєте?” (%)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6
3. Громадянином України	45,6	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2
4. Представником свого етносу, нації	-	-	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9
6. Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9
7. Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1
8. Інше	-	-	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8
Не відповіли	0,6	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3

кого Союзу, громадянин Європи та громадянин світу (табл. 1).

У наведеній таблиці одразу ж стають помітними розбіжності з окремих позицій. Достатньо порівняти відсотковий розподіл по кожній з них, як стає очевидним розшарування, що вказує на існування проблемних зон. Хоча насправді суперництво точиться навколо ідентичностей “громадянин України” та “ мешканець села, району чи міста”, даючи підстави для висновку, що на сьогодні в Україні найбільш усвідомленими є національно-державна та локально-територіальна належності, проте певну значущість (переважно для людей старшого віку) продовжує зберігати позиція “громадянин колишнього Радянського Союзу”. Її розгляд особливо актуалізується у зв’язку з позицією “громадянин України”. Незважаючи на часовий інтервал, зазначені позиції тісно пов’язані між собою, хоча у першому випадку йдеться про втрачену ідентичність, а в другому – про набуту. Причому перша ситуація виявляється набагато складнішою, тому що втрата ідентичності відбувається не лише на індивідуальному і груповому рівнях, а й на рівні суспільства в цілому.

За таких обставин, оточуюче людину соціальне середовище перестає бути для неї знайомим, зрозумілим, прозорим. І однією з головних причин тут убачається співвідношення минулого й майбутнього, оскільки для людини завжди доволі важливими є такі поняття, як “пройдений життєвий шлях” і “перспективи життєвих планів”. Річ у тому, що внаслідок різких інституціональних змін, які руйнують життєві плани або вимагають невідкладного і кардинального їхнього перегляду, зникають чіткі обриси майбутнього. Щоправда, і минуле не залишається незмінним, воно втрачає власну внутрішню цілісність, оскільки проблемним стає майбутнє, як критерій його оцінки та інтерпретації. Проте навіть у такому “розібраному” вигляді, і особливо в ситуації невизначеності, минуле усе ж таки залишається значущим для людини. Причому позиція “громадянин колишнього Радянського Союзу” має

найбільше прихильників серед росіян (22, 4%) і російськомовних українців (16,6%).

Утім, найважливішою, безумовно, залишається позиція “громадянин України”. Як відомо, до недавнього часу, коли державно-громадянська ідентичність була основною соціальною ідентичністю і мала вираз у безперечному прийнятті офіційної ідеології та існуючої системи соціальних норм і цінностей, нехтування останніми здатне було призвести до конче негативних наслідків. Нині ж в умовах нової соціальної реальності, докорінно змінюючись, ситуація набуває додаткових ускладнень. Це пов’язано з тим, що поширення простору самовизначення, можливість більш повного усвідомлення власного інтересу наражаються часом на протидію групових інтересів, включаючи конфронтацію еліт у сфері політики, культури, етнонаціональних відносин, а також мінливість функцій соціальних інституцій та ін.

Власне динаміка національно-державної ідентифікації дуже добре відбиває весь спектр політичних подій, що відбуваються в країні. Особливо, що стосується так званих знакових подій.

Так, з проголошенням незалежності України нова для її населення ідентичність “громадянин України” у 1992 р. отримала порівняно високий відсоток прибічників (45,6%), враховуючи, що продовжували зберігатися ідентифікаційні стереотипи “недалекого” минулого. Наступні десять років очікувань не посилити, а навпаки, дещо послабили підтримку населенням нового державного статусу країни (у 2000, 2002 рр. – 41,0%). Зупинив подальше падіння даної ідентифікації сплеск національної самосвідомості, посилений гордістю своєю національно-державною належністю, що її продемонстрував народ у період “помаранчевої революції” – 54,6%. Але, на жаль, рівень довіри людей до влади, її спроможності змінити ситуацію в країні на краще дуже швидко почав падати, відбиваючись певною мірою на національно-державній ідентифікації (у 2010 р. цей відсоток становив уже 51,2%).

Розділ перший

На тлі загальної оцінки населенням України значущості тієї чи іншої національно-просторової ідентичності, особливо на увагу заслуговує молодь, з якою пов'язують майбутнє країни. Причому конче важливим є з'ясування стану її соціального самопочуття наприкінці двадцятирічного періоду незалежності України, передовсім її ідентифікаційних характеристик (табл. 2).

Таблиця 2

Відповіді молодих людей на запитання
“Ким Ви себе передусім вважаєте?” 2010 р. (%)

Варіанти відповідей	Молоді люди до 30 років
Мешканцем села, району чи міста, в якому живе	21,4
Мешканцем регіону, області, де живе	5,9
Громадянином України	62,3
Представником свого етносу, нації	2,5
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1
Громадянином Європи	1,4
Громадянином світу	3,9
Інше	1,4

Порівняння відсоткового розподілу по кожній з наведених позицій виявило помітну обмеженість національно-просторових ідентичностей серед молоді. Лідирує з чималим відривом від інших національно-державна ідентичність (62,3%), при тому, що майже для кожного п'ятого респондента не останню роль у національно-просторовій ідентифікації відіграє безпосереднє місце проживання (село, район, місто). Особливо зазначені ідентичності вирізняються на тлі таких більш широких ідентичностей, як “громадянин Європи” (1,4%) і “громадянин світу” (3,9%).

Пояснювати значущість для молодих людей національно-державної ідентичності не доводиться. Інша річ, що інтенсивність переживання її може змінюватися з актуалізацією якоїсь іншої солідарності. Причому необхідність відчуття себе частиною суспільства або іншої спільності

справджується внаслідок взаємодії процесу ідентифікації з такими базовими цінностями, як самоутвердження, самореалізація, самозбереження тощо. Окрім того, на посилення (чи послаблення) громадянської солідарності, на значущість її смислового параметру суттєво впливають економічне неблагополуччя та політична нестабільність у країні.

Існує і певна залежність даної ідентичності від окремих чинників. Зокрема, корективи, хоча і незначні, у відсотковий розподіл відповідей молодих людей вносить стать. Так, серед жінок зростає відсоток тих, хто в національно-просторовій ідентифікації віддає перевагу конкретному місцю проживання – 25,4% (17,4% серед чоловіків). Щоправда, вони дещо поступаються чоловікам, коли йдеться про національно-державну ідентичність – 61% (чоловіки – 63,5%). Водночас останні частіше ідентифікують себе з громадянином світу – 6,2% (за загальної дуже низької значущості даної позиції).

Враховуючи, що розглядається конкретна соціально-демографічна група – молодь, рівень освіти суттєво не позначився на національно-просторових преференціях респондентів. Хіба що молоді люди з нижчим рівнем освіти частіше пов'язують свою національно-просторову ідентифікацію з безпосереднім місцем проживанням, а зі зростанням освітнього рівня посилюється значущість національно-державної належності.

Більш помітними виявилися відмінності в національно-просторовій ідентифікації молодих українців і росіян. Хоча обидві зазначені позиції залишилися незмінними (маються на увазі позиції “громадянин України” і “мешканець села, району чи міста”). Проте серед респондентів-українців зростає відсоток тих, хто наголошує саме на своїй національно-державній належності – 65,7%, а серед респондентів-росіян тих, хто тяжіє до більш локально-територіальної ідентифікації (з селом, містом, районом), – 45,2%. Відчутно залежить національно-просторова ідентифікація також від місця проживання молодих людей. Для мешканців села їхня локалізована територія прожи-

Розділ перший

вання виявляється досить важливою в національно-просторовій ідентифікації – 31,4%. Свою національно-державну ідентичність підтвердили 56,2% опитаних. Порівняно для мешканців міст остання є більш вагомою – понад 60%.

Водночас не можна ігнорувати й того факту, що усвідомлення національно-державної належності посилюється значущістю патріотичного компоненту, що значною мірою перевіряється почуттям національної гордості. А якщо останнє не супроводжується відчуттям соціальної захищеності й впевненості у завтрашньому дні, дана ідентичність може втрачати свій солідаризуючий зміст. І хоча серед опитаних молодих людей 50,4% пишуться тим, що вони є громадянами України, проте це не привід для оптимізму. Адже практично кожний третій респондент не зміг визначитися стосовно цього питання. А це вже тривожний сигнал. Занепокоєння лише посилюється, коли до розгляду національно-державної ідентифікації молодих людей залучаються оцінки, якими вони характеризують сучасний стан українського суспільства. Якщо проранжувати найбільш вагомі з них за ступенем значущості, то в очах молоді наше суспільство є таким:

- безладдя – 55,3%
- розруха – 34,8
- убогість – 33,4
- безвихідь – 21,1
- протистояння – 20,8.

Навіть такий неповний перелік оцінок молодих людей щодо їхнього бачення сучасного стану українського суспільства допомагає зрозуміти, чому кожний третій з них вагався, коли треба було визначитися, чи пишається він чи ні тим, що є громадянином України.

Тому відсоток молодих людей, які увиразнюють свою національно-державну належність, скоріше можна розглядати як аванс, який вони надають суспільству. Причому підтвердженням цього можна вважати їхні доволі суперечливі почуття щодо майбутнього України:

надія – 50,6%
тривога – 30,6
оптимізм – 25,0
інтерес – 23,9
розгубленість – 20,8.

Не кажучи вже про очікування молодих людей стосовно власного майбутнього:

надія – 62,4%
оптимізм – 34,8
інтерес – 30,9
тривога – 25,6
упевненість – 19,4.

Як бачимо, відчуття національно-державної єдності у молоді є доволі неоднозначним. Його інтенсивність, безумовно, може зростати у разі розумної молодіжної політики в країні, успіхів у розвитку її економіки, зміцнення демократії, авторитету в міжнародному співтоваристві тощо.

Але головне, мабуть, виправдати сподівання молодих людей на краще майбутнє, зробити все можливе, аби вони дійсно пишалися тим, що є громадянами України. Нерозуміння даної проблеми або нехтування нею здатне призвести до вкрай негативних наслідків для країни.

Література

1. *Preston P.W. Political / Cultural Identity. Citizens and Nations in a Global Era. London / Thousand Oaks / New Delhi : SAGE Publications, 1997.*

*І. Прибиткова,
доктор економічних наук*

ЗМІНИ В ПОСЕЛЕНСЬКІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ МІГРАЦІЇ

XX ст. ознаменувалося радикальними змінами в масштабах та змісті процесів урбанізації. Якщо раніше поняття урбанізації пов'язували зі збільшенням абсолютних і відносних розмірів міського населення, його концентрацією у великих містах і розширенням міських територій, то на сучасному етапі розвитку урбанізація – це процеси посилення ролі міст у житті суспільства і проникнення міських відносин у сільську місцевість, формування нових соціально-просторових форм розселення, зміни соціально-професійної структури сільського населення, зростання його територіальної і соціальної мобільності. Місто вже не розглядається як точковий пункт. Виникають і розвиваються, постійно ускладнюючись, інтегровані сільсько-міські розселенські структури. У їх межах формуються нові територіальні спільноти людей. Автономність міського середовища остаточно знищено. Його місце заступило нове урбанізоване середовище – цілісне соціально-просторове утворення, що формується в межах систем взаємозв'язаного розселення. Тут здійснюються добові, тижневі, місячні й річні цикли життєдіяльності населення, складається специфічний урбанізований спосіб життя. Усіх жителів цих систем об'єднує спільність повсякденного життя.

Отже, сучасна урбанізація супроводжується змінами в розміщенні, структурі та способі життя населення та являє собою соціальний процес, середовищем якого стало все суспільство загалом. Відмітними рисами еволюції процесів урбанізації сьогодні є перехід від екстенсивної до інтенсивної фази їх розвитку, ускладнення соціально-просто-

рових розселенських структур і розмаїтість форм їх розвитку, динамізм їх трансформацій і повсюдне поширення.

Динаміка міського населення та джерела його приросту. За даними останніх переписів населення радянської доби, частка городян в Україні невідмінно зростала і в 1989 р. сягнула 66,9%. Формування міського населення країни у повоєнний час відбувалося переважно завдяки природному й міграційному приросту жителів. Певний внесок у приріст міського населення зробили адміністративно-територіальні перетворення. Процес розширення міських територій, що майже завершився до 1970 р., згодом набув спорадичного і млявого характеру. В 1990 р. розпочинається зворотний процес: міські території разом з їх населенням скорочуються, хоча темпи їх зменшення виявляються непорівнюваними з темпами їхнього зростання в попередні роки. Проте якими б малими вони не були, сам факт послідовного скорочення міських територій свідчить про зміну тренду в розвитку урбанізаційних процесів в Україні. З початку 2000-х років у країні знову спостерігається тенденція до помірної зростання міських земель.

У 1992 р. уперше у повоєнному часі статистика реєструє депопуляцію в міській місцевості. Демографічні втрати українських міст упродовж 1992–1993 рр. частково компенсуються міграційним припливом нових городян. А вже в 1994 р. в Україні вперше спостерігається міграційна втрата міського населення, і роль міграцій як компенсатора депопуляції в міській місцевості вичерпується (*табл. 1*). Унаслідок усіх цих трансформацій у 1993 р. розпочинається скорочення міського населення, темпи якого послідовно зростають до 2002 р., а згодом поволі меншають, сягаючи останніми роками початкового рівня 1993 р. (99,8%).

Загальні втрати міського населення України у 1990–2010 рр. становили 3344,3 тис. осіб. Його скорочення відбувалося у цей час переважно за рахунок депопуляції корінних городян (2679,8 тис., або 80,1%). Міграційні втрати сягали 603,2 тис. осіб, або 18%, а найменший вплив на зменшення чисельності міських мешканців чи-

нили адміністративно-територіальні перетворення – усього 61,3 тис. осіб, або 1,9%. Зауважимо, що упродовж цього періоду співвідношення джерел скорочення міської громади неодноразово змінювалось. З початку 2000-х років природні втрати населення українських міст частково компенсують нові громадяни за рахунок міграційного приросту, який відновився з 2003 р., та адміністративно-територіальних перетворень (з 1999 р.). Проте демографічні надбання українських міст у 2000-х роках виявилися вельми скромними. Лише 263,2 тис. нових городян забезпечили мігранти, а ще 32,4 тис. – сільські мешканці, які отримали міську реєстрацію завдяки приєднанню до меж міста вчорашніх сільських територій або надання сільським населеним пунктам статусу міського поселення (табл. 1).

Характеристика мережі міських поселень. Отже, у 1990-х роках Україна вступила в нову фазу урбанізації, образ якої й дотепер залишається розмитим і неясним. До сьогодні важко розділити ситуаційну і структурну складові новітнього урбанізаційного процесу. Й оскільки дотепер не з'ясовано основні напрями і перспективи ринкового розвитку країни, то залишається невизначеним і прогноз майбутніх рис процесів урбанізації. Зрозуміло одне: країна ніколи вже не стане колишньою, а отже, всі суспільні процеси набуватимуть нового змісту, характеру й масштабів. Проаналізуємо, що ж відбувалося з мережею міських поселень та їхнім населенням в Україні у 1990–2010 рр.

За цей час кількість міст в Україні збільшилася з 436 до 459, а кількість селищ міського типу скоротилася з 927 до 885. Основні зміни в мережі міських поселень відбувалися у результаті адміністративно-територіальних перетворень. Так, 1989 р. до категорії міст були віднесені колишні селища міського типу Рожище Волинської області й Вугледар Донецької області. У тому самому році статус селища міського типу одержали с.Рокини Волинської області, с.Богданівка Дніпропетровської області, а з міської межі

Таблиця 1
Динаміка міського населення та джерела його приросту
(скорочення) в Україні, 1990—2010 рр.*

Роки	Міське населення на початок року, тис. осіб	Зміни за рік				Міське населення на кінець року, тис. осіб	Темп зростання (скорочення) за рік, %
		Загальний приріст (скорочення) тис. осіб	У тому числі				
			Природний приріст (скорочення) тис. осіб	Міграційний приріст (скорочення) тис. осіб	Адміністративно-територіальні перетворення, тис. осіб		
1990	34869,2	216,0	85,7	148,4	-18,1	35085,2	100,6
1991	35085,2	211,7	38,2	187,7	-14,2	35296,9	100,6
1992	35296,9	174,1	-14,1	209,5	-21,3	35471,0	100,5
1993	35471,0	-70,3	-75,6	10,8	-5,5	35400,7	99,8
1994	35400,7	-281,9	-122,3	-143,2	-16,4	35118,8	99,2
1995	35118,8	-350,9	-168,0	-170,9	-12,0	34767,9	99,0
1996	34767,9	-380,4	-169,7	-208,4	-2,3	34387,5	98,9
1997	34387,5	-339,3	-169,5	-170,0	0,2	34048,2	99,0
1998	34048,2	-346,1	-166,8	-172,8	-6,5	33702,1	99,0
1999	33702,1	-363,5	-200,6	-165,3	2,4	33338,6	98,9
2000	33338,6	-386,9	-219,1	-186,3	18,5	32951,7	98,8
2001	32951,7	-409,3	-213,1	-196,8	0,6	32574,4	98,8
2002	32574,4	-214,0	-205,5	-9,1	0,6	32328,4	99,2
2003	32328,4	-181,9	-193,6	7,8	3,9	32146,5	99,4
2004	32146,5	-137,1	-176,1	37,1	1,9	32009,3	99,6
2005	32009,3	-131,6	-187,3	55,7	-	31877,7	99,6
2006	31877,7	-100,3	-155,1	48,4	6,4	31774,4	99,7
2007	31774,4	-108,6	-152,2	43,6	-	31668,8	99,7
2008	31668,8	-81,6	-122,3	40,7	-	31587,2	99,7
2009	31587,2	-62,4	-92,8	29,9	0,5	31524,8	99,8
2010	31524,8	-83,2	-104,5	24,5	0,1	31441,6	99,7
2011	31441,6						
1.1.1990– 1.1.2010		-3344,3	-2679,8	-603,2	-61,3		

* Розраховано автором за даними видань Державного комітету статистики України [1, с. 23—29]; [2, с. 20—21]; [3, с. 16]; [4, с. 21]; [5, с. 21]; [6, с. 22]; [7, с. 22].

м.Ровеньки Луганської області було виділене смт Дзержинський.

Подібні зміни відбувалися щорічно. Низку селищ міського типу було переведено до категорії сіл; деякі міста підвищували свій статус, отримавши категорію міст обласного підпорядкування, а селища міського типу набували статусу міст районного підпорядкування. Так, у 1993 р. смт Бурштин Івано-Франківської області стало містом районного підпорядкування. Містам і селищам міського типу повертали старі назви, розукрупнювали раніше адміністративно об'єднані населені пункти або об'єднували їх у єдиній міській межі. Наприклад, у 1997 р. до міської межі Кривого Рогу були включені селища міського типу: Мироське, Залізничне, Суворово і Рахманівка.

Найпоширенішими в Україні є міста з кількістю жителів 10–19,9 тис. (35,4%), а також 20–49,9 тис. (24,2%). Щоп'яте місто налічує до 9,9 тис. жителів (20,3%), у тому числі кількість міст, де мешкає до 5 тис. жителів, становить лише 3,9% загальної їх кількості. Таким чином, 55,7% українських міст належать сьогодні до типу *малих* із кількістю жителів до 20 тис. осіб, а у більш як трьох четвертих українських міст (79,9%) кількість жителів не перевищує 50 тис. [7, с. 15].

До групи *середніх* із чисельністю населення 50–99,9 тис. осіб слід віднести 48 міст (10,5%); *великих* із населенням 100–500 тис. осіб – 35 міст (7,6%); *крупних* із кількістю жителів 500 тис. – 1 млн осіб – 5 міст (1,1%). До групи *найкрупніших* міст із населенням понад 1 млн належать 4 міста (0,9%) У цих 9 містах сьогодні мешкає понад третина міського населення України (35,7%). Населення малих міст становить 22,9%, середніх – 11,9%, великих – 29,5% загальної кількості мешканців міст. Аби нерівномірність розподілу населення за містами різноманітного розміру і типу була очевидною, зазначимо, що в 2% крупних і найкрупніших міст нині живуть 35,7% міських жителів, тоді як у 79,9% малих – лише 22,9% [7, с. 16].

Мережа *селищ міського типу* від початку 1990-х років зазнала відчутних змін: помітно збільшилась кількість

селищ міського типу з населенням до 3 тис. осіб (від 300 у 1990 р. до 363 у 2008 р.); водночас зменшилась кількість таких селищ, де було 3–4,9 тис. мешканців (від 224 у 1990 р. до 196 у 2008 р.), а також 5–9,9 тис. осіб (від 319 у 1990 р. до 280 у 2008 р.). Ці три групи селищ міського типу з населенням до 10 тис. жителів становили у 2008 р. 94,7% усіх міських поселень цього типу (у 1990 р. – 90,9%). У них зосереджено 85,1% усього населення, що мешкає в селищах міського типу (у 1990 р. – 76,8%). Водночас у селищах міського типу із кількістю жителів 10–20 і більше тисяч осіб, загальна кількість яких ледь сягає 5,3%, живе майже щосьомий мешканець смт (14,9%). Найбільш населеними є сьогодні селища міського типу з кількістю жителів 5–10 тис. (50,2%) – тут мешкає щодругий житель [7, с. 17–18].

Усупереч державній політиці обмеження зростання крупних і найкрупніших міст, що здійснювалася від початку 1960-х років, чисельність їх населення невинно зростала аж до початку 1990-х років. Витратна економіка епохи “зрілого соціалізму”, поєднана з екстенсивним розвитком народногосподарського комплексу і постійним приростом робочих місць у містах, передусім крупних і найкрупніших, зумовила збільшення кількості жителів цих міст переважно у результаті міграційного припливу. З початком перебудови і наступної економічної кризи містоутворююча база крупних і найкрупніших міст дестабілізується й починає звужуватися; скорочуються робочі місця, з’являється попервах приховане, а незабаром і явне безробіття; позбавлені роботи люди кидають обжиті міста в пошуках більш усталеного життя, яке б забезпечувало їм і членам їхніх сімей виживання і безпеку.

Першою в переліку найкрупніших міст, що втрачають населення, стає Одеса, де вже у 1990 р. було зафіксовано зменшення кількості жителів [9, с. 28]. У 1992 р. до цього переліку приєднуються Харків, у 1993 р. – Дніпропетровськ, а у 1994 р. – решта міст, які належать до розряду крупних і найкрупніших: Київ, Донецьк, Запоріжжя,

Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв. 1995 р. з групи крупних міст вибуває Луганськ – кількість жителів тут зменшується до 493 тис. осіб.

Після 2000 р. чисельність населення крупних і найкрупніших міст продовжує меншати. За Луганськом з переліку крупних міст вибуває Маріуполь, кількість жителів в якому становила на 1 січня 2010 р. 469 тис. А Донецьк втрачає статус міста з мільйонним населенням. На цю ж дату кількість його мешканців сягає лише 968 тис. Тільки столиця України примножила свій людський потенціал: на 1 січня 2011 р. чисельність киян становила 2799,2 тис. осіб. У решті крупних та найкрупніших міст країни упродовж 2000-х років відбувається скорочення кількості городян. Їх сумарні демографічні втрати за 1998–2009 рр. сягають 477 тис. осіб (4,2%).

Динаміка сільського населення і зміни мережі сільських поселень. Чисельність сільського населення України зменшилась у 1990–2010 рр. на 2531,2 тис. осіб і становила на 1 січня 2011 р. 14 336,9 тис. осіб (табл. 2). Його скорочення відбувалось виключно за рахунок депопуляції українського села (2610,3 тис. осіб, або 103,1%). Компенсацію його демографічних втрат забезпечив суто символічний міграційний приріст сільських мешканців (17,6 тис. осіб, або 0,7%) та адміністративно-територіальні перетворення (61,5 тис. осіб, або 2,4%). Міграційний приплив нових жителів у село розпочався у 1992 р.

Проведені нами 1992 р. соціологічні опитування переселенців із міських поселень України в її сільську місцевість засвідчили, що серед них переважали колишні селяни, котрі раніше переїхали до міста, а після розпаду СРСР і поглиблення жорсткої системної кризи у всіх сферах життя України почали повертатися туди, звідки свого часу поїхали. Цей зворотний міграційний рух підтримував демографічний потенціал сільської громади з 1992 по 2001 р. включно, проте не зміг врятувати українське село від депопуляції. Міграційне скорочення чисельності селян у 1990–1991 рр. та після закінчення недовгочасно-

го повернення їх до батьківських домівок нанівець звело позитивний ефект тимчасової репатріації колишніх сільських дітей на малу історичну батьківщину.

Ще одним компенсатором поменшання чисельності селян через їхню депопуляцію упродовж 1990-х були адміністративно-територіальні перетворення на користь сільської місцевості, що тривали до 1999 р. (*табл. 2*).

Зазнала змін і мережа сільських населених пунктів. Їх чисельність послідовно скорочувалась з 28 804 (на початок 1990 р.) до 28 471 (на початок 2010 р.), а кількість наявного населення – відповідно від 16 969,3 тис. осіб до 14 438,1 тис. осіб. Із загальної кількості сільських населених пунктів не мали населення і не були зняті з обліку: у 1991 р. – 262, у 1996 р. – 229; у 2001 р. – 151; у 2005 – 227 сіл [*11, с. 13*].

Паралельно тривав процес трансформації мережі сільських адміністративних районів. У 1991 р. було створено Петриківський та Юр'ївський сільські райони у Дніпропетровській області, Печенізький у Харківській, Підгаєцький у Тернопільській та Герцаївський у Чернівецькій. Водночас було скасовано Судацький район в Автономній Республіці Крим. У 1992 р. було створено новий Розовський район у Запорізькій області; у 1993 р. – Шацький район у Волинській області; Великобілозерський – у Запорізькій; Коломацький – у Харківській. У 1995 р. на карті з'явився ще один новий район у Рівненській області – Демидівський. Але сьогодні існують плани щодо ліквідації близько третини існуючих сільських адміністративних районів у рамках адміністративно-територіальної реформи. Вони вважаються зайвими. Зокрема, передбачається скоротити кількість районів у Одеській області з 26 до 17. Триває процес розукрупнення адміністративно об'єднаних населених пунктів.

За даними останнього суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів України, на 1 листопада 2005 р. частка населених пунктів з кількістю мешканців до 50 осіб становила 13,8% їх загальної кількості. В окремих регіонах країни їх частка

була набагато більшою (у Сумській області – 32,4%, Чернігівській – 25,9, Харківській – 25,3, Полтавській – 23,8%). Більшість населених пунктів, у яких зовсім немає новонароджених, концентруються так само у Сумській, Чернігівській та Полтавській областях – відповідно 30,9%, 25,4 та 23,7% [11, с. 4].

Значно зросла кількість населених пунктів, у яких немає дітей віком до 5 років – з 2,5 тис. на початку 1991 р. до 3 тис. на початок 2005 р., що становило 10,7% загальної кількості сільських населених пунктів. За даними обстеження, 2005 р. у 6,5 тис. сільських населених пунктах не було дітей віком 6 років, у 2,2 тис. – дітей віком 7–14 років, у 5,5 тис. – дітей віком 15 років, у 3,9 тис. – підлітків віком 16–17 років, у 1,6 тис. – молоді віком 18–27 років, у 1,7 тис. – молоді віком 28–34 років, а 1005 сіл не мали молоді віком 18–34 років [11, с. 4].

Тенденції розвитку внутрішньої трудової міграції. За минулі двадцять років міграційні потоки як джерело формування населення то виконували функції компенсатора демографічних втрат міських поселень або сільської місцевості, то виступали в ролі мультиплікатора, що їх примножує. У сукупності з природним рухом населення і меншою мірою адміністративно-територіальними перетвореннями в країні внутрішні та зовнішні безповоротні міграції увесь цей час визначали загальні обсяги контингентів міських та сільських мешканців.

На відміну від них багатотисячні потоки щоденної трудової маятникової міграції істотно змінювали й змінюють досі лише обсяги контингентів трудових ресурсів і у місті, і у селі, проте не чинять жодного впливу на величину їх постійного населення. Трудова маятникова міграція являє собою територіальне переміщення робочої сили в чистому вигляді, має зворотний характер та одноденний цикл і не супроводжується зміною місця проживання населення. Розвиток трудової маятникової міграції невіддільний від її безпосередньої територіальної основи – інтегрованих сільсько-міських поселенських структур. Виконуючи системоутворюючі функції в їхньому формуванні, трудова

Таблиця 2
Динаміка сільського населення та джерела
його приросту (скорочення) в Україні, у 1990—2010 рр.*

Роки	Сільське населення на початок року, тис. осіб	Зміни за рік				Сільське населення на кінець року, тис. осіб	Темп зростання (скорочення) за рік, %
		Загальний приріст (скорочення) тис. осіб	У тому числі				
			Природний приріст (скорочення) тис. осіб	Міграційний приріст (скорочення) тис. осіб	Адміністративно-територіальні перетворення, тис. осіб		
1990	16969,3	-110,1	-58,1	-70,1	18,1	16859,2	99,4
1991	16859,2	-99,5	-77,3	-36,4	14,2	16759,7	99,4
1992	16759,7	13,4	-86,2	78,3	21,3	16773,1	100,1
1993	16773,1	-59,4	-108,6	43,7	5,5	16713,7	99,6
1994	16713,7	-104,1	-120,8	0,3	16,4	16609,6	99,4
1995	16609,6	-80,4	-131,7	39,3	12,0	16529,2	99,5
1996	16529,2	-98,3	-139,8	39,2	2,3	16430,9	99,4
1997	16430,9	-108,3	-142,1	34,0	-0,2	16322,6	99,3
1998	16322,6	-106,6	-133,9	20,8	6,5	16216,0	99,3
1999	16216,0	-124,8	-149,4	27,0	-2,4	16091,2	99,2
2000	16091,2	-119,7	-153,9	52,7	-18,5	15971,5	99,3
2001	15971,5	-112,4	-156,4	44,6	-0,6	15882,7	99,4
2002	15882,7	-184,0	-158,7	-24,7	-0,6	15675,1	98,7
2003	15675,1	-199,1	-163,2	-32,0	-3,9	15476,0	98,7
2004	15476,0	-204,5	-157,9	-44,8	-1,8	15271,5	98,7
2005	15271,5	-219,7	-168,6	-51,1	-	15051,8	98,6
2006	15051,8	-183,1	-142,6	-34,2	-6,3	14868,7	98,8
2007	14868,7	-164,8	-138,1	-26,7	-	14703,9	98,9
2008	14703,9	-147,4	-121,6	-25,8	-	14556,5	99,0
2009	14556,5	-118,4	-101,4	-16,5	-0,5	14438,2	99,2
2010	14438,2	-101,3	-96,0	-5,2	-0,1	14336,9	99,3
2011	14336,9						
1.1.1990– 1.1.2010		-2531,2	-2610,3	17,6	61,5		

* Розраховано автором за даними видань Державного комітету статистики України [1, с. 30–36]; [2, с. 22-23]; [3, с. 22]; [4, с. 22]; [5, с. 22]; [6, с. 23]; [7, с. 23].

маятникова міграція забезпечує у сукупності з іншими видами місцевої рухомості населення спільність повсякденного життя мешканців населених пунктів, що належать до системи взаємопов'язаного розселення. А сфера поширення трудових сполучень визначається ізохроною транспортної доступності і є одним із основних мірил ареалу впливу сучасного міста. Трудова маятникова міграція тісно пов'язана з безповоротною міграцією й спостерігається тенденція до їхньої взаємності.

Трудова маятникова міграція поширена на всій території України. Трудові поїздки здійснюються практично у всі міські поселення країни поряд із зустрічними переміщеннями працездатних контингентів з цих міст у сільську місцевість та інші міста. Основу сучасної трудової маятничкової міграції в Україні створюють трудові пересування сільського населення в міста. Станом на 1 січня 1991 р. 2165,2 тис., або 28%, селян, які мали роботу, працювали за межами свого населеного пункту. З них 21,4% приїжджали щодня на роботу в міста та селища міського типу*.

П'ять років потому, 1 січня 1996 р., вітчизняна статистика виявила, що із загальної кількості зайнятих селян щочетвертий працює за межами місця проживання, а їхня загальна чисельність сягає 1670,5 тис. осіб. З них виїжджають на роботу в міські поселення 1217,5 тис., або щоп'ятий зайнятий сільський мешканець. А ще за п'ять років за межами рідного села працюватиме щоденно так само щочетвертий його житель (26,5%), у тому числі в міських поселеннях – щоп'ятий. Із зменшенням у 1996–2001 рр. на 30,6% контингенту селян, що мають будь-яку роботу, чисельність трудових мігрантів скорочується до 810,5 тис. осіб, проте відносні розміри їх залишаються без змін. Саме в цей період зростає в 2,6 рази кількість селян працездатного віку, зайнятих лише в особистому підсобному гос-

* Розрахунки показників за 1991, 1996, 2001 та 2005 рр. виконано автором за даними суцільного обстеження соціально-економічного стану сільських населених пунктів Державним комітетом статистики України (за формою державного статистичного спостереження № 1-село).

подарстві. На 1 січня 2001 р. цей контингент дорівнює 2139,3 тис. осіб [10, с. 43].

За п'ять років чисельність працюючих за межами власного населеного пункту сільських мешканців зростає до 1523,8 тис., а їхня частка серед сільчан, що мають роботу, збільшується до 40,2%. З них працюють у міських поселеннях 28,5%. На 1 січня 2005 р. кількість сільських населених пунктів, у яких відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності, сягнула 13 975, або 49,3% загальної кількості усіх населених пунктів у сільській місцевості. Їх мешканці просто приречені на пошуки роботи та заробітку за межами постійного місця проживання. Така сама проблема виникає й загострюється в малих містах країни [11, с. 45–47].

Крім відсутності робочих місць у сільській місцевості та в малих міських поселеннях України, значні масштаби розвитку трудової маятникової міграції зумовлюються мізерними заробітками, часто нижчими за прожитковий мінімум; конче низькою якістю життя та відчуттям його повної безперспективності; відсутністю гарантій забезпеченого майбутнього для своїх дітей. А проте розвиток трудової маятникової міграції усередині країни створює противагу зарубіжній міграції, що руйнує демографічний потенціал села і малих міських поселень.

Отже, посилення інтеграції між містом і селом у межах сучасних соціально-просторових поселенських структур створює передумови для подолання соціально-економічної нерівності умов і якості життя різних соціальних груп та прошарків. До інтеграційних процесів належить передусім внутрішня маятникова трудова міграція населення. Виконуючи функції передачі загальнокультурної, професійної та соціальної інформації в сільську місцевість, вона сприяє проникненню міських відносин у село та подальшому поширенню й поглибленню урбанізації. Урбанізація села у межах інтегрованих сільсько-міських поселенських структур супроводжується значним зростанням територіальної та соціальної мобільності сільського населення.

Розділ перший

Основні сфери життєдіяльності маятникових мігрантів розділені у часі, просторі й функціонально: їхня праця й навчання відбуваються у міському середовищі та позначені широкими професійними, культурними й соціальними контактами; їхній побут і відпочинок відбуваються у сільському середовищі, де можливості реалізації культурних потреб значно обмежені.

Розвиток різноманітних процесів урбанізації у сільській місцевості у свою чергу всіляко стимулює зростання і розширення потоків трудової маятникової міграції. З погляду соціології це є процес, пов'язаний із формуванням специфічних територіальних спільнот у межах інтегрованих сільсько-міських поселенських структур, подоланням істотних відмінностей поміж містом і селом, змінами в соціальній структурі суспільства.

Література

1. *Населення України, 2002* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2003.
2. *Населення України, 2003* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2004.
3. *Населення України, 2004* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2005.
4. *Населення України, 2005* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2006.
5. *Населення України, 2006* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2007.
6. *Населення України, 2007* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2008.
7. *Населення України, 2008* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2009.
8. *Населення України, 2009* : Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2010.
9. Обласні центри України : статист. зб. – К., 1991.
10. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України* / Державний комітет статистики України. – К., 1992.
11. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України* / Державний комітет статистики України. – К., 2006.

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1990–2010 РР.)

Розвал СРСР і поява на теренах колишньої УРСР нового державного утворення призвели до тривалого періоду економічної нестабільності, стану аномії, процесів депопуляції тощо. Новий суспільний устрій у 1990-х роках склався й за 20 років набув певної внутрішньої завершеності, що має обмаль спільного як з радянською моделлю соціалізму, так і з високорозвиненою ринковою економікою, демократичною правовою державою, що проголошувалися як мета реформ.

У третє десятиліття незалежності Україна вступає з соціальними інститутами, становище яких слід охарактеризувати як архаїчне. Це прямо впливає з назви щорічного послання Президента України до Верховної Ради “Мо-дернізація України – наш стратегічний вибір”, представленого в єдиному законодавчому органі 7 квітня 2011 р. Перший пріоритет – становлення сучасної держави із забезпеченим верховенством права, розвиненою правовою культурою, збалансованою представницькою демократією, сильним самоврядуванням, мобільним і дисциплінованим державним менеджментом. Другий – гуманізація подальшого розвитку, що передбачає більшу увагу людині, реформування систем освіти, охорону здоров’я, становлення творчої культури проведення вільного часу. Третій – запуск механізму “безперервної модернізації” на основі злагодженої взаємодії тактичних реформаторських дій із зваженою стратегією соціально-економічного прогресу. Четвертий стосується зовнішньополітичної діяльності [1, с. 8–9].

Предметом нашої дослідницької уваги є еволюція окремих системоутворюючих інститутів українського суспільства в умовах соціетальної трансформації останнього. До орбіти авторського аналізу було залучено дані соціальної

статистики у “реперних точках” епохи незалежності. Немає сумніву, що інституційна конструкція України зразка 1991 р. підлягала переробці, реорганізації, оновленню і доповненню. Умовно виділимо два композиційно складних фрагменти. Передусім це інститути, що відсутні на момент проголошення незалежності України, без яких цивілізоване майбутнє не наблизити, якісь обов’язкові маркери і ознаки “транзиту”, що почався і розгортається (А). Далі, інститути, що вже є в наявності, достатньо сформовані, функціональні, такі, що не вимагають невідкладної реорганізації або ж з нею цілком допустимо почекати (Б).

А. У першому фрагменті домінантними є *держава і ринкова економіка*. Держава – це влада і засоби, що є в її розпорядженні, якими індивіди та спільноти мотивуються чи примушуються до нормативної поведінки в економіці та суспільному житті, підтримується суспільна і національна безпека. Армія, міліція, державні службовці, митники виявляються його необхідними атрибутами. Кількість працівників у сфері державного управління, тобто тих, хто професійно працює на державу і на відміну від так званих бюджетників сповна захищений нею, за роки незалежності України зростає з 312,8 тис. осіб (1991 р.) до 635,3 тис. осіб (включаючи персонал держустанов, без військовослужбовців) у 2009 р. Статус державного службовця в Україні мали у 2009 р. 290,8 тис. осіб, тоді як у 2004 р. він був у 251,5 тис. З заміною Москви на Київ децентралізація влади вкрай уповільнилася. Нова столиця 20 років не бажала відмовлятися від тотального контролю за важелями управління регіонами. Усі рівні адміністративно-територіальної ієрархії збережено (крім скасованого союзного рівня). У процесі державної “перекомутації” управлінці другого-третього ешелону автоматично ставали першими. Крім того, логіка розбудови нової держави потребувала нового штатного розкладу. На жаль, прямопропорційної залежності між динамікою зростання кількості держслужбовців і підвищенням якості дій у сфері державного управління наочно не спостерігається. На час проголошення незалежності України Збройні Сили,

розташовані на її території, налічували близько 700 тис. осіб. Після розформування приблизно 70% військових частин Радянської Армії, відмови новоствореної держави від ядерної зброї, поділу Чорноморського флоту чисельність Збройних Сил України зафіксована у 2009 р. на рівні 200 тис. осіб, з них – 150 тис. військовослужбовців. Орієнтовна кількість співробітників МВС України – 300 тис. осіб, СБУ і споріднених структур – 46,1 тис. осіб; Держжордону – 48 тис. осіб, Цивільної оборони – 10,2 тис. осіб. Отже, в державі Україна військових, які захищають народ від зовнішнього противника, значно менше, ніж співробітників правоохоронних органів, що здійснюють нагляд за громадянами всередині країни.

У спадок від Радянського Союзу Україна отримала 25 митниць і 49 митних постів з чисельністю особового складу 2 тис. осіб у 1991 р. На 01.01.2010 р. у системі митних органів діяли 53 митниці, у тому числі 9 регіональних і 156 митних постів, штатна чисельність митних органів становила 18,3 тис. осіб. Ця кількість у разі гіпотетичного приєднання України до Митного союзу, ймовірно, виявиться надлишковою, принаймні на російському та білоруському напрямках, а отже, не можна виключати проявів групового егоїзму з боку окремих держструктур, що лобюватимуть гальмування інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Ринкова економіка неможлива без національної грошової одиниці, розгалуженого фінансового сектору, роздержавлення власності, забезпечення де-юре рівноправності різних форм власності, а також наявності силових структур у вигляді податкової адміністрації і міліції. Все це поступово створювалось. Масове підприємництво почало своє життя в Українській РСР у формі кооперативів, діяльність яких була офіційно дозволена у 1988 р. Кількість діючих кооперативів у 1991 р. становила 27 486, у тому числі з виробництва товарів народного споживання – 4446, побутового обслуговування населення – 2665. Кількість кооперативів на початок 2010 р. становила 35 063, у тому числі виробничих – 2461, обслуговуючих –

22 620. Законодавство УРСР 1990–1991 рр. закріпило оволодіння всім виробничим потенціалом, що знаходився на її території, вилучення його з-під союзної юрисдикції, а також зафіксувало інший безповоротний крок у регулюванні суспільних процесів – дало “зелене світло” необмеженому розвитку відносин приватної власності. Кількість малих підприємств (МП) становила у 1991 р. 47,1 тис. і далі постійно зростала: у 2000 р. – 217,9 тис. і у 2009 р. – 344,7 тис., що у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення складало 9,44 і 75 одиниць відповідно. І все ж всупереч реформістській фразеології про “народну приватизацію” за допомогою ваучерів власність на підприємства стала своєрідним привілеєм – на практиці не всі громадяни, а лише окремі особи були наділені цим правом. У бюджеті домогосподарств за роки реформ з’явилася нова стаття “доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості”, на яку припадало у 2009 р. 5,9% грошових надходжень проти 3,5% у 2000 р. Відтоді роздержавлення і формування нової економіки стали евфемізмами реставрації капіталізму. Кількість фермерських господарств, яких у 1990 р. було 82, у 2000 р. становила 38 428, а у 2009 р. зросла майже до 50-тисячної позначки (49 764). Значна частина і ресурсів, і виробничої діяльності перемістилася з великих сільськогосподарських підприємств до сфери дрібного виробництва агропродукції. Відчутна архаїзація аграрної сфери, стрімке погіршення рівня життя більшості співгромадян у 1990-х роках призвели до поширення такої стратегії виживання, як харчування з власного городу. Це стосувалося не лише жителів малих міст і сільського населення, які ще з радянських часів масово виробляли продукти харчування на присадибних ділянках, а навіть частини жителів великих міст (в останнє десятиріччя ця тенденція дещо вщухла). Так, кількість сімей, що мають колективні городи, зросла з 822,1 тис. у 1990 р. до максимального значення у 2000 р. (2576,4 тис.) і спинилася на позначці 1684,4 тис. у 2009 р., що більш як удвічі перевищує дореформений показник.

У 1992 р. в Україні налічувалося 133 банки, а у 2000 – вже 195. Хоча з того часу кількість банків майже не зміни-

лася (у 2009 р. їх було 198), значно збільшилася кількість банків, до яких залучено іноземний капітал (51 проти 31), особливо – зі 100% іноземним капіталом (18 одиниць у 2009 р. проти 7 у 2000 р.). Депозитна діяльність українських банків веде свою статистику з одного депозиту фізичної особи у 1991 р.; подальші ж показники такі: 615 (1995 р.), 6780 (2000 р.), 73 202 (2005 р.), 215 087 (2008 р.). Загальна чисельність працівників державних податкових інспекцій в УРСР становила у 1990 р. 12,1 тис., а у 2009 р. кількість працівників державного управління у сферах фінансової та податкової діяльності вже сягала 90,9 тис. осіб. Деякі формально законні правові акти, наприклад щодо великої приватизації, особливо стратегічних галузей промисловості, виходили за межі згоди громадян і тому сприймалися ними скоріше як нелегітимні, неправові. Імплантовані у вітчизняне соціокультурне середовище ринкові інститути належним чином “не працюють”, перехідна економіка залишається недостатньо ефективною: валовий внутрішній продукт у 2010 р. становить лише дві третини ВВП 1990 р.

Б. *Охорона здоров'я, освіта, наука* – органічні й обов'язкові інститути сучасних суспільств. Їх більшою або меншою мірою належало відпустити з “державного повідка”, віддалити від держави і надати певну (але точно не встановлювану) ступінь автономності. Баланс між самостійністю у веденні справ і централізованою підтримкою мав би бути визначений у ході кількох послідовних за змістом управлінських ітерацій емансипації з неодмінним кодифікуванням відносин, що складаються. Проте в реальності відбувалося щось інше.

Так, кількість лікарняних закладів за роки реформ постійно зменшується. Якщо у 1990 р. їх було 3,9 тис., у 2000 р. – 3,3 тис., то у 2009 р. – 2,8 тис. Аналогічно зменшилася кількість лікарняних ліжок – від 700,3 тис. у 1990 р. до 466,0 тис. у 2000 р. і 431,4 тис. у 2009 р. В цьому ж році порівняно з 1990 р. введено в експлуатацію в 6,3 раза менше лікарняних ліжок: 1007 проти 6355. Тобто старих лікарень закривають більше, ніж будують-

ся нових. Щоправда, кількість станцій (відділень) швидкої медичної допомоги у 2009 р. зросла до 998 проти 970 у 1990 р., але зменшилася відносно показника проміжного 2000 р. (1039). Хоча кількість лікарів усіх спеціальностей на 10 тис. населення зростає (44 – у 1990 р., 46,2 – 2000 р., 49,1 – 2009 р.), проте фактична їх кількість зменшується (227,2 тис. – 226,3 тис. – 224,9 тис. відповідно). Кількість середнього медичного персоналу зменшується як у абсолютних цифрах (607,2 тис. – 541 тис. – 466,9 тис.), так і на 10 тис. населення: 117,5 – 110,3 – 102,0. Деструктивні процеси в цій сфері, як свідчать і дані вибіркового обстеження, мають своїм наслідком збільшення нерівності у доступі до медичних послуг між різними категоріями й прошарками населення.

Конкурентні переваги України, навіть її життєздатність як новоутвореної держави, протягом 20 років багато в чому пов'язані з освітнім рівнем її населення, що успадкований від держави-попередника і тодішнього суспільного ладу. На жаль, усі ці роки скорочувалася кількість учнів у професійно-технічних навчальних закладах – явний знак руйнування цієї освітньої підсистеми. У 1990 р. їх було 660 тис., у 2000 р. – 524,6 тис., у 2009 р. – 424,3 тис., що становило на 10 тис. населення 127, 107 і 92 людини відповідно. У вищенаведені роки було підготовлено (випущено) 376,7 тис., 266,8 тис. і 239,3 тис. кваліфікованих робітників.

Кількість вищих навчальних закладів (ВНЗ) I–II рівнів акредитації у 1990 р. становила 742, у 2000 р. – 664, у 2009 р. – 511. Випущено у ці навчальні роки 228,7 тис., 148,6 тис. і 114,8 тис. фахівців відповідно. Кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації у 1990 р. становила 149, у 2000 р. – 315, у 2009 р. – 350. Випущено у тих роках 136,9 тис., 273,6 тис. і 527,3 тис. володарів дипломів про вищу освіту відповідно. Кількість осіб, які навчалися у ВНЗ I–II рівнів акредитації, становила на початок 1990/91 навч. року 757 тис., а на початок 2009/10 навч. року – 354,2 тис. (що у перерахунку на 10 тис. населення становило 146 і 77 відповідно). Кількість осіб, які навчалися у ВНЗ III–

IV рівнів акредитації, становила відповідно 881,3 тис. і 2245,2 тис. (відносні показники – 170 і 488). Отже, кількість ВНЗ I–II рівнів акредитації і студентів у них демонструє за 20 років тенденцію до скорочення, а кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації і студентів у них – до збільшення. До того ж, кількість випускників ВНЗ різних рівнів акредитації у 2009 р. (642,1 тис.) перевищує сукупний випуск шкіл II ступеня (з неповною середньою освітою) і професійно-технічних навчальних закладів (555,3 тис. осіб).

Неконтрольоване зростання в державній системі вищої освіти кількості комерційних відділень і факультетів, а також усупереч здоровому глузду філіальної мережі, бурхливий розвиток недержавного сектора вищої освіти мають неминучі наслідки у вигляді зниження якості отриманої вищої освіти і девальвації відповідних дипломів. Мова може йти навіть про інституціоналізацію занижених стандартів якості освіти, яка в свою чергу зумовлює відповідну якість відбору до елітних груп.

Наростаюча динаміка простежується при аналізі статистики підготовки кадрів вищої кваліфікації. Зокрема, у 1990 р. існувала 291 організація, що мала аспірантуру, у 2000 р. їх було вже 418, а в 2009 р. – 525. Аналогічно зросла як кількість аспірантів у вищевказані роки – 13 374, 23 295 і 34 115 осіб, так і тих, хто закінчив аспірантуру – 3377, 5132 і 7929 тис. Докторантур також помітно побільшало: у 1991 р. їх було 93, у 2000 р. – 209, а у 2009 р. – 256. Тобто докторантур тепер майже стільки, скільки було аспірантур перед проголошенням незалежності України. Проте система держатестації наукових кадрів, що склалася в Україні після 1991 р., більш забюрократизована, ніж навіть у радянські часи.

Загальна кількість тих, хто працює в наукових організаціях у 1990 р. становила 494,2 тис. осіб, у 2000 р. – 188 тис., у 2009 р. – 146,8 тис. При цьому спеціалістів, які безпосередньо виконують наукові та науково-технічні роботи, налічувалося у ці ж роки 313,1 тис., 120,8 тис. і 92,4 тис. відповідно. Можна констатувати, що протягом

останніх 20 років відбувалося постійне і значне (більш як утричі проти 1990 р.) скорочення чисельності працівників наукових організацій. З кількості фахівців, які працювали у сфері науки, у 2009 р. мали науковий ступінь доктора або кандидата наук 21,5 тис. осіб проти 32,5 тис. у 1990 р. Отже, наукові ступені дедалі більше набувають символічно-престижних функцій, і кількість їхніх володарів остаточно відривається від безпосередньої кількості науковців. Водночас у розрахунку на 1000 осіб економічно активного населення у 2009 р. припадало 6,6 працівника наукових організацій, у тому числі 4,2 фахових дослідника. Ці показники відповідають рівневі країн Східної Європи, які провели з кінця 1980-х років суспільні трансформаційні перетворення більш успішно, ніж це вдалося Україні.

Таким чином, вибіркове спостереження за еволюцією соціальних інститутів, що фіксується офіційною статистикою, дає підстави зробити такі висновки.

➤ Руйнування системи державного соціалізму і двадцятирічний перехід від планово-розподільчої економіки до ринкової супроводжувалися різновекторними зрушеннями в соціальній структурі українського суспільства, заповділяли неоднаковий баланс надбань / втрат для різних верств населення. Хоча у громадянина України декларованих, формально-юридичних можливостей для задоволення потреб більше, ніж у людини радянської, проте позбавлення абсолютної більшості населення права на частину колишньої загальнонародної власності на старті реформ ще й досі нівелює позитиви від суспільних перетворень.

➤ За роки недолугих ліберальних реформ мали місце як процеси деградації деяких базових соціальних інститутів, різкого скорочення “суспільного пирога” на їх утримання та відтворення, так і конституювання нових інститутів, причому недостатня ефективність формальних інститутів компенсувалася дією старих-нових неформальних інститутів. Протягом вказаного періоду базові системоутворюючі інститути суспільства зазнали перетворень неоднаковою мірою, наразі характеризуються різним спів-

відношенням традиційних і модерних структурних компонентів, а отже, потребують від управлінців специфічних модернізаційних стратегій (окремо по кожному інституту), з прогнозуванням очікуваних соціальних конфліктів.

➤ Гібридне за суспільним устроєм державне утворення Україна завершує пострадянський період своєї історії. Без зміцнення засад громадянського суспільства, соціальних і моральних обмежувачів ринково-капіталістичних сил будь-яка влада об'єктивно "грає" на боці великого бізнесу, який у результаті приватизаційної афери зосередив у своїх руках основні ресурси країни і претендує на суспільне визнання. Тож після 25 років макронестабільності, перебудови і розбудови громадяни знов постають перед далеким вибором свого майбутнього, але з більш ускладненого старту.

Література

1. *Модернізація України* – наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс] / К., 2011. – 416 с. – Режим доступу: www.president.gov.ua
2. *Народное хозяйство СССР в 1990 г. : Статистический ежегодник / Госкомстат СССР.* – М. : Финансы и статистика, 1991. – 752 с.
3. *Україна у цифрах у 1991 році : Корот. стат. довід. /* Міністерство статистики України. – К. : Техніка, 1992. – 215 с.
4. *Україна у цифрах у 1993 році : Корот. стат. довід. /* Міністерство статистики України. – К. : Техніка, 1994. – 214 с.
5. *Статистичний щорічник України за 2000 рік /* Державний комітет статистики України. – К. : Техніка, 2001. – 600 с.
6. *Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році.* – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001. – 404 с.
7. *Статистичний щорічник України за 2009 рік /* Державний комітет статистики України. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2010. – 567 с.
8. *Економічна активність населення України 2009 : стат. зб. /* Державний комітет статистики України. – К., 2010. – 208 с.
9. *Статистика України.* – 2010. – №1.
10. *Свобода.* – 2011. – №35.

*В.Резнік,
доктор соціологічних наук*

ВЕРСТВА БАГАТИХ ЛЮДЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА МОЖЛИВОСТІ ЛЕГІТИМАЦІЇ

Двадцять років в Україні триває легальна приватизація – передання (продаж) державних і комунальних підприємств та землі у приватну власність. Сфера здійснення приватизації не обмежується суто економічними та правовими відносинами власності. За наслідками для українського суспільства приватизація може бути порівняна із революцією, що докорінно змінила соціальний устрій. Серед виявів таких докорінних змін – поглиблення соціального розшарування суспільства, утворення в його межах порівняно вузької соціальної верстви багатих людей, що зуміли у перебігу приватизації набути прав приватної власності на переважну частку життєвих засобів суспільства.

Нерівномірність у доступі до життєво важливих засобів зумовлює постійну загрозу протиборств між багатими і бідними людьми. Бідні можуть вдаватися до кримінальних злочинів проти власності багатих, до політичної активності, спрямованої на частковий або повний демонтаж інституційних підвалин чинного соціального устрою. Для запобігання цим загрозам одних лише правових чинників гарантування статусу і статку багатих людей недостатньо. Необхідна також переконаність суспільства чи принаймні більшої його частини у необхідності та соціальній виправданості виключного становища багатих людей. Йдеться про соціальну легітимність цієї верстви – визнання і прийняття її сучасним українським суспільством як суб'єкта соціально-економічного життя, схвалення громадянами її присутності у соціальному просторі з огляду на різні вагомості підстави.

Природа легітимності полягає в тому, що вона похідна від мінливого стану соціально-психологічного відображен-

ня становища її об'єкта в суспільстві [1, с. 224]. Одна із підвалин соціальної легітимності певного об'єкта – громадська думка, що відбиває ставлення загалом до нього. Відтак оцінити поточний стан соціальної легітимності багатих людей можливо на основі аналізу результатів соціологічного опитування*.

Передусім доречно звернути увагу на розподіли відповідей опитуваних на запитання про збільшення/зменшення у суспільстві кількості дуже багатих і дуже бідних людей (табл. 1 і 2).

Вибір відповідей опитуваними в даному випадку ґрунтується на їхніх особистих спостереженнях, враженнях та порівняннях. У переважній більшості опитувані обрали відповіді, згідно з якими упродовж останніх 5–10 років

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання про збільшення/зменшення в суспільстві кількості дуже багатих людей упродовж останніх 5–10 років (%)

<i>Сьогодні досить активно обговорюється тема розширення суспільства. Іншими словами, що суспільство поділено на бідних і багатих. Якщо порівнювати теперішні часи та 5–10 років тому, як Вам здається, дуже багатих людей стало більше чи менше?</i>	N=2004
Зараз більше дуже багатих людей	71,7
Зараз менше дуже багатих людей	11,8
Важко відповісти / Відмова від відповіді	16,5

* Загальнонаціональне моніторингове опитування “Україна та українці” (6 хвиля), проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” в період з 10 по 21 березня 2011 р. Загалом по всій території України було опитано 3200 осіб, які за своїм віком та статтю репрезентують доросле населення країни від 18 років. Однак для формування загальнонаціональної репрезентативної вибірки (2004 особи) було здійснено процедуру перезважування масиву даних відповідно до частки кожного з регіонів до загальної чисельності населення України. Метод збору емпіричної інформації – стандартизоване інтерв’ю за місцем постійного проживання опитуваних. Вибірка багатоступенева, стратифікована, індивідуальна, з використанням квотного методу відбору респондентів на останній ступені.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання про збільшення/
зменшення в суспільстві кількості дуже бідних людей
упродовж останніх 5–10 років (%)

<i>Якщо порівнювати теперішні часи та 5–10 років тому, як Вам здається, дуже бідних людей стало більше чи менше?</i>	<i>N=2004</i>
Зараз більше дуже бідних людей	84,7
Зараз менше дуже бідних людей	6,9
Важко відповісти / Відмова від відповіді	8,4

зросла кількість дуже багатих і дуже бідних людей. Таке масове бачення та уявлення перебігу соціального розшарування, що виявляє себе переважним відзначенням опитуваними цих двох тенденцій останнього, є несприятливим і загрозливим для безпеки багатих людей, їхнього становища і статків.

Якби опитувані переважно спостерегли зменшення кількості дуже багатих і збільшення кількості дуже бідних людей, це можна було б витлумачити як збідніння українського суспільства загалом або принаймні одночасно двох цих соціальних верств. Натомість якби опитувані переважно відзначили збільшення кількості дуже багатих і зменшення кількості дуже бідних людей, були б підстави говорити про збагачення суспільства загалом або принаймні двох цих соціальних верств. Коли б опитувані зазначили зменшення кількості дуже багатих і зменшення кількості дуже бідних людей, доречним було б припустити перерозподіл багатства на користь бідних і соціальне “вирівнювання” суспільства. Однак наявні відсоткові розподіли відповідей спонукають до припущення, що останніми роками відбувається збагачення одних людей за рахунок зубожіння інших людей, що соціальне розмежування суспільства за ознакою багатства поглиблюється. Завдяки спрямованим інформаційно-ідеологічним та інформаційно-психологічним впливам подібне припущення може набути подоби масового переконання, а відтак – вкрай гостро-боліс-

ного масового сприйняття поглиблення соціальної нерівності та ворожості до багатих людей.

Поширенню таких масових настроїв може посприяти і переважна небажаність для широкого загалу великої різниці між статками багатих і бідних (табл. 3).

Імовірно, для опитуваних у даному випадку більш переконливе міркування про зменшення різниці між статками багатих і бідних як передумову запобігання різним соціальним негараздам, ніж про велику відмінність між

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання про бажаність більшої/
меншої різниці між багатими і бідними (%)**

<i>Деякі люди вважають, що велика різниця між багатими та бідними в країні змушує людей більше працювати, винаходити нові ідеї, щоб вся країна ставала багатшою. Інші люди вважають, що велика різниця між багатими та бідними є нечесною та тільки породжує озлобленість і зростання злочинності. Вам здається, що...?</i>	N=2004
Було б краще, якби різниця між багатими і бідними була більшою	2,6
Було б краще, якби різниця між багатими і бідними була меншою	87,9
Важко відповісти / Відмова від відповіді	9,5

багатими і бідними як чинник продуктивності праці, інноваційної діяльності та збагачення країни загалом. Таке переважаюче соціально-ідеологічне уподобання суспільства може стояти на заваді легітимації соціальної верстви багатих людей, тобто становленню і розвитку їхньої легітимності або цілеспрямованій діяльності, що має на меті це становлення і розвиток.

Про імовірну наявність завад зазначеної легітимації свідчить також вибір опитуваними судження стосовно шляхів походження першого (стартового) капіталу більшості нинішніх багатих людей в Україні (табл. 4).

З погляду переважної більшості опитаних походження перших мільйонів більшості вітчизняних багатіїв є сумнів-

Розділ перший

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання про чесність/нечесність походження першого капіталу більшості нинішніх багатих людей в Україні (%)

<i>Ось ще одна пара суджень. Яким чином, на Ваш погляд, більшість нинішніх багатих людей в Україні заробили свої перші мільйони? До якого із двох нижче наведених суджень Ви схильняєтесь?</i>	N=2004
Багаті люди заробили перший капітал – чесним шляхом, завдяки своєму таланту та новаторському мисленню	2,6
Багаті люди заробили перший капітал – нечесно, привласнивши собі суспільні багатства	86,6
Важко відповісти / Відмова від відповіді	10,8

ним, оскільки засноване на нечесному привласненні ними суспільних багатств. Усвідомлення громадськістю цієї сумнівності може збільшувати масову неприхильність до тих, хто неабияк збагатився внаслідок приватизації, а відтак – шкодити соціальній легітимазії багатих людей.

Показовою є також думка опитаних про причини нерівності між людьми в отриманні вигод (благ) (табл. 5).

Чинниками збагачення переважно визначені не переваги в освіті, навичках та вміннях і везіння, а передусім влада, соціальні зв'язки та корупція. У перехідному суспільстві за умов постсоціалістичної приватизації, докорінних інституціональних та структурних перетворень еконо-

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання про причини нерівності у доступі людей до вигод (благ) (%)

<i>Якщо говорити взагалі, чому одні отримують більше вигод (благ), ніж інші? Таке трапляється тому, що...?</i>	N=2004
У них краща освіта, більше навичок та вмінь	3,2
В їх руках зосереджена влада	46,0
У них кращі зв'язки	18,1
Вони корумповані	23,5
Вони більш везучі	3,3
Важко відповісти / Відмова від відповіді	5,8

міки особистісний фаховий і трудовий досвід важать менше, ніж соціальний капітал і влада. Відтак громадськість не плекає ілюзій стосовно можливості збагачення в сучасній Україні за рахунок плідної суспільно корисної діяльності. Зрештою, таке масове сприйняття можливостей розбагатіти відображене й на рівні сучасного фольклору, зокрема, у приказці: “Україна — рідна мати, не вкрадеш — не будеш мати”. Як наслідок, масова свідомість здебільшого обтяжена підозрами та сумнівами стосовно чесності походження статків багатих людей.

Не менш показовий розподіл відповідей на запитання про мету залучення багатих людей до політики (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання про мету залучення багатих людей у політику (%)

<i>З якою метою, на Ваш погляд, багаті люди ідуть у політику? До якого із двох нижче наведених суджень Ви схильні?</i>	<i>N=2004</i>
Багаті люди ідуть у політику – аби поділитися досвідом успішного управління, посприяти розвитку держави	2,3
Багаті люди ідуть у політику – аби захистити та примножити свій капітал (багатство)	92,6
Важко відповісти / Відмова від відповіді	5,1

Переважає більшість опитуваних убачає у спробах багатих людей посісти політичну владу або впливати на людей, що її посідають, намагання захистити та примножити свій капітал, а не поділитися із суспільством досвідом успішного управління та особисто посприяти розвитку держави. Імовірно, опитувані вважають, що політична влада як можливість впливу на поведінку інших людей незалежно від їхньої волі надає багатим людям змогу свавільно керувати приватизацією, реприватизацією та видатками державного бюджету, протистояти конкурентам у привласненні життєвих засобів, політичним опонентам такого приватного привласнення та кримінальним посяганням на наявні статки.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання про дійсну роль багатих людей у теперішній Україні (%)

На Вашу думку, яка роль багатих людей сьогодні в Україні?	N=2004
Вони допомагають розбудувати країну	1,1
Вони достатньо багато займаються доброчинністю та спонсорською діяльністю	2,8
Вони інвестують свій капітал в економіку країни і створюють нові робочі місця	6,2
Вони піклуються тільки про себе, витрачаючи гроші на дорогі будинки, авто та інші предмети розкоші	82,5
Важко відповісти / Відмова від відповіді	7,4

Вкрай несприятливою для соціальної легітимації багатих людей є переважна думка громадськості із приводу їхньої дійсної ролі у сучасній Україні (табл. 7).

Переважна більшість опитуваних схильна вважати, що багаті люди зайняті винятково потуранням своїм примітивним побутовим примхам та марнославству, використанням свого багатства виключно для задоволення своїх тривіальних статусно-споживацьких потреб. Натомість використання багатими людьми привласненого капіталу для плідної участі у розбудові країни, доброчинності, спонсорської діяльності, інвестицій в економіку та створення робочих місць зазначила порівняно мізерна частка опитаних. А саме такі напрями застосовності статків багатих людей є передумовою та запорукою соціальної легітимності їхньої верстви в суспільстві.

Утім, попри переважну думку громадськості про соціальний егоїзм, гедонізм та марнотратство багатих людей, погляди опитуваних на авторитет останніх у суспільстві – полярно розділилися (табл. 8).

Майже рівними виявилися частки опитуваних, з погляду яких багаті люди мають у суспільстві дуже низький і низький авторитет (34,0%), з одного боку, та високий і дуже високий (35,4%) – з другого. Така рівноважна розбіжність поглядів опитуваних децю неочікувана і виглядає

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання про авторитет багатих людей у суспільстві (%)

<i>Який авторитет, на Ваш погляд, мають у суспільстві багаті люди?</i>	<i>N=2004</i>
Дуже низький	13,4
Низький	20,6
Середній	18,1
Високий	24,6
Дуже високий	10,8
Важко відповісти / Відмова від відповіді	12,4

невмотивованою на тлі їхніх переважних самовизначень із вибором відповідей на попередні запитання (табл. 4–7): з огляду на доволі критичне масове сприйняття багатих людей, очікуваним і природним видавалося переважне зазначення їхнього низького і вкрай низького авторитету в суспільстві.

Можна припустити, що тут дається взнаки інформаційно-психологічне стимулювання мовних, етнічних, конфесійних, регіональних, соціально-економічних, соціокультурних, цивілізаційних, воєнно-історичних та геополітичних фобій у перебігу політичних протиборств на теренах України. Як наслідок, за умов протистояння між політичними силами ставлення пересічних людей до багатих людей здебільшого кероване логікою політичного позиціонування та блокування. Цю логіку можна передати переінакшенням вислову президента США Т.Рузвельта із приводу одного із латиноамериканських диктаторів: “Так, це багатій, але це наш – помаранчевий/біло-синій – багатій”. Тобто соціальне розмежування суспільства певною мірою послаблене його ж політико-регіональним та етнокультурним розмежуванням, соціально-класова ідентичність заміщується та послаблюється політичною ідентичністю та солідарністю. Стимулювання геополітичної, цивілізаційної, етнокультурної та мовної заклопотаності пересічних громадян та розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дає змогу відволікати увагу

Розділ перший

суспільства від питань соціальної справедливості, нерівності, приватизації та її наслідків. У такий спосіб загрози становищу багатих людей певною мірою послаблюються, але не зникають. Адже за певних обставин не виключена поява вкрай ворожих настроїв, а відтак, і насильницьких діянь стосовно багатих людей.

Водночас наразі суспільство здебільшого не є вороже налаштованим до багатих людей (табл. 9).

Переважає більшість опитуваних очікує від багатих людей передусім сплати податків, інвестицій у національну економіку, створення нових робочих місць, доброчинності та спонсорської діяльності, а не вважає за необхідне здійснення проти них репресій. Отже, дієвим чинником гарантування статусу і статків багатих людей може стати їхня соціально-економічна ефективність у масштабах усього суспільства. Для цього багатим людям потрібно лише відповідати повсякденним уявленням пересічних громадян про соціальну справедливість. Наприклад, старатися “віддавати Богу — Богу, кесарю — кесареве, слюсарю — слюсареве”*. Тобто бути у злагоді із традиційною мораллю

Таблиця 9

Розподіл відповідей на запитання про бажану роль багатих людей в Україні (%)

А якою повинна бути роль багатих людей в Україні?	N=2004
Вони повинні іти в політику ефективно керувати країною	2,0
Вони повинні більше займатися доброчинністю та спонсорською діяльністю	10,2
Вони повинні сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця	70,2
Вони повинні сидіти у в'язниці	13,7
Важко відповісти / Відмова від відповіді	3,9

* Норма Нового Заповіту, що трансформувалася у народну приказку. З-поміж інших приказок, що відбивають зміст неофіційних конвенційних засад ділового співіснування у нашому суспільстві, успадкованих із часів “пізнього застою”, можна навести такі: “живеш сам — дай жити іншим”, “окрім таблиці множення, слід знати також таблицю ділення” і т.п. Цілком імовірно, що пересічні люди оцінюють сучасних багатих людей крізь призму саме цих неформальних норм.

(що має у нашому суспільстві деяке релігійне підґрунтя) та державою (зокрема, з її інтересами та вимогами фіскальних органів), не виходити дуже далеко із формату еквівалентного обміну при взаємодії із найманими працівниками та іншими економічними контрагентами. Значущим є також добровільне залучення багатих людей у різноманітні соціальні та комунальні проекти, а також ініціювання останніх.

Дієвий легітимаційний потенціал прихований у модернізаційних можливостях багатих людей, заснованих на привласнених ними ресурсах: їхнє очевидне й успішне залучення у процеси технологічної, економічної та соціальної модернізації суспільства могло б стати запорукою соціальної легітимації їхніх статків. Роль багатих людей як великих приватних власників у модернізаційному процесі могла б проявитися передусім у сприянні прискоренню економічного розвитку суспільства за рахунок підвищення ефективності господарювання, випуску конкурентосупроможної продукції та привнесенні інновацій за одночасного дотримання законів. Легітимація соціальної верстви багатих людей у нашій країні можлива за умов їхньої активної участі та визначального внеску у справу набуття суспільством певних конкурентних переваг у межах світової системи. Багаті люди зобов'язані й повинні бути соціально відповідальними за стан та перспективи розвитку суспільства та його модернізацію з огляду на головне джерело походження їхніх статків – приватизацію державної власності.

Література

1. Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / Резнік В.С. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 512 с.

Розділ другий

**Стан політичної
свідомості та політичні
практики громадян
України**

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ФОРМ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ (1999–2010 РР.)

1. Динаміка ставлення громадян до форм державного устрою

Фактично перші дослідження ставлення громадян України до форм державного устрою були проведені в січні та листопаді 1993 р. Фондом “Демократичні ініціативи” за методикою Є.Головахи, але методики та результати цих досліджень багато років залишались поза увагою соціологів, хоча і були опубліковані частково у двох випусках бюлетеня “Політичний портрет України” [1, с.1–8; 2, с. 1–13].

А тому основні висновки щодо ставлення громадян до форми державного устрою слід робити на основі показника щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ, за яким проводились опитування в 1994–2002 рр. та в 2005, 2006, 2008, 2010 і 2011 рр. Але цей показник лише опосередковано стосувався форм державного устрою, адже акцентував увагу не на повноваженнях усіх органів державної влади окремо, а передусім на повноваженнях Президента України: “Якою, на Ваш погляд, має бути роль Президента в Україні?” (з варіантами відповіді – Президент має бути главою Уряду і приймати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США); Президент має розділити владу з Прем’єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції); Президент має бути главою держави, “символом нації” без владних повноважень, які має Прем’єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН); Президент України взагалі не потрібен; важко сказати).

Виникає запитання: а чи можливо на основі цього показника моніторингу преференцій робити коректні висновки щодо оцінки форм державного устрою в масових опиту-

ваннях громадян? Розробник цього показника Є.Головаха, проаналізувавши результати перших моніторингових опитувань Інституту, зазначав: “Як і на всьому пострадянському просторі, в Україні поширеною є думка, що саме Президент повинен очолити Уряд і нести повну відповідальність за політичний курс і економіку країни ... Інша справа, що самі президенти цю думку не поділяють, намагаючись розділити відповідальність з Прем’єр-міністром...” [3, с. 82]. Однак при цьому потрібно враховувати три важливі чинники.

По-перше, показник ролі Президента в Україні (принаймні у відриві від показників ролі Уряду окремо, Верховної Ради окремо тощо) не є достатньо адекватним для вимірювання ставлення громадян до форм державного устрою. Адже цей показник спеціально акцентує увагу на “повноваженнях Президента”, а не Уряду, Прем’єр-міністра, парламенту, що підштовхує респондентів до президенціалістського вибору.

По-друге, у варіантах відповідей використовуються додаткові модельні асоціації типу “як у США”, “як у Франції” тощо, тобто на ставлення громадян до форм державного устрою в таких питаннях може впливати ставлення цих громадян до самих цих країн чи міфів про них, а не тільки до власне форм устрою, що методично не коректно.

По-третє, в описі варіантів ролі Президента в США, Франції, Італії тощо не зовсім коректно виписані їх повноваження. Адже щодо варіанта “як у США” говориться, що їх “Президент є главою Уряду і приймає на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику”, але не говориться про повноваження двопалатного парламенту, здатність Конгресу та Сенату впливати на зовнішню та внутрішню політику, обмежувати повноваження Президента. А у Франції Президент не просто “розділяє владу з Прем’єр-міністром, який затверджується парламентом”. Адже Президент Франції одноособово подає кандидатуру Прем’єр-міністра (і не обов’язково з канди-

Таблиця 1
Динаміка ставлення громадян України до статусу
Президента в Українській державі за даними моніторингу
Інституту соціології НАН України, 1994–2011 рр. (%)

<i>Якою, на Вашу думку, має бути роль Президента в Україні?</i>	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2005	2006	2008	2010
1. Президент має бути главою Уряду і приймати на себе всю відповідальність за зовнішню і внутрішню політику (як у США)	52,5	56,4	47,1	59,8	60,1	61,0	62,3	58,8	56,8	42,2	37,2	42,0	58,9
2. Президент має розділити владу з Прем'єр-міністром який затверджується парламентом (як у Франції)	10,3	8,7	10,9	6,6	6,7	7,6	11,2	11,3	12,6	27,9	29,3	23,9	20,0
3. Президент має бути главою держави, "символом нації" без владних повноважень, які має Прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та Німеччині)	5,0	4,9	7,7	4,9	4,1	7,3	5,1	5,9	8,2	9,9	11,8	11,0	7,0
4. Президент України взагалі не потрібен	6,6	4,4	5,8	4,8	7,1	5,9	5,3	5,8	5,3	3,8	5,0	7,2	3,7
5. Не визначились	25,6	25,6	28,5	24,0	21,8	17,7	15,8	18,0	17,2	17,0	16,5	15,9	10,3

датів партій парламентської більшості) і має можливість самостійно відправляти у відставку Прем'єра та міністрів. Тобто про більш-менш рівний розподіл повноважень між Президентом і Прем'єром у французькій деґолівській моделі не йдеться. Та й варіант "Президент України зовсім

не потрібен” нічого не говорить про форму державного устрою, адже відсутність посади Президента допускає наявність монарха або диктатора, яких ніхто не обирає. Але громадяни України часто не розуміють, про що йдеться, коли вони обирають варіант “Президент взагалі не потрібен” (табл. 1).

Відтак показник ролі Президента в моніторингу Інституту соціології НАН України є не досить коректним для дослідження як ставлення громадян до форм державного устрою, так і до ролі Президента в державі.

А тому не можна беззастережно погодитись з Є.Головахою і Н.Паніною, що “більшість громадян України дотримуються стійкої думки, що в Україні має бути президентська республіка, в якій президент повинен очолювати Уряд і нести повну відповідальність за політичний курс і економіку країни” [4, с. 136]. Адже хоча у 1994–2002 рр., за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, 47–62% громадян обрали альтернативу “Президент має бути главою Уряду ...(як у США)”, однак робити на підставі цього висновок, що більшість українців віддають перевагу президентській республіці не коректно. Оскільки не відомо, що саме підтримували респонденти, обираючи цю альтернативу: те, що президент особисто має очолювати Уряд, чи те, що президент повинен нести повну відповідальність за політичний та економічний курс, або ж те, що роль Президента має бути такою, як у США. А це різні речі, які змішані в одній альтернативі.

Значно більш обґрунтованим показником ставлення громадян України до форм державного устрою є показник, розроблений Є.І.Головахою для січневого та листопадового моніторингу Фонду “Демократичні ініціативи” – у 1993 р., у якому запитання формулювалось так: “Яким, на Вашу думку, має бути державний устрій України?” [1, с. 7] (з варіантами відповіді: “Президентська республіка, де обраний народом Президент є главою виконавчої влади; президентсько-парламентська республіка, де виконавчі функції розподілені між Президентом та Прем’єр-міністром,

якого обирає парламент; парламентська республіка, де глава виконавчої влади – не Президент, а Прем’єр-міністр, якого обирає парламент. Авторитарна держава, де вся влада зосереджена в одних руках (конкретної особи, партії, еліти), всі громадяни мають коритися цій владі; конституційна монархія, де главою держави є монарх (цар, гетьман та ін.), а законодавча влада належить парламенту, який обирає главу виконавчої влади (Прем’єра); важко

Таблиця 2

Динаміка ставлення громадян України до форм державного устрою в Україні (%)

<i>Яким має бути державний устрій в Україні?</i>	<i>Червень 1993</i>	<i>Листопад 1993</i>	<i>Грудень 2008</i>
1. Президентська республіка , де народом обраний Президент є главою виконавчої влади	32	37	22,9
2. Президентсько-парламентська республіка , де виконавчі функції розподілені між Президентом і Прем’єр-міністром, якого обирає парламент	19	28	31,6
3. Парламентська республіка , де голова виконавчої влади – не Президент, а Прем’єр-міністр, якого обирає парламент	11	11	16,9
4. Авторитарна держава , де вся влада зосереджена в одних руках (конкретної особи, партії еліти) і всі громадяни повинні без заперечення коритися цій владі	4	6	4,9
5. Конституційна монархія , де главою держави є монарх (цар, гетьман та ін.), а законодавча влада належить парламенту, який обирає главу виконавчої влади (Прем’єр-міністра)	3	3	2,3
6. Важко сказати	32	14	21,3

Джерела. Дослідження у червні та листопаді 1993 р. проведені Фондом “Демократичні ініціативи” і службою “Соціс” (N=1800). Дослідження у грудні 2008 р. проведені Фондом “Демократичні ініціативи” і фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (N=2010).

сказати). Хоча і цей показник не є безперечно повністю коректним. Адже, по-перше, серед альтернатив у ньому відсутня “парламентсько-президентська” форма правління. Та й визначення президентсько-парламентської форми не є юридично та політологічно коректним. По-друге, не зовсім точно визначені повноваження Президента в парламентській республіці, некоректно описані повноваження в авторитарній державі (бо це не форма державного устрою, а політичний неправовий режим).

Однак оскільки більш точні показники ставлення громадян України в дослідженнях 1993–2008 рр. не застосовувались у національних опитуваннях, то цей показник в опитуваннях Фонду “Демократичні ініціативи” у 1993 р. та Фонду “Демократичні ініціативи” і фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2008 р. усе ж дає певні можливості аналізу динаміки ставлення громадян до форм державного устрою (табл. 2).

Як свідчать результати цих досліджень, можна зробити такі висновки щодо ставлення громадян до форм державного устрою в Україні.

По-перше, прихильники президентської форми державного устрою в перші роки незалежності (1993 р.) становили не 47–56% всіх громадян (як можна було б говорити на основі даних моніторингу Інституту соціології НАНУ), а близько третини всіх громадян (32–37%). Хоча у 90-х роках ХХ ст. в Україні президентську форму правління підтримували більше громадян, ніж будь-яку іншу.

Як зазначав на основі цих досліджень Є.Головаха, “піврічний інтервал між опитуваннями дозволяє з достатньою впевненістю стверджувати, що найпопулярнішою формою правління є президентська республіка ...Судячи з розподілу думок альтернативною президентській республіці може бути тільки президентсько-парламентська республіка, натомість інші форми державного ладу не мають значної підтримки серед населення” [1, с. 8].

Але саме французька деголівська модель президентсько-парламентської форми державного устрою разом з тра-

диціями радянського авторитаризму лягли в основу Конституції України 1996 р., а не американська модель власне президентської форми державного устрою, якої в парламенті практично ніхто і не пропонував.

По-друге, після конституційної реформи 2004 р. і кризи між Президентом і Урядом в 2006–2009 р., як засвідчило опитування у грудні 2008 р., саме президентсько-парламентська форма устрою випередила президентську. Зросла популярність і чинної на той момент парламентської форми державного устрою, хоча вона все одно суттєво була нижчою за популярність президентської і президентсько-парламентської.

Тобто, незважаючи на непослідовну конституційну реформу 2004 р., яка хоча й передбачала перехід від президентсько-парламентської форми державного устрою до парламентсько-президентської (але з багатьма атавізмами президентсько-парламентської форми), у масовій свідомості громадян суттєво зросла популярність саме президентсько-парламентської форми правління, а не власне парламентських форм.

При цьому треба мати на увазі, що показники варіантів форм державного устрою у 1993 і 2008 рр. були не дуже коректними, адже серед варіантів пропонувалось дві форми президентського устрою (президентська та президентсько-парламентська) та одна парламентська форма устрою. У виборі альтернатив відсутня парламентсько-президентська форма державного устрою, за якої виконавча влада належить уряду, що формується парламентською більшістю, але президент має не суто символічні повноваження, як у парламентській республіці, а цілком реальні, принаймні у сфері зовнішньої політики та оборони (як, наприклад, у Польщі чи Румунії). А тому в дослідженнях омнібусу Інституту соціології НАН України та Соціологічної служби “Соціс” у жовтні 2010 р. нами було запропоновано більш коректну шкалу альтернатив (президентська республіка, де народом обраний Президент є главою Уряду; президентсько-парламентська республіка – за якої Пре-

Розділ другий

зидент особисто вносить на затвердження парламенту кандидатуру Прем'єра, призначає та звільняє міністрів; парламентсько-президентська республіка, за якої Прем'єр-міністра та Уряд призначає парламент за поданням парламентської більшості, а Президент має обмежені Конституцією повноваження тільки в сфері оборони та зовнішньої

Таблиця 3

Динаміка ставлення громадян України до форм державного устрою, травень 2009–жовтень 2010 р. (%)

<i>Яким, на Вашу думку, має бути державний устрій в Україні?</i>	<i>Травень 2009*</i>	<i>Жовтень 2010**</i>
1. Президентська республіка , де народом обраний Президент є главою виконавчої влади	16,1	23,0
2. Президентсько-парламентська республіка , де виконавчі функції розподілені між Президентом і Прем'єр-міністром, якого обирає парламент	18,0	33,3
3. Парламентсько-президентська республіка , за якої Прем'єр-міністра призначає парламент за поданням парламентської більшості, а Президент має обмежені Конституцією повноваження тільки в сфері оборони та зовнішньої політики	19,1	19,9
4. Парламентська республіка , де глава виконавчої влади – не Президент, а Прем'єр-міністр, якого обирає парламент	9,1	5,5
5. Авторитарна держава , де вся влада зосереджена в одних руках (конкретної особи, партії еліти) і всі громадяни повинні без заперечення коритися цій владі	3,9	2,7
6. Конституційна монархія , де главою держави є монарх (цар, гетьман та ін.), а законодавча влада належить парламенту, який обирає главу виконавчої влади (Прем'єр-міністра)	1,4	1,0
7. Важко сказати	32,2	14,6

* “Омнібус” Інституту соціології НАНУ та соціологічної служби “Соціс” у травні 2009 р. (N=1800).

** “Омнібус” соціологічної служби “Соціс” у жовтні 2010 р. (N=2004).

політики; Парламентська республіка – де главою виконавчої влади є Прем'єр-міністр, якого затверджує парламент, а Президент має суто символічні повноваження і не має права втручатись у питання внутрішньої та зовнішньої політики; авторитарна держава, де вся влада зосереджена в одних руках (особи, партії, еліти) і всі громадяни повинні без заперечення коритись цій владі; конституційна монархія, де главою держави є монарх (цар, гетьман тощо), посада якого передається шляхом наслідування, а виконавча влада належить Уряду, який призначається парламентом, важко сказати). Це дало змогу виявити ті кардинальні зміни у масовій свідомості громадян, які відбулись після президентських виборів 2010 р. і обрання Президентом України В.Януковича (табл. 3).

Дослідження у травні 2009 р., що передувало президентським виборам і відбувалось у період, що характеризувався глибоким конфліктом Президента та Уряду за сильної опозиції (Партія регіонів), засвідчило, що серед усіх форм державного устрою, які були включені в опитування, жодну не підтримувало і 20% громадян України. А найбільшу підтримку (18–19%) отримали парламентсько-президентська форма державного устрою (передбачена чинними на той час нормами Конституції) та президентсько-парламентська форма (що діяла у 1996–2004 рр. і була закріплена в Конституції 1996 р.). Найменшою підтримкою користувалась парламентська форма демократичного устрою, хоча й вона була популярнішою серед громадян за моделі авторитарної держави чи конституційної монархії.

Отже, наприкінці президентства В.Ющенка в Україні у масовій свідомості громадян не було домінуючої форми державного устрою, а прихильність громадян до президентських моделей державного устрою (президентської та президентсько-парламентської) суттєво знизилась, що було результатом неефективного президентства В.Ющенка та конфліктів між Президентом і Прем'єр-міністрами (і В.Януковичем, і Ю.Тимошенко). Хоча і у 2009 р. прихиль-

ність громадян України до президентських моделей (форм) державного устрою (34,1%) все ж була статистично значуще вищою, ніж до парламентських (парламентської та парламентсько-президентської) – 28,5%. Але не в усіх регіонах України (табл. 4).

Адже у 2009 р. прихильність громадян до президентських форм державного устрою явно переважала у Західній Україні (50%) над парламентськими (20,4%), дещо менше переважала у Центральній Україні (38,6 проти 22,1%), але на Південному Сході переважали прихильники парламентських форм державного устрою над президентськими (37% проти 21,6%), як і в Донбасі та у Криму (33,2% проти 27,3%).

Перемога на президентських виборах у 2010 р. В.Януковича та переформатування парламентської більшості без нових виборів під чинного Президента привело до суттєвої зміни у масовій свідомості громадян у бік президентських форм державного устрою (56,3% підтримки) і явного послаблення прихильності до парламентських (25,4%).

Хоча дослідження 2010 р., проведене одразу після сумнівного рішення Конституційного Суду щодо повернення дії Конституції 1996 р., засвідчило досить неоднозначне ставлення громадян до цього рішення. Адже 30,2% громадян поставились до цього рішення нейтрально, 29,9% – повністю чи переважно не підтримали такого рішення і тільки 21,8% – повністю чи переважно підтримали, однак таке неоднозначне рішення (з невеликою перевагою противників над прихильниками цих “конституційних” змін) було зумовлене скоріше формою його прийняття (“відновлення” дії Конституції 1996 р. з президентсько-парламентською формою державного устрою через прийняття сумнівного рішення Конституційного Суду), а не негативним ставленням до суті цього рішення. Адже більшість громадян у цей час схилилась до різних моделей президентської форми устрою, з суттєвим переважанням саме прихильників президентсько-парламентської моделі, чого не спостерігалось за рік до того.

Таблиця 4
Динаміка ставлення громадян України до форм державного устрою в окремих регіонах України, травень 2009—жовтень 2010 р. (%)

Яким, на Вашу думку, має бути державний устрій в Україні?	Регіони України							
	Західна Україна		Центральна Україна		Південний Схід		Донбас та Крим	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010
1. Президентська республіка, де народом обраний Президент є главою виконавчої влади	24,7	24,0	16,8	17,8	12,3	24,4	12,1	28,7
2. Президентсько-парламентська республіка, де виконавчі функції розподілені між Президентом і Прем'єр-міністром, якого обирає парламент	25,3	21,5	21,8	29,9	9,3	38,0	17,2	44,4
3. Парламентсько-президентська республіка, за якої Прем'єр-міністра призначає парламент за поданням парламентської більшості, а Президент має обмежені Конституцією повноваження тільки в сфері оборони та зовнішньої політики	16,4	30,2	16,1	22,2	23,1	16,2	20,6	10,7
4. Парламентська республіка, де глава виконавчої влади – не Президент, а Прем'єр-міністр, якого обирає парламент	4,0	9,5	6,0	7,5	14,6	2,5	12,6	2,2
5. Авторитарна держава, де вся влада зосереджена в одних руках (конкретної особи, партії еліти) і всі громадяни повинні без заперечення коритися цій владі	2,0	3,3	4,4	2,7	6,5	3,4	1,3	0,9
6. Конституційна монархія, де главою держави є монарх (цар, гетьман та ін.), а законодавча влада належить парламенту, який обирає главу виконавчої влади (Прем'єр-міністра)	0,9	0,0	1,2	1,1	2,0	1,7	1,3	0,7
7. Важко сказати	26,7	11,5	33,7	18,5	32,2	13,8	34,9	12,5

Суттєво змінився і регіональний розподіл ставлення громадян до форм державного устрою.

Адже у 2009 р. в областях Південного Сходу, на Донбасі та у Криму через дуже негативне ставлення до Президента В.Ющенка переважали прихильники парламентських форм державного устрою. Ситуація принципово змінилась у жовтні 2010 р., після конституційного перевороту 1 жовтня 2010-го. Адже на Південному Сході у 2010 р. частка прихильників президентської форми правління зросла на 12,1% (з 12,3% до 24,4%), а президентсько-парламентської республіки з 9,3% до 38%, у Донбасі та Криму прихильність до президентської республіки зросла з 12,1% до 28,7%, а президентсько-парламентської – з 17,2% до 44,4%. І перевага в цих регіонах прихильників президентських форм правління над парламентськими стала безумовною (62,4% проти 18,7% в областях Південного Сходу та 73,1% проти 12,9% на Донбасі та у Криму), хоча рік до того в цих регіонах переважали прихильники парламентських форм устрою. Протилежні (хоча й менш виражені) тенденції змін ставлення до форм державного устрою спостерігались у Західній та Центральній Україні, адже в Західній Україні частка прихильників парламентських форм правління з травня 2009 по жовтень 2010 р. зросла з 20,4% до 39,7%, а частка прихильників президентських форм скоротилась з 50,0% до 45,5%, а в Центральній Україні частка прихильників парламентських форм зросла з 22,1% до 29,7%, але зросла і частка прихильників президентських форм (з 38,6% до 47,7%).

Ці зміни у ставленні громадян регіонів України чітко пов'язані зі змінами “помаранчевого” Президента В.Ющенка на “біло-блакитного” Президента В.Януковича. Тобто зв'язок між ставленням громадян різних регіонів до форм державного устрою залежить від політичної кон'юнктури – представники яких регіонів очолюють президентську гілку влади, а які знаходяться в опозиції до них.

Зміна влади в Україні (і Президента, і Уряду, і парламентської більшості) привела до значних змін у ставленні

прихильників цих політичних сил до форм державного устрою, різкого зростання президентіалістських настроїв саме в тих регіонах країни, які переважно голосували за обраного Президента.

У цих умовах орієнтуватись на преференції громадян щодо форм державного устрою при внесенні змін до Конституції України не доводиться. Бо вони, по-перше, не є усталені й залежать від політичної кон'юктури, а щоразу вносити конституційні зміни залежно від кон'юктурних змін у масовій свідомості недоцільно. По-друге, і нині жодна з форм політичного устрою не користується підтримкою більш як третини громадян, а дві третини підтримують інші форми чи не підтримують жодної. По-третє, вибір форм державного устрою у варіанті одного запитання опитування не зовсім відображає всі аспекти ставлення громадян до форми державного устрою. Адже масова свідомість громадян не є логічною і послідовною, а тому частина прихильників певних форм державного устрою не зовсім розуміє особливості цих форм устрою. Але більш детальний аналіз за ширшими показниками форм державного устрою – предмет подальших досліджень.

Література

1. Головаха Є.І. Громадська думка населення України в цифрах / Є.І.Головаха // Політичний портрет України. – 1999. – №5.
2. Головаха Є.І. Сучасна політична ситуація й перспективи державно-політичного й економічного розвитку України / Є.І.Головаха // Політичний портрет України. – 1993. – №4.
3. Головаха Е.И. Трансформирующееся общество: опыт социологического мониторинга в Украине / Є.І.Головаха. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1996.
4. Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1997) (Соціологічні показники, таблиці, ілюстрації, коментарі) / Є.І.Головаха, Н.В.Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998.

*І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

СКЛАДНИЙ ШЛЯХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Не так багато у світі країн, де б за надзвичайно стислий час, як в Україні, відбулися настільки радикальні зміни. Після проголошення незалежності Україні довелося здійснювати триєдину трансформацію: від повністю залежної від Москви республіки у складі Союзу – до незалежної держави з усіма її складовими (власні армія, валюта, кордони, міжнародні представництва тощо); від повністю одержавленої – до ринкової економіки; від тоталітаризму – до демократії. Попервах здавалося, що останнє завдання демократичних перетворень є найпростішим.

І справді, на фоні розвалу економіки, що настав після розпаду союзного економічного комплексу, інфляції, що сягала 10 000% на рік, невиплат зарплат, що тривали місяцями, а подекуди й роками, складнощів стосунків з правонаступницею Союзу – Росією, перші успіхи на шляху демократизації були дійсно вражаючими.

За кілька років Україна пройшла шлях, на який розвинути демократіям знадобилися століття:

- від безальтернативних примусових виборів, з участю 99,9% – до реальних виборчих змагань;
- від монополії на владу однієї партії, коли найменша опозиція розглядалася як кримінальна антиурядова діяльність – до розгалуженої системи багатопартійності, включаючи найкритичніше налаштовані щодо влади партії;
- від панування “єдино правильної” марксистсько-ленінської ідеології, яку мали поділяти усі громадяни країни і яка офіційно впроваджувалася через систему освіти, виховання, культуру і засоби масової інформації (будь-яке ж “інакомислення” переслідувалося як антидержавна діяльність) – до визнання права кожного на свободу думки, слова, інформації та віросповідання;

– від повністю одержавлених і державою цензурованих засобів масової інформації – до переважного поширення недержавних видань, телеканалів та радіостанцій;

– від повної ізоляції громадян від світових інформаційних та культурних процесів – до вільних контактів зі світом.

Підсумком етапу стрімкого розвитку цих демократичних процесів в Україні стало ухвалення у 1996 р. Основного Закону, де вже у першій статті проголошувалося, що Україна є демократична держава.

Цей перший етап демократичного транзиту як розбудови демократичних інституцій тривав до кінця 1990-х років. З погляду інституційних критеріїв демократії Україна загалом цілком відповідала принаймні головним із них. Практично країна мала у наявності майже усі атрибути сучасного демократичного суспільства: цілком демократичну Конституцію, поділ влади між різними гілками (хоча із явним домінуванням президентських повноважень), багатопартійну систему, яка включала легальне існування опозиції, загальне виборче право, регулярні вибори різних рівнів на основі змагальності – від місцевих до президентських, а кількість недержавних засобів масової інформації набагато перевищувала державні. Більше того, Україна склала “іспит Гантінгтона”, який вважав, що показником утвердження в країні демократії слугує подвійна зміна влади шляхом виборів. У 1994 р. на виборах Леонід Кучма переміг чинного тоді Президента Леоніда Кравчука, а на парламентських виборах за партійними списками і у 1998, і у 2002 р. перемогли опозиційні політичні сили.

Напередодні XXI ст. Україна розв’язала вже дві інші складові трансформації: було очевидно, що вона відбулася як самостійна держава, загалом завершувалися приватизаційні процеси і перехід до ринкової економіки. Проте чимдалі в Україні зміцнювалася державність і перебудовувалася на ринкових рейках економіка, тим більше з демократичних інститутів вихолощувався демократичний

зміст – бути механізмом впливу на владу, тим більш формальними ставали демократичні інституції.

Другий період розвитку демократичних процесів в Україні можна визначити як формалізацію і дефункціоналізацію демократичних інституцій, становлення гібридного режиму, який поєднував елементи авторитаризму і демократії. Цей період тривав з кінця 1990-х до президентських виборів кінця 2004 р.

Загалом правильним є методологічний підхід, що розглядає економіку як основну детермінанту політичних процесів, у тому числі й щодо колізій з демократією. На період президентства Кучми припадає період масштабної приватизації державної власності й накопичення великих капіталів. В Україні ці процеси відбувались абсолютно не прозоро і повністю закрито від суспільства, без конкурсів і аукціонів. Загальнодержавна радянська власність невідомо на яких підставах розподілялася “між своїми” – тими, хто був наближений до Президента Кучми та належав до його оточення. Цілком зрозуміло, що демократія, з її засадничими принципами відкритості й підзвітності влади, впливу суспільства на рішення, що приймаються владою, була тут зайвою. Утім, де у світі періоди початкового накопичення капіталів відбувались в умовах демократії? Демократія – це продукт розвинутого капіталізму. Цьому, на перший погляд, суперечить те, що приватизаційні процеси у країнах Східної Європи відбувались із розбудовою розвинутої демократії. Проте чи входить хтось із цих країн до “списку Форбса” – найбагатших людей, куди входять українські багатії? У Східній Європі у приватизаційних процесах брали участь великі західні корпорації, які, природно, й ставали переможцями на конкурсах. Важко сказати, чи є це позитивом чи негативом – коли серед основних економічних гравців у країні виступає іноземний капітал. Щодо України закрыта приватизація мала істотні наслідки для політичних і демократичних процесів: формування олігархічно-монополістичної моделі капіталізму і дефункціоналізацію демократичних механізмів, становлення “декоративної” демократії.

І справді, і у 1998, і у 2002 р. на виборах за партійними списками перекопливу перемогу отримала опозиція. Проте у обох випадках більшість у Верховній Раді утворювала прокучмівська, за рахунок депутатів-мажоритарників. І це зрозуміло, бо на мажоритарних округах зубожіле населення голосувало за тих, у кому убачало можливість захисту і підтримки. Отож у багатьох округах виборці часто одночасно голосували за комуністів за партійними списками і за олігархів – як депутатів від округу. І навіть ті депутати, які висувалися на противагу владі, були змушені входити у пропрезидентську більшість, аби мати змогу виконувати свої виборчі обіцянки.

Непрозора закрита приватизація, закритість влади призвели до надзвичайно високого рівня корупції. У 1998 р., за вимірами Transparency International, Індекс корупції в Україні становив 2.8, у 1999 р. – 2.5, а вже у 2000 р. – 1.5, у 2001 р. – 2.1, у 2002 р. – 2.4, у 2003 р. – 2.3, тобто дуже близько до граничної “1”, що означає повністю корумповану країну.

Засоби масової інформації, особливо телебачення, були переважно підпорядковані владі, опозиція майже не з’являлася на телеекранах. Час від часу відбувалися кампанії наступу на громадські організації, насамперед через численні податкові перевірки.

Проте цей період все ж не можна кваліфікувати як закінчений авторитаризм. Україна належала до так званих “змішаних”, “гібридних” режимів, де поєднувалися елементи авторитаризму і демократії. На відміну від Росії в Україні існувала сильна опозиція, що користувалася підтримкою більшості населення і мала джерела фінансування від тієї частини буржуазії, яка не належала до кола “капіталізму для своїх”. Верховна Рада не завжди приймала ті рішення, на яких наполягав Президент Леонід Кучма. Стрімко розвивалося громадянське суспільство, виникло чимало громадських організацій, які на початку були фінансово підтримані міжнародними інституціями демократичного спрямування. Економічне зростання

вело до виникнення середнього класу, насамперед у сфері дрібного бізнесу, який був не задоволений всевладдям бізнесу великого. Залишалися й певні острівці незалежних медіа, насамперед друкованих. Проте на початку 2000-х виник “5 канал”, який був відверто опозиційним.

Після оприлюднення “плівок Мельниченка”, з яких проглядалося вкрай непривабливе обличчя влади, в Україні виник протестний рух “Україна без Кучми”.

Наприкінці другого терміну президентства Леоніда Кучми стало очевидним, що на наступних президентських виборах цілком можлива перемога опозиційного кандидата Віктора Ющенка над кандидатом від влади Віктором Януковичем. Принаймні це засвідчували усі соціологічні опитування до жовтня 2004 р. Це могло зламати усталену систему влади наближеного до Кучми олігархату, і система почала стрімко згортати ті елементи демократії, які були наявні в Україні. Україна перестала бути електоральною демократією після брутальної фальсифікації виборів мера в Мукачевому. Президентська виборча кампанія не відповідала будь-яким демократичним виборам – опозиційному кандидату всіляко перешкоджали зустрічатися з виборцями і вести агітацію, натомість майже на усіх телеканах відбувалася шалена анти-Ющенківська пропаганда. Почався масований наступ на громадські організації, які були задіяні у кампанії боротьби за чесні вибори.

Дії влади, і напередодні виборів, і під час самих виборів були такими, що люди дедалі більше впевнювалися, що в Україні зникає останній демократичний механізм, через який вони можуть впливати на владу – вибори. І коли у другому турі переміг Ющенко (а він таки переміг – це засвідчили усі екзит-поли, це показували усі опитування, які проводилися протягом кількох років після виборів, уже коли виборці встигли розчаруватися у Ющенкові), а ЦВК, як і очікувалося, проголосила переможцем Януковича, люди вийшли на Майдан.

Почався новий, третій період у розвитку демократичних процесів в Україні (2005–2010 рр.), який характе-

ризувався різким розширенням сфери політичних і громадянських свобод. Був зламаний авторитарний режим, який вже встановився напередодні президентських виборів, Україна знову стала електоральною демократією, про що свідчать вибори 2006 та 2007 р. Наша Україна зробила різкий ривок на шляху демократії, завоювавши політичні й громадянські свободи, перейшовши, за класифікацією “Freedom House”, до розряду вільних країн.

Проте Україна так і не стала повноцінною демократичною країною. Свого часу у 1997 р. Адам Міхник дуже влучно писав: “Демократія не тотожна свободі: демократія – це свобода, “вписана” у верховенство закону. Свобода сама по собі – без обмежень, накладених законом і традицією, – це дорога до анархії та хаосу, де править закон сили”.

Загалом демократія має чимало складових. Але можна виділити три мінімальні умови. Перша – це чесні змагальні вибори, за участю сильної опозиції. В Україні ця умова була наявна постійно, усі вибори, за винятком виборів у Мукачевому та президентських виборів 2004 р. визнавалися міжнародною спільнотою такими, що загалом відповідають належним стандартам. Друга умова – це політичні і громадянські свободи, які стали реальністю після “промаранчевої революції”. І третя неодмінна умова – це верховенство закону – *the rule of law*. Саме панування закону забезпечує докорінний принцип демократії про рівність усіх громадян перед законом, про єдині норми, яким має бути підпорядкований громадянин. Якщо ж перед законом “є рівні, а є – “рівніші”, то про демократію не може бути й мови.

Проте нові політичні сили, що прийшли до влади, замість того, щоб здійснювати необхідні країні реформи, передусім боротися із корупцією, реформувати судову владу, почали нещадну боротьбу між собою. І сталося те, від чого застерігав Міхник – втрата керованості суспільством, анархія і хаос. Поділ влади перетворився на взаємне поборювання, що тільки посилювало у суспільній свідомості прагнення “сильної руки”, яка наведе у країні “порядок”.

Розділ другий

Україна у цей період нагадувала кентавра, поєднуючи непоєднуване – високий рівень свобод і високий рівень корупції. Щоправда, корупція перестала бути системною, але “пішла вшир” в умовах погано керованого суспільства. За часів “помаранчевої влади” показник корупції, згідно із Transparency International, на початку дещо поліпшився, але не істотно: 2005 р. – 2.6, 2006 р. – 2.8, 2007 р. – 2.7, 2008 р. – 2.5, а у 2009 р. сягнув аж 2.2.

Це поєднання – свободи та корумпованості – не мало аналогів у світі. Серед країн, які класифікуються як “вільні”, немає жодної з високим рівнем корупції, а серед корумпованих країн разом з Україною у 2005–2009 рр. перебували Зімбабве, Сьєрра-Леоне, Кенія, Камерун, Екватор, Росія, і поруч – жодної навіть напіввільної країни, суціль автократії та диктатури.

Ситуація безладдя, постійних чвар у владі, відсутності необхідних реформ спричиняла дедалі більше розчарування людей у демократії, яку громадська думка дуже часто ототожнює із свободою (*табл.*)

Таблиця

**Динаміка відповідей населення України
щодо питання про найбільш бажаний
тип державного устрою для України (%)**

<i>Який режим кращий?</i>	<i>Травень 2004</i>	<i>Червень 2006</i>	<i>Червень 2007</i>	<i>Грудень 2008</i>	<i>Квітень 2009</i>	<i>Грудень 2009</i>
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,2	52,1	42,8	37,9	32,2	36,6
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократія	23,1	20,8	21,5	18,6	17,4	30,0
Для такої людини, як я, не має значення, авторитарний режим у країні чи ні	17,9	13,3	17,7	19,6	24,9	17,0
Важко відповісти	17,8	13,8	18,0	17,8	25,5	16,4

Вочевидь, ця динаміка відображає перипетії політичного життя в Україні. Червень 2006 р. – це час після парламентських виборів, що відбулися 31 березня, імовірно, що громадяни мали сподівання на поліпшення життя. Проте подальше політичне життя в Україні було безперервною низкою політичних чвар та скандалів, характеризувалося нестабільністю і непередбачуваністю, які населення часто ототожнювало із наслідками демократії. І напередодні президентських виборів підтримка громадянами демократичного режиму набула критичних значень, майже зрівнявшись з підтримкою авторитарного режиму.

Перемога Віктора Януковича на президентських виборах була значною мірою наслідком розчарування людей у демократії, яка багатьма ототожнювалася з правлінням колишньої влади.

Далі “унікальний кентавр” Україна могла розвиватися двома шляхами: або демократичним – додаючи до двох вже наявних компонентів демократії відсутню складову – верховенства права або шляхом встановлення авторитарного режиму, згортаючи існуючі демократичні надбаня.

Цілком очевидно, що нова влада обрала шлях формування “керованої демократії” російського зразка.

Перш за все Конституційний Суд дозволив формування більшості не з фракцій, а з окремих депутатів, хоча раніше той же Конституційний Суд у тому ж складі приймав діаметрально протилежне рішення, що засвідчує залежність Конституційного Суду від влади і втрату ним надзвичайно важливої демократичної функції – бути незалежним арбітром, який обстоює Основний Закон країни. Далі за допомогою Конституційного Суду була скасована конституційна реформа 2004 року, і усі важелі влади практично зосередив у своїх руках Президент. Причому ця концентрація влади набагато більша, ніж була за Президента Кучми, коли Верховна Рада все ж відігравала важливу функцію дискусійного майданчика, узгодження позицій різних соціальних груп. Зараз можна констатувати практично знищення парламентаризму, коли Верховна

Рада перетворилася на автомат для прийняття законів, які ініціюються з Адміністрації Президента. При цьому депутати на очах у мільйонів громадян порушують норму Конституції про особисте голосування депутатів.

Остаточно позбавилася незалежності і судова гілка влади. Проведена торік судова реформа призвела до посилення залежності судів від виконавчої влади і таким чином ще більше обмежила їх незалежність. Тож не дивно, що довіра населення до органів правосуддя у 2011 р., згідно з даними загальнонаціонального опитування Інституту соціології, стала найнижчою за усі роки незалежності: не довіряють судам 63%, прокуратурі – 67%. Політизація діяльності Служби безпеки України, органів Міністерства внутрішніх справ та Генеральної прокуратури мала наслідком посилення незахищеності громадян від сваволі правоохоронних органів, обмежила їхнє право на оскарження незаконних дій, відшкодування завданих цими діями збитків. Судові переслідування лідерів опозиції дали підстави для висновків про “вибіркову юстицію”, оскільки набагато серйозніші порушення закону з боку представників чинної влади, про які постійно пишуть у ЗМІ, ігноруються.

Відбувається справжній наступ на політичні і громадянські права. За підсумками 2010 р. міжнародна організація “Freedom House” виключила Україну з категорії вільних країн і класифікувала як частково вільну. Вітчизняні експерти згодні з цим вердиктом, оскільки про порушення прав свідчать численні моніторинги, що їх проводять українські правозахисні організації. Суттєво обмежилося в 2010 р. право громадян на мирні зібрання. Так, протягом минулого року кількість заборон на проведення мирних зібрань перевищила кількість таких заборон за 2005–2009 рр. Моніторинги ЗМІ засвідчують істотні негативні зрушення у висвітленні подій в Україні, порушення балансів представлення різних точок зору.

Так само під загрозою опинилася й ключова складова демократії – право обирати та бути обраним. Свідченням

цього стали місцеві вибори 2010 р., під час проведення яких були зафіксовані численні порушення як справедливості самої виборчої кампанії, так і чесності підрахунку голосів. Підготовка нового Закону про вибори до Верховної Ради відбувається поза участю позиції та громадських організацій.

Отже, можна констатувати, що напередодні після президентських виборів в Україні розпочався новий етап демократичних колізій – *етап згорання демократичних прав і свобод*. Однак чи правомірний висновок, що в Україні на 20-й рік існування як незалежної держави остаточно припинений процес демократичного транзиту і що успішно вибудовується авторитарна модель “керованої демократії” російського зразка? Проте ситуація в Україні істотно відрізняється від російської чи білоруської. І в Росії, і в Білорусі (принаймні до фінансово-економічної кризи) президенти мали підтримку більшості населення. В Україні на президентських виборах Віктор Янукович мав перевагу у другому турі над своїм суперником лише у 3% і зараз, після року президентства, його рейтинг знизився удвічі у порівнянні з першим туром виборів, а рівень довіри (повної та переважної) сягає, згідно з даними опитування Інституту соціології, проведеного у квітні 2011 р., 29%, в той час як недовіра (повна і переважна) – 62%. І в Росії, і в Білорусі опозиція витіснена на маргінес і не має істотної підтримки громадян. В Україні, попри усю несподівану слабкість опозиційних політичних сил, їх сукупний рейтинг становить все ж 24–26% – лише дещо менше, ніж сукупний виборчий рейтинг політичних сил, що зараз при владі.

Окрім того, на відміну від Росії та Білорусі, які визнані невеликими країнами, Україна все ж є частково вільною країною, де ще зберігаються певні демократичні механізми: незалежні телеканали й друковані ЗМІ, Інтернет, що стрімко розвивається (ним користуються понад 30% населення і понад 50% серед молоді до 35 років), громадянське суспільство, що значно активізувалося останнім часом.

Українці мають досвід Майдану 2004 р., що був використаний під час виступів підприємців проти нового Податкового кодексу, які змусили владу піти на переговори з підприємцями і частково врахувати їхні вимоги. Показово, що підтримка громадянами демократичного режиму у червні 2010 року за півроку (у порівнянні з опитуванням грудня 2009 року) зросла на 18% і становила 51%.

Відчутною перемогою громадянського суспільства стало ухвалення Верховною Радою 12 січня 2011 р. Закону про доступ до публічної інформації, який може стати ефективним інструментом боротьби з корупцією та контролю влади. Причому за цей Закон проголосували 412 депутатів – як від опозиції, так і від влади. Закон дає можливість громадянам, журналістам, бізнесменам отримувати інформацію, яка раніше була закритою, або ж ховалася під різними необґрунтованими грифами. Ухвалення Закону значною мірою стало можливим завдяки потужній інформаційній кампанії на його підтримку та експертній роботі, проведеній журналістами руху “Стоп цензурі!”, громадськими організаціями кампанії “Новий Громадянин” та іншими. Це доводить, що громадянське суспільство в Україні є і воно може добиватися результату. Звичайно, від ухвалення Закону до його ефективної дії – дистанція великого розміру, і наскільки вдасться зробити цей документ реальним інструментом для прозорості влади та впливу на політику – буде тестом на спроможність громадянського суспільства.

Українська влада є значно чутливішою до реакції Заходу, і не лише через декларативні заяви щодо пріоритетності курсу на європейську інтеграцію. Україна дуже залежна від позик західних фінансових структур, перш за все – МВФ. На Заході – головні ринки збуту металургійної та хімічної промисловості – основного бізнесу провладних фінансово-економічних груп. Нинішні можновладці тісно пов’язані із Заходом і наявною там власністю, і фінансами у західних банках, і навчанням дітей і ще багатьма чинниками. До того ж у випадку конфлікту із Заходом Україна

опинилася б сам-на-сам з Росією, що означало б втрату економічної й політичної незалежності.

З іншого боку, у порівнянні з другим етапом становлення демократії, що припадав на період президентства Кучми, деякі обставини змінилися на гірше, роблячи демократичний транзит більш проблемним. У той час опозиція була сильною і об'єднаною, змогла висунути на президентських виборах єдиного кандидата. Зараз опозиція роз'єднана, особливо з огляду на майбутні парламентські вибори, де вона змагатиметься за спільний електорат. До того ж перебування у владі істотно погіршило якісний склад нинішньої опозиції, звідки масово побігли депутати, що розраховували бути при владі. Вибірчі рейтинги влади та довіра до неї справді падають, але й рейтинги опозиції не зростають. В опитуванні Фонду “Демократичні ініціативи”, проведеному у березні 2011 р., на запитання, які політичні сили підтримують громадяни, 23% відповіли – “ті, що при владі”, 18% – тих, хто в опозиції, а 40% не підтримують нікого. На відміну від часу попередньої Помаранчевої революції, коли суспільство плекало великі надії на майбутню владу, зараз у суспільстві панують настрої апатії та розчарування. Та й Захід вже “втомився” від України, з її чварами, корупцією та непередбачуваністю. До того ж зараз у Заході надто багато власних серйозних проблем, пов'язаних із фінансово-економічною кризою.

Урешті-решт очевидно, що “рецепт” досягнення успіху демократичного транзиту в Україні – той самий шлях, які пройшли усі розвинені демократії: активна участь громадян у політичних і неполітичних об'єднаннях, організоване обстоювання своїх прав, інтересів та свобод, свідомий вибір на виборах, контроль громадськості за діями влади. Досвід України засвідчив, що демократія, впроваджена “згори”, є декоративною і дефектною; дієвою вона стає лише тоді, коли вона стає справою “демосу”, який використовує демократичні механізми для свого впливу на “кратію”.

*О.Вишняк,
доктор соціологічних наук*

**ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ
В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ: ДИНАМІКА
ЧЛЕНСТВА В ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЯХ
ТА ПАРТІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРОМАДЯН**

Відсутність фіксованого членства в політичних партіях в Україні, ненадійність статистичних даних ускладнюють дослідження партійності громадян. Хоча згідно з Законом України “Про політичні партії в Україні” (ст. 6 “Членство в політичних партіях та його обмеження”) “членство в політичних партіях є фіксованим. Обов’язковою умовою фіксації членства в політичних партіях є наявність заяви громадян України, поданої до статутного органу політичної партії про бажання стати членом цієї партії” [1, с. 14], на практиці така фіксація є дуже формальною, а часто фіктивною, тим більше, що згідно з цим же Законом “форма фіксації членства в політичній партії визначається статутом політичної партії” [1, с. 14].

А тому більш-менш точні дані щодо рівня партійності громадян можуть дати тільки методично обґрунтовані соціологічні опитування, репрезентативні для країни в цілому, окремих регіонів, міст тощо.

У фахових соціологічних опитуваннях застосовуються два підходи до виявлення членства в політичних партіях.

У моніторинговому соціологічному дослідженні Інституту соціології НАН України 1994–2011 р. немає окремого запитання щодо членства громадян у політичних партіях. А є тільки комплексне багатоваріантне запитання “Членом якої громадської або політичної організації Ви є?” з варіантами відповіді: 1) клуб за інтересами; 2) політична партія; 3) суспільно-політичний рух; 4) екологічних рух; 5) громадська організація, фонд, асоціація; 6) нетрадиційна профспілка; 7) творча спілка; 8) спортивний клуб; 9) товариство, об’єднання за фахом; 10) студентське товариство.

во; 11) молодіжна організація; 12) релігійна організація; 13) об'єднання фермерів; 14) інша організація; 15) не належу до жодної з громадських, політичних організацій та рухів [2, с. 18].

І хоча респонденти в опитуваннях могли відзначити всі види політичних та громадських організацій, а не одну, членами яких вони є, відсутність окремого запитання в опитуванні щодо членства в кожному виді організацій (включаючи власне в політичних партіях) неминуче призводить до деякого заниження рівня членства в кожній з цих видів організацій. Це є особливістю відповідей на будь-які багатозначні запитання в соціологічних опитуваннях.

Перше таке опитування з багатозначним запитанням щодо членства громадян України було проведене напередодні проголошення незалежності в січні та листопаді 1991 р. Інститутом соціології НАН України в рамках вивчення політичної культури країн Східної Європи під керівництвом угорських соціологів Л.Бруста та Я.Шимока [3, с. 23]. Це дослідження засвідчило, що членами політичних партій (переважно Компартії України) були 15% громадян України (січень 1991 р.), а після заборони КПУ у серпні того ж року у листопадовому дослідженні 1991 р. частка “партійців” зменшилась до 3% і частка членів суспільно-політичних рухів теж зменшилась з 4% у січні 1991 до 2% у листопаді 1991 р., а 64% у січні та 70% в листопаді цього року не були членами жодної молодіжної, політичної, громадської, екологічної, професійної, релігійної чи спортивної організації” [3, с. 23].

Тобто напередодні незалежності України рівень партійності громадян України формально дуже суттєво знизився. Однак, як зазначав один з українських керівників цього дослідження Є.Головаха, “якщо порівнювати загальний рівень політичної залученості, то він принципово не відрізнявся від того, який характерний для розвинених країн Заходу. Так, у Франції членами політичних партій

Розділ другий

є лише 2–3% загальної кількості виборців, у США працюють на політичні партії 5–7% американців” [3, с. 25].

Практично ж за такою методикою рівень участі громадян у діяльності політичних партій та громадських організацій вивчався і у моніторингу Інституту соціології НАНУ в 1994–2011 рр.

Результати цих досліджень щодо членства в політичних партіях, суспільно-політичних рухах та громадських організаціях (фондах, асоціаціях) представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка рівня членства в політичних партіях, суспільно-політичних рухах та громадських організаціях за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, 1994–2011рр. (%)

Членом якої громадської або політичної організації Ви є?	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
1. Політична партія	0,7	0,6	0,5	0,4	0,9	1,5	0,8	1,7	2,2	2,0	1,9	2,5	4,6	2,8	3,0
2. Суспільно-політичний рух	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,2	0,5	0,7	0,6	0,6	0,4	0,8	0,7	0,4
3. Громадська організація фонд, асоціація	0,9	0,4	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2

Результати свідчать, що рівень членства в політичних партіях у 90-х роках минулого століття був дуже низьким (0,4–0,9%), а у 2000-х роках почав зростати (до 1,7–2,2% у 2001–2004 рр.) після переходу на змішану пропорційно-мажоритарну виборчу систему на виборах до Верховної Ради (але система виборів на місцевих виборах залишалась мажоритарною, хоча і стала системою відносної більшості, а не абсолютної. Ще нижчим був у цей же час рівень членства громадян у суспільно-політичних рухах (0,2–0,8%) та громадських організаціях. І тенденцій зростан-

Таблиця 2
Динаміка членства громадян у політичних партіях
в Україні та європейських країнах за даними
“Європейського соціального дослідження”,
2005–2009 рр. (%)

Країни	Чи є Ви членом якої-небудь політичної партії?					
	Так			Ні		
	2005	2007	2009	2005	2007	2009
1. Україна	3,1	5,2	3,3	96,8	94,5	95,9
2. Австрія	12,6	14,8	–	85,9	83,8	
3. Норвегія	8,5	9,0	7,2	91,4	90,9	92,7
4. Люксембург	8,2	–	–	91,5	–	–
5. Греція	7,5	7,5	–	92,2	92,1	–
6. Фінляндія	7,2	7,6	6,7	92,4	92,2	93,2
7. Швейцарія	7,4	7,4	6,1	92,1	92,5	92,5
8. Данія	6,9	7,0	8,9	93,3	92,7	90,9
9. Бельгія	6,7	6,9	4,8	93,1	93,1	95,1
10. Швеція	6,8	6,3	6,7	93,2	93,4	93,3
11. Болгарія	–	6,3	6,3	–	93,3	93,3
12. Нідерланди	5,6	5,3	5,1	94,2	94,9	94,4
13. Румунія	–	6,0	6,1	–	92,7	97,6
14. Ірландія	5,4	4,3	–	93,3	94,9	–
15. Словенія	3,5	5,4	4,7	96,0	94,4	95,2
16. Португалія	3,4	3,6	2,3	94,1	95,5	97,1
17. Німеччина	2,9	4,1	3,4	96,8	95,5	96,4
18. Іспанія	4,0	2,5	1,3	94,4	97,0	98,2
19. Чехія	3,3	–	3,5	96,0	–	96,3
20. Естонія	2,3	3,5	5,4	97,6	96,2	94,1
21. Росія	–	2,9	3,7	–	96,6	95,7
22. Велика Британія	2,4	2,6	2,4	97,4	97,3	97,5
23. Словаччина	2,1	2,2	1,9	97,6	97,6	97,9
24. Франція	1,9	2,1	2,2	98,0	97,9	97,7
25. Угорщина	0,9	1,5	0,5	98,9	98,2	99,2
26. Польща	1,0	1,1	1,0	98,7	98,9	98,5

Джерело: Див. [5, с. 25].

ня членства в них (на відміну від партій) у 2000-х роках практично не спостерігалось. І тільки 2008 р. частка членів громадських організацій, фондів та асоціацій перевищила 1%.

Статистично значуще вищим був рівень членства громадян у політичних партіях у дослідженнях Соціологічної служби Національного інституту стратегічних досліджень та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2003 р., українській частині “Європейського соціологічного дослідження”, проведеного Інститутом соціології НАНУ та соціологічною службою “Соціс” у 2005, 2007 та 2009 рр. та омнібусі Інституту соціології НАНУ і соціологічної служби “Соціс” у 2009 р. Запитання формулювалось так: “*Чи є Ви членом політичної партії?*” (з варіантами відповіді: є, не є) (Соціологічна служба НІСД та фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” [4, с. 28], або “*Чи є Ви членом будь-якої політичної партії?*” (з варіантами відповіді: так, ні) [Європейське соціальне дослідження, 5, с. 23].

Дослідження за окремим показником членства громадян у політичних партіях засвідчило, що в 2003 р. за даними опитування у грудні Соціологічної служби НІСД та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” членами політичних партій назвали себе 5,6% громадян або в 2,8 раза більше, ніж за дослідженням ІС НАНУ в цьому році в квітні та у 2,9 раза більше, ніж у 2004 р.

За даними Європейського соціального дослідження, членами політичних партій вважали себе у 2005 р. – 3,1% (у 1,24 раза більше, ніж за показником ІС НАНУ в цьому році), у 2007 р. 5,2% (у 1,9 раза більше, ніж за показником ІС НАНУ в цьому ж році).

Тобто маємо систематичні відхилення при окремому запитанні щодо партійності порівняно з багатозначним запитанням щодо членства в різних громадських та політичних організаціях. І ці відхилення свідчать, що за багатозначного запитання щодо членства в різних організаціях рівень партійності фіксується заниженим порівняно з окремим запитанням. А тому слід аналізувати рівень членст-

ва громадян у політичних партіях і його динаміку саме за результатами досліджень з окремим показником. Яких, на жаль, обмаль.

Якщо розглядати за таким показником результати Європейського соціологічного дослідження 2005–2009 р. в Україні та більшості країн Євросоюзу (*табл. 2*), то можна сказати, що він був статистично значуще нижчим, ніж у Австрії, Норвегії, Швейцарії, Болгарії, Нідерландах (окрім 2007 р.), був практично на одному рівні з такими країнами, як Ірландія, Словенія, Чехія, Німеччина та був вищим, ніж у Іспанії (окрім 2005 р.), Великій Британії, Словаччині, Франції, Угорщині, Польщі тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що рівень членства громадян України в політичних партіях є дещо нижчим за середньо-європейський, однак є далеко не найнижчим в Європі. При цьому соціологічні дослідження 2000-х років не засвідчили суттєвого зростання рівня партійності громадян України, але такого зростання не було і в європейських країнах (окрім, можливо, Данії та Естонії).

А тому говорити, що низький рівень членства в політичних партіях громадян України є перешкодою для становлення багатопартійної демократії не доводиться. Як і сподіватись на значне подальше зростання рівня членства в політичних партіях. Адже, як стверджують західні політологи [6, р. 18], час домінування в партійній системі масових політичних партій у Європі (1880–1960 рр.) вже відійшов у минуле, коли провідні партії базувались на масовому членстві громадян та фінансувались з фінансових внесків цих членів та пожертв окремих бізнесменів. На їх місце приходять картельні (клієнтелістські) партії та медіа-партії з харизматичними лідерами, які фінансуються за рахунок державних бюджетів і великого бізнесу, просувають свої меседжі не через масові низові організації, а через електронні ЗМІ. Розвиток партій в Україні у XXI ст. теж буде пов'язаний з картельними та медіа-партіями, а не з масовим членством.

У даному випадку йдеться про формальне членство (фіксоване чи ні) в політичних партіях, адже реальна участь у

Розділ другий

Таблиця 3

Динаміка рівня участі громадян у діяльності партій та рухів за останні 12 місяців в Україні та європейських країнах, у % за даними “Європейського соціального дослідження”, 2005–2009 рр.

Країни	Чи доводилось Вам за останні 12 місяців працювати в політичній партії або русі?					
	Так			Ні		
	2005	2007	2009	2005	2007	2009
1. Україна	3,6	4,0	4,1	96,0	95,4	95,5
2. Австрія	10,4	9,1	–	88,2	89,2	–
3. Норвегія	8,5	6,3	6,1	91,5	93,7	93,9
4. Швейцарія	7,0	6,0	4,9	93,0	93,9	95,0
5. Іспанія	7,4	5,1	2,9	92,1	94,8	97,1
6. Греція	4,2	–	–	93,9	–	–
7. Румунія	–	5,8	5,8	–	93,2	92,3
8. Данія	4,6	4,5	4,5	95,2	95,4	95,5
9. Люксембург	4,5	–	–	95,3	–	–
10. Фінляндія	4,3	4,8	4,1	95,6	95,1	95,9
11. Бельгія	3,9	5,8	4,3	96,0	94,2	95,7
12. Швеція	3,3	5,0	4,4	96,7	94,9	95,6
13. Ірландія	4,6	3,8	–	93,5	95,0	–
14. Франція	4,5	3,5	3,8	95,4	96,4	96,1
15. Німеччина	3,2	3,8	3,8	96,8	96,1	96,1
16. Словенія	3,0	3,6	3,3	96,2	96,3	96,3
17. Чехія	3,0	–	2,3	95,8	–	96,5
18. Туреччина	–	–	2,7	–	–	96,6
19. Словаччина	2,9	2,8	1,9	96,7	96,9	97,7
20. Росія	–	2,9	3,6	–	96,2	95,9
21. Польща	2,7	1,7	2,6	96,9	98,2	97,3
22. Болгарія	–	3,5	3,6	–	94,8	96,0
23. Естонія	2,4	2,8	3,0	97,2	96,7	96,6
24. Велика Британія	2,2	2,5	2,2	97,6	97,5	97,8
25. Португалія	1,7	1,8	1,3	98,2	97,9	98,5
26. Латвія	–	1,4	1,1	–	98,5	98,6
27. Угорщина	0,9	2,4	0,8	98,7	96,5	98,9

роботі партійних організацій громадян в Україні та більшості європейських країн ще нижча за формальне членство (табл. 3).

Так, у 2007 р. в Австрії членами партій вважали себе 14,8% громадян, а реально в цьому році працювали в організаціях – 9,4%, у Норвегії відповідно 9% і 6,3%, у Болгарії – 6,3 і 3,5%, в Україні – 5,2% і 4,0%. У 2009 р. у Норвегії відповідно – 7,2% і 6,1%, у Болгарії – 6,3 та 3,6% у Данії – 8,9% та 3,6%, в Україні, навпаки, – 3,3% і 4,1%. Таким чином, менш активна участь громадян у діяльності політичних партій спостерігається не завжди. Іноді в діяльності бере участь дещо більша частина, ніж є формальними членами партій. Адже у 2009 р. не тільки в Україні, а й у Німеччині (членів партій було 3,4%, а працювали в партіях – 3,8%), у Франції (2,2% і 3,8%) у партійній роботі брали участь не значно більше громадян, ніж були їх членами.

Якщо брати результати моніторингових досліджень останнього п'ятиріччя, то рівень участі громадян України в діяльності політичних партій практично не змінився і був близьким до середньоєвропейських показників, а в багатьох європейських країнах (Норвегія, Швейцарія, Іспанія, Швеція, Франція, Чехія, Словаччина) навіть знизився. І навіть у 2009 р. за рівнем активної участі громадян України в діяльності партій наша країна входила до першої десятки серед європейських країн.

Але реально партійною діяльністю в Україні та у європейських країнах займаються кадрові партійні функціонери та невелика кількість партійних активістів і найманих за плату громадян, які беруть участь у масових партійних акціях.

Зміни рівня партійної ідентифікації громадян

В умовах розвитку в Україні не масових, а клієнтелістських та медійних партій, з невеликою кількістю членів дуже гостро постає проблема їх зв'язку з виборцями та формування базового електорату. Адже на основі даних

про членство в партіях (формального чи реального) важко оцінювати перспективи цих партій на парламентських та місцевих виборах.

Тому дуже важливим питанням для політичної соціології є вивчення не тільки тенденцій формального членства та партійної участі, а й структури та динаміки партійних ідентифікацій громадян, їх схильності до підтримки певних партій, адже партійні ідентифікації є тим проміжним містком, який зв'язує нечисленні політичні партії з їх підтримкою на виборах. У професійних соціологічних дослідженнях в Україні застосовуються чотири підходи до вимірювання рівня партійної ідентифікації громадян.

Перший з них використовувався в дослідженні Фонду “Демократичні ініціативи” та соціологічної служби “Соціс” у серпні 2002 р. Запитання формулювалось так: “А чи є партії (блоки), які б обстоювали інтереси таких людей, як Ви?” (з варіантами відповіді – таких нема, список партій та блоків, важко сказати). При цьому виявилось, що 52% громадян змогли назвати конкретні партії та блоки, які обстоюють їх інтереси, а 44% сказали, що таких нема, 4% – не визначились [7, с. 223]. Але в такому показнику методично не зовсім коректно поєднані два запитання щодо наявності взагалі конкретних партій, які б обстоювали їх інтереси, та щодо того, які саме партії такі інтереси обстоюють.

Другий підхід був заснований у дослідженні Соціологічної служби Національного інституту стратегічних досліджень “Політичні партії в Україні”, проведеному в грудні 2003 р. Запитання формулювались так [4, с. 28].

1. “Чи є в країні така політична партія (блок), яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?” (з варіантів відповіді – є, немає, важко сказати).

2. “Якщо така партія (блок) є, то назвіть її ...” (відповідають тільки ті, хто в запитанні №1 обрав варіант – є) (з варіантами відповіді – список партій та блоків, важко сказати).

3. *“Чи є серед політичних партій (блоків) України такі, які обстоюють інтереси таких людей, як Ви?”* (з варіантами відповіді – є, немає, важко сказати).

4. *“Якщо така партія є, то назвіть її”* (відповідають тільки ті, хто в запитанні №3 обрав варіант “є”) (з варіантами відповіді – список партій та блоків, важко сказати).

Результати дослідження засвідчили, що 31,2% громадян вважали, що нема такої партії, яка обстоює їх інтереси; а 36% – що нема такої партії, яка близька їм за ідеологічними цілями; відповідно 32,2% вважали, що є така партія, яка обстоює їх інтереси; 35,1%, що є така партія, яка близька їм за ідеологічними і програмними цілями. А інші не визначились з цих питань. Тобто рівень партійної ідентифікації при окремому показнику ідентифікації виявився суттєво нижчим, ніж за показником Фонду “Демократичні ініціативи” спільно зі службою “Соціс”.

Третій підхід до вивчення рівня партійної ідентифікації був запропонований у Європейському соціальному дослідженні, яке у 2005, 2007, 2009 рр. в Україні реалізує Інститут соціології НАН України та соціологічна служба “Соціс” [5, с. 23]. Запитання було таким: *“Чи є в країні така політична партія, яка Вам більш близька, ніж решта партій?”* (з варіантами відповідей: так, ні, важко сказати).

Після “помаранчевої революції” 2005 р. більше половини громадян України вважали, що в Україні є така партія, яка ближча їм, ніж решта. І цей показник рівня ідентифікації виявився суттєво вищим, ніж у дослідженні фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2003 р. за іншим показником. Але, скоріше, це було зумовлено станом післяреволюційної ейфорії. Адже наступні опитування у “Європейському соціальному дослідженні” у 2007 та 2009 рр. засвідчили, що цей рівень суттєво знизився (до 38–48%, табл. 6).

Четвертий підхід до вивчення рівня партійної ідентифікації був зреалізований у дослідженні Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) та соціологічної служби “Соціс” на початку 2000-х років [8, с. А1–31]. Запитання формулю-

валось так: *“Чи є Ви прибічником якої-небудь політичної партії, навіть не будучи її членом?”* (з варіантами відповіді: так, ні, відмова відповідати).

За цим запитанням у 2000–2003 рр. рівень прихильності до політичних партій в дослідженнях IFES коливався в діапазоні 23–32% [8, с. 123].

Який же з цих підходів є найбільш обґрунтованим і методично коректним для вимірювання рівня партійної ідентифікації громадян?

Якщо порівнювати підходи щодо ідентифікації громадян з політичними партіями за інтересами, то підхід Соціологічної служби НІСД та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” є більш коректним, ніж у дослідженні Фонду “Демократичні ініціативи” та соціологічної служби “Соціс”, адже в другому з них в одному запитанні поєднано два – чи є така партія, яка обстоює їх інтереси та яка саме. А такий підхід не є методично коректним, адже це різні показники.

Не зовсім методично коректним є підхід у дослідженні IFES та соціологічної служби “Соціс” щодо виявлення партійної ідентифікації через запитання щодо “прибічників будь-якої політичної партії”. Коректним показником партійної ідентифікації, скоріш, є показники “близькості” партій до громадян, а не прихильності до них. Загальної близькості – як у Європейському соціальному дослідженні, чи часткових близькостей за соціально-політичними інтересами чи ідеологіями тощо (як у дослідженні Соціологічної служби НІСД та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс”). Хоча у Європейському соціальному дослідженні щодо “близькості” партій міститься додаток – “більш близькою” порівняно з іншими, що заздалегідь передбачає наявність і інших близьких партій. А це є не зовсім доречним, а тому в майбутніх дослідженнях можна обмежитись показником наявності “близьких” для громадян партій загалом.

Але це проблема майбутніх досліджень. У даному ж розділі при аналізі тенденцій зміни рівня партійної ідентифікації в Україні ми спиратимемося на Європейське соціаль-

Таблиця 4
Динаміка партійної ідентифікації громадян України
та європейських країн за даними “Європейського
соціального дослідження”, 2005–2009 рр. (%)

Країни	Чи є в країні така політична партія, яка Вам є більш близькою, ніж решта партій?					
	Так			Ні		
	2005	2007	2009	2005	2007	2009
1. Україна	52,6	40,0	38,4	38,3	47,8	49,0
2. Данія	69,5	71,7	74,3	28,2	26,2	24,2
3. Норвегія	63,4	63,3	66,2	36,4	36,2	33,8
4. Швеція	61,8	68,3	64,5	37,0	30,1	33,6
5. Нідерланди	56,6	59,3	55,1	41,9	39,7	43,8
6. Фінляндія	55,4	54,2	57,7	43,4	45,0	41,4
7. Швейцарія	52,8	53,5	53,6	44,8	45,5	44,0
8. Греція	58,4	56,8	–	40,4	42,1	–
9. Португалія	50,9	53,1	48,8	47,0	44,3	49,2
10. Бельгія	51,7	57,0	48,0	46,9	42,4	51,2
11. Франція	53,6	51,7	54,6	45,1	46,7	44,0
12. Іспанія	53,6	48,5	43,6	41,6	49,8	53,9
13. Угорщина	49,4	51,8	38,1	47,6	46,0	58,1
14. Люксембург	49,3	–	–	46,2	–	–
15. Австрія	47,2	51,0	–	47,8	44,1	–
16. Болгарія	–	51,2	53,1	–	45,1	43,5
17. Словаччина	39,3	51,7	46,9	55,1	45,7	49,9
18. Велика Британія	45,9	46,5	46,8	52,2	52,2	52,7
19. Німеччина	42,9	44,9	54,1	55,9	53,0	44,4
20. Ірландія	45,3	43,3	–	52,6	54,0	–
21. Естонія	30,7	41,5	43,9	66,3	54,1	53,2
22. Словенія	35,6	35,1	40,5	60,5	60,6	56,8
23. Чехія	34,9	–	40,3	60,5	–	56,7
24. Росія	–	33,2	46,7	–	58,0	45,0
25. Румунія	–	33,3	40,1	–	62,4	55,5
26. Польща	21,8	26,1	22,7	76,6	72,4	75,4
27. Латвія	–	19,3	21,9	–	76,9	75,4
28. Туреччина	–	–	46,8	–	–	51,9

не дослідження 2005–2009 рр. та два дослідження за єдиною методикою у 2003 р. Соціологічної служби НІСД та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та 2009 р. Інституту соціології НАН України та соціологічної служби “Соціс”.

Порівняльний аналіз рівня партійної ідентифікації в Україні та країнах Європейського Союзу за даними Європейського соціального дослідження виявив, що, крім даних післяреволюційного 2005 р., рівень партійної ідентифікації в Україні в 2007–2009 рр. є дещо нижчим, ніж у країнах Західної Європи (особливо у скандинавських – Данії, Норвегії чи Швеції), але знаходиться на середньому рівні серед східноєвропейських країн, нових членів Європейського Союзу (*табл. 4*).

Тобто у країнах з більш усталеною партійною системою, розвинутим рівнем економіки та демократії, де партії існують вже багато десятиліть, рівень партійної ідентифікації у півтора–два рази вищий, ніж у країнах, де партійна система і ліберальна демократія ще тільки формується.

Оскільки в Україні рівень партійної ідентифікації з 2005 по 2009 р. дуже суттєво знизився (з 52,6% до 38,4%), а в багатьох європейських країнах він або був стабільним або зростав (Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Словаччина, Німеччина, Естонія, Чехія, Росія, Румунія), то Україна за рівнем партійної ідентифікації в останні п'ять років перемістилась з середньоєвропейських показників, до країн з одним з найнижчих показників партійної ідентифікації. Нижче України в 2009-му була партійна ідентифікація тільки в Угорщині, Польщі та Латвії. І це в умовах дії пропорційної виборчої системи, яка сприяє партійній ідентифікації.

Аналогічні тенденції спостерігаються і при аналізі динаміки рівня ідентифікації з партіями за ідеологіями та інтересами у 2003 та 2009 р. (*табл. 5*).

Результати дослідження Соціологічної служби НІСД та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у грудні 2003 р. виявили, що лише дещо більше третини громадян України відзначили наявність у країні партій, які були близькі

Таблиця 5
Динаміка рівня партійної ідентифікації громадян України
за ідеологічними інтересами, в Україні
та окремих регіонах, 2005–2009 рр (%)

	Україна загалом		Регіони України								
			Західна Україна		Центральна Україна		Південний Схід		Донбас та Крим		
	2003	2009	2003	2009	2003	2009	2003	2009	2003	2009	
1. Чи є в країні така політична партія (блок), яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?											
1.1. є	35,1	32,7		24,1		31,2		37,0			37,2
1.2. нема	36,0	48,0		51,9		50,0		44,8			45,6
1.3. не визначились	28,9	19,3		24,1		18,8		18,2			17,3
2. Чи є серед політичних партій (блоків) України такі, які обстоюють інтереси таких людей, як Ви?											
2.1. є	32,2	30,1		22,6		28,7		34,9			33,1
2.2. нема	31,2	46,2		53,0		48,1		40,6			44,4
2.3. не визначились	36,6	23,7		24,4		23,2		24,5			22,5

Джерело. Результати загальнонаціональних соціологічних досліджень Соціологічної служби НІСД та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у грудні 2003 р. (N=1600) та омнібусу Інституту соціології НАНУ та служби “Соціс” у квітні 2009 р.

їм за ідеологічними та програмними цілями. І близько третини відзначили наявність партій, які обстоюють їх інтереси. У 2009 р. (за даними омнібусу Інституту соціології НАН України та служби “Соціс”) частка громадян, які ідентифікують себе з певними партіями за ідеологією та інтересами, практично не змінилась. Однак за цей же період статистично значуще зросла частка громадян, які стверджують, що близьких за ідеологією чи за інтересами партій нема, а зменшилась невизначеність у цьому питанні.

Тобто перехід України до пропорційної виборчої системи у 2006 р., політизація суспільного життя після “помаранчевої революції” 2004 р., суттєве зростання публічних політичних дискусій у ЗМІ не привели до підвищення рівня партійної ідентифікації ні за загальним показником, ні за частковими показниками партійної ідентифікації. І наразі в умовах скасування пропорційної виборчої системи, перерозподілу влади на користь Президента, а не парламентських партій розраховувати на суттєве зростання рівня партійної ідентифікації в найближчі роки в Україні навряд чи можливо.

Привертає до себе увагу і той факт, що рівень партійної ідентифікації громадян у Західній Україні залишається нижчим, ніж у Центральній та особливо на Південному Сході.

Враховуючи той факт, що з першого року незалежності в країні з’явилося безліч партій національно-демократичної та націоналістської орієнтації, які завжди приваблюють виборців переважно Західної України, цей факт свідчить про кризу традиційних партій націоналістичної та національно-демократичної орієнтації. І свідчить про наявність ідеологічної “ніші” для появи нових політичних партій такої орієнтації, з більш ефективними лідерами, ніж нині.

Про кризу партій національно-демократичної орієнтації серед виборців свідчать і дані щодо динаміки ідентифікації громадян з існуючими політичними партіями за інтересами та ідеологіями у 2003–2009 рр. (табл. 6, 7).

Взагалі в останні роки відбулась кардинальна зміна партійних ідентифікацій громадян з конкретними партіями та блоками порівняно з ідентифікаціями в 2003 р. і більш віддалені роки [7, с. 223].

Основні тенденції цих змін були такими:

1. Ліві політичні партії (Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія) наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. в Україні втратили домінуючі позиції порівняно з першим десятиліттям незалежності. Якщо у 2003 р. з цими політичними партіями загалом ідентифікувала себе майже половина (49,5%) всіх партійно ідентифікованих за ідеологіями громадян, то у 2009 р. таких виявилось 14,5% (з них з

Таблиця 6

Динаміка ідентифікації громадян України з конкретними політичними партіями та блоками за ідеологічними та програмними цілями (% серед тих, хто ідентифікує себе з партіями (блоками))

<i>Найбільш близькі Вам за ідеологією та програмними цілями партії. Якщо така партія (блок) є, то назвіть її</i>	<i>Час дослідження</i>	
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>
1. Партія регіонів	4,3	42,9
2. ВО "Батьківщина"	6,1	–
3. Блок Юлії Тимошенко	–	25,6
4. Комуністична партія України	30,6	12,3
5. Соціалістична партія України	14,6	1,7
6. Прогресивна соціалістична партія України	4,3	0,5
7. Партії блоку В.Ющенка "Наша Україна"	9,2	2,6
8. Аграрна партія України	1,2	–
9. Блок Литвина	–	5,3
10. Партія зелених України	4,7	1,5
11. Партія "Свобода"	–	3,9
12. СДПУ(о)	12,0	–
13. Інші	9,9	1,7
14. Не визначились	3,2	1,2

Розділ другий

КПУ – 12,3%). А за обстоювання інтересів громадян цими партіями у 2003 р. ідентифікувалось 53%, а у 2009 р. – 15,9% (з них КПУ – 13,3%).

Тобто є підстави стверджувати про наявність кризи лівих партій в Україні, які перестають бути “близькими” громадянам і за ідеологією, і за обстоюванням їх інтересів. А СДПУ(о), яка декларувала у 2003 р. свій лівоцентристський характер і входила до трійки найбільш близьких партій за ідеологією і інтересами громадянам, у 2009 р. взагалі втратила їхню підтримку.

2. Ще стрімкішими темпами у 2003–2009 рр. знижувався рівень ідентифікації громадян з партіями національно-демократичної орієнтації, які у 2003 р. входили до блоку В.Ющенка “Наша Україна”. І хоча у 2003 р. вивчалась

Таблиця 7
Динаміка партійної ідентифікації громадян України з конкретними політичними партіями та блоками за інтересами (% серед тих, хто ідентифікує себе з партіями (блоками) за інтересами)

Найбільш близькі Вам партії, які обстоюють інтереси таких людей, як Ви	Вік дослідження	
	Грудень 2003	Квітень 2009
1. Партія регіонів	4,6	42,0
2. ВО “Батьківщина”	4,6	–
3. Блок Юлії Тимошенко	–	25,7
4. Комуністична партія України	31,9	13,3
5. Соціалістична партія України	17,0	2,0
6. Прогресивна соціалістична партія України	4,1	0,6
7. Партії блоку В.Ющенка “Наша Україна”	10,7	2,2
8. СДПУ(о)	6,3	–
9. Партія зелених України	2,5	1,1
10. Аграрна партія	1,0	–
11. Блок Литвина	–	6,5
12. Інші партії	14,0	6,3
13. Не визначились	3,3	0,4

ідентифікація з конкретними партіями блоку (НРУ, УНП, “Реформи і порядок”, Партія “Солідарність” тощо), а у 2009 р. з партією “Наша Україна” в цілому, однак показник ідентифікації за цей період знизився в кілька разів.

Таким чином, можна говорити, що в останні часи в Україні відбувається криза ідеологічних партій у цілому (як лівих, так і правих та правоцентристських).

3. Водночас у 2003–2009 рр. зріс рівень партійної ідентифікації громадян з Блоком Юлії Тимошенко та особливо з Партією регіонів, які не мають однозначної ідеологічної спрямованості. Хоча, звичайно, йдеться не про всіх виборців, а про партійно-ідентифіковану частину громадян (а вони становлять всього третину від усіх громадян).

Отже, можна стверджувати, що у другій половині першого десятиліття ХХІ ст. в Україні на місце домінування в партійних ідентифікаціях ідеологічно лівих та правих національно-демократичних партій прийшло домінування мало ідеологізованих партій та блоків (Партія регіонів та БЮТ).

Якщо за ідеологічною близькістю у 2003 р. з лівими (КПУ, СПУ, ПСПУ, СДПУ(о)), правими (Блок В.Ющенка “Наша Україна”) партіями ідентифікували себе 70,7% партійно ідентифікованих виборців, а з Партією регіонів та “Батьківщиною” – 10,4%, то у 2009 р. ситуація змінилась на протилежну. Вже 68,5% партійно ідентифікованих громадян було “близькими” за “ідеологією” з ПР та “Батьківщиною”, а 21,0% – з партіями більш-менш чіткої ідеологічної спрямованості.

Отже, є підстави говорити, що в останні роки кадрові лідерські та клієнтелістські партії в Україні стали домінуючими, а напівмасові ідеологічні партії відійшли в партійних ідентифікаціях громадян на другорядні позиції. І з огляду на світові та українські реалії у ХХІ ст. немає жодних підстав очікувати, що в найближчі десятиліття ідеологічним масовим партіям вдасться повернути собі лідеруючі позиції. Хоча серед лідерських та клієнтелістських партій у найближчі роки можливі суттєві зміни. І доміну-

вання Партії регіонів та БЮТ може бути і не тривалим, адже мало ідеологізовані партії, хоча і є більш гнучкими за ідеологізовані, однак менш надійно емоційно пов'язані з виборцями, ніж ідеологічні. А тому замість них можуть прийти нові проекти, з такими ж ситуативними гаслами, як і в нинішніх лідерів.

Література

1. *Політичні партії в Україні* : Інформаційно-довідкове вид. (2-ге, доп.) / ред. Давидовича В.Я. та ін. – К. : Аттіка, 2005.
2. *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003* / за ред. Н.В.Паніної – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003.
3. *Политическая культура населения Украины. Результаты социологического исследования.* – К. : Наук. думка, 1993.
4. *Вишняк О.* Партії в політичній системі України: соціологічний вимір / О.Вишняк // *Вища освіта України.* – 2004. – №3.
5. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами Європейського соціального дослідження 2005–2007 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007.
6. *Katz R.* Changing Models of Party Organization and Party Democracy / R.Katz, P.Mair // *Party Politics.* – 1995. – Vol. 1, №4.
7. *Політичний портрет України.* – 1998. – №21.
8. *Карсон Г.В.* Ставлення до змін: політична ситуація та громадські дії в Україні / Г.В. Карсон. – Вашингтон : Міжнародна фундація виборчих систем, 2001.

*В.Степаненко,
кандидат філософських наук*

(ДЕ-)ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ

Соціальна трансформація та демократичний процес з його піднесеннями та спадами відбуваються на поки що нетривалій історичній дистанції розвитку України як незалежної з 1991 р. держави. Тим не менш навіть такий історично обмежений соціальний досвід надає можливості для деяких висновків та міркувань. Насамперед йдеться про непослідовність, нестабільність та неунормованість посткомуністичної соціальної трансформації, що її звично характеризують за вектором політичного напрямку як демократизація та останнім часом, ширше, – як модернізація. Аби підкреслити ці нестабільність та коливання, а отже, багатозначність у контексті суспільно-політичних змін, вживатимемо термін “(де-)демократизація”. (Де-)демократизація є ширшим поняттям, аніж особливості лише української трансформації і у певний спосіб позначає проєкцію на дилеми розвитку сучасної ліберальної (пост-)демократії. Останні набули особливої актуальності у період світової економічно-фінансової кризи з 2008 р. Проаналізуємо деякі макро-соціальні фактори, які визначають (де-)демократизацію в Україні. Передовсім окреслимо деякі підходи та уточнимо поняття.

Серед численних підходів до розуміння демократії одним із найпривабливіших є майже поетичне її визначення як озера американським соціологом Чарльзом Тіллі [1]. Ця метафора має багатий евристичний смисл, адже звертає увагу на багатоваріантність та непередбачуваність шляхів до демократії. Як і озеро, що може утворюватись через комбінацію або взаємодію багатьох факторів, так і демократія торувала і торує свій шлях у різних суспільствах та країнах по-різному через свідомі та несвідомі прагнення громадян та взаємодії суспільних груп, а також через збіг сприя-

тливих історичних, політичних, економічних, культурних та інших соціальних обставин. Метафора озера підкреслює множинність факторів демократичного розвитку та нагадує про небезпеки схематичного розуміння демократії. Щоправда, на відміну від озера з його здебільшого природним балансом, демократія – це ніколи не гарантований і постійний суспільний процес, який вимагає не стільки сприятливих зовнішніх обставин, скільки свідомих зусиль участі громадян і суспільних груп для своєї підтримки та відтворення.

З огляду на багатофакторність поняття (де-)демократизації, а з ним і визначення порогів, коли демократичний режим перетворюється на авторитарний або, навпаки, є досить умовним. Одним із стандартних способів оцінок таких порогових станів є не фіксовані статистично та обґрунтовані теоретично показники щодо ідеальної (втім, неіснуючої на практиці) моделі, а експертні опитування щодо основних індикаторів політичної системи. Це може бути список ступеня дієвості або браку в певній країні основних демократичних процедур, політичних прав та громадянських свобод – наприклад, щорічні рейтинги “Freedom House”. Утім, такий експертний аналіз є доволі суб’єктивним. Йому бракує багатьох факторних компонентів, які можуть визначати і головне – пояснювати (не)послідовність або (не)успішність демократизації. Серед таких факторів – економічний рівень життєвих стандартів, освітній рівень населення, фактор природно-економічних ресурсів (корисні копалини, нафта, газ тощо), ступінь цивільності ринкової економіки, показники соціальної нерівності та рівень розвиненості середнього класу, соціально-демографічні показники, рівень громадянської, а також загальної культури населення, рівень інституціональної довіри та ступінь розвитку соціального капіталу, ступінь етнокультурної та соціокультурної гомогенності суспільства, сталість попереднього історичного досвіду демократії, зовнішньополітична залежність та зовнішні втручання тощо. Детальне окреслення цієї інтегральної

матриці з різних підходів та аспектів теорій демократизації та модернізації виходить за межі цієї статті. Ми ж звернемо увагу на ще один важливий фактор, а саме – врахування ролі держави та її інституцій у демократичному процесі.

Роль та потенціал держави у (де-)демократизації, на нашу думку, є особливо важливими для посткомуністичних трансформацій і української зокрема (далі ми повернемося до цього). Як справедливо зазначає Ч.Тіллі, “ніяка демократія не зможе функціонувати, коли у держави не буде можливості спостерігати за демократичним процесом прийняття рішень та втілювати ці рішення у життя” [2, с.31]. Навіть деякі з політичних прав та громадянських свобод у списках індикаторів “Freedom House” дійсно мало чого варті без суттєвої підтримки та забезпечення їх реалізації державою. Серед таких показників – чесна, відкрита та справедлива процедура здійснення громадянами виборчого права та підрахунку голосів, здатність виборців наділяти своїх вільно обраних представників реальною владою, рівність громадян перед законом та громадянський контроль над силовими структурами, гарантії приватної власності, право громадян відкривати свою справу, відсутність позаправового впливу на приватний бізнес з боку урядових чиновників, правоохоронних органів та організованої злочинності.

У контексті взаємовідносин держави і громадян Ч.Тіллі на основі аналізу історичних траєкторій політичних режимів різних країн пропонує свою аналітичну модель, складові якої можна застосувати до концептуалізації поняття (де-)демократизації. Серед складових цієї моделі такі, як: 1) інтеграція різних неформальних мереж довіри у публічну політику (що, однак, як визнає сам Тіллі, не є достатньою умовою для демократизації – авторитарні та теократичні режими також інтегрують суспільні мережі довіри); 2) ізоляція категоріальної нерівності (наприклад, за ознакою належності до певного класу, статі або національності та раси) від публічної політики – іншими

словами, долання усіх видів соціальних дискримінацій та ексклюзивів; 3) трансформація недержавної влади через: а) розширення політичної участі громадян; б) зрівнювання можливостей політичної участі; в) встановлення колективного контролю над урядом та г) недопущення свавілля з боку політичних акторів, включаючи урядовців [2, с.121]. Ця модель, особливо її третій компонент, на нашу думку, дає можливість глибшого розуміння природи флуктуацій демократичних процесів у країнах, що подібно Україні перебувають у процесах суспільної трансформації.

Справді, українська (де-)демократизація на рівні подій та фактів з початку 2010 р. видається доволі очевидною. Перемога на чергових президентських виборах В.Януковича, який на попередніх виборах 2004 р. був висуванцем авторитарного режиму Л.Кучми, виглядає як реверсна траєкторія політичного розвитку країни до її політичного статус-кво початку 2000-х років. Цей політичний реверс є особливо виразним на фоні масової громадянської мобілізації у період “помаранчевої революції” та постреволуційного національного піднесення, пов’язаного з надіями та сподіваннями багатьох людей на демократичне та соціально-економічне реформування країни. І хоча привабливі гасла Майдану так і не були реалізовані у практичній політиці “помаранчевих” лідерів, а соціально-економічна ситуація в державі лише погіршувалась з розгортанням світової фінансово-економічної кризи з 2008 р., тим не менш цей період розвитку українського суспільства відзначався досягненнями певного рівня свободи слова та політичного плюралізму. Власне, і президентські вибори 2010 р. відбулися цілком демократично, без грубих системних фальсифікацій та адміністративного тиску, які були ознакою попередніх після 1994 р. виборчих кампаній.

Натомість політичні кроки нової влади – концентрація влади та контроль різних її гілок однією політичною силою, рішення про пролонгацію перебування Чорноморського флоту Росії у Севастополі на 25 років, прийняте без публічних дискусій і експертних обговорень, скасування політ-

реформи 2006 р. провладною парламентською більшістю із супроводжуваним рішенням лояльного Конституційного Суду і як результат – зміна політичного режиму від парламентсько-президентської на президентську республіку без суспільних обговорень, не кажучи вже про референдум, сумнівний щодо рівності можливостей участі політичних партій закон про місцеві вибори, прийнятий напередодні їх проведення 31 жовтня 2010 р. та й сам перебіг цих виборів і підрахунок голосів, утиски свободи слова, зокрема судові позови щодо права власності на частоти мовлення опозиційних інформаційних каналів – позначають, принаймні на рівні спостережень демонтаж демократичних тенденцій суспільно-політичного життя. Водночас неможливо стверджувати, що цей політичний реверс відбувається поза межами процедурної і представницької демократії. Справді, президентство В.Януковича є результатом в цілому чесних, відкритих і конкурентних виборів 2010 р. Отже, нова влада отримала представницький мандат від більшості виборців (демократичний парадокс так званої “тиранії більшості”) і навіть її суперечливі політичні рішення процедурно та юридично забезпечені у демократичному форматі.

Уже загальним місцем теоретичних пояснень щодо сплесків та спадів у процесах демократизації в країнах, подібних Україні, є визнання та наочна демонстрація слабого вкорінення демократичних норм і цінностей у суспільне життя, крихкий та вразливий характер не інституціоналізованої або неконсолідованої демократії (коли демократія, за влучним виразом А.Степана та Х.Лінца, ще не є “єдиною грою для всіх”) та все ще незрілого, розпорошеного та почасти “демобілізованого” після 2004 р. громадянського суспільства. Ч.Тіллі звертає увагу також і на іншу, вже згадувану, важливу обставину таких процесів, а саме – слабкий потенціал держави та неефективну владу. Більше того, особливістю сучасних молодих демократій, які приходять до демократії по “траєкторії слабких держав”, є саме та обставина, що “значна демократизація передую скільки-небудь суттєвому піднесенню потенціалу держа-

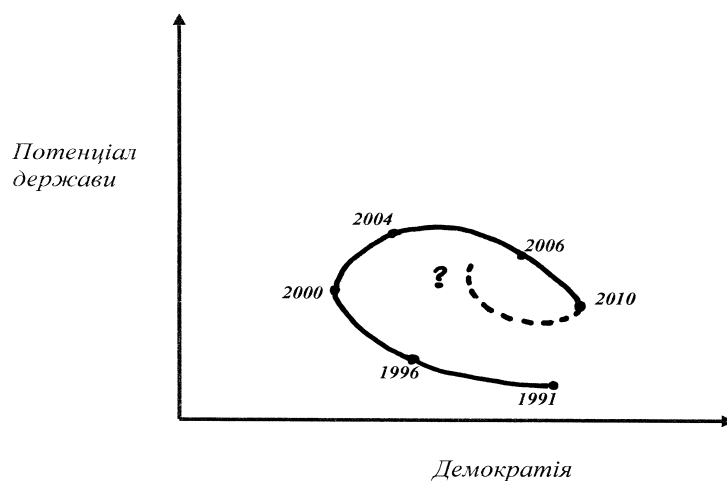
ви” [2, с.197]. Випадок України, складна багатовимірна трансформація якої поєднує в собі виклики державного будівництва та модернізації, це підтверджує. Активні демократизаційні процеси розпочалися в Україні принаймні за п’ять-шість років до часу проголошення незалежної суверенної держави у 1991 р. Та й сама ця держава історично постала зі складової частини колишнього Радянського Союзу, що структурно, ментально, культурно, психологічно все ще великою мірою вкорінена у матрицю колишньої комуністичної держави. А суспільство чималою часткою своїх громадян, соціальних груп та навіть політичних еліт зберігає та навіть відтворює залишки радянської чи то нової “євразійської” ідентичності.

Історію української суспільної трансформації у площині координат “потенціал держави – демократія” можна умовно подати у вигляді такої складної траєкторії (рис.).

Коротко прокоментуємо цю схему. Україна як незалежна країна, розпочавши свій новий історичний шлях з 1991 р., поступово набувала та нарощувала всі основні

Рисунок

Державно-демократизаційна трансформація в Україні, 1991–2011 рр.

атрибути державних ознак та інституцій. Домінантна стратегія “розбудови держави”, утім, не була збалансована з іншим, не менш важливим завданням української трансформації – модернізацією, розвитком демократії та громадянського суспільства, особливо у період другої половини 1990-х років (*рис.* – крива на схемі збільшує вектор потенціалу держави, одночасно зменшуючи вектор демократичного виміру). Однак уже з початку 2000-х років як протидія політичному авторитаризму починають розвиватись потужні імпульси громадсько-політичних демократичних ініціатив, піком яких стала “помаранчева революція” 2004 р. З 2005 р. в країні активізуються демократизаційні процеси і їх результатом був демонтаж, як видавалось, основи колишнього авторитарного політичного режиму – президентської республіки у бік її трансформації у парламентсько-президентську. Втім, одразу зауважимо, що ця політична реформа, що набула чинності з 2006 р. була не наслідком свідомого і продуманого консенсусу еліт, а радше – вимушеним та недосконалим правовим механізмом, що уможлиблював президентство В.Ющенка. Такий штучний компроміс одразу не задовольняв всі сторони і на практиці привніс лише розпорошення влади, плутанину в повноваженнях та суперечності (аж до відкритих протистоянь) різних її гілок. Послаблення і без того невисокої (навіть у період її авторитарної керованості) спроможності держави ще більш поглибилось з періодом розвитку світової фінансово-економічної кризи (*рис.* – різке падіння вектору потенціалу держави). Політичні перспективи держави та демократії, траєкторії їх подальшого розвитку в Україні на середину 2011 р. залишаються відкритим питанням. Обережно оптимістичний сценарій пов’язаний зі зміною домінуючої на сьогодні напіврадянської корумпованої політичної еліти на нову раціональну бюрократію європейського типу та модернізацією державного управління та усього спектру суспільних відносин.

У сучасних українських умовах концентрація влади з поверненням до президентської моделі може підвищити

ефективність прийняття рішень (інколи непопулярних) та їх впровадження. Це також більшою мірою уможливує виконання державою її базових функцій, без реалізації яких настає хаос і анархія – споконвічна проблема України-Русі з літописних хронік, “велика та багата земля наша, та порядку в ній нема.” Водночас виникає реальна загроза згорання демократичних процесів під приводом “наведення порядку” та наростання авторитарних тенденцій політичного розвитку країни. Україна знову опиняється перед найсерйознішим викликом з часів здобуття незалежності. І виклик цей полягає у пошуку балансу поміж зміцненням державної спроможності та ефективності для проведення цілого комплексу вже давно назрілих реформ в організації суспільної життєдіяльності і збереженням, принаймні, рубіжного демократичного рівня дотримання прав та свобод у країні. На жаль, альтернативи цьому ризикованому шляху немає, адже слабка спроможність держави є не меншою, аніж авторитаризм, загрозою для демократії. Урешті-решт, остання неможлива у державі, “що не відбулася” (*failed state*) або втратила суверенітет.

Слабкість держави, неспроможність та неефективність влади у забезпеченні реалізації не лише демократичних процедур, справедливих норм та правил, а й у наведенні елементарного порядку в суспільному житті у різних концептуальних варіаціях від держави, “що не відбулася”, до характеристик корумпованої, приватизованої, шантажистської (*blackmail state*) тощо держави провідні сучасні соціальні теоретики (Ч.Тіллі, Ф.Фукуяма, Ф.Закарія та інші) вважають однією з найактуальніших загроз та викликів для країн, що перебувають у демократичній трансформації, а також у окремих аспектах і для сталих демократій. У концепції багатоваріантності демократизацій Ч.Тіллі шлях від сильної, нехай навіть авторитарної держави, до демократії може бути історично більш тривалим, але й надійнішим. Як аргумент американський теоретик аналізує історію розвитку французької демократії від державної централізації абсолютистської монархії та авторитаризму, пропонуючи цю історичну аналогію для пер-

спектив демократизації в Росії від її сучасного авторитаризму та “керованої демократії” [3]. Ф.Фукуяма порушує проблеми неефективності державної влади та неспроможності урядів країн, що розвиваються [4]. Неспроможність держави, на його думку, не лише підриває будь-які перспективи щодо успішної демократизації, а й часто зводить нанівець навіть спроби зовнішньої гуманітарної допомоги таким країнам, як, наприклад, Гаїті і Сомалі. На інші небезпеки – “всюди проникаючої демократизації” та популізму навіть для сучасних сталих демократій звертає увагу також Ф.Закарія. У цих випадках підривається баланс поміж демократією та свободою та виникає загроза “розмиття і навіть зникнення того прошарку громадянсько мислячих та далекоглядних професіоналів (своєрідної “демократичної аристократії”) , котрі готові взяти на себе відповідальність за долю своєї країни та її народу”[5, с.17, XL].

Підсумовуючи, зазначимо, що серед умов, які були б своєрідними інституціональними запобіжниками посилення спроможності держави проти перетворення її на авторитарну, є принаймні дві основні – режим верховенства права (незалежна та справедлива судова влада і правосуддя) і збереження свободи слова та преси. Будемо навіть стверджувати, що незалежність судів є більш надійною і важливою інституціональною запорукою модернізації та послідовної демократизації, аніж процедурні, однак часто імітаційні представницькі інститути демократичного фасаду в країнах, що перебувають у процесах суспільних трансформацій. Саме рештки британської судової системи з її традиціями автономності та незалежності були чи не найважливішим інституційним механізмом повалення системи апартеїду та демократизації в Південній Африці.

Необхідно окреслити ще одну умову-запобіжник проти авторитаризму, яка на пряму залежить уже від самого суспільства. Це комплекс аргументів, які також підтверджують багатозначність поняття (де-)демократизації, зокрема у випадку українських трансформацій. Йдеться про такі фундаментальні речі, як суспільні цінності, соціабільність, демократична культура та традиції, уявлення

Розділ другий

про взаємини громадянина з державою, цивільно-громадянський етос – зрештою, про суспільну цінність демократії та суспільний запит на неї та реформи, з цим пов'язані.

Результати моніторингових соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ свідчать про все ще кволі зрушення з 1994 р. у сфері посилення політичних повноважень та можливостей суспільства (трансформації недержавної влади у бік демократизації), зокрема у оцінці громадянами своєї здатності захищати свої права перед державою (табл. 1).

Таблиця 1

Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення? (% , N=1800)

	1994	2000	2005	2010
1. Ні, нічого не зміг би зробити	65,1	66,2	57,1	63,4
2. Важко сказати	28,6	29,7	33,4	29,1
3. Так, зміг би щось зробити	5,6	4,0	9,4	7,4
4. Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,1

Як і в 1994, так і на початку 2010 р. дві третини опитаних у загальнонаціональному репрезентативному опитуванні нічого не могли б вдіяти в ситуації, якби Уряд України утискав їхні законні права та інтереси. Винятком є лише 2005 р., коли у результаті “помаранчевої революції” прошарок людей, що вірили у здатність своїх дій у обстоюванні своїх прав, збільшилась більш як удвічі (з 4% у 2000 р. до 9,4% у 2005 р.).

Серед населення країни зберігаються домінуючі патерналістські настрої, більш того, у часовому періоді шістнадцяти років (1994–2010 рр.) навіть посилюються. По-різному можна інтерпретувати результати опитувань щодо потреби людей у “сильних керівниках” – від наростання авторитарних тенденцій та настроїв у суспільстві до, що більш вірогідно, потреб наведення елементарного поряд-

ку та згадуваної вище спроможності держави у здійсненні нею основних соціально захисних, правових, управлінських та організаційних функцій. Але фактом залишається те, що до думки “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії” схилились вже дві третини опитаних у 2010 р. (табл. 2).

Таблиця 2

“Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії” (% , N=1800)

	1994	2000	2005	2010
1. Згоден	40,5	48,5	59,6	64,2
2. Не згоден	17,0	13,1	22,1	19,5
3. Не знаю	41,7	38,2	18,2	16,3
4. Не відповіли	0,8	0,1	0,1	-

Згідно з аналізом українських соціологів А.Горбачика та О.Куценко щодо результатів Європейського порівняльного дослідження 2009 р. (*European Social Survey*) індекси довіри до державних інституцій і влади в Україні є найнижчими серед 24 європейських країн, залучених у дослідження, включаючи наших сусідів – Польщу і Росію [6]. Водночас соціальні очікування українських громадян від держави є максимальними серед решти європейських країн, хоча якість соціальних послуг, що їх надає держава, оцінюється нашими респондентами порівняно з іншими європейцями щодо своїх держав найгірше [6]. Парадоксальне поєднання інституціональної недовіри та відчуження громадян від держави разом зі стійкими патерналістськими очікуваннями та сподіваннями на її соціальну допомогу – одна зі сталих характеристик несприятливого інституціонального клімату країни. Несприятливого ні для демократизації, ні для модернізаційного реформування. На практиці це обертається масовою втечею від податків (за різними оцінками, більша частина економіки країни перебуває у “тіні”), розваленою системою державного соціального сектору, системною коруп-

цією, відсутністю адекватного політичного представництва соціальних інтересів різних груп на рівні публічної політики через громадські, політичні організації чи то рухи. За таких обставин цілком закономірним видається те, українські респонденти порівняно з респондентами інших європейських країн, за результатами того ж Європейського порівняльного дослідження, найменшою мірою задоволені тим, як працює (діє) демократія в нашій країні.

Порівняльний аналіз соціологічних досліджень 2005 і 2010 рр. також свідчить про певне розмиття та девальвацію демократичних цінностей у країні, зокрема в таких аспектах, як інтерес громадян до політики, підтримка багатопартійності та готовність особистої участі у мітингах та демонстраціях, коли є така потреба. Щоправда, тут варто також говорити про ефект завищених очікувань та невиконаних надій у реформуванні країни у період президентства В.Ющенка. Масові розчарування, невиконані сподівання у постпомаранчевий період розвитку країни призвели до дистанціювання громадян від політики, породили настрої апатії, песимізму та цинізму на фоні все ще стійких патерналістських установок широких верств населення. До того ж послаблення морально-етичних регуляторів поглиблюється відсутністю реального та дієвого верховенства права в країні. Невиконання законів у нашій країні та корупція є згідно з соціологічними опитуваннями серед найгостріших та найактуальніших проблем для переважної більшості громадян, незалежно від регіонів, де вони проживають.

Небезпека такої ситуації полягає у тому, що інституціональні механізми колишнього патерналістського ладу в країні вже зруйновано, зокрема у сфері соціальної політики. Натомість усунення держави від “батьківської” опіки ще не компенсується, почасти через брак нових інституціональних умов та можливостей, повноцінною громадянською активністю та відповідальністю членів суспільства, його різних соціальних груп. У 2009 р. дві третини респондентів не відчували особистої відповідальності щодо стану справ у країні або навіть у своєму посе-

ленні, а дещо більше 10% опитаним було важко визначитись з цим питанням. Утім, майже кожний четвертий опитаний у дослідженні все ж відчував повну або, принаймні, часткову відповідальність щодо стану справ у країні і дещо більше, майже третина – у своєму поселенні.

Ці факти свідчать, що, попри масову суспільно-політичну активність у період “помаранчевої революції” та певні кроки у напрямі демократичного реформування країни, ці тенденції, однак, не набули визначального характеру. Українська демократія виявилась особливо вразливою на фоні слабкої спроможності державних інституцій та недовіри до них з боку громадян, а відтак – і слабого потенціалу держави упродовж 20 років її розвитку і особливо у період 2006–2009 рр. Можна говорити і про суб’єктивні чинники – безвідповідальність та неефективність еліт як причину української (де-)демократизації, але це – лише відображення її нестабільності та непослідовності, відірваності демократичних реформ від великого комплексу нерозв’язаних суспільних проблем та модернізаційних викликів від економічних та управлінських до правових та культурних. Розв’язання цих проблем не могло бути забезпечене в ситуації мало спроможного потенціалу держави, через розпорошення та дезорганізацію влади і відсутність верховенства права (чи не найвирішальніша обставина).

Українська (де-)демократизація майже збіглася у часі з періодом “демократичної рецесії” 2006–2010 рр., певного послаблення позицій світової демократії, зокрема в країнах “третьої демократичної хвилі” та посилення позицій авторитарних режимів, зокрема в Китаї та Росії. Світова фінансово-економічна криза, сучасні економічні, соціальні та етнокультурні виклики для демократій знову актуалізували питання спроможності та дієздатності не лише нових, а й сталих демократій у таких дилемах, як (економічна) безпека та порядок чи свобода, етнокультурне розмаїття та свобода пересування чи стримування (часто недемократичними методами) міграційних потоків, ринковий лібералізм чи економічний протекціонізм, сво-

бода інформації чи національні та корпоративні інтереси, внутрішня демократія геополітичної Півночі поєднана з недемократичним та несправедливим світовим порядком для геополітичного Півдня. Ці дилеми у різний спосіб також проявилися у процесах (де-)демократизації в Україні. Вразлива та непослідовна українська демократія, як і саме суспільство з його розщепленою ідентичністю, до того ж знову опинилась під впливом потужного геополітично-гравітаційного поля Росії, що розглядає “близьке зарубіжжя” як зону своїх інтересів і намагається експортувати свою модель “керованої демократії.”

Як свідчить поки що нетривалий український досвід, сталість демократизації залежить не від короткотривалих, нехай успішних мобілізацій, а радше – від суспільного запиту на демократію та суспільне реформування та здатності громадян вимагати та захищати суспільні зміни. Питання легітимної влади, що здатна при цьому підтримати суспільний порядок, забезпечити демократичний вибір народу та основи соціальної справедливості – інша не менш важлива умова успіху та сталості демократизації.

Література

1. *Tilly C. Democracy is a Lake // C. Tilly / Roads from Past to Future. – Lanham : Rowman & Littlefield, 1997. – P. 193–216.*
2. *Тилли Ч. Демократия / Ч.Тилли. – М. : АНО «Ин-т общественного проектирования», 2007. – 269 с.*
3. *Тилли Ч. Государственное ресурсоизвлечение и демократия / Ч.Тилли // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №4. – С. 38–50.*
4. *Fukuyama F. State-Building. Governance and World Order in the 21-st Century / F.Fukuyama. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 2004. – 136 с.*
5. *Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф.Закария. – М. : Ладомир, 2004. – 326 с.*
6. *Доповідь А.Горбачика та О.Куценко на пленарному засіданні Міжнародної науково-практичної конференції з соціології “Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія”, 28–29 жовтня 2010 року. – Національний технічний університет України “КПІ”.*

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук*

ЧИ СТАБІЛЬНІ ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ?

Здавалося б, за минулі два десятиліття розбудови України як незалежної держави принципи демократії міцно утвердилися як засади політичної організації суспільства. Сформовано відповідні суспільні інститути, реальністю стали свобода слова, критики, зібрань, багатопартійна система, владні структури вибудовують свою політику у реальному протиборстві з опозицією, мало не кожні вибори відбуваються за напруженим драматичним сценарієм. Однак усі ці безумовні надбання демонструють, як на мене, зовнішній, формальний бік трансформацій, що відбулися у політичній сфері.

До того часу, поки демократичні норми не закріпляться у національному менталітеті, не просякнуть наскрізь усю тканину буденних форм взаємодії соціальних акторів, не стануть звичним способом відносин владних структур і населення, залишиться сумнів щодо незворотності демократичних перетворень. Нині суспільна психіка виглядає різновекторним суперечливим еkleктичним поєднанням прогресивних та консервативних елементів світобачення практично усіх суспільних груп і прошарків. Така ситуація є закономірним наслідком руйнування попередньої соціальної системи і культивованої нею ієрархії цінностей. Адже має місце не просто заміна одних політичних та моральних норм іншими, а й істотна трансформація механізмів соціального управління та контролю, перехід від суспільних практик тотальної заорганізованості й патерналізму до ліберальних, який доти не можна вважати остаточним, доки він не буде забезпеченим відповідною культурною традицією. Чи не найбільшим каменем спотикання для подальших демократичних трансформацій є

Розділ другий

наївне сподівання на те, що за рахунок зняття адміністративних обмежень, розкріпачення особистої ініціативи, закріплення елементів народовладдя самі собою виникнуть умови для суспільного процвітання і добробуту чи, принаймні, до бажання населення жити “по-новому”. Натомість реалії нашого сьогодення навіть через двадцять років після здобуття державної незалежності засвідчують психологічну неготовність, а для певних соціально-демографічних верств нездатність адаптуватися повною мірою до суспільних умов, що забезпечують вищий ступінь свободи і самовідповідальності, але меншу соціальну захищеність.

Покажемо щодо вкоріненості в національному менталітеті моделі влади на зразок східної деспотії є розподіл відповідей на запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії?”, наведений у таблиці. Це запитання ставилося у рамках соціологічного моніторингу українського суспільства, що проводиться Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1992 р.; воно входило до інструментарію моніторингу в період 1994–2004 рр., а у 2011 р. після шестирічної перерви – під час загальнонаціонального репрезентативного опитування (№=1200), проведеного Інститутом соціології НАН України разом із Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС”.

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання “Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії?” (%)

<i>Роки проведення досліджень</i>												
Варіанти відповіді	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2011
Не згоден	17	17,8	17,2	15,7	14,5	15,4	13,1	16	19,4	22,7	18,4	19,3
Не знаю	41,7	37,9	40,8	39,4	36,1	38,1	38,2	36,2	30,7	29,5	34,8	32,6
Згоден	40,5	43,9	42	44,8	49,3	46,1	48,5	47,7	49,3	47,3	46,7	48,2

Як свідчать дані, наведені у *таблиці*, орієнтація на принцип “сильної руки” є домінуючою серед висловлених населенням думок, починаючи з 1994 р. й до теперішнього часу. Мають місце незначні коливання частки респондентів, зорієнтованих на авторитарний спосіб державного управління, що у межах 9% від найнижчого показника 40,5% у 1994 р. до 49,3% у 1998 і 2002 рр. Хоча ці коливання і виходять за межі статистичної похибки, однак не надто істотно. Так само й результати опитування 2011 р. становлять 48,2%, тобто у цьому ж інтервалі від 40 до 50%. Водночас кількість прихильників пріоритету законності, демократичності при розв’язанні суспільних проблем, тих, що не схвалюють політичного волюнтаризму, протягом усіх цих років, є помітно меншою і коливається у межах від 13 до 22%. Це означає, що за 20 років існування України в статусі самостійної незалежної держави у політичній свідомості населення фактично не відбулося змін щодо утвердження наріжних демократичних цінностей, а швидше має місце декларативна їх підтримка, навіяна відповідними пропагандистськими заходами, що дуже нагадує за ефективністю досягнутих результатів стан політичної свідомості, який існував за часів СРСР, коли мало не кожний на словах пишався перевагами і завоюваннями соціалістичного ладу, але чомусь майже ніхто не підтримав його, коли купка “гекачепістів” намагалася реставрувати його засади.

Гадаю, у підґрунті цього явища лежить цілий комплекс причин. Насамперед це *історична традиція*. За всієї цирої поваги до демократичних настанов запорізького козацтва не будемо, по-перше, ідеалізувати їх (хоча б з огляду на зверхнє ставлення до “гречкосіїв”), по-друге, забувати, що Січ була зруйнована мало не два з половиною століття тому, і лише 150 років відділяє нас від скасування кріпосного права. Століття панування самодержавства з його антидемократичною сутністю, а згодом десятиліття формально демократичного “казарменого соціалізму” не могли не сформувати відповідних підсвідомих архетипів

ставлення до влади, зокрема, віри у “доброго царя”, як би він не іменувався у різні епохи – гетьманом, генеральним секретарем, президентом... Мимоволі в силу історичних особливостей формування національного менталітету суспільна свідомість з прихильністю сприймає лідера, готового рішуче діяти з позицій здорового глузду і політичної доцільності. (Свого часу саме ці чинники, разом з репутацією “реформатора” і “постраждалого від влади”, значною мірою зумовили надзвичайну популярність і політичний триумф Б.Сльцина). Показово, що, за даними того ж таки моніторингу, кожного разу у рік президентських виборів довіра до вищих структур влади, зокрема до президента, відчутно зростає, а невдовзі після виборів знову змінюється розчаруванням і масовою недовірою [1].

Інший чинник – фактичний перебіг політичних реформ, для якого характерні непослідовні суперечливі, затяжні трансформації політичних інститутів суспільства, очевидна декларативність багатьох демократичних починань, перманентні політичні скандали, застосування брудних політичних технологій, які закономірно спричинили глибоку недовіру до дій владних структур, що за демократичними гаслами ховають нездатність (або й небажання) ефективно скористатися з переваг демократичного устрою.

Та, мабуть, найголовнішим є те, що інститути громадянського суспільства поки що так і не стали протиположністю сваволі чиновництва, ефективним інструментом самоуправління через відсутність відповідної традиції та крайньої девальвації соціального капіталу, істотної преференції недовіри над довірою. Політична пасивність та байдужість основної частини населення, заклопотані проблемами власного виживання, мізерність реальних проявів соціально-політичної активності, обмеженість і переважна штучність “ініціатив знизу” є типовими рисами політичної свідомості і поведінки сучасного українського соціуму [2]. Показовими є результати загальнонаціонального репрезентативного опитування 2011 р., згідно з якими протягом останніх 12 місяців переважна більшість респондентів

(78,3%) узагалі не брали участі у жодних громадсько-політичних заходах, а серед тих, хто хоча б якоюсь мірою був долучений до політичних практик, переважну більшість (10,2%) становлять ті, хто переконував своїх друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів, тобто найпоширенішою формою політичної активності слугує так звана “кухонна” політика. У діяльності ж громадських організацій бере участь тільки кожен сороковий українець (2,6%).

За таких низьких показників самоорганізаційної активності населення у громадсько-політичній сфері немає нічого дивного, що домінуючою політичною установкою продовжує залишатися патерналізм, надія на “когось”, хто розв’яже за нас наші проблеми.

Спробуємо з’ясувати, яким категоріям населення найбільше імponує принцип “твердої руки”, тобто які верстви і групи утворюють потенційну соціальну базу реставрації у тій чи іншій формі авторитаризму у державному правлінні. При цьому спробуємо також виявити тенденції змін цієї соціальної бази, порівнявши відповідні показники, отримані у 1994, 2004 і 2011 рр.

За соціально-демографічними показниками прихильники “твердої руки” не надто відрізняються від решти учасників опитування.

Так, за даними 2011 р. цю думку поділяє практично однакова частка як серед чоловіків (48,8%), так і серед жінок (47,6%), хоча і у 1994 р., і в 2004 р. така позиція була дещо популярнішою серед чоловіків (відповідно 44,6% проти 37,8% та 50,9% проти 43,4%). Можна припустити, що таке “вирівнювання” пов’язане зі зміною ролі жінки в українському політикумі, спричинене, зокрема, діяльністю Ю.Тимошенко.

З позицій вікової структури серед прихильників “твердої руки” відсоток молоді є, як не дивно, таким самим, як і загалом за вибіркою (а у 2004 р. навіть вищим на 2%), причому ця тенденція зберігається, починаючи з першого заміру громадської думки з цього приводу, здійсненого в

1994 р. Здавалося б, молоді люди, формування яких відбувалося головним чином уже за державної незалежності, мають поділяти насамперед демократичні переконання, винесені в якості гасел перебудови, а згодом і розбудови самостійної Української держави. Однак дослідження вказують на те, що тенденція до вкорінення демократичних орієнтацій у середовищі молодого покоління не простежується. Можливо, це почасти пояснюється психологічними рисами молодого віку: максималізмом, категоричністю, прямолінійністю, почасти – деяким розчаруванням у демократичних цінностях, запровадження яких в умовах українських реалій відкрило шлях для нескінченних політичних чвар, закидів та обвинувачень. Наразі можна констатувати, що молодь, на жаль, не стала на сьогодні осередком нових демократичних норм.

З погляду поселенських характеристик слід зазначити, що помітно демократичнішими є політичні орієнтації киян. За даними дослідження 2011 р., 55,2% жителів столиці поділяють демократичні настанови, тоді як принципу “твердої руки” віддають перевагу лише 35,2%. Водночас жителі інших міст та сільської місцевості більшою мірою зорієнтовані на додержання авторитарних засад у державному управлінні. Зазначимо, що тенденція до панування демократичних преференцій серед столичан, їхня більша “просунутість” щодо демократичного вибору порівняно з іншими регіонами спостерігалася і у 1994 та 2004 рр., тобто є вже традиційною.

Практично немає відмінностей за національною ознакою. Так само дослідження демонструють відсутність значущих кореляцій між орієнтацією на тверду руку та релігійністю: в усі роки, коли проводилися заміри, частка тих, хто тяжіє до авторитарних преференцій, була серед респондентів з атеїстичними переконаннями такою самою або на 2–4% меншою, ніж у середньому за вибірковою сукупністю (відповідно 40,7% у 1994 р., 46,5% у 2004 р. та 44,2% у 2011 р.).

Щодо рівня освіти, то вимальовується така залежність: серед усіх освітніх груп респондентів найбільшу частку складають прихильники “твердої руки”; однак чим вищою є освіта, тим більшу частку становлять ті, хто підтримує верховенство демократичних засад і закону, тобто розрив між тими й тими скорочується. Така тенденція є закономірною, бо відображає ширший світогляд і вищий рівень політичної культури, притаманний, за визначенням, освіченішим верствам. Щоправда, дані свідчать, що вона не є стабільною: якщо у 1994 р. і 2011 р. частка демократично налаштованих серед респондентів з вищою освітою становила відповідно 30,4 і 38,7% й удвічі перевищувала відсоток прибічників демократії серед менш освічених учасників опитування, то у 2004 р. освітній чинник не впливав на розподіл відповідей – серед респондентів, що брали участь у моніторинговому дослідженні, незалежно від того, до якої освітньої категорії належали, частка демократично орієнтованих становила 15–17%.

Не впливає якимось істотним чином на розподіл на прихильників/супротивників “твердої руки” рівень статків респондентів (хіба що серед найбільш нужденних респондентів помітно більшою є частка тих, хто не визначився з відповіддю). Не вдалося також простежити якоїсь чіткої залежності між самооцінкою свого соціального становища і одним із зазначених вище типів політичних преференцій.

То ж у результаті доводиться підсумувати, що концепція “твердої руки” не є відмираючим залишком, реліктом епохи тоталітаризму; навпаки, вона й досі залишається провідною у політичній свідомості українського суспільства. Порівняння даних різних періодів доводить, що немає змоги ідентифікувати якусь із суспільних верств як “корінь зла”, переважне джерело рекрутування прихильників авторитаризму, бо вона протягом усіх двадцяти років існування України як незалежної держави знаходить прихильників у всіх без винятку суспільних групах і прошарках. Популярність цієї концепції, попри масовані

вправи ЗМІ і політикуму у демократичній риторичі, мимоволі зароджують сумнів у стабільності демократичних досягнень, тим паче на тлі демократій у російському або білоруському варіантах (не кажучи вже про “спадкову демократію по-азербайджанськи”).

Показовими є відповіді на запитання “*Який політичний лад у державі видається Вам найкращим?*”, отримані під час опитування 2011 р. Варіант відповіді “нинішній політичний лад у Білорусі” обрали 14,3% респондентів, а варіант “нинішній політичний лад, який був у нашій країні до 90-х років” – 26,3%, тобто, якщо рахувати разом, понад 40% наших сучасників ностальгують за авторитарними формами управління. Тому загроза реставрації тоталітаризму у тому чи тому вигляді залишається цілком реальною, бо й досі цінності демократії (спаплюжені значною мірою через характерні для українських реалій псевдодемократичні практики) не стали аксіомами політичної свідомості й поведінки переважної більшості наших співвітчизників.

Література

1. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2010. – С. 24–39.
2. Мартинюк І.О. Символічний капітал довіри в українському суспільстві: тривала криза / І.О.Мартинюк // Соціальний простір життя як суб’єктивна символічна реальність. – К. : ІС НАНУ, 2004. – С. 248–265.

*А.Ручка,
доктор філософських наук*

ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА УМОВ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У науковій літературі під терміном “пріоритет” розуміють верховенство, переважне, провідне значення кого-небудь або чого-небудь, перевагу над кимось або чимось. Якщо йдеться про ціннісні пріоритети, то це означає встановлення переваги одних цінностей над іншими. Колись М.Шеллер вважав, що людські цінності є особливою цариною об’єктивних якісних феноменів, у яких утілені вічні, надемпіричні сутності. Звідси цінності є незмінюваними й об’єктивними. Незмінюваною й об’єктивною є також їхня ієрархія, в якій пріоритетне місце належить релігійним цінностям. Далі за порядком розташовуються духовні цінності (пізнавальні, моральні, естетичні), потім – вітальні й гедоністичні. Таким чином, німецький філософ утверджував трансцендентний, апіористичний, аісторичний характер ієрархії цінностей.

З такою позицією дуже важко порозумітися, бо, на наш погляд, будь-які людські цінності та їхня ієрархія завжди історично зумовлені, мають досвідний характер. Культурні цінності, які втілені та діють у соціальному світі, справді становлять ніби апіорну передумову нашого пізнання. Проте самі культурні цінності є продуктом історичного часу, у виробництві якого беруть участь люди різних поколінь. Так було в минулому, так є й тепер. Зрозуміло, що в процесі культурної трансмісії певні людські цінності набувають пріоритетності, стають провідними в сприйнятті та тлумаченні явищ і подій навколишнього соціокультурного світу. Саме з цією обставиною пов’язані формування і прояв так званого *преференційного* мислення людини. Одним життєвим явищам і подіям вона віддає перевагу, вважає найбільш важливими для себе

чи для свого соціуму, інші тлумачить як маловажливі. Загалом цінності окремої людини або населення будь-якої країни утворюють певну *ціннісну систему*, у складі якої можна виділити передусім *домінантні* цінності. Це пріоритетне ядро ціннісної системи. Друге місце за ієрархією займають *субдомінантні* цінності, які можуть переміщатися як до складу ціннісного ядра, так і у напрямі напівпериферії ціннісної системи. Цінності *середньої* важливості, що становлять саме ціннісну напівпериферію, займають третє місце в межах ціннісної системи. Вони можуть переміщатися як у склад субдомінантних цінностей, так і на периферію ціннісної системи. Останнє, четверте, місце за ієрархією займають *маловажливі* цінності, які є периферією ціннісної системи.

Преференційне мислення становить основу *ціннісно-орієнтаційного потенціалу* громадян, який може проявлятися в їхній вербальній та позавербальній (реальній) поведінці. За своєю генезою цей потенціал залежить не лише від потреб, інтересів, життєвої ситуації громадян, а й від їхньої культурної ментальності, що формується в процесах соціалізації, інкультурації та акультурації під впливом сім'ї, школи, медіа, субкультур тощо. Зрозуміло, що ціннісно-орієнтаційний потенціал громадян постійно опосередковується ціннісними змінами, які відбуваються і на макросоцієтальному, і на індивідуально-особистому рівнях. Причому зазначені рівні перебувають між собою не стільки в причиново-наслідковій, скільки в коеволютивній залежності. Це означає, що, з одного боку, ціннісні зміни на макрорівні впливають на зміну ціннісних пріоритетів на індивідуально-особистому рівні, а з другого – ціннісні пріоритети громадян впливають на характер і спрямованість ціннісних змін на макрорівні.

В умовах перехідного періоду зміна ціннісних пріоритетів населення не завжди відбувається синхронно до макрозмін у політиці, економіці, соціокультурній сфері. Їхні спрямованість і темп залежать, по-перше, від послідовності, повноти та ефективності здійснюваних реформ. А по-

друге, характер ціннісних пріоритетів громадян зумовлюється їхньою належністю до тих або інших соціальних угруповань соціуму. Бо одна річ, коли, наприклад, йдеться про ціннісні пріоритети малозабезпечених, а інша – про ціннісні пріоритети добре забезпечених людей. Звідси можна припустити, що сьогодні в українському соціумі є соціальні угруповання, які пасивно ставляться до модернізаційних перетворень у країні. Вони вважають більш важливими для себе цінності, які не пов'язані з модернізаційними змінами. Це прихильники консервативної складової цілісного суспільного етосу. Водночас в українському соціумі є соціальні угруповання, які активно сприймають модернізаційні зміни, є їх носіями. Це переважно прихильники модернізаційної складової суспільного етосу.

Як би там не було, але в соціологічних дослідженнях масової свідомості населення потрібно завжди мати на увазі, що ціннісні пріоритети людей є найважливішими орієнтирами бачення, розуміння і відчуття їх життєвого світу, а також суттєвим потенційним регулятивом людської поведінки, діяльності та спілкування. За М.Рокічем, загальна кількість цінностей, що знаходяться в розпорядженні людини, є відносно невеликою. Дослідник також зазначав, що всі люди володіють одними і тими ж цінностями, але різною мірою; що цінності організовані в системи; що джерела людських цінностей слід шукати в культурі, суспільстві та його інститутах; що вплив цінностей спостерігається практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують вивчення.

Встановлення ціннісної ієрархії будь-якого соціуму неодмінно потребує врахування цих важливих висновків. Останні також необхідні для розуміння і пояснення динаміки ціннісних пріоритетів населення України в межах певного часового періоду. Щоб з'ясувати особливості зазначеної динаміки в межах періоду 1991–2009 рр. до уваги взято результати семи репрезентативних загальнонаціональних опитувань ІС НАНУ, здійснених у 1991 р. (N=1760), 1994 р. (N=1200), 1997 р. (N=1200), 2000 р. (N=1200), 2003 р.

(N=1800), 2006 р. (N=1800), 2009 р. (N=1800). У соціологічному інструментарії всіх семи опитувань респондентам пропонувалось оцінити *важливість для себе* певного списку цінностей за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає “зовсім не важко”, 2 бали – “скоріше не важливо”, 3 бали – “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали – “скоріше важливо”, 5 балів – “дуже важливо”. Нижче (*табл. 1*) наведено список цінностей та їхні індекси, що засвідчують порядок і динаміку ціннісних пріоритетів населення України за період 1991–2009 рр.

Опитування населення восени 1991 р. (після прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., але напередодні загальнонаціонального референдуму 1 грудня 1991 р. про підтвердження даного Акта) виявило таку ієрархію ціннісних пріоритетів. Ціннісні пріоритети, індекси яких знаходились в інтервалі 4.5–5 балів, становлять синдром домінантних цінностей. Даний синдром вітальних цінностей охоплював три позиції, пов’язані зі *здоров’ям, добробутом і сім’єю*. Середній агрегований індекс його дорівнював у межах зазначеного інтервалу 4.74 бала. “Дуже важливими” цінностями цей синдром вважали в середньому 84,2% опитаних. Коли в соціологічний інструментарій увійшла позиція *“благополуччя дітей”* (1994 р.), то вона за своїм індивідуальним індексом упевнено почала займати відповідне місце серед провідних ціннісних пріоритетів.

Ціннісні пріоритети, індекси яких знаходились в інтервалі 4–4.49 бала, становлять синдром субдомінантних цінностей. До його складу увійшли у 1991 р. дві цінності – *“сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”* і *“створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”*. Середній агрегований індекс зазначеного синдрому дорівнював 4.36 бала. “Дуже важливим” його вважали 61,4% опитаних.

Ціннісні пріоритети, індекси яких знаходились в інтервалі 3.5–3.99 бала, охоплювали синдром цінностей середньої важливості. Причому цей ціннісний синдром за

Таблиця 1

Динаміка ціннісних пріоритетів населення України
за період 1991–2009 рр.
(середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

Цінності	1991	1994	1997	2000	2003	2006	2009
Міцне здоров'я	4.83	4.92	4.93	4.96	4.90	4.81	4.85
Матеріальний добробут	4.76	4.80	4.85	4.90	4.69	4.65	4.66
Міцна сім'я	4.64	4.66	4.79	4.83	4.84	4.75	4.82
Благополуччя дітей	–	4.76	4.72	4.80	4.76	4.70	4.73
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4.49	4.65	4.70	4.69	4.21	4.18	4.16
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4.22	4.20	4.34	4.41	4.31	4.33	4.23
Суспільне визнання (повага колег, співгромадян)	3.97	4.01	4.31	4.27	4.24	4.11	4.17
Цікава робота	3.94	3.94	4.15	4.30	4.29	4.06	4.13
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3.91	3.82	4.01	3.97	3.93	3.99	3.85
Національно-культурне відродження	3.85	3.70	3.84	3.80	3.94	3.82	3.57
Державна незалежність країни	3.83	3.41	3.51	3.60	4.07	3.98	3.63
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3.66	3.31	3.47	3.53	4.13	3.88	3.69
Відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)	3.59	3.79	4.07	4.16	3.63	3.72	3.61
Розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3.55	3.48	3.66	3.61	3.85	3.73	3.57
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3.54	3.04	3.03	2.99	3.45	3.50	3.33
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3.51	3.09	3.10	3.16	3.90	3.72	3.57
Демократичний розвиток країни	3.31	3.32	3.36	3.28	3.85	3.90	3.66
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3.23	2.70	3.04	3.10	3.43	3.27	3.26
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2.09	1.78	1.83	1.90	2.67	2.69	2.46
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання обрядів тощо)	–	–	–	–	3.02	3.05	2.89

агрегованим середнім індексом тяжіє до синдрому субдомінантних цінностей.

Ідеться про цінності, які пов'язані з *суспільним визнанням, роботою, індивідуальною незалежністю, національно-культурним відродженням, державною незалежністю, освітнім рівнем, соціальною рівністю, культурною компетентністю, демократичним контролем рішень влади, свободою слова*. Середній агрегований індекс цього синдрому цінностей дорівнював у 1991 р. 3.74 бала. “Дуже важливими” їх вважали в середньому 40% опитаних.

Ціннісні пріоритети, індекси яких знаходились в інтервалі 3–3.49 бала, кваліфікувались як синдром цінностей середньої важливості, що тяжіє до периферії ціннісної системи опитаного населення. Йдеться про цінності, пов'язані з *демократичним розвитком країни та підприємницькою ініціативою* громадян. Середній агрегований індекс цього ціннісного синдрому дорівнював у 1991 р. 3.27 бала. “Дуже важливими” їх вважали 27,6% опитаних.

Цінність *“участі у діяльності політичних партій і громадських організацій”* виявилась маловажливою для опитаного населення. Її індивідуальний індекс дорівнював у інтервалі 1.0–2.99 бала лише 2.09 бала. “Дуже важливою” дану цінність вважали в 1991 р. лише 8,9% опитаних.

За двадцять років державної незалежності в Україні відбулося багато чого в різноманітних сферах суспільного життя. Про це в певному відношенні свідчить динаміка індивідуальних індексів ціннісних пріоритетів громадян (*табл. 1*). Після 1991 р., як бачимо, індекси більшості цінностей опитаних почали зростати і досягати свого піку (кульмінації) десь у 2000–2003 рр. Після цього протягом 2003–2009 рр. ці індекси знижуються. Індекси невеликої частини цінностей досягають кульмінації у 1997 р., потім протягом 1997–2009 рр. вони знижуються. Індекси ще однієї частини ціннісних пріоритетів досягають свого піку в 2003–2006 рр., проте в 2009 р. спостерігається їхнє зниження.

З чим це пов'язано? Зрозуміло, для пояснення зазначених осциляцій потрібно залучати багато факторних змін-

них. Наприклад, стать, вік, освітній рівень респондентів, їхню життєву ситуацію, статусну належність тощо. Врахування цих змінних при поясненні динаміки ціннісних пріоритетів населення може засвідчувати більш обґрунтовано їхню варіативність у межах певного часового періоду. Водночас, якщо взяти до уваги такі загальні причинові чинники, як *соціально-економічний і соціально-політичний контексти* ціннісних змін у соціумі, що справляють однаковий вплив на всіх його членів, то можна стверджувати, що саме об'єктивний стан зазначених контекстів протягом майже всіх 90-х років минулого століття зумовив *значне зниження об'єктивних можливостей для реалізації* ціннісних пріоритетів українського населення. Унаслідок цієї обставини, яка пов'язувалась із значним падінням рівня життя людей, погіршенням їхнього здоров'я, інфляцією, зростанням у країні безробіття, злочинності тощо, індивідуальні індекси ціннісних пріоритетів населення почали змінюватися. Наприклад, у 1994 р. спостерігалось зростання індексів цінностей здоров'я, добробуту, благополуччя дітей, сім'ї, морально-психологічного стану в суспільстві, суспільного визнання та соціальної рівності.

Водночас у 1994 р. було зафіксовано й зниження індексів цінностей населення. Це стосувалось таких цінностей, як індивідуальна незалежність, національно-культурне відродження, державна незалежність країни, підвищення освітнього рівня, розширення культурної компетентності, критика і демократичний контроль рішень влади, свобода слова, демократичний розвиток країни, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті. Індекси тільки двох цінностей ("створення в суспільстві рівних можливостей для всіх" і "цікава робота") протягом 1991–1994 рр. практично не змінились. Проте пізніше, як свідчать дані, індекси майже всього списку цінностей зростають, показуючи свою кульмінацію протягом переважно 2000–2006 рр. У цей же проміжок часу, після досягнення свого піку, індекси певних цінностей, наприклад вітальних, почали знижуватись. Можливо, тут причиною були оздоровчі про-

цеси в економіці, а також результати психологічної адаптації, пристосування людей до нових соціоекономічних реалій.

Справи в економічній сфері на початку і в середині першої декади нового століття схилили людей до оптимістичних надій на поліпшення суспільного життя в країні. Особливий сплеск сподівань і оптимізму спостерігався у соціумі під час “помаранчевої революції” 2004 р. Проте позитивні сподівання і оптимізм громадян були перекреслені світовою фінансово-економічною кризою, яка масштабно запанувала в Україні в 2009 р., і нездатністю “помаранчевої” влади ефективно подолати її негативні наслідки.

Тому не випадково протягом 2006–2009 рр. знову почали зростати індекси вітальних цінностей (здоров’я, сім’я, діти, добробут). Окрім того, у цьому періоді спостерігається зростання індексів цінностей “суспільного визнання” і “цікавої роботи”. Індекси всіх інших цінностей у зазначеному періоді знизились. Отже, погіршення стану соціально-економічного і соціально-політичного контекстів ціннісних змін у соціумі впливає на цінності населення неоднозначно: 1) посилює передусім суб’єктивну значущість домінантних (вітальних) цінностей (здоров’я, сім’я, діти, добробут) і двох цінностей середньої важливості (“суспільне визнання” і “цікава робота”), близьких до субдомінантних цінностей у ціннісній системі населення; 2) послаблює насамперед суб’єктивну значущість переважної більшості цінностей середньої важливості, одні з яких тяжіють до субдомінантних цінностей (індивідуальна незалежність, національно-культурне відродження, рівні можливості, державна незалежність, морально-психологічний стан у суспільстві, підвищення освітнього рівня, соціальна рівність, розширення культурної компетентності, демократичний контроль рішень влади, свободи слова, демократичний розвиток країни), інші – до ціннісної периферії (участь у релігійному житті, участь у діяльності політичних партій і громадських організацій). У 2009 р. спосте-

рігалось також суттєве ослаблення суб'єктивної значущості для населення "участі у діяльності політичних партій і громадських організацій".

У цілому в 2009 р. ціннісні пріоритети опитаного населення утворювали (як і в 1991 р.) ієрархію ціннісних синдромів за критерієм їх важливості для громадян. Цей раз домінантними були також вітальні цінності (*здоров'я, сім'я, діти, добробут*). Середній агрегований індекс даного синдрому дорівнював 4.77 бала. "Дуже важливими" цінностями зазначений синдром вважали в середньому 81,6% опитаних. За критерієм Ст'юдента, різниця індексів синдрому домінантних цінностей у 1991 р. і 2000 р. є статистично не значущою ($t = 1,42$). Таким чином, суб'єктивна важливість домінантних цінностей для населення за період 1991–2009 рр. суттєво не змінилась.

Своєю чергою синдром субдомінантних цінностей у 2009 р. охоплював чотири цінності (проти двох у 1991 р.), а саме: *"створення в суспільстві рівних можливостей для всіх"*, *"сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві"*, *"суспільне визнання"*, *"цікава робота"*. Середній агрегований індекс даного синдрому дорівнював 4,18 бала. "Дуже важливими" його вважали 43,6% опитаних. За критерієм Ст'юдента, різниця індексів синдрому субдомінантних цінностей у 1991 р. і 2009 р. є статистично значущою ($t = 5,76$). Це означає, що суб'єктивна важливість субдомінантних цінностей за період 1991–2009 рр. суттєво знизилась.

Синдром цінностей середньої важливості, які тяжіють до субдомінантних, у 2009 р. охоплював дев'ять цінностей (проти десяти в 1991 р.), а саме: *індивідуальна незалежність, державна незалежність, демократичний розвиток країни, підвищення освітнього рівня, національно-культурне відродження, розширення культурної компетентності, свобода слова, соціальна рівність, демократичний контроль рішень влади*. Середній агрегований індекс даного синдрому дорівнював 3.61 бала. "Дуже важливими" його вважали 23,5% опитаних. За критерієм Ст'юдента,

різниця індексів синдрому цінностей середньої важливості, що тяжіють до субдомінантних, у 1991 р. і 2009 р. є статистично значущою ($t = 3,09$). Протягом 1991–2009 рр. суб'єктивна важливість синдрому зазначених цінностей для населення суттєво знизилась.

У свою чергу синдром цінностей середньої важливості, що тяжіють до периферії ціннісної системи опитаного населення, охоплював у 2009 р. дві цінності – *“можливість підприємницької ініціативи”* і *“участь у релігійному житті”*. Середній агрегований індекс тут дорівнював 3.05 бала. *“Дуже важливими”* ці цінності вважали 23,5% опитаних. Цікаво, що у 1991 р. синдром цінностей середньої важливості, що були близькі до периферії ціннісної системи опитаних, теж охоплював дві цінності (*“демократичний розвиток країни”* і *“можливість підприємницької ініціативи”*). У 2009 р. у цьому синдромі залишилась лише цінність *“можливості підприємницької ініціативи”*. Цінність же *“демократичного розвитку країни”* підвищила свій індекс і перейшла в синдром цінностей середньої важливості, які тяжіють до субдомінантних. Тим не менш, за критерієм Сть'юдента, різниця індексів даного синдрому цінностей у 1991 і 2009 рр. є статистично значущою ($t = 2.29$). Це означає, що протягом 1991–2009 рр. суб'єктивна значущість синдрому цінностей середньої важливості, що тяжіють до периферії ціннісної системи опитаних, суттєво знизилась.

У 1991 р. на периферії ціннісної системи опитаних знаходилась цінність *“участі у діяльності політичних партій і громадських організацій”*. У 2009 р. вона теж займала подібну позицію. Але її індивідуальний індекс порівняно з 1991 р. суттєво зріс ($t = 8.41$). Отже, за період 1991–2009 рр. суб'єктивна важливість цінності *“участі у діяльності політичних партій і громадських організацій”* статистично значуще зросла, проте вона все одно знаходиться на периферії ціннісної системи громадян. *“Дуже важливою”* цю цінність у 2009 р. вважали лише 7,2% опитаних.

Тепер, якщо згрупувати ціннісні пріоритети за критерієм *функціональної однорідності*, можна вирізнити у

пропонованому списку цінностей чотири таких синдроми. Перший із них під назвою “Безпека” охоплює *вітальні цінності* (“міцне здоров’я”, “міцна сім’я”, “благополуччя дітей” “матеріальний добробут”). Функціональне призначення цього синдрому цінностей – забезпечення екзистенційної безпеки людей, людського життя. Другий синдром під назвою “Соціальний комфорт” охоплює різноманітні соціальні, інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні тощо цінності, які покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникання конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. На наш погляд, у цілому їх можна назвати *соціально-комфортними цінностями*. Їх у запропонованому списку цінностей репрезентують: “сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”, “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)”, “національно-культурне відродження”, “участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання обрядів тощо) “.

Третій синдром під назвою “Самореалізація” охоплює *самореалізаційні цінності* (“цікава робота”, “суспільне визнання”, “підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)”, “розширення культурного кругозору”, “додержання до культурних цінностей” (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо), “незалежність у справах, судженнях, вчинках”. Функціональне призначення цього синдрому цінностей полягає в забезпеченні саморозвою людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя.

І нарешті, четвертий синдром під назвою “Демократія” охоплює *політико-громадянські цінності* (“державна незалежність країни”, “демократичний розвиток країни”, “можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу”, “можли-

Розділ другий

вість критики і демократичного контролю рішень владних структур”, “можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерством), “участь у діяльності політичних партій і громадських організацій”. Їх функціональне призначення – забезпечити участь громадян у політико-громадянському житті соціуму.

Нижче (табл. 2) наведено список зазначених ціннісних синдромів та індекси, що засвідчують їх порядок і динаміку за період 1991–2009 рр.

Таблиця 2

Порядок і динаміка ціннісних синдромів
за період 1991–2009 рр.

(агреговані середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

Ціннісні синдроми	1991	1994	1997	2000	2003	2006	2009
Безпека (вітальні цінності)	4.74	4.79	4.82	4.87	4.80	4.73	4.77
Соціальний комфорт (соціально-комфортні цінності)	4.04	4.08	4.24	4.27	3.82	3.82	3.69
Самореалізація (самореалізаційні цінності)	3.81	3.71	3.92	3.94	4.09	3.95	3.88
Демократія (політико-громадянські цінності)	3.25	2.89	2.98	3.01	3.56	3.51	3.32

Як бачимо, восени 1991 р. ієрархію ціннісних синдромів (за критерієм функціональної однорідності ціннісних пріоритетів) очолюють вітальні цінності, агрегований індекс яких зростає до 2000 р., сягає тут кульмінації, а потім до 2006 р. знижується. Нарешті протягом 2006–2009 рр. зазначений індекс знову статистично значуще зростає ($t = 2.11$). Проте за період 1991–2009 рр. індекси ціннісного синдрому “безпека” суттєво не змінилися ($t = 1.42$). “Дуже важливими” цінності цього синдрому вважали в 1991 р. 84,2%, а у 2009 р. – 81,6% опитаних.

За порядком синдром соціально-комфортних цінностей займав у 1991 р. (в ієрархії ціннісної системи населення) друге місце. Агрегований індекс даного синдрому зростає до 2000 р., досягає тут кульмінації, а потім протягом 2000–2009 рр. знижується ($t = 14.5$). У 2003 р. синдром “соціальний комфорт” уступає в ієрархії ціннісної системи опитуваних другу позицію синдрому самореалізаційних цінностей і переходить на третю позицію у зазначеній ієрархії. Це відбувається за рахунок того, що протягом 1991–2009 рр. індекси синдрому “соціальний комфорт” статистично значуще знижуються ($t = 4.04$). “Дуже важливими” цінності даного синдрому вважали у 1991 р. 49,3%, а у 2009 р. – 28,4% опитаних.

Синдром самореалізаційних цінностей у 1991 р. займав у ієрархії ціннісної системи опитаних третє місце. До 2003 р. агрегований індекс даного синдрому зростає, сягає тут кульмінації. Згідно зі своїм агрегованим індексом синдром “самореалізація” випереджає синдром “соціальний комфорт” і в 2003 р. починає займати друге місце в ієрархії ціннісної системи опитаних. Водночас протягом 2003–2009 рр. спостерігається суттєве зниження агрегованого індексу даного синдрому ($t = 3.95$). Проте протягом 1991–2009 рр. агрегований індекс синдрому “самореалізація” статистично значуще не змінився ($t = 1.71$). “Дуже важливими” самореалізаційні цінності вважали у 1991 р. 41,0%, а у 2009 р. – 32,4% опитаних.

Синдром політико-громадянських цінностей у 1991 р. і 2009 р. займає в ієрархії цінностей системи опитаних четверте місце. Його агрегований індекс від 1994 р. зростає, досягає кульмінації, а потім протягом 2003–2009 рр. суттєво знижується ($t = 6.31$). Проте загалом протягом 1991–2009 рр. даний індекс синдрому “демократія” статистично значуще не змінився ($t = 1.52$). “Дуже важливими” політико-громадянські цінності вважали в 1991 р. 29,8%, а у 2009 р. – 20,3%.

Резюмуючи, сформулюємо такі узагальнені висновки:

➤ сьогодні, як і в 1991 р., у системі цінностей нашого населення виразно виділяється синдром домінантних цін-

ностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом людей. Реалізація цих вітальних цінностей забезпечує насамперед екзистенційну безпеку людей, їх індивідуальне і групове виживання у скрутні часи радикальних суспільних перетворень. Зниження об'єктивних можливостей реалізації вітальних цінностей унаслідок погіршення соціально-економічного й соціально-політичного контекстів життя людей зумовлює зростання їх суб'єктивної важливості для населення;

➤ погіршення соціально-економічного і соціально-політичного контекстів ціннісних змін зумовлює також зростання частки “матеріалістів”, людей, які орієнтовані на забезпечення для себе і своїх близьких передусім фізичної та економічної безпеки. Якщо в 1991 р., згідно з нашими даними, в українському суспільстві було 62,2% “чистих матеріалістів”, то вже у 2000 р. їх налічувалося 76,3%. Щоправда, потім оздоровчі процеси в економіці, адаптація населення до нових соціоекономічних реалій зробили свою справу. У 2006 р. частка “чистих матеріалістів” суттєво знизилась до 58,7%. Однак протягом 2006–2009 рр. за умов загострення кризових явищ в економіці вона знову зросла до 69,7%;

➤ на нашу думку, “матеріалісти”, які були зафіксовані восени 1991 р., у певному відношенні якісно відрізняються від “матеріалістів” перехідного періоду (1991–2009 рр.). В останньому випадку, мабуть, скоріше йдеться про типологічну групу “неоматеріалістів”, які стали або стають “матеріалістично” налаштованими саме в умовах перехідної економіки, коли “мінуси” суспільних трансформацій за багатьма параметрами переважають їх “плюси”;

➤ зниження суб'єктивної важливості для нашого населення соціально-комфортних цінностей (протягом 1991–2009 рр.) відбувалося за рахунок певної девальвації егалітарних, інтеракційних і традиціоналістських цінностей (“відсутність соціального розшарування в суспільстві”, “сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”, “національно-культурне відродження”);

➤ синдром самореалізаційних цінностей протягом 1991–2009 рр. суттєво не змінився за своєю суб’єктивною важливістю для населення. Про це свідчить, зокрема, частка людей зі змішаною орієнтацією, згідно з якою вони характеризуються одночасною настановою на матеріалістичні й постматеріалістичні (переважно самореалізаційні) цінності. У науковій літературі ця типологічна група дістала назву “реалістів”. У 1991 р. частка “реалістів” становила 31,3%, а у 2009 р. – 29,3%. Різниця в даному випадку є статистично несуттєвою. З покращенням об’єктивного становища соціально-економічного і соціально-політичного контекстів життя населення можна очікувати значного зростання рейтингу його самореалізаційних цінностей;

➤ зростання рейтингу політико-громадянських цінностей протягом 1991–2009 рр. втішає. Проте кількість опитаних, які вважають зазначені цінності “дуже важливими”, становила у 2009 р. лише 20,3%. Можна плекати надію, що поліпшення соціально-політичного і соціально-економічного контекстів життя нашого населення неодмінно викличе зростання рейтингу політико-громадянських цінностей. Цьому сприятиме вкорінення в українському соціумі демократичних цінностей і практик, прилучення до їх реалізації значної кількості людей із різних його верств і груп.

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК І ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ

Досвід розвинених суспільств засвідчує, що сталість демократичних перетворень забезпечується постійністю громадянської активності населення. Формальне існування представницьких інституцій не є достатнім для відтворення демократії. Лише постійне нагадування державним та муніципальним органам про необхідність відповідати вимогам та інтересам громадян надає міцності демократичній системі. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути пов'язана з поширеністю громадсько-політичних практик – систематичних, відтворюваних і постійних дій різних соціальних суб'єктів у публічній сфері. Саме громадсько-політичними практиками, які відіграють активну роль у формуванні нової нормативної системи перехідних суспільств, до яких належить й українське, закріплюється незворотність соціальних і політичних змін. Громадсько-політичні практики стають способами реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру. Якщо у демократичних країнах громадсько-політичні практики поширені у різних сферах суспільного життя і є поведінковою основою громадянського суспільства, то у пострадянських перехідних суспільствах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, ці практики переважно зосереджені на політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір.

Політична інституціоналізація українського суспільства залишається вкрай суперечливою. Незважаючи на труднощі економічного розвитку та відсутність тривалих історичних традицій народовладдя, в українському суспільстві відбуваються демократичні перетворення. Водночас цін-

нісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке накладається на регіональні, геополітичні та електоральні преференції, сформувало межі інституціональних перетворень, перехід через які викликає соціальну напруженість. Спалахи громадянської активності впродовж останніх двадцяти років відбилися на функціонуванні політичної сфери. Масові виступи 1989–1991 р. сприяли демократизації та набуттю Україною державного суверенітету. Громадянська активізація в середині 2000-х років стала одним із чинників зміни влади, що пройшла не за сценарієм наступності. Масові протести різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику, що впливає на спрямованість політичної інституціоналізації українського суспільства. Однак протестні прояви не стали підґрунтям формування громадянського суспільства. Тож нагальною соціальною проблемою є залучення людей до участі в громадянському житті перехідного суспільства. Особливо відчутними є недостатні можливості для громадян безпосередньо взаємодіяти з політичними інститутами у обстоюванні своїх інтересів, солідаризуватися та об'єднуватися із зацікавленими партнерами задля їх реалізації. Отже, вивчення можливості виникнення масових виступів та особистої участі в них дає змогу простежити умови, за яких можлива громадянська активізація. Водночас безпосередньо виявлення громадсько-політичних практик населення дає змогу краще зрозуміти одне із важливих джерел сучасного демократичного розвитку суспільства.

Оскільки структура і стилеві форми громадсько-політичних практик зумовлені специфікою тих суспільств, у яких вони здійснюються, для операціонального визначення громадсько-політичних практик було використано розроблену Н.Паніною методику вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає “індекс дестабілізаційності протестного потенціалу” (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок (100 експертів – керівників структур центральної виконавчої влади) різних форм соціального протесту з огляду на міру дестабілізаційності їх. У підсумку экс-

пертні оцінки ступенів загрози з боку певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, ранжували перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності. Шкала, побудована експертним методом, має радше абсолютний характер і відсилає респондентів до певної об'єктивної норми, визначеної експертами. Водночас наявний перелік методики було доповнено деякими іншими формами громадянської активності, які зазначаються у більшості світових досліджень.

Емпіричну базу нашого аналізу утворюють результати здійснюваного Інститутом соціології НАН України соціологічного моніторингового дослідження “Українське суспільство” (1994–2010), а також дані проведених Інститутом соціології НАН України трьох загальнонаціональних репрезентативних опитувань “Громадська думка в Україні – 2006”, “Громадська думка в Україні – 2007”, “Громадська думка в Україні – 2009” та загальнонаціонального репрезентативного опитування ($N=2004$), проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” у березні 2011 р., до програми яких були включені авторські запитання.

Отже, результати чотирьох обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл.). Порівнюючи результати досліджень, треба мати увазі, що після піку громадянської активності, спричиненого президентськими виборами 2004 р., зниження залученості населення до громадсько-політичних заходів було неминучим.

Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Парламентські вибори 2006 р. певною мірою продовжили змагання політичних сил і відтворювали попередні методи агітації. Однак уже наступного, 2007 р. політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не набула такого поширення, як у минулому. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів істотно знизилася – майже удвічі. Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконуван-

Таблиця

**Динаміка відповідей населення України на запитання
“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто
брали участь упродовж останніх 12 місяців?” (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	2006	2007	2009	2011
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	10,3
Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	1,9
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3	1,5
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7	3,8
Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–
Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4	2,6
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,3
Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4	2,0
Не купував певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	0,9
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	3,1
Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,4
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,6
Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,4
Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	0,3
Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	0,0
Інше	0,7	0,7	0,1	0,9
У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7	78,3
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ	35,3	20,1	16,3	17,6

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

ня інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 р. дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Загалом відбулося відчутне зниження громадсько-політичних практик: від 35,3% 2006 р. до 16,3% 2009 р. та 17,6 % 2011 р.

Порівняно з опитуванням 2006 р. удвічі знизилися протестні форми громадсько-політичних практик – участь у законних мітингах і демонстраціях. Тут потрібно взяти до уваги той факт, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 р, загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “*Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?*”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні–березні 2005 р., 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брали участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти результати другої (2005), третьої (2007) та четвертої (2009) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми протестних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження - від 21,6% до 7,1% та 6,5% відповідно.

Таким чином, різні дослідження засвідчили, що впродовж 2004–2011 рр. відбулося істотне зниження протестних практик. Водночас набувають поширення протестні дії стосовно місцевих проблем. Спричинені незаконними забудовами, відчуженням земельних паїв, невиплатою депозитів, невиплатою зарплат та масовими звільненнями, ці дії мають дедалі менше політичне забарвлення, оскільки у більшості випадків не є наслідком мобілізації під егідою політичних сил. Такі вияви громадянської самоорганізації є найбільш цінними для утвердження громадянського суспільства, оскільки наполегливість протестантів та тривалість акцій здебільшого змушують владу звернути увагу на проблему.

Аналіз настанов суб’єктів громадсько-політичних практик в українському суспільстві засвідчив, що активні гро-

мадяни, порівняно з рештою, дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки. Водночас більшість із них вважає, що демократія є найбажанішим державним устроєм, більш як половина з них підтримує багатопартійну систему в Україні. Серед залучених у громадсько-політичні практики також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів глобалізації. Водночас висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянсько-політичні практики, втілюється у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед долучених до цих практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці проживання. За умов соціально-економічної кризи громадянсько-політичні практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадсько-політичних практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

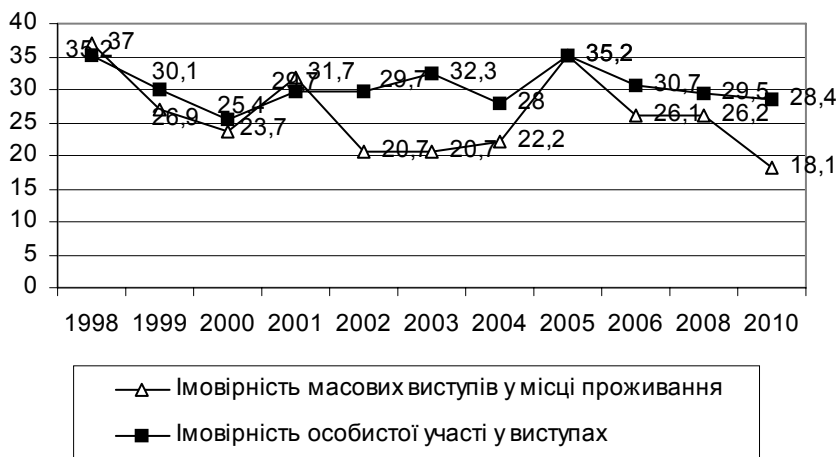
Поряд із фактичними проявами громадсько-політичних практик прогностичну функцію мають показники намірів населення брати участь у громадянських акціях. Динаміку оцінки населенням України можливості виникнення масових виступів та особистої участі в них можна простежити за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, коли респондентам регулярно ставляться запитання: *“Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?”* та *“Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в*

них участь чи ні?”. Зростання ймовірності масових виступів простежувалося як у 1998 р., коли було започатковано ці показники у моніторингу, так і у 2001 та 2005 рр. (рис.). Однак, якщо у першому випадку очікування масових виступів збіглися з піком зниження оцінок рівня життя та економічного становища людей, то решта випадків пов’язані з роками політичної напруженості. Маючи на увазі, що відповіді на це запитання опосередковано свідчать про рівень загальної напруженості у місцях проживання людей, то можна говорити про чутливість населення до політичної ситуації в країні у зазначені роки. Динаміка намірів респондентів особисто брати участь у масових виступах засвідчила переважання визнання малої ймовірності таких кроків або невизначеності в цьому питанні. Коливання цього показника в бік зростання ймовірності особистої участі в мітингах і демонстраціях спостерігалось у 1998, 2001 та 2005 рр., що загалом відтворює попередні тенденції щодо впливу економічної та політичної ситуацій.

Проте, якщо знову порівняти ствердні відповіді стосовно можливих виступів та особистої участі, то після зростання

Рисунок

Динаміка оцінок населенням можливості виникнення акцій протесту та можливості особистої участі в них 1998–2010 рр., %

у 2001 р. показник декларативної готовності взяти особисту участь у масових виступах проти падіння рівня життя та на захист своїх прав загалом залишався на одному рівні, натомість очікування на такі виступи у місцях проживання різко знизилися. За різницею цих показників можна судити про міру індивідуального сприйняття умов життя та соціальної ситуації. Адаже готовність людини вийти на вулицю і протестувати, навіть якщо вона не сподівається, що з цієї причини відбудеться “збурення” більшості, свідчить про порушення механізму соціальної конформності, який є основою стабільного існування суспільства. Водночас помітно, що в 1998, 2001 та 2005 рр. показники можливих виступів та особистої участі збігаються. Зважаючи на те, що саме в ці роки відбувалося зростання соціальної напруженості та громадянської активізації, можна припустити, що збіг індивідуальної готовності та оцінки можливих виступів є результатом процесу, який передуює цьому.

До 2001 р. показники можливих виступів та особистої участі загалом збігалися за динамікою. Однак після 2001 р., коли показник імовірності масових виступів ставав нижчим за показник готовності до особистої участі у виступах, механізми соціальної конформності у суспільстві деякою мірою перестали спрацьовувати. Причому цей прояв “нон-конформізму” відбувався на тлі зростання позитивних оцінок матеріального становища та соціального самопочуття. Поряд з тим після 2000 р. в українському суспільстві фіксувалося зростання інтересу до політики. Поряд з цим відбувалося поширення сумнівів у тому, що в нашій країні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. Таким чином, зазначений характер розбіжності, вочевидь, був пов’язаний з політичними причинами і став ще одним передвісником масових виступів наприкінці 2004 р., про що опосередковано свідчить збіг індивідуальної готовності та оцінки можливих виступів у дослідженні 2005 р. Примітно, що у 2010 р. аналогічна ситуація знову відтворилася: показник готовності до особистої участі у виступах перевищив показник очікуваності масових виступів як наслідок зниження останнього.

Цікаво, що уже згадуване *опитування, проведене* Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” у березні 2011 р., зафіксувало зворотну тенденцію, коли нормативна рефлексія більшості населення переважила індивідуальне сприйняття соціальної ситуації: 39% опитаних вважали ймовірними масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя на кшталт тих, які відбулися на початку 2011 р. в країнах Північної Африки, але лише 25,6% респондентів виявили готовність узяти в них участь. Треба зазначити, що серед готових протестувати є частина, яка рішуче налаштована, і є ті, які побоюються наслідків протесту: відповідаючи на запитання *“Скажіть, наскільки Ви особисто побоюєтесь репресій чи застосування сили під час розгону таких мітингів та демонстрацій?”*, 38,8% з них вказали, що побоюються насильства та репресій, тоді як 47,1% з них відповіли, що нічого не бояться.

Отже, після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 р., відбулося відчутне зниження показників громадсько-політичних практик. Для більшості суб’єктів громадсько-політичних практик найбажанішими є демократія як державний устрій та європейський шлях розвитку. Вони вирізняються також більшим рівнем інтернальності, організаційними навичками, вищими домаганнями у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах, а отже, претендують на значущі позиції в соціальній ієрархії, що, своєю чергою, підсилює їхню спроможність впливати на процеси політичної інституціоналізації. Аналіз показників можливих виступів та особистої участі в них засвідчив, що напередодні масових акцій 2004 р. впродовж кількох років показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності до особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності, коли стереотипні поведінкові реакції у більшості населення поступаються індивідуальному сприйняттю соціальної ситуації.

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ЖИТТЯ У ЗМІНАХ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СПРИЙНЯТТЯ МИНУЛОГО, ТЕПЕРІШНЬОГО І МАЙБУТНЬОГО

Психологічна складова соціальних змін є важливим але досить неоднозначним елементом суспільних трансформацій. Емоційні сплески і падіння, мінливі настрої, суперечливі оцінки реалій сьогодення, зміни в оцінках подій, що вже відбулися, і коливання очікувань щодо майбутнього, все це утворює певну “нелогічну” з погляду формальної раціональності логіку переживань людиною соціальних змін. Водночас ця нібито хаотична картина не позбавлена власної логіки, вона відбиває типовість психологічних реакцій, яка може виявлятися як у подібності оцінок, що відтворюються через досить великі проміжки часу, так і у певних психологічних трендах, які фіксуються у моніторингових дослідженнях. Двадцять років – достатньо великий часовий проміжок, на якому можна простежити різні способи психологічного реагування населення на соціальні зміни.

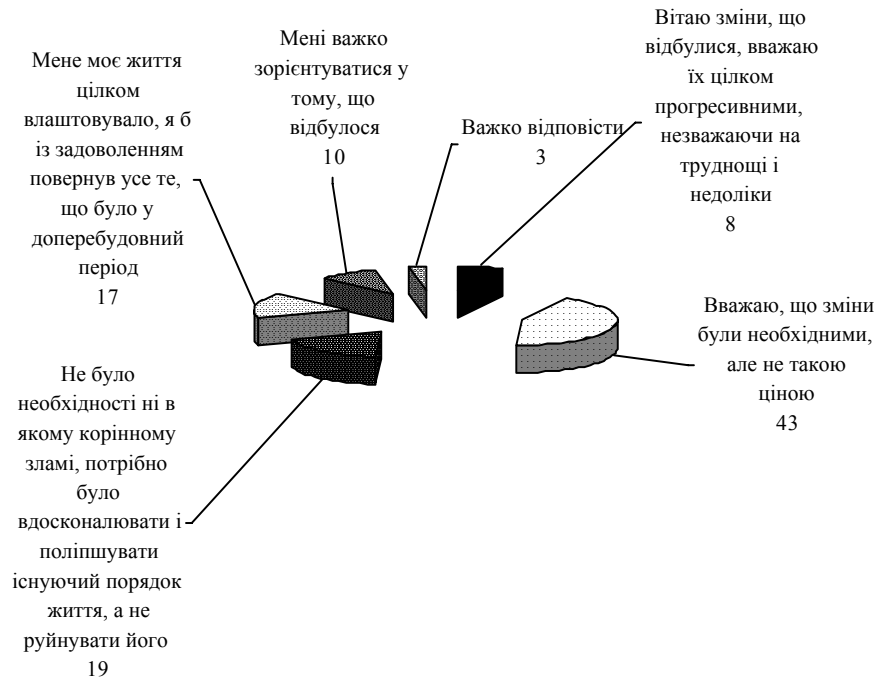
Спробуємо виокремити лише деякі моменти, пов’язані з динамікою оцінок минулого, теперішнього і майбутнього життя. Слід зазначити, що в межах омнібусів Інституту соціології НАНУ моніторинг соціально-психологічної компоненти трансформаційних процесів здійснюється з 1994 р. Відповідно маємо можливість порівняти насамперед ставлення населення до самого моменту переходу від радянського до пострадянського періоду. Зазвичай відповідні висновки щодо такого ставлення робляться соціологами виходячи з відповідей населення на запитання щодо готовності проголосувати за незалежність України. Відомо, що на Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 р., було винесено запитання “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення

незалежності України?”. Тоді 90,32% з тих, хто взяв участь у референдумі, проголосували “За”. Мірою віддаленості від цієї події кількість тих, хто підтверджує свою позицію і згодний проголосувати за незалежність, якби референдум відбувся сьогодні, постійно зменшується. Проте такий результат свідчить скоріше про розчарування і невідповідність реалій очікуванням, ніж про реальне бажання повернути минуле. Якби ми запитали про те, чи обрали б люди сьогодні ту саму професію або того самого партнера, багато хто, можливо, не підтвердив би свій колишній вибір, але в основі зміни позиції лежало б те знання, яке отримано після здійснення вибору. Більше того, психологічно індивідуальний вибір дуже різниться від вибору соціально зумовленого. Власний вибір передбачає можливість його перегляду і прийняття повторного рішення. Далеко не всі, хто взяв шлюб, проживають спільно протягом наступних 20 років, люди можуть розлучитися, створити іншу сім’ю, і навіть не одну. Проте вибір соціальний невідворотний. Обравши одного разу незалежність, ми приречені на те, що з цього моменту розлучення для нас неможливе. І психологічно це досить добре відчувається. Ті, хто відповідає, що сьогодні проголосували б проти незалежності, добре розуміють, що, насправді, це лише суто уявна ситуація.

Отже, лише реальне ставлення до події в момент вибору й відбиває суть самого вибору. Тоді, 1 грудня 1991 р., вибір, зроблений населенням, відбивав існуючі реалії й був психологічно вмотивованим. Це не означає, що всі, хто віддав свій голос за незалежність, були її палкими прихильниками, можливо, для когось це був вибір між поганим та ще гіршим, але очевидно, що за тих умов інша альтернатива для більшості була неприйнятною.

Мірою віддалення від самої події можна було ставити запитання про ставлення населення до змін, що відбулися, і у 1994 р. відповідна оцінка була здійснена у, так би мовити, короткостроковій перспективі. На той час зміни асоціювалися в населення насамперед з переходом від радянського минулого до пострадянського теперішнього (*рис. 1*).

Рисунок 1
Ставлення населення України до змін у суспільстві, 1994 р.,
N = 1200 (%)

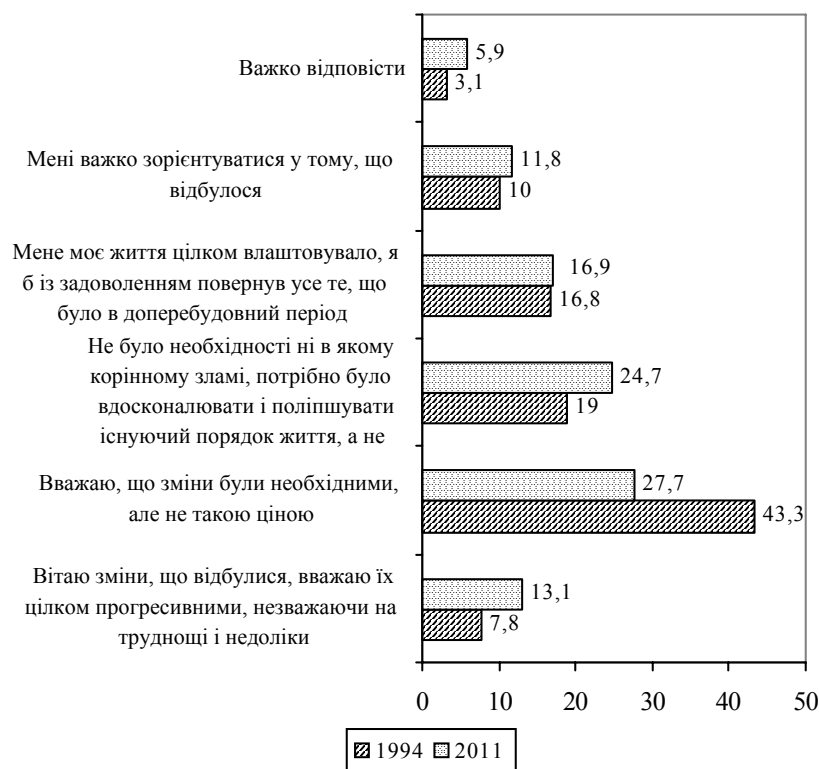
Виявилось, що, попри 90% тих, хто проголосував за незалежність, беззаперечними прихильниками здійсненого вибору було лише близько 8% опитаних. Найбільше респондентів (43,3%) схилилися до того, що зміни були необхідними, але ціна, яку населення мало сплатити за перетворення, була надто високою. Більше третини віддавали перевагу радянському минулому, причому 16,8% узагалі не вважали будь-які зміни потрібними, а 19% визнавали лише необхідність вдосконалення існуючого порядку. Були і такі (13,1%), які взагалі погано орієнтувалися в тому, що відбулося, або вагалися з відповіддю.

У 2011 р. респондентам було знову запропоновано оцінити зміни, що відбулися за 20 років з часу проголошен-

ня незалежності, порівняно з життям у доперебудовний період. Виникла можливість порівняти оцінку населенням змін, що відбулися, у короткотерміновій та довготерміновій перспективі (рис. 2).

Рисунок 2

Порівняльна оцінка ставлення населення до змін у короткотерміновій та довготерміновій перспективі, N=1200 (%)

Радикальні зрушення відбулися фактично лише по одній позиції. Майже удвічі зменшилася кількість тих, хто вважав, що ціна змін надто велика. І ця реакція має суто психологічну природу, переживання негараздів, через які проходили люди на початку перетворень, відійшло у мину-

ле, а сучасні проблеми вже не сприймаються у порівнянні з радянськими часами. Водночас, хоча і не так помітно але статистично значуще, зросла частка прихильників змін (з 7,8% до 13,1%) і зменшилася частка тих, хто був противниками корінного зламу існуючого порядку (з 24,7% до 19%). Решта варіантів відтворена приблизно у тому ж співвідношенні, що і у 1994 р.

Оскільки наша увага концентрується насамперед навколо психологічного контексту сприйняття змін, важливо виокремити міру емоційного забарвлення оцінок. Результати дослідження свідчать, що ті, хто визначився із своїм ставленням до змін, не просто раціонально оцінюють те, що відбулося, а виявляють у своєму ставленні досить виразні емоційні переживання. Якщо порівняти оцінку змін, що відбулися, з відповідями на запитання про те, чи жалкують опитані про розпад СРСР, побачимо майже дзер-

Таблиця 1
Порівняльна оцінка змін із ставленням до розпаду СРСР,
2011 р., N=1200, (%)

Варіанти відповідей	Так, жалкую	Ні, не жалкую	Мені все одно	Важко відповісти
Вітаю зміни, що відбулися, вважаю їх цілком прогресивними, незважаючи на труднощі і недоліки	14,8	61,5	11,5	12,3
Вважаю, що зміни були необхідними, але не такою ціною	31,1	48,6	7,6	12,7
Не було необхідності ні в якому корінному зламі, потрібно було вдосконалювати і поліпшувати існуючий порядок життя, а не руйнувати його	65,1	21,0	7,5	6,4
Мене моє життя цілком влаштувало, я б із задоволенням повернув усе те, що було у доперестроєвний період	90,0	4,3	3,5	2,2
Мені важко зорієнтуватися у тому, що відбулося	21,9	23,7	27,2	27,2
Важко відповісти	30,5	23,2	14,6	31,7

Таблиця 2

Регіональні відмінності у ставленні населення України до змін у суспільстві, 1994 р, N = 1200, (%)

Варіанти відповідей	Схід	Захід	Центр	Південь
Вітаю зміни, що відбулися, вважаю їх цілком прогресивними, незважаючи на труднощі і недоліки	22,3	54,3	18,1	5,3
Вважаю, що зміни були необхідними, але не такою ціною	33,3	30,8	25,6	10,4
Не було необхідності ні в якому корінному зламі, потрібно було вдосконалювати і поліпшувати існуючий порядок життя, а не руйнувати його	41,7	14,9	27,6	15,8
Мене моє життя цілком влаштувало, я б із задоволенням повернув усе те, що було у доперебудовний період	45,5	9,9	26,2	18,3
Мені важко зорієнтуватися у тому, що відбулося	22,5	23,3	40,8	13,3
Важко відповісти	19,4	33,3	41,7	5,6

кальне відбиття споріднених позицій (табл. 1). Серед тих, кого доперебудовне суспільство цілком влаштувало, 90% жалкують про розпад СРСР, а серед тих, хто вітає зміни, що відбулися, не жалкують про нього 61,5%. Водночас досить показово, що серед тих, хто зазначив, що їм важко зорієнтуватися у тому, що відбулося, практично у рівних частках представлені всі можливі емоційні реакції (жаль, відсутність жалю, індиферентність, невизначеність).

Ми не розглядаємо тут вплив на формування відповідних оцінок інших чинників (соціально-демографічних, соціокультурних, соціально-економічних тощо), проте він, безумовно, також досить значний. Наведемо лише один приклад. Ще у 1994 р. можна було досить впевнено прогнозувати майбутні регіональні опозиції, аналізуючи ставлення населення до змін, що відбулися: на Сході перева-

Таблиця 3

**Оцінка населенням України перспектив змін
у суспільній ситуації, N = 1200, (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>1994</i>	<i>1997</i>	<i>2000</i>	<i>2011</i>
Ситуація загалом швидко погіршуватиметься	20,3	14,8	18,8	28,2
Сподіваюся на поступову зміну на краще	51,6	54,0	50,1	38,8
Намагаюся не думати про завтрашній день, жити теперішнім	17,7	23,8	22,2	22,7
Важко відповісти	10,4	7,4	9	10,4

жало бажання повернути доперебудовне життя, на Заході виразною була налаштованість на прогресивні зміни (табл. 2).

Ще одним складним для виявлення, але необхідним для розуміння поведінки населення моментів є специфічна картина сприйняття реальності, яка, знову-таки, не вкладається у традиційно чітку логіку раціональності, але відбиває логіку психологічних налаштованостей. Йдеться про особливості оцінок ситуації, які відбивають специфіку типів особистісного пристосування до змін. Розглянемо їх на прикладі особливостей сприйняття майбутнього. Ми вже бачили, що оцінки минулого, як правило, мають яскраве емоційне забарвлення. Те саме можна сказати і про оцінки майбутнього. Проте виявляється, що розглядати ситуацію майбутніх змін можна не лише в континуумі покращення–незмінність–погіршення. Наші дослідження досить добре підтверджують наявність інших способів оцінок (табл. 3).

Виявляється, що протягом усіх років спостережень стабільно відтворюється позиція уникання. Приблизно п'ята частина респондентів тяжіє до своєрідного психологічного захисту, намагаючись блокувати картину прийдешніх змін. Причому оцінки тих, хто очікує погіршення або покращення суспільної ситуації, можна досить добре

раціонально пов'язати з існуючими реаліями. Наприклад, найменше тих, хто очікував погіршення, виявилось у 1997 р., у період чи не найгіршої життєвої ситуації за усі роки незалежності. За даними цього ж опитування, на той час вимушені способи пристосування до існуючих матеріальних труднощів масово поширювалися на сферу задоволення найперших життєвих потреб: 74,7% опитаних зазначали, що вони намагаються свідомо обмежити власні потреби в одязі, облаштуванні житла та ін., 50,5% визнавали, що намагаються свідомо обмежити свої потреби в їжі за рахунок кількості та якості продуктів, 24,6% вказували, що користуються транспортом лише у разі крайньої необхідності або не сплачують за проїзд, 19,9% систематично не платили за житло і комунальні послуги. Загалом майже 70% населення перебувало на межі зuboжіння, 44,7% оцінювали своє матеріальне становище як погане, 25,8% – як дуже погане. Очевидно, з психологічного погляду припускати подальше падіння було досить небезпечним, бо на межі руйнування перебувало задоволення нагальних базисних потреб. Очікування покращення в такій ситуації виконувало необхідну захисну функцію.

Водночас у 2011 р. маємо найменшу порівняно з попередніми роками групу тих, хто сподівається на поступові зміни на краще, хоча загалом самооцінка населенням свого матеріального становища значно вища, ніж у 1990-х. Визнали, що їм зовсім не вистачає грошей і вони постійно відмовляють собі у найнеобхіднішому, 16,6% опитаних, водночас 35,3% зазначили, що їм вдається, хай і нерегулярно, відкладати гроші. Отже, реальний рівень добробуту покращився і зменшилася потреба у дії психологічних компенсаторів, роль яких виконують у тому числі й сподівання на краще.

Водночас загалом очікування щодо майбутнього покращення або погіршення соціальної ситуації прямо корелює з рівнем матеріальної забезпеченості респондентів. Чим вищі доходи, тим кращі сподівання, і навпаки. Проте вибір варіанта уникання, при оцінці майбутніх змін, не по-

в'язаний з об'єктивними показниками добробуту так прямо. Виявляється, відсоток тих, хто намагається жити теперішнім і не думати про майбутнє, найвищий не серед найбідніших, а серед тих, хто відчув за останні рік незначне погіршення життя. Для цієї групи подальша ситуація досить невизначена, падіння життєвого рівня може тривати, що загрожуватиме депривацією нагальних потреб, тому щодо зісприйняттям майбутнього формується захисна психологічна позиція.

Нарешті особливості сприйняття теперішнього розглянемо в контексті суб'єктивної оцінки рівня нормальності життя. Оскільки у 90-х роках, як зазначалося, уявлення про ненормальність життя досить добре кореспондувало з об'єктивним становищем більшості населення, питання про спеціальне введення окремого показника для фіксації суб'єктивної оцінки населенням рівня нормальності життя постало перед дослідниками вже у 2000-х. Нижче наведено для порівняння дані двох опитувань з інтервалом у 10 років (табл. 4).

Насамперед важливим є сам факт позитивної динаміки в оцінці населенням життя як нормального. Якщо десять років тому практично половина опитаних характеризувала власне життя як виживання, то тепер таку позицію обирає лише третина респондентів. Ці зміни відбулися насамперед за рахунок найближчої групи тих, хто живе складно, проте поки що долає труднощі. Кількісно ця група зросла майже до 50%, тоді як десять років тому

Таблиця 4

Суб'єктивна оцінка населенням рівня нормальності життя,
N = 1200 (%)

Варіанти відповідей	2001	2011
Живу нормальним життям	16,7	15,3
Живу досить складно, проте поки що долаю труднощі	34	49
Навряд чи можна назвати моє життя нормальним, я радше не живу, а виживаю	47	33,2
Важко сказати	2,3	2,6

Розділ другий

до неї входило лише 34% опитаних. І хоча нормальне життя для переважної більшості українців протягом останніх десяти років залишається недосяжним, сам факт зменшення групи виживання досить позитивний.

Загалом оцінка теперішнього життя особливо тісно пов'язана з оцінками минулого. Якщо порівняти відповіді на запитання щодо змін життя сім'ї у матеріальному відношенні за минулий рік, побачимо, що відчуття ненормальності життя набагато сильніше у тих, хто зафіксував погіршення, а відчуття нормальності корелює принаймні з його відсутністю (табл. 5).

Таблиця 5

Зв'язок відчуття нормальності життя з оцінкою змін у житті сім'ї за останній рік, 2011 р., N=1200, (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Значно краще</i>	<i>Децю краще</i>	<i>Не змінилася</i>	<i>Децю гірше</i>	<i>Значно гірше</i>
Живу нормальним життям	4,4	25,7	36,6	22,4	3,3
Живу досить складно, проте поки що долаю труднощі	0,2	6,1	28,2	42,9	20,1
Навряд чи можна назвати моє життя нормальним, я радше не живу, а виживаю	0,8	1,5	18,1	29,9	47,5

Водночас характерно, що очікування від майбутнього не формуються у прямій відповідності з оцінкою власного життя у теперішньому. Насправді, покращень очікує лише третина тих, хто вже живе нормальним життям, і п'ята частина тих, хто поки що долає труднощі. Ті ж, хто характеризує своє життя як виживання, сподівається у кращому випадку на те, що нічого не зміниться (табл. 6).

Виявлені зв'язки є досить небезпечними, оскільки свідчать про психологічну ураженість значної частини населення, яка фактично визнає своє життя ненормальним і водночас жодним чином не вмотивована щодо активізації власних зусиль, спрямованих на покращення життя, ос-

кільки очікує від майбутнього лише подальших ускладнень і негараздів.

Підсумовуючи короткий огляд, присвячений виявленню деяких особливостей впливу соціально-психологічних чинників на перебіг суспільних трансформацій, зазначимо, що без урахування психологічних особливостей сприй-

Таблиця 6

Зв'язок відчуття нормальності життя з очікуваннями змін у житті через рік, 2011 р., N= 1200, (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Значно краще</i>	<i>Дещо краще</i>	<i>Не зміниться</i>	<i>Дещо гірше</i>	<i>Значно гірше</i>
Живу нормальним життям	4,9	28,4	31,7	9,8	0,0
Живу досить складно, проте поки що долаю труднощі	1,9	19,2	27,2	18,9	7,3
Навряд чи можна назвати моє життя нормальним, я радше не живу, а виживаю	0,0	5,5	25,6	22,4	20,6

няття та оцінок суспільних змін у поєднанні з оцінками населенням перетворень у власному житті, картина суспільних змін буде неповною і такою, що не відбиватиме усієї складності соціальної реальності. Головним критерієм успішності суспільних трансформацій має бути покращення, яке відбивається не стільки у статистичних показниках, скільки на рівні пересічної людини дасть можливість суб'єктивно вважати його нормальним.

*А.Зоткін,
кандидат соціологічних наук*

ПАТЕРНАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Вважається, що у свідомості громадян країн пострадянського простору вкорінені установки патерналізму й авторитаризму. Причому це явище розглядається як спадщина радянської системи взаємовідносин між громадянами та державою. Така думка, підтверджена результатами досліджень, загалом є логічною. Дійсно, за радянських часів в умовах соціалістичної моделі суспільства та планової державної економіки могла існувати тільки така форма взаємовідносин. Альтернатив іншим просто не було. Хоча варто зауважити, що збільшення ролі держави у житті суспільства є незворотною платою за вектор орієнтації на розширення гарантій соціальної підтримки та соціального захисту громадян. Така залежність стосується не тільки СРСР, а й сучасних розвинених країн Заходу, що взяли політичний курс на соціал-демократичні цінності. Можна розмірковувати про діяльність інституту держави в сучасних країнах Заходу та СРСР, порівнювати результати й оцінювати ступінь поширення та глибини контролю держави над суспільним життям. Проте в обох випадках матимемо справу з фактами зростання ролі держави (відходу її від функцій “нічного сторожа”) та відповідного збільшення рівня залежності інших соціальних суб’єктів від ефективності діяльності державного механізму і відповідальності його керманців та апарату.

В Україні після розпаду СРСР за фактом була встановлена подвійна інституційна система [1]. Незважаючи на закріпленість норм про соціально орієнтований характер Української держави в Конституції, країна взяла курс на відхід від соціалізму. При цьому в фазі “агресивного капіталізму”, яку українське суспільство переживає досі, правляча еліта для запобігання соціальним конфліктам

намагалася мінімізувати інституційні зміни, в чому було зацікавлене й населення. Внаслідок цього соціальна рівновага, уникнення масової незайнятості та похідних від цього соціальних і політичних конфліктів було досягнуто за рахунок мінімізації соціальних змін, збереження старих інститутів, структур та механізмів управління, трансформації колишніх “тіньових” структур радянської доби у легальні інститути сучасності.

Незважаючи на таку політику консервації окремих елементів радянської системи, скорочення сфери соціального захисту як функції держави відбувалося дедалі більше. І цей процес був незворотним, оскільки залежав від стрімких змін в економіці. По-перше, виробничий сектор економіки став зменшуватись, проте значно зросли сфери послуг та торгівлі, залежні від світової кон'юнктури. По-друге, запровадження приватної власності не розв'язало проблем пострадянської України. В хаосі трансформацій після розпаду СРСР в українському суспільстві була сформована “перевернута” модель базис – надбудова, де інститут політики став виконувати базисну визначальну роль, а економіці залишилася другорядна роль надбудови. У таких умовах бізнес-структури могли розвиватися лише у тісному зв'язку з владою. Тому бізнес в Україні доволі швидко набув суто олігархічного характеру. Малий і середній бізнес функціонував в умовах постійного стресу, оскільки логіка подвійної інституційної системи, що запровадила приватну власність, не виключала можливості жорсткого контролю з боку держави. Або, як порівнював І.Селеньї, якщо у Східній Європі на початку 1990-х років виник капіталізм без капіталістів, то на пострадянському просторі з'явилися капіталісти без капіталізму [3]. Похідним від цього є третє – в українському суспільстві лібералізація не прижилася. Фактично в Україні так і не стала дієвою модель саме ринкової економіки. Була утворена гібридна форма, що поєднала в собі державну домінанту в управлінні економічними процесами (від міжнародного до мікрорівня) та методи ведення бізнесу в традиціях агресивної фази капіталізму.

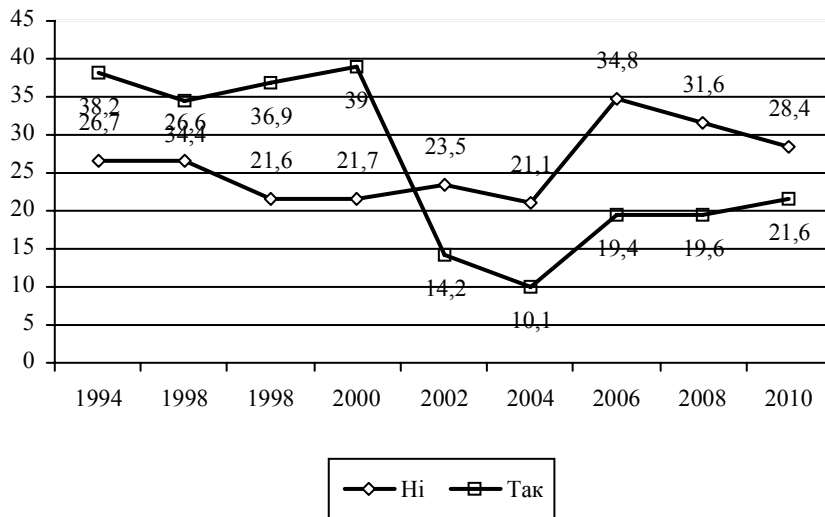
“Перехідне суспільство” висунуло нові правила гри, у зв’язку з чим змінилася сама система пріоритетів. Уже не соціалістична, але ще не капіталістична система вимагала виконання головної умови – економічного виживання у новому соціально-економічному середовищі, збереження і, за можливості, підвищення свого соціального статусу і матеріального становища. Все інше, по суті, було привнесено в жертву цій меті.

Нові умови визначили фактичну безальтернативність шляхів розв’язання проблем самозабезпечення громадян. Для тих, хто не був включений у систему державно-владних відносин, але мав бажання вийти зі стану перманентного виживання, залишався лише один шлях – через підприємницьку ініціативу (при цьому під такою ініціативою варто розуміти не тільки легальні практики, а й “тіньові” форми). Зросла кількість бажаючих відкрити власну справу. Підприємницька ініціатива (принаймні у висловлених намірах) за останні шість років зросла на 10% (з 20% у 2004 р. до 30% у 2010 р.). (Варто зауважити, що це зростання відбувалося, незважаючи на те, що Україна залишається однією з країн з найменш зручним для ведення бізнесу “кліматом”.) Незважаючи на те, що в установках громадян України домінує негативне ставлення до приватизаційних програм (парадоксально, але в середині 1990-х років позитивніше ставилося до приватизації землі та великих підприємств, ніж тепер), дрібне підприємництво легітимізувалося в українському суспільстві. Утім, незважаючи на зменшення негативного ставлення до приватного підприємництва та зростання інтересів щодо відкриття власної справи, згоду працювати у приватних підприємств виявила лише частина респондентів. І, знов-таки, можна бачити парадоксальну тенденцію: з середини 1990-х років сегмент тих, хто дав чітко визначену відповідь про свою згоду працювати у приватних підприємств, зменшився вдвічі – з 38,2% у 2004 р. до 19,6% у 2008 р. (рис. 1). При цьому можна бачити, що період зростання інтересу до працевлаштування у приватних під-

приемців припадає на другу половину 1990-х років. З 2004 р., навпаки, спостерігається різке зростання негативного ставлення до такої форми працевлаштування. У період 2006–2010 рр. знову збільшується сегмент тих, хто погодився б працювати у приватних підприємствах. Такі тенденції мають контраст і з тенденціями змін у структурі зайнятості громадян. За результатами моніторингу “Українське суспільство”, з року в рік сегмент працюючих у державному секторі зменшується, а в приватному, навпаки, зростає. Якщо у 1994 р. працюючих у держсекторі було 51,2%, то у 2010 р. – вже тільки 19,6%. У приватному ж секторі в 1994 р. було зайнято 6,1% респондентів, а у 2010 р. – уже майже 30%.

Причини таких коливань у ставленні до приватного підприємництва та можливості роботи у недержавному секторі можуть полягати не тільки у нормах, що походять ще з радянської системи, де приватне підприємництво

Рисунок 1
Згода респондентів працювати у приватних підприємств,
1994–2010 рр. (%)

було заборонене, а й у сучасній системі взаємовідносин “роботодавець – найманий працівник”. Адже зростання добробуту громадян корелює із небажанням працювати у недержавному секторі (що було характерним для короткого періоду економічного зростання 2003–2008 рр.). Приватний бізнес ще не встиг встановити прийнятні форми взаємовідносин між роботодавцем та найманим працівником. Так, у 2010 р. лише 52% респондентів відзначили факт забезпечення організацією, де вони працюють, оплати лікарняного, 43,3% – оплачуваної відпустки на два тижні й більше, 11,7% – оплачуваної відпустки менше двох тижнів, 7,5% – медичного страхування. Та майже 30% респондентів відзначили, що організація, де вони працюють, не забезпечила їм нічого з зазначеного. Усе це органічно “вмонтовано” у професійний ринок сучасного агресивного капіталізму, де пропозиція робочої сили значно перебільшує її попит. Наприклад, понад 50% респондентів зазначили, що їх роботодавець може легко знайти на їх місце працівника з необхідним рівнем кваліфікації та професійних навичок.

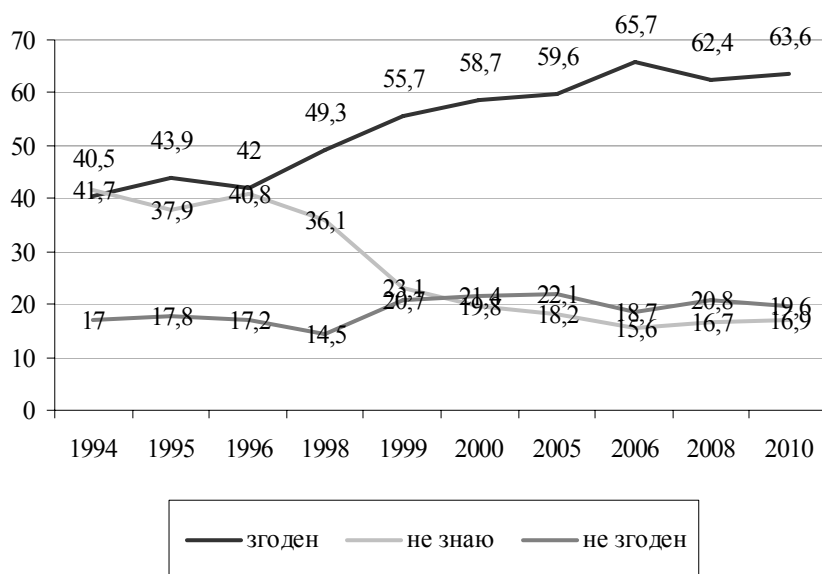
Логічно, що в таких умовах широкі верстви українського соціуму покладали сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Основи таких установок полягають не лише у попередньому досвіді громадян України, не лише у можливості порівняти умови соціалістичної та капіталістичної систем, а й у тому, що держава для більшості громадян залишалася останнім доступним продуцентом норм соціальної взаємодії та, урешті-решт, останньою надією в умовах тотальної аномії. Можна бачити, що ці сподівання в установках переважної кількості громадян збереглися досі. Від двох третин до трьох четвертих респондентів стабільно з року в рік дають відповіді про те, що їм бракує стабільності в державі, порядку в суспільстві, дотримання чинних законів та упевненості у виласному майбутньому. Зрозуміло, що на цьому тлі для майже половини українського суспільства радянська система вдається більш привабливою (в опитуванні 2011 р. 47,4% респонден-

тів дали відповідь, що жалкують про розпад СРСР). Найбільше страхи, поширені в українському суспільстві, стосуються економічної кон'юнктури (зростання цін, невиплати зарплат та пенсій), нестабільності ринку праці (безробіття), особистої безпеки (зростання злочинності). Тоді як потенційні загрози (встановлення диктатури; повернення до старих часів застою), що могли б нести суспільству авторитаризм або відновлення норм радянської системи, ніколи не мали якоїсь тривкої соціальної основи (у 2010 р. ці страхи відзначили по 9,9% респондентів на кожну зазначену альтернативу).

Згортання функцій соціального захисту державою стимулювало не стільки зниження патерналістських установок у свідомості українців, скільки очікування ними нових керівників і лідерів. Якщо у 1995 р. 64% респондентів висловилися, що їм не вистачає керівників, здатних управляти державою, то у 1999 р. таких було 72,7%, у 2006 р. – 61,0%. Як можна спостерігати, сегмент респондентів, яким притаманні зазначені очікування, не є стійким, проте весь час (окрім 2005 р. – 45,7%) перевищував бар'єр у 60%. Стійкішу тенденцію зростання можна спостерігати за результатами відповідей на запитання *“Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?”* (рис. 2). Можна зазначити, що на самому початку незалежності України сегмент прихильників *“сильної руки”* був меншим на 20%, ніж тепер, і в період 1994–1996 рр. тримався на рівні 40,5–43,9%. Стійке зростання цієї частки українського суспільства розпочалося з 1998 р. Навіть у 2005 р., коли можна було спостерігати *“просідання”* з багатьох питань, що мали стійку тенденцію, жодних змін із збільшенням сегменту прихильників *“сильної руки”* не відбулося. У період 2006–2010 рр. він становив уже 63,6–65,7% від загалу. Це спостереження ставить під сумнів тезу про те, що причини патерналізму та авторитаризму в українському суспільстві полягають лише у його пострадянському минулому.

Рисунок 2

Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?, 1994–2010 рр. (%)

Більше того, результати відповідей на запитання щодо очікувань сильних керівників, ефективніших за закони, ми не схильні розглядати як показники установок авторитаризму, а скоріше як один із проявів патерналізму. Причини такого явища, як патерналізм без авторитаризму можуть полягати в тому, що, по-перше, українське суспільство має своє культурно-регіональне розмаїття, сформоване історично. Тобто певна дезінтегрованість українського соціуму стала чинником, що нівелював саму можливість утвердження авторитаризму в країні. І, по-друге, в Україні ніколи не було жорсткої вертикалі влади, яка могла б інтегрувати навколо себе якщо не все, то хоча б більшу частину суспільства. Ця теза знаходить своє підтвердження у показниках довіри до центральних органів

влади, яка за 20 років завжди була низькою. Оцінка діяльності політичних лідерів (зокрема, Президента України) у різні роки була нижчою за оцінку діяльності лідерів інших країн (президентів Росії, Білорусі та США). Отже, українське суспільство у період незалежності не мало реальної загрози авторитаризму, проте зберігало патерналістські моделі взаємовідносин з державою, що підтримувалось “живильним середовищем” загальної безвідповідальності, поширеної в українському суспільстві [4].

Патерналізм мав різноманітний прояв в українському суспільстві. Він проявлявся не тільки в очікуванні забезпечення роботою, виплатами, соціальними гарантіями і пільгами, а й у самій можливості отримання в межах політичної системи додаткових коштів, що знайшло вираження у такому явищі, як “політичне заробітчанство” [5]. Утім, не варто вважати, що патерналізм притаманний тільки широким верствам населення, що перебувають у стані перманентного виживання. Він втілений навіть у моделях державного управління. Так, наявний в Україні унітаризм є деформованим за своєю суттю, оскільки поєднує в собі не стільки систему встановлення єдиних правил для всіх регіонів, скільки систему патрон-клієнтарних відносин між центром і периферією. Це значною мірою знижує мотивацію розвитку тих регіонів, що наразі є дотаційними [2]. У цілому ж патерналізм логічно вписується в систему ренто орієнтованого суспільства.

Таким чином, можемо констатувати складний характер патерналізму в українському суспільстві, зумовленого не тільки радянським минулим. Одним із істотних джерел стійкого збереження патерналізму в установах громадян ми убачаємо (поки що на рівні гіпотез) економічні чинники. Водночас припускаємо, що в українському суспільстві не мають загального поширення установки авторитаризму, і показники відповідей на певні запитання моніторингу можуть тлумачитися як прояви (подеколи опосередковані) патерналістських настроїв.

Література

1. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е.Головаха, Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4 – С.5–24.
2. Зоткин А. Автономизм в Украине как механизм реализации политических интересов / Андрей Зоткин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №3. – С. 84–110.
3. Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Селеньи И., Гил Э., Тоунсли Э. – К. : Ин-т социологии НАН Украины ; Х. : Харьковский нац. ун-т им. В.Н.Каразина, 2008. – 320 с.
4. Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В.Степаненко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 358–370.
6. Шульга М. Політичне заробітчанство / М.Шульга // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 398–406.

**ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РАКУРСІ
НОРМАТИВНО-ОСОБИСТІСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві впродовж двох десятиліть, мають ряд особливостей, дослідження яких вимагає особливого теоретичного осмислення та розробки системи показників, що відображають специфіку соціальних змін. В Україні однією з перших над розвитком теорії посткомуністичної трансформації суспільства почала працювати Н.Паніна. Творчо переосмисливши фундаментальні положення структурно-функціонального підходу і спираючись на щорічні емпіричні дослідження Інституту соціології НАН України, натхненником і методологом яких була впродовж багатьох років, Н.Паніна розробила свій, нормативно-особистісний підхід до вивчення змін, що відбуваються в Україні [1].

Вихідним положенням концепції є теза, що “основою консолідації суспільства є його ціннісно-нормативна система – сукупність основних цінностей і норм поведінки всіх громадян суспільства” [2, с. 32]. Н.Паніна поділяла погляди Т.Парсонса, вважаючи, що цінності суспільства відображають вищі принципи, що становлять основу згоди, необхідної для організації і стабілізації суспільної системи. Під нормами “розуміють певні стандарти дії, що регулюють поведінку людей у різних сферах життєдіяльності залежно від їх приналежності до конкретної соціальної групи” [3, с. 90].

Основною характеристикою нестабільного суспільства є руйнування ціннісно-нормативної системи як загальної основи соціальної інтеграції. В умовах суспільства, що трансформується, коли стара система норм і цінностей вже не виконує своїх функцій, а нова ще не сформована

і не інституціоналізувалась, соціальні статуси не визначені й немає однозначних критеріїв для їх ранжирування, домінуючим чинником напряму розвитку суспільства є індивідуальні особистісні якості, особливості свідомості й психологічного стану індивіда.

Вищеописаний стан суспільства, що трансформується, прийнято визначати як аномію. Аномія – “ситуація в суспільстві, що характеризується розпадом норм, що регулюють соціальну взаємодію” [4, с. 7]. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах “вона досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” [5, с. 7].

Трансформаційний процес в Україні відбувається відповідно до даного теоретичного висновку. Після проголошення незалежності в 1991 р. в Україні розпочалося будівництво нової держави і нового суспільства з декларованою метою побудови демократичних засад суспільного життя в політиці і ринкових – в економіці. Проте, оскільки принципи, що були декларовані, не забезпечувалися відповідними законами і політичними рішеннями, вони не ставали дієвими регуляторами соціального життя – домінуючими цінностями і нормами поведінки. Вже впродовж двох десятиліть українське суспільство перебуває в стані аномії, яка спричиняє доволі високий ступінь деморалізованості практично всіх верств населення.

У цих умовах руйнується звична модель адаптації і починається протилежний процес – кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій, які визначають загальну спрямованість процесу соціальної трансформації.

Для підтвердження своїх гіпотез і розробки нормативно-особистісної концепції соціальної трансформації України

як держави, що входить у посткомуністичний простір, Н.Паніна розробила програму моніторингового опитування населення на базі Інституту соціології НАН України. Це широкомасштабне дослідження здійснюється щорічно з 1994 р. для емпіричної оцінки тенденцій розвитку українського суспільства на базі аналізу динаміки соціально-психологічного стану населення як основи формування ціннісно-нормативної системи.

Як концептуальна основа побудови показників прийнято визначення цінностей як “значущості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з погляду їх відповідності (або невідповідності) потребам особистості”. Таким чином, симптомокомплекс цінностей, що формується на основі відповідних потреб, інтегрується в узагальнений показник – соціальне самопочуття [5, с. 8]. Воно визначається ступенем задоволення соціальних потреб людини, які є похідними від системи соціальних благ, що існує в суспільстві. Для вимірювання соціального самопочуття Н.Паніна і Є.Головаха розробили Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) [6].

Вивчаючи реакції населення на соціальні зміни, Н.Паніна запропонувала таку систему показників:

- *аномійна деморалізованість*, яка безпосередньо пов’язана зі стабільністю ціннісно-нормативної системи суспільства;
- *національно-ізоляціоністські установки*, що дають підстави судити про спрямованість ціннісних орієнтацій на відкритість/закритість суспільства;
- *авторитаризм*, тобто демократичні/авторитарні орієнтації;
- *соціальний цинізм*, що характеризує ставлення людини до прийнятих у суспільстві соціально-етичних норм поведінки;
- *життєва задоволеність* (інтегральна оцінка людиною свого життя у минулому, теперішньому і майбутньому);
- *тривожність*, що дає змогу судити про психофізіологічну основу морально-психологічного стану.

Розділ другий

Для вимірювання цих показників Н.Паніна адаптувала до наших умов уже відомі в соціологічній науці шкали: шкалу аномії Сроула, шкалу соціальної дистанції Богардуса, шкалу авторитарності Адорно, шкалу життєвої задоволеності Хавігхарста і Тобіна, шкалу тривожності Спілбергера, шкалу цинізму з тесту ММРІ та ін. Для вивчення суспільної атмосфери й особливостей сприйняття людьми свого становища в суспільстві нею була створена методика, якою користуються соціологи України і близького зарубіжжя – визначення Індексу дестабілізаційного протестного потенціалу.

Розглянемо динаміку основних показників соціально-психологічного стану населення України за роки спостереження (табл. 1).

Наведені дані свідчать про те, що в процесі трансформаційних перетворень останнього десятиліття (навіть попри вплив економічної кризи останніх років) населення України демонструє певне зростання загального адап-

Таблиця 1
Соціально-психологічний стан населення України

Показники	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Індекс аномійної деморалізованості (шкала: 0–18 балів)	13.6	-		-		-	14.0	13.8	13.6	-	-	-	12.4	12.7	13.1	12.9
Індекс тривожності (шкала 20–80 балів)	45.5	-		49.3	-	50.7	46.1	-	-	-	-	-	46.0	46.1	45.4	45.5
Життєва задоволеність (шкала 1–5 балів)	2.7	2.6	2.4	2.3	2.2	2.1	2.2	2.3	2.1	2.4	2.4	2.5	2.7	2.8	2.9	2.9
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)	-	3,2	3,2	3,0	2,9	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	-	2,6	4,6	3,7	3,8	4,2
Інтегральний індекс національної дистанції (шкала 1–7 балів)	-	4,4	-	4,5	-	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	-	5,3	5,3	5,1	5,2	5,2
Інтегральний індекс соціального самопочуття ПСС20 (шкала 20–60 балів)	-	-	35.1	35.1	34.7	33.7	34,6	34,8	35,0	34,8	35,5	37,3	36,8	38,3	39,4	38,6

тивного потенціалу. Аномійна деморалізованість населення є реакцією на стан аномії, що притаманний суспільствам у періоди нестабільності. Значення індексу аномійної деморалізованості від 9 до 12 балів означає її підвищений рівень. Значення вище 12 балів – високий. Упродовж усіх років спостережень рівень аномійної деморалізованості є високим, найгірше значення його було зафіксоване у 1999 р. – 14.0. Далі спостерігаємо поступове невелике зниження цього показника, особливо він знизився у 2005 р. на хвилі сподівань, що породжувала “помаранчева революція”. Тільки економічна криза 2008 р. призвела до деякого “сплеску”, що пішов на спад уже в 2010 р., що може бути розглянуте як підвищення здібності людей до організації свого особистого життя в умовах соціальної дезорганізації.

Сподівання на подальшу соціальну адаптацію населення України дає аналіз змін індексу тривожності, який дає змогу вимірювати функціональний психологічний стан людини. Нормальним вважається індекс тривожності від 31 до 46 балів, підвищеним – 47–50 балів, високим від 51 до 60 балів. Аналіз засвідчує, що протягом періоду спостережень тривожність зростала в 1992–1998 рр. від верхньої межі нормальної до практично нижньої межі підвищеної тривожності. Далі він практично не змінювався, а, за даними 2008 та 2010 р., незважаючи на вплив економічної кризи, цей показник дещо знизився, хоча й залишався порівняно високим.

Розглянемо рівень життєвої задоволеності, який є показником, що має тісний зв’язок з особистісними якостями, а його зміни відбуваються під впливом зовнішніх чинників. Коефіцієнт кореляції між показниками рівня тривожності та життєвої задоволеності дорівнює 0,51 [7, с. 76], тобто взаємозв’язок дуже тісний. Показник життєвої задоволеності з 1992 р. поступово знижувався з 2.7 бала та був найнижчим у 1998 р. – 2.1 бала. За даними 2008–2010 рр. він зріс майже до середнього значення. Це означає, що населення України поступово виходить зі стану безнадійності та соціального зубожіння.

Основним показником рівня соціальної напруженості виступає Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). “Критичне” його значення дорівнює 4.4 бала, що “сигналізує” про готовність населення до масових акцій протесту. За всю історію моніторингу високий рівень соціальної напруженості спостерігався двічі: у 1998 р. – 4.2 бала на тлі загального погіршення соціально-економічної ситуації в державі та у 2005 р. – 4.6 бала під впливом бурхливих подій “помаранчевої революції”. Дані 2010 р. свідчать про те, що підвищення соціальної нестабільності до рівня 1998 р. зумовлено головним чином економічними факторами: втратою роботи, зниженням заробітної платні та її масовою невивплатою, зростанням цін на продукти харчування та комунальні послуги тощо.

Тривожною ознакою є суттєве зростання Інтегрального індексу національної дистанції протягом усього періоду спостережень. Воно відображає тенденцію поглиблення національного ізоляціонізму в Україні. За підрахунками Є.Головахи, що були зроблені у 2008 р., “загальний результат трансформації масової свідомості такий, що за роки незалежності в Україні частка психологічно відкритих (толерантних) людей знизилась більш як утричі. Особливе занепокоєння викликає поширення ксенофобійних установок: кількість їхніх носіїв за десять років (1998–2008. – Т.З.) зросла в чотири рази” [8, с. 643]. Ситуація у 2010 р. не змінилась.

Розглянемо зміни соціального самопочуття населення України, що відбулись під час спостережень. Починаючи з 1995 р., до інструментарію моніторингу була включена методика вимірювання соціального самопочуття населення України. Нагадаємо, що діапазон шкали соціального самопочуття ПСС–20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль). Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище, ніж 43 бали, – високий.

Особливої уваги потребують дані дослідження 1998 р., у якому було зафіксоване найнижче значення ІСС за всі роки спостережень – 35.1 бала (коефіцієнт варіації 0,21). В Україні у 1995–1998 рр. не спостерігалися суттєві соціальні перетворення та принципові політичні зміни, економічна ситуація була досить складною: з одного боку успіх здійснення грошової реформи та введення національної валюти, з другого – масові затримки зарплатні та скорочення робочих місць. “Але навіть відносно стабільні соціальні умови можуть провокувати певні масові реакції, якщо ситуація в країні поступово погіршується або не змінюється на краще впродовж тривалого періоду” [9, с. 414]. Найнижче значення індексу соціального самопочуття відобразило високий ступінь дезадаптації населення України, яке у своїй масі ще не зуміло зорієнтуватися в нових соціальних умовах.

Принципово значущим для аналізу є показник ІСС, зафіксований у квітні 2004 р. – 37,3 (коефіцієнт варіації 0,22). Уперше значення індексу перевищило 37 балів, подолавши нижню межу середнього рівня соціального самопочуття. Треба зазначити, що період з початку 1999 по квітень 2004 р. був періодом соціально-економічного покращення, поліпшення матеріального стану населення, відносно спокійною була політична ситуація, що дало змогу населенню України почуватися більш впевнено і поступово пристосовуватись до умов життя у суспільстві, що трансформується.

Під суперечливим впливом подій “помаранчевої революції” з підвищенням протестних настроїв дещо зросла невпевненість та розгубленість людей. Як чутливий барометр ІСС зафіксував ці зміни: рівень його знизився до 36.8 бала (коефіцієнт варіації 0,23). Надалі спостерігалось його зростання.

Моніторингове дослідження 2008 р. проводилось навесні, до настання кризових явищ, і зафіксувало найвищий рівень соціального самопочуття за всі роки спостереження – 39,4 бала (коефіцієнт варіації 0,23). Уперше ІСС

впритул наблизився до середнього значення, це означало, що частка громадян України, яким не вистачало соціальних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто почувався у стані соціальної депривації. У 2009 р., коли економічна криза вже півроку вирувала у країні, значення ПСС становило 38.9 (коефіцієнт варіації 0,22). У квітні 2010 р. воно незначно знизилось до 38.5 (коефіцієнт варіації 0,23), але так і не опустившись до рівня 2006 р. – 38.3 (коефіцієнт варіації 0,23), що свідчило про засвоєння адаптивних навичок значною частиною населення [10].

Суперечливі тенденції соціального розвитку за період спостережень були відображені у динаміці змін уявлень громадян України про те, яких саме соціальних благ їм не вистачало (табл. 2).

Невдала державна політика в галузі охорони здоров'я, багаторічне її фінансування за залишковим принципом, неможливість отримати належну безоплатну медичну допомогу і необхідні обстеження призвели до того, що кількість людей, яким не вистачає “необхідної медичної допомоги”, досі перевищує половину дорослого населення України (хоча й знизилась за період спостережень на 17%). А майже половина респондентів у 2010 р. (46,5 %) відповіли, що їм “не вистачає здоров'я”. Цей показник майже не змінився протягом усіх років спостереження, що свідчить про необхідність кардинальних змін у соціальній політиці держави. На стан здоров'я населення України також негативно впливає той фактор, що внаслідок матеріальної скрути люди не мають “можливості повноцінно проводити відпустку” (58,8% у 2010 р.; поліпшення порівняно з найважчим 1998 р. тільки на 10%). На стан здоров'я населення України впливає погане харчування. У 1998 р. 77,2%, а у 2010 р. – половина населення не мала можливості “харчуватися відповідно до своїх смаків”. Покращення суттєве, але й останній показник свідчить про неможливість забезпечення нормального харчування для половини населення України. Крім того, третина населення у 2010 р. (покращення відносно

Таблиця 2
Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ, 1995–2010 рр.

“Чого з переліченого далі Вам бракує?”	1995	1998	2000	2004	2005	2008	2010
Уміння жити за нових суспільних умов	46,9	45,5	43,2	38,3	35,2	34,9	33,2
Здоров'я	48,3	56,8	52,0	49,0	51,3	45,8	46,5
Належної роботи	41,5	54,8	56,0	45,5	45,9	37,0	46,5
Необхідного одягу	48,3	46,6	43,7	32,3	31,1	21,0	23,7
Гарного житла	43,2	39,4	35,4	36,3	40,9	34,1	35,1
Сучасних економічних знань	46,7	44,2	42,3	46,3	46,3	38,2	38,5
Упевненості у власних силах	30,6	33,5	34,7	29,9	33,8	29,7	28,2
Необхідної медичної допомоги	69,2	62,8	61,9	55,8	58,8	48,4	52,1
Модного і гарного одягу	48,8	48,7	44,0	41,3	38,5	32,3	35,6
Необхідних меблів	42,2	37,6	32,0	33,0	35,2	27,0	27,4
Сучасних політичних знань	31,9	33,6	28,7	34,6	31,2	27,5	24,7
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,7	31,1	31,2	29,2	30,9	27,2	27,9
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	51,9	52,4	50,0	57,2	51,3	48,4	49,4
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,1	68,0	63,6	59,0	59,9	53,6	58,8
Можливості мати додатковий зарібок	40,9	55,6	55,9	39,3	47,6	41,8	47,2
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	52,8	60,6	57,8	37,4	43,6	32,2	32,4
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	27,9	24,5	27,8	22,7	26,3	22,4	23,9
Повноцінного дозвілля	46,5	53,3	51,9	44,9	46,1	44,1	45,7
Можливості працювати із повною віддачею	35,0	44,5	45,5	30,2	32,2	27,1	32,7
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	66,4	77,2	72,8	61,1	63,0	48,9	49,8

1998 р. удвічі, але тоді люди взагалі були на межі виживання) навіть не мала “можливості купувати необхідні продукти”.

З 1995 р. практично не змінилась ситуація з забезпеченням потреб населення у правовому захисті: близько половини громадян зазначають, що їм не вистачає юридич-

ної допомоги у захисті своїх прав та інтересів. Порівняно з 1995 р. зменшилася частка людей, яким бракувало “сучасних політичних знань”. Майже чверть респондентів відмічають, що їх це не цікавить.

Найнагальнішою незадоволеною потребою населення України є нестача належної роботи: тільки у 2008 р. спостерігалось деяке зниження напруженості цієї потреби. Ще й досі багато людей не мають можливості “працювати із повною віддачею”. Це пов’язано насамперед з тим, що внаслідок нестабільності на ринку праці у випадку скорочень працівники вимушені працювати не за фахом, а там, де знайшли роботу, навіть таку, яка не відповідає їхньому кваліфікаційному рівню. Багато також людей, які хотіли б, але не можуть мати додатковий заробіток. На жаль, ситуація з додатковою роботою залишається напруженою протягом усього періоду спостережень. Можна зробити висновок, що, незважаючи на деяку стабілізацію економічної ситуації в країні, ринок праці знаходиться в стані депресії, яка зумовлена значною недостатністю робочих місць.

Життя у період трансформаційних змін є найкращим “учителем” у галузі формування зважених матеріальних потреб. Безумовно, матеріальне становище жителів України покращилось за роки незалежності, але й люди під тиском обставин навчилися співвідносити бажання та можливості, формувати так званий відкладений попит: істотно скоротилась кількість людей, яким бракувало “гарного житла”, “необхідного одягу”, “модного і гарного одягу”, “необхідних меблів”.

Водночас спостерігаємо поступове пристосування населення до життя в ринкових умовах. Про позитивні наслідки трансформаційних процесів, що повільно, але йдуть у нашій державі, свідчить підвищення ініціативності населення, можна говорити про зниження патерналістських настроїв. На 13,7% порівняно з 1995 р. зменшилася частка людей, яким не вистачає “уміння жити за нових суспільних умов”. Люди стали більш освіченими: за цей

період на 8,2% скоротилась кількість тих, кому не вистає “сучасних економічних знань”.

Аналіз наведених даних підтверджує концепцію Н.Паніної про те, що під час соціальної невизначеності у процесі соціальної адаптації на перший план виходять особистісні якості людини. Спостерігається тенденція до зміни базисного типу особи, зростає (але ще поки що не домінує) частка так званих інтерналів – людей, які готові брати на себе відповідальність за те, як складається їх життя, меншою мірою залежних від зовнішніх обставин. Аналіз наведених даних свідчить, що трансформаційний шлях України можна умовно розділити на два етапи: до 1998 р. спостерігався розпад нормативно-ціннісної системи наслідком якого стало погіршення всіх показників, які описують соціально-психологічний стан суспільства. Наприкінці 1990-х років намітилася тенденція до стабілізації суспільного життя та поступової соціальної адаптації значної частини населення. Загалом, 1990-ті роки можна розглядати як період масової дезадаптації. А 2000-і – як період поступової, але багато в чому суперечливої адаптації. Виходячи з концепції регулятивних механізмів стабільного суспільства, запропонованої Н.Паніною, сьогодні ще не можна говорити про послідовність і незворотність демократичних соціальних перетворень в Україні.

Література

1. *Загороднюк Т.* Нормативно-личностный подход к изучению трансформационных процессов в социологии Н.Паниной / Т.Загороднюк // Соціальні виміри суспільства : [збірник наук. праць]. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – Вип. 2(13). – С. 103–114.
2. *Панина Н.* Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии / Н.Панина // Избранные труды по социологии. – К. : Факт, 2008. – Т. 1 – 472 с.
3. *Головаха Е.* Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.Головаха, Н.Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.

4. *Аберкромби Н.* Аномия / *Н.Аберкромби, С.Хилл, Б.С.Тернер* // Социологический словарь : [пер.с англ. С.Ерофеева]. – Казань : Изд-во казан. ун-та, 1997. – 420 с.

5. *Панина Н.* Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / *Н.Панина* // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.

6. *Головаха Е.И.* Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / *Е.И.Головаха, Н.В.Панина*. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, Стилос, 1997. – 63 с.

7. *Головаха Е.* Социальное безумие: история, теория и современная практика / *Е.Головаха, Н.Панина*. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.

8. *Українське суспільство 1992–2008.* Соціологічний моніторинг / за ред. *В.Ворони, М.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, Фолиант, 2008. – 656 с.

9. *Головаха Є.І.* Загальна характеристика та динаміка соціального самопочуття населення України / *Є.І.Головаха, Н.В.Панина* // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / за ред. *М.О.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, 1999. – 687 с.

10. *Загороднюк Т.* Соціально-психологічний стан населення України / *Т.Загороднюк* // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. *В.Ворони, М.Шульги*. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – С. 282–288.

*Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

НА ШЛЯХУ НАДІЙ І РОЗЧАРУВАНЬ: СПОДІВАННЯ ТА СТРАХИ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

*Страх і надія можуть переконати
людину в чому завгодно.*

Вовенарг

*Страх і надія – ось два знаряддя, за
допомогою яких керують людьми.*

Ж.Ж.Руссо

Перспективи стабільного і прогресивного розвитку суспільства, як відомо, залежать не тільки від об'єктивних економічних і політичних умов, а й від суб'єктивного чинника – соціально-психологічного самопочуття, морального духу і переважаючих у суспільстві масових настроїв. Поліваріантність руху суспільства до майбутнього відбивається в специфічних формах суспільних умонастроїв щодо можливого майбутнього. Суспільний розвиток з погляду стабільності і можливостей реалізації основних життєвих цінностей може сприйматися масовою свідомістю як у позитивних оцінках (наприклад, фіксація реальних досягнень або принаймні сподівань на поліпшення життя в цілому чи в його окремих сферах), так і в негативних (відзначення гострих проблем суспільного розвитку, негараздів, страхів тощо).

Соціологічне дослідження соціальних трансформацій суспільства із залученням традиційно соціально-психологічних понять виявилось досить перспективним. Суб'єктивне сприйняття людиною власного життя вже давно стало предметом вивчення в сфері прикладної соціології. Виявлення соціологічного сенсу таких понять, як соціальні перцепції, соціальні почуття, соціальні настрої, відкрило нові можливості для евристичного використання концепції соціального самопочуття у вивченні сучасного українського суспільства. Концепція, основи якої в українській

соціології заклали Є.Головаха та Н.Паніна, протягом тривалого часу успішно застосовується не тільки на теоретико-методологічному, а й практично-прикладному рівні, зокрема під час проведення Інститутом соціології НАНУ моніторингових досліджень.

Соціальне самопочуття в соціології розуміється як комплексний феномен свідомості, що характеризує інтегральне ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності і слугує найважливішим механізмом організації соціального життя і реалізації життєвих стратегій соціальних суб'єктів. Результати моніторингових досліджень дають можливість продовжувати вивчення соціального самопочуття як у напрямі пошуку адекватних методологічних конструкцій, так і поглибленні аналізу емпіричного матеріалу.

Соціальне значення страхів у житті людини дуже велике. Страх є фундаментальним аспектом людського досвіду, починаючи з глибокої давнини. І релігія, і філософія (сфери людської культури, де осмислюється проблема сенсу життя) приділяють почуттю страху величезну увагу. Страх очікування негативних подій і процесів, які оцінюються людьми як ймовірні безпосередньо для них або для їхніх нащадків, відіграє важливу і в деяких випадках навіть вирішальну роль у житті особи і суспільства. Тривога перед невідомим і непоясненим глибоко вкорінена в людському мисленні, а деякі страхи, ймовірно, можуть закріплюватися і передаватися навіть на генетичному рівні.

Страхі і їх ієрархія в структурі очікувань населення – найважливіший показник якості людського життя. Ступені переживання тих чи інших страхів – стрімкого зростання цін, можливого безробіття, ризиків стати жертвою злочинців або бюрократичного свавілля – чинники, які надзвичайно впливають на якість життя кожної нації. Зважаючи на ту роль, яку відіграють страхи в регуляції людської поведінки, окремі індивідууми і суспільства виробляють механізми, що знижують напруження або полегшують переживання індивідуальних страхів і страхів у суспільній свідомості. Люди прагнуть психологічно пристосуватися до

обставин, які загрожують небезпеками і ускладненнями, “нормалізуючи” їх у свідомості особистості й суспільства.

Соціальні страхи як елемент масової свідомості є впливовим регулятором життєдіяльності суспільства, оскільки їхній зміст відбиває стійкі і життєво значущі для людей відносини. Іншими словами, це своєрідна проекція опікування людей своїм ймовірним майбутнім на сферу почуттів. Якщо сподівання людей є позитивним прогнозом стосовно їх очікуваного майбутнього, то соціальні страхи – це почуттєва форма негативних очікувань людей, вірогідний прогноз розвитку подій щодо найближчого майбутнього, тільки зі знаком “мінус”. Різноманітні страхи завжди є невід’ємною складовою соціального життя людей, оскільки відбивають суб’єктивні оцінки імовірності настання тих чи інших подій, що можуть викликати втрату відповідних життєвих цінностей, порушення балансу суспільної стабільності і спровокувати зрештою серйозні суспільні потрясіння. Вивчення соціальних страхів, притаманних різним суспільним прошаркам і групам, дає можливість аналізувати реальні зрушення в соціумі стосовно колективної рефлексії, і відповідно, більш-менш точно прогнозувати реакції суспільства і його окремих груп на зміни й трансформації, що визначають громадське життя, соціальні реформи зокрема.

В Україні дослідження актуальних страхів як важливої складової соціального самопочуття населення на тлі тих змін, що відбуваються, здійснювалося протягом двох десятиліть у межах соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Це дає змогу одержувати змістовну емпіричну інформацію, яка дозволяє простежити динаміку сприйняття соціальних трансформацій у масовій свідомості й проаналізувати відповідні тенденції.

Як інтегральна оцінка, що уможливорює умовний розподіл респондентів на групу “оптимістів” і групу “песимістів”, був застосований такий показник, як сподівання (чи відсутність такого) на поліпшення життя в найближчому майбутньому, вважаючи почуття надії на краще або очікування погіршення життя в найближчій перспективі

Розділ другий

своєрідною квінтесенцією соціального самопочуття людей. Дані моніторингу упродовж 1999–2010 рр. схиляють до висновку про те, що загальна ситуація в Україні дедалі більше стимулюватиме позитивні очікування, і життя сприймається людьми з року в рік у світліших тонах. Дані моніторингу дали змогу зафіксувати істотні сплески соціального оптимізму в 2005 р. й у 2010 р., коли кількість соціальних оптимістів перевищувала кількість соціальних песимістів (табл. 1).

Наведені дані переконливо свідчать про скорочення кількості тих, кому притаманна цілковита втрата соціального оптимізму в Україні 2,5 раза, натомість кількість соціальних оптимістів за цей же час зросла майже втричі.

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя
більш або менш владнається чи ніякого
покрацання не відбудеться ?” (%)

Варіанти відповіді	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Жодного поліпшення не буде	70,3	61,8	56,2	60,4	43,8	47,4	42,7	18,3	35,2	44,0	26,1
Важко сказати	18,7	26,4	24,3	24,2	43,1	40,1	38,8	41,5	43,2	36,3	43,2
Більш-менш налагодиться	11,1	11,2	19,3	15,1	13,0	12,4	18,4	40,2	21,6	19,6	30,6
Середній бал	1,4	1,5	1,6	1,5	1,7	1,6	1,8	2,2	1,9	1,8	2,0

Але на тлі цієї позитивної тенденції не можна не відзначити і того факту, що одночасно зростала й частка тих, хто не зміг чітко визначитися з відповіддю, й таких респондентів, починаючи з 2002 р., практично завжди було більше 40%.

Життєвий досвід людей і шкала їхніх основних життєвих цінностей прямо відбивається в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може становити реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Суб’єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що

визначають соціальне самопочуття населення України, слугують досить надійним барометром, який дає змогу судити про морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. Остання характеризується дисбалансом ціннісно-нормативних орієнтацій, посиленням приземлено-прагматичних тенденцій у свідомості й поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних і консервативних елементів у сприйнятті як сучасного життя, так і майбутнього країни. Оцінюючи зміни, які сталися за двадцять років існування України як незалежної держави, голоси тих, хто вважає, що пов'язані з цим жертви й труднощі були цілком виправданими, становили лише 13,1%; ще 27,7% респондентів відповіли, що зміни були необхідними, але не за таку високу ціну; 24,7% опитаних не побачили необхідності такого суттєвого зламу колишнього ладу життя; 16,9% респондентів із задоволенням повернулись би в "радянські часи". Таким чином, кількість супротивників змін трохи перевищила кількість прихильників (41,6% проти 40,8%). Ще 11,8% опитаних не змогли зорієнтуватися в тому, що сталося за ці роки в Україні.

Аналіз відповідей респондентів на запитання "Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?", при тому, що були задіяні далеко не всі чинники, що викликають тривогу і страх у масовій свідомості населення України, дав змогу констатувати збереження загальної конфігурації й ієрархії актуальних побоювань населення України на тлі не дуже відчутної переваги оптимістичних настроїв у суспільстві, що зумовлює поширеність соціальних страхів і підтримує відносну стійкість їхньої структури. Як можна побачити, протягом останніх років ієрархія соціальних страхів залишається практично незмінною, хоча інтенсивність їх переживання щорічно знижується й іноді дуже відчутно (табл. 2).

Що ж найчастіше лякає громадян України? За даними опитування 2011 р., три чверті населення найбільше бояться зростання цін, дві третини – безробіття, більше половини – невиплати зарплат і пенсій. Протягом останніх шести років менше половини опитаних відзначали страх зростан-

Розділ другий

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (%)*

Джерела страхів	1992	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2009	2010	2011
Зростання злочинності	68,0	66,3	71,0	69,8	61,5	59,9	54,9	46,5	43,2	43,1	62,2	43,2	42,0
Безробіття	60,3	84,4	86,4	84,9	73,0	75,6	67,9	68,6	64,9	54,4	88,3	80,1	71,9
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	20,9	17,9	13,1	16,4	15,7	10,5	8,6	6,6	6,7	7,2	6,9	6,5
Міжнародних конфліктів	48,9	31,7	27,7	23,8	17,9	17,3	12,8	16,7	19,2	18,5	18,9	12,7	12,1
Міжрелігійних конфліктів	-	-	-	-	8,0	10,3	6,4	6,6	8,4	7,2	7,0	6,1	7,6
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	-	-	-	-	11,0	10,7	7,4	7,4	7,8	10,1	7,6	9,2	8,9
Зупинки підприємств	13,2	20,1	16,5	14,8	39,1	45,1	35,3	34,7	34,2	29,9	59,4	44,2	33,8
Повернення до старих порядків часів застою	13,2	9,1	11,3	8,9	7,3	7,3	5,2	9,9	7,9	7,4	8,2	9,9	11,5
Голоду	50,3	71,3	71,8	64,9	51,2	52,8	45,5	33,8	33,8	31,8	43,9	34,7	33,6
Масових вуличних безпорядків	21,2	26,9	21,4	22,9	18,6	20,9	16,1	16,2	13,4	16,3	23,3	15,9	19,4
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	-	-	-	64,7	68,8	56,5	56,2	55,8	51,6	74,4	73,8	56,8
Зростання цін	66,4	77,0	77,2	75,0	71,3	75,1	75,2	77,8	80,8	86,0	83,2	84,2	74,7
Встановлення диктатури у країні	11,6	12,8	11,8	12,3	12,0	13,7	10,2	10,7	9,3	10,0	9,0	9,9	13,8
Розпаду України як держави	17,2	15,5	11,9	11,6	14,7	14,2	10,8	18,9	22,9	21,9	22,3	16,7	16,1
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46,5	43,6	40,3	35,7	30,4	31,9	24,9	21,0	22,3	18,1	16,6	16,1	15,9
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	-	-	-	-	40,6	48,1	43,0	32,9	38,3	39,2	39,4	37,3	26,6
Холоду в квартирі	17,2	41,7	45,4	50,0	33,4	40,7	30,7	26,8	29,9	21,2	31,0	17,5	19,3
Іншого (чого ще?)	2,1	6,3	6,7	5,3	2,8	3,6	3,4	2,4	2,1	2,8	1,7	1,6	1,8
По-справжньому нічого не бояться	2,0	0,9	0,8	1,6	5,0	1,9	2,6	3,1	2,6	2,2	1,5	1,3	2,3

* Респонденти відзначали усі відповіді, що підходять.

ня злочинності (за винятком 2009 р., коли в умовах жорсткої економічної кризи відбувся різкий сплеск практично усіх побоювань майже до рівня часів пострадянського лихоліття). Тільки третина населення продовжує боятися можливого голоду (а 1999 р. таких було понад 70%). Трохи більше опитаних відмітили страх зупинки підприємств; чверть – зараження небезпечними для життя інфекціями, трохи менше п'ятої частини – масових вуличних заворушень та холоду у квартирі. Відійшов у минуле страх наслідків катастрофи на ЧАЕС.

Аналіз динаміки соціальних страхів свідчить про переважання в ієрархії страхів населення України таких факторів, як стрімке зростання цін, можлива втрата роботи, не виплата зарплат і пенсій, погіршення здоров'я. Ці страхи практично рівномірно поширені у всіх регіонах України. При цьому такі соціальні страхи, як втрата національної єдності, активізація міжнародних конфліктів, зовнішня загроза нападу ворога продовжують бути присутніми в структурі страхів як актуальні загрози, але в загальній картині вони відсунуті на останні місця, їх відзначили менше п'ятої частини опитаних.

У структурі актуальних страхів населення України потрібно відзначити не дуже помітне, але реальне підвищення частки таких соціальних загроз, як можливість встановлення диктатури в країні (13,8% у 2011 р. проти 9,9% у 2010 р.), повернення до старих порядків часів застою (11,5% у 2011 р. проти 9,9% у 2010 р.). Одночасно фіксується досить переконливе переважання кількості респондентів, які погодилися з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії (48,2% проти 32,6% учасників опитування 2011 р., які категорично не підтримали це твердження).

Давно помічено, що встановленню диктатури майже завжди передують поширення настроїв катастрофізму в кризові періоди розвитку суспільства. Перебільшення реальних масштабів тих чи інших, найчастіше економічних, труднощів і лих, спекуляції на почутті соціальної спра-

ведливості, роздування міжнаціональних чи міжконфесійних конфліктів і т.п. готує в суспільній свідомості ґрунт для виправдання обмеження свобод і демократії, застосування надзвичайних заходів і необхідності приходу до влади “сильної руки”. У Російській імперії більшовики у 1917 р. вміло використовували масовий страх перед катастрофою як головний елемент своєї ідеології. Перемога Гітлера у 1933 р. виявилася можливою не стільки через реально погане економічне становище Німеччини, а й значною мірою саме тому, що нацисти зуміли розпалити почуття катастрофізму і національної істерії в країні.

Результати цього ж дослідження засвідчили, що норми закону, а також норми і цінності релігії враховує, приймаючи рішення у життєво важливих ситуаціях, лише кожен п’ятий серед загальної кількості опитаних. Приймаючи відповідні рішення, люди орієнтуються насамперед на погляди та поради свого найближчого оточення, переважно родичів (78,3%), а також власні почуття та інтуїцію (51,1%). Розв’язуючи найважливіші життєві проблеми, спираються на погляди авторитетних вчених, експертів лише 8,5% опитаних, думка духовних лідерів, наставників, погляди відомих журналістів і коментаторів становлять інтерес тільки для кожного двадцятого респондента. Це й не дивно, оскільки в масовій свідомості сучасних українців серед найважливіших якостей, що забезпечують життєвий успіх, дуже високо цінуються (після хорошого здоров’я – 41,2% та інтелекту – 39,2%) такі якості, як наявність впливових родичів і друзів (37,2% і 27,8% відповідно), уміння іноді йти в обхід закону (33,8%), походження із сім’ї з високим соціальним становищем (29,3%). У структурі якостей, що забезпечують життєвий успіх у розвинених країнах Заходу, наші співвітчизники перші місця відводять високому інтелекту, здібностям і якісній освіті (62,9% і 53,2% відповідно), а третє за значущістю місце займають такі якості, як чесність і принциповість (33,4%).

У розвинених країнах Заходу люди дедалі частіше відчувають страхи, пов’язані з глобальними загрозами. Ця тенденція багато в чому визначає життя сучасної

людини. Опитування, проведене британськими дослідниками, засвідчило, що нестабільна обстановка в сучасному світі змушує кожного сьомого жителя Великої Британії відмовитися від того, щоб заводити дітей, і кожного четвертого – відкласти цей процес на якийсь час. І якщо раніше людство охоплювали переважно соціально-побутові страхи (страх втратити близьких людей або страх бідності), то нині дедалі більше людей починають тремтіти перед такими глобальними небезпеками, як, наприклад, тероризм.

За даними британських соціологів, 70% опитаних зізнаються, що найбільше їх турбує загроза терористичних актів, 58% відчують страх перед проблемами, пов'язаними з імміграцією, 38% бояться наслідків глобального потепління і 23% – стихійних лих.

Тенденція до зміни характеру страхів помітна і на пострадянському просторі. Згідно з дослідженнями російських соціологів кількість людей, які називають серед своїх страхів глобальні загрози, поступово зростає, але в цілому росіяни все-таки рідше відчують ті страхи, які характерні для західних суспільств. Директор аналітичного центру Ю.Левади Лев Гудков у одному зі своїх інтерв'ю західним кореспондентам зазначив, що у російській громадській думці страх – це сталий вираз того, що люди бояться втратити. У Росії сильні передусім ті соціальні страхи, які пов'язані з недовірою до інститутів влади, а також з почуттям соціальної та економічної незахищеності. В Україні ситуація з переживанням соціальних страхів дуже подібна.

Соціально-економічні страхи останнім часом відсунули на другий план у масовій свідомості наслідки Чорнобиля, що багато років становило стійкий фактор страху для населення нашої країни. Доводиться констатувати, що, на жаль, через 25 років після катастрофи на Чорнобильській АЕС екологічна проблематика не є актуальною для більшості українців.

Підбиваючи підсумки двох останніх десятиліть, зазначимо, що для більшості населення Україна основне значення мають економічні та соціальні проблеми, а тому, за

дослідженнями українських соціологів, найбільші соціальні страхи у наших співвітчизників викликають саме економічні негаразди – стрімке зростання цін, безробіття, не виплата зарплат і пенсій. При цьому жінок більше турбує стрімке зростання цін, не виплата зарплат, чоловіків – неможливість знайти роботу або її втрата. Соціальні страхи болісніше переживає старше покоління, люди пенсійного віку. В цілому за мірою уразливості жінки та пенсіонери становлять найбільш чутливі до соціальних страхів соціальні групи.

Такі важливі складові соціального самопочуття (й водночас чинники соціального оптимізму/песимізму), як емоційні переживання майбутнього своєї країни, що детермінує й власне майбутнє людини, набули істотних змін за останній рік. Динаміка суспільних настроїв за цей період характеризується помітним збільшенням частки людей, які демонструють негативні настрої, і відповідно, зниження частки тих, хто відчуває позитивні почуття, коли розмірковує про майбутнє нашого суспільства.

Дані опитувань суспільної думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні роки дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України (табл. 3) та переживання власного майбутнього (табл. 4).

Наразі відчутно зменшилась частка людей у нашому суспільстві, сприйняття якими майбутнього пофарбоване у світлі тони, такі як оптимізм, інтерес, упевненість, радість. Й навпаки, суттєво побільшало тих, хто, розмірковуючи про майбутнє України, відчуває тривогу, розгубленість, страх, безвихідь, песимізм. Аналогічна картина вираховується й у розподілі почуттів пересічних українців щодо власного майбутнього. Позитивний баланс соціального самопочуття усі ці роки підтримувався саме надією. Почуття надії, яке з 1999 р. залишалось позитивним полюсом переживань людей стосовно майбутнього України, щодо якого оцінки респондентів всі досліджувані роки долали 50-відсотковий бар'єр, у поточному 2011 р. катастрофічно знизилось й охоплює тільки третину опитаних.

Таблиця 3

Переживання власного майбутнього (%)*

<i>Почуття щодо майбутнього України</i>	<i>1999</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>
Надія	56,5	51,4	55,8	58,8	61,2	50,7	56,4	35,5
Тривога	48,3	46,0	33,2	46,9	24,4	34,4	29,1	42,8
Страх	20,7	23,5	15,1	22,8	8,1	11,0	16,4	25,6
Інтерес	18,3	14,9	18,8	17,0	21,5	17,0	19,7	13,3
Оптимізм	16,9	14,3	23,0	–	33,8	25,5	25,1	21,6
Розгубленість	13,7	14,3	9,4	19,8	10,5	16,0	17,1	22,6
Безвихідь	9,7	13,3	8,6	14,6	6,1	11,2	13,3	20,3
Песимізм	7,7	11,0	6,5	–	2,8	7,2	7,8	14,4
Впевненість	5,9	5,5	7,0	9,9	19,5	9,8	11,2	7,7
Байдужість	3,2	3,4	3,5	2,9	2,7	2,8	2,4	5,9
Радість	2,3	2,8	1,5	5,6	11,7	4,8	3,1	2,6
Задоволення	2,1	1,7	1,6	3,6	9,2	3,4	3,3	3,0
Інше	1,1	0,8	1,8	0,6	0,5	0,5	1,1	0,8
Важко відповісти	–	4,6	3,5	–	7,1	7,1	7,2	3,7

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

Відповіді на запитання щодо найважчих часів для більшості населення України дають підстави для висновку про погіршення на час опитування стану соціального самопочуття в Україні. 46,8% респондентів висловили вкрай песимістичну думку, що ці часи для нашої країни ще попереду. Оптимісти, які в цьому питанні становлять абсолютну меншість, 11,5% – відповіли, що ці часи вже позаду; чверть опитаних вважають, що найважчі часи тривають саме тепер.

Але загроза соціальних вибухів в Україні невелика. Основна маса населення України досить консервативна, депресивна і бідна й, як і раніше, сподівається на державу. Український середній клас, незважаючи на побоювання втратити все, в цілому лояльний до влади. А хронічно незадоволені групи слабо орієнтовані на солідарні і активні дії.

Відсутність соціальних вибухів в Україні можна пояснити ще й особливими соціальними страхами, властиви-

Розділ другий

Таблиця 4

Переживання власного майбутнього (%)*

Почуття щодо власного майбутнього	1999	2001	2002	2003	2005	2006	2010	2011
Надія	56,5	51,4	55,8	58,8	61,2	50,7	58,8	43,8
Тривога	48,3	46,0	33,2	46,9	24,4	34,4	26,4	36,1
Страх	20,7	23,5	15,1	22,8	8,1	11,0	12,9	21,5
Інтерес	18,3	14,9	18,8	17,0	21,5	17,0	20,2	16,2
Оптимізм	16,9	14,3	23,0	–	33,8	25,5	28,3	27,5
Розгубленість	13,7	14,3	9,4	19,8	10,5	16,0	12,1	18,7
Безвихідь	9,7	13,3	8,6	14,6	6,1	11,2	6,2	13,4
Песимізм	7,7	11,0	6,5	–	2,8	7,2	4,0	10,8
Впевненість	5,9	5,5	7,0	9,9	19,5	9,8	14,7	10,4
Байдужість	3,2	3,4	3,5	2,9	2,7	2,8	2,0	5,6
Радість	2,3	2,8	1,5	5,6	11,7	4,8	5,1	4,5
Задовolenня	2,1	1,7	1,6	3,6	9,2	3,4	5,4	2,5
Інше	1,1	0,8	1,8	0,6	0,5	0,5	1,2	1,3
Важко відповісти	–	4,6	3,5	–	7,1	7,1	8,7	3,5

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

ми нашим громадянам. Солідарність заснована на довірі до людей. А у нас радіус довіри вкрай вузький. Близько 80% населення вважають, що оточуючим не можна довіряти і треба бути дуже обережними у спілкуванні. Тому вірять і дбають лише про найближчих. Крім того, життя людей визначається страхом втратити те, що у них є сьогодні, а не прагненням досягти чогось більш значущого.

Усе це типово для суспільств із нестабільною перехідною економікою, що вирішують головним чином завдання виживання. Демократичні функції держави – забезпечення більшої участі громадян у керуванні, захист свобод кожної людини і т.п. – менш актуальні для респондентів, заклопотаних елементарним економічним виживанням. Тому в інтегрованому вигляді індивідуальні очікування залишаються переважно песимістичними.

Розділ третій

**Економічні проблеми
українського суспільства:
соціологічний ракурс**

*Т.Петрушина,
доктор соціологічних наук*

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ: ВІД ПЛАНОВОЇ ЕКОНОМІКИ ДО РИНКОВОЇ

Інститути як правила побудови соціальних відносин і взаємозв'язків регулюють усі аспекти соціального, у тому числі економічного, життя людей. І саме зміни інституційного устрою суспільства визначають вектор його розвитку. Всі основні інституційні перетворення, проведені на українській землі (незалежно від того, у складі яких держав вона перебувала), починаючи з петровських реформ, ліберальних реформ Олександра II, земельної реформи П.Столипіна, реформ післяжовтневого періоду історії України, здійснювалися, як правило, “згори”, без активної творчодіяльної участі в них широких кіл населення. Люди просто ставилися перед фактом нововведень, встановлення нових соціальних порядків і тому опинялися перед необхідністю або адаптуватися до нових умов, або шукати інші способи для виживання. Мало що змінилося й за часів державної самостійності України.

Свій рух до капіталістичної економіки Україна розпочала, не маючи ні сильної держави, ні громадянського суспільства, ні первісних капіталів і ринків. Як писав другий Президент України Л. Кучма, “ми входили в ринок стрімголов”, не те, що без довгої, а взагалі без будь-якої підготовки, не маючи цілісної стратегії і тактики трансформації, копіюючи “чужі” закони і спираючись на неперевірені міфи [1, с. 172]. Один з них стверджував неминучість капіталізації України як природного шляху її повернення у лоно світової цивілізації, хоча це твердження суперечить самій логіці розвитку, законам діалектики і наявним альтернативам синтезу капіталістичної і соціалістичної систем – побудови капіталізованого соціалізму чи соціалізованого капіталізму. “Радянська економіка в разі

застосування до неї адекватних прийомів і рецептів, – як зазначав академік НАН України Ю.Пахомов, – досить легко піддавалася успішному (на відміну від нинішніх часів) ринковому реформуванню, подібному в чомусь до китайського варіанта” [2, с. 395].

На жаль, у процесі трансформації українського суспільства були відсутні всі основні принципи соціально результативного реформування. Замість ретельного аналізу ситуації, що склалася в Україні після розпаду Союзу, і розробки власної національної, не за назвою, а по суті, програми реформ, українські “реформатори” стали бездумно впроваджувати запозичені у МВФ “універсальні” монетаристські рецепти. При цьому вони нехтували не тільки необхідністю конкретно-історичного підходу до аналізу ситуації, а й здоровим глуздом вивчення наслідків дії цієї моделі в інших країнах світу.

Сьогодні практично ні в кого з вітчизняних і зарубіжних аналітиків немає сумнівів у провальному характері безграмотно проведених економічних реформ, непродуктивності та соціальної деструктивності приватизації як їх центральної ланки. Самі реформатори стали називати створене в результаті суспільство “диким” і “олігархічним” капіталізмом, з високим ступенем криміналізації. Аналогічні оцінки дають і зарубіжні фахівці: “дикий протокапіталізм” (М.Кастельс), “грабіжницький капіталізм” (Дж.Сорос). Умови приватизації з самого початку заклали основу для різкої диференціації “ефективних власників”: необ’єктивно низька ціна ваучерів, з одного боку, не давала змоги основній масі населення їх використовувати для створення власного бізнесу або реальної участі в акціонерному капіталі великого підприємства (і таким чином реалізувати свою частку колишньої загальнонародної власності), а з другого – сприяла їх швидкому відчуженню на користь підприємливих суб’єктів і майбутніх олігархів. Населення просто ставилося перед фактом приватизації найбільших, стратегічно важливих для країни об’єктів без будь-якої можливості впливу на ці процеси.

Приватизаційне беззаконня призвело до того, що 80% реального економічного потенціалу України виявилось в руках 20 “сімей-кланів”, а для переважної більшості населення залишилися решта 20% [3]. За іншими оцінками, власність в Україні поділена приблизно в такому співвідношенні: 20% власності належить державі, 20% – дев’яноста відсоткам населення України, а 60% – приватним великим власникам, які становлять не більше 200–300 сімей [4, с. 512]. Слід зазначити, що власність “нових” українців принципово відрізняється за своїм характером від власності основної маси населення. Перші володіють передусім засобами виробництва, а другим належать виключно об’єкти сфери споживання – квартири, автомобілі, дачі, земельні ділянки, які також якісно незрівняні з аналогічними об’єктами власності “нуворишів” і вимагають часто більше витрат, ніж дають доходу.

Проведені за роки ринкових трансформацій реформи не сприяли економічному зростанню і підвищенню якості й рівня життя людей*. Не випадково сьогодні багато вчених соціальну реальність, що склалася в результаті трансформування, оцінюють як інволюцію, а не еволюцію.

Протягом 90-х років в Україні відбулася, як слушно зазначає О.Кущенко, нова неонеоменклатурна революція, “у результаті якої політичний і соціальний капітали колишньої номенклатури були конвертовані в економічний капітал, а останній зміг зміцнитися за рахунок проникнен-

* Академік НАН України А.Чухно підсумовував: “...Під гаслом ринкових реформ відбулося масове пограбування народу. І більше того – внаслідок цих реформ була створена система виробничих відносин і механізм функціонування економіки, які не забезпечують її піднесення, вихід України в число передових, розвинених країн, а навпаки, перетворюють її з відносно індустріально розвинутої країни на відсталу, та ще і з економікою сировинної спрямованості. Замість підвищення ефективності економіки відбулося її різке падіння, замість економічного зростання – нечуваний спад виробництва, замість науково-технічного розвитку – руйнування високотехнологічного виробництва, швидкий знос і моральне старіння основних фондів, велика втрата першокласних фахівців і вчених, а в результаті з’явилися “лежачі” підприємства і необроблювані поля“ [5, с. 65].

ня в політику” [6, с. 21]. Сформувався новий політико-економічний клас (союзи великих промисловців, банкірів, підприємців і постноменклатурної управлінської еліти), який почав встановлювати свої “правила гри, що дають змогу контролювати найважливіші позиції в політичному полі й використовувати державу та механізми корупції для захоплення колишньої державної власності” [6, с. 22]. Корупція, яка пронизала в Україні всі гілки влади, стала інституційною характеристикою економічного середовища. Виступаючи засобом здійснення ринкових реформ, вона, насправді, пригнічує їх, перешкоджаючи розвитку і демократії, і ринкової конкуренції.

У країні розгорнулася справжня битва за ресурси, у тому числі за землю. При цьому широкі маси простих людей виявилися абсолютно відчуженими від влади і реформ, які вона проводить. Для населення країни “ресурси економічної власності і політичної влади залишалися практично недоступними, а наявні ресурси знання і кваліфікації, ресурси соціальних мереж – недостатніми” [6, с. 24]. Настрої людей почали змінюватися: від ринкової ейфорії і райдужного оптимізму – до масового розчарування і накопичення глибокої незадоволеності існуючою системою. За даними фонду “Демократичні ініціативи”, майже дві третини українських громадян (64%) у 2004 р. вважали, що все, що відбувається в Україні, йде у неправильному напрямі.

Спробуємо поглянути на зміни, що відбувалися в нашій країні, очима самих людей. Порівняємо дані опитувань, проведених Інститутом соціології НАНУ у 1994 (N=1200) і 2011 (N=1200) роках щодо ставлення людей до змін, які відбулися у житті за роки незалежності України (табл. 1). Кількість громадян, які підтримують необхідність змін, але не такою ціною, зменшилася у 1,7 раза. Водночас трохи збільшилася частка тих, кому важко зорієнтуватися і визначитися у тому, що сталося, і тих, кого в цілому попередній порядок життя влаштовував. Тобто підстав стверджувати про масову чи переважну підтримку насе-

Таблиця 1

Динаміка сприйняття громадянами змін, що відбулися у житті за роки незалежності України (%)

Ставлення людей	1994	2011
Вітаю зміни, які відбулися, вважаю їх цілком прогресивними, незважаючи на труднощі й недоліки	7,8	10,2
Вважаю, що зміни були необхідні, але не такою ціною	43,3	26,3
Не було необхідності ні в яких докорінних змінах, потрібно було покращувати існуючий на той час порядок життя, а не руйнувати його	19,0	23,4
Мене моє життя цілком влаштувало, я б із задоволенням повернув все те, що було у доперестроєвний період	16,8	19,3
Мені важко зорієнтуватися у тому, що відбулося	10,0	14,1
Важко сказати	3,1	6,8

ленням змін, що відбулися з часу проголошення незалежності України, немає. Лише кожний десятий житель України сприймає ці зміни як цілком прогресивні.

Як же люди оцінюють вплив ринкових перетворень на різні аспекти соціально-економічного життя? Як свідчать дані *таблиці 2*, негативи, на жаль, абсолютно переважають над існуючим позитивами. Серед позитивів люди відмітили насамперед різноманіття товарів широкого споживання, а також можливості прояву підприємницької ініціативи та можливості для відпочинку і туризму, що за всієї важливості не становить критичного набору найважливіших показників розвитку суспільства. Більше половини населення вказали на негативний вплив ринкових реформ на рівень життя і можливості працевлаштування. Значна кількість наших громадян вважає, що ці перетворення негативно відбилися на ефективності економіки, соціальному забезпеченні, рівності життєвих можливостей людей і низці інших суттєвих аспектів соціально-економічного життя суспільства.

Наскільки ж люди адаптувалися до нових умов життя? Якщо у 2000 р. кожний другий житель України зазна-

Таблиця 2
Вплив ринкових перетворень на соціально-економічне життя
українського суспільства за 20 років (%)

<i>Конкретні аспекти (характеристики) соціально-економічного життя</i>	<i>Позитивний вплив</i>	<i>Негативний вплив</i>
Ефективність економіки	5,9	36,7
Можливості працевлаштування	10,8	56,3
Рівень життя населення	8,4	58,8
Соціальне забезпечення	8,1	39,6
Можливості прояву приватної підприємницької ініціативи	34,6	9,0
Інноваційний розвиток економіки	11,3	11,3
Різноманітність товарів широкого споживання	45,3	5,8
Якість товарів широкого споживання	13,3	29,8
Можливості для відпочинку та туризму, у т.ч. міжнародного	29,5	9,5
Соціальна справедливість	3,0	12,3
Соціальна згуртованість	4,0	20,1
Рівність життєвих можливостей	4,8	38,5
Законослухняність	2,8	23,8
Важко сказати	24,3	15,3

чав, що терпіти важке становище вже неможливо, то у 2005-му так вважав тільки кожний п'ятий. Зросли частки тих, хто стверджував, що "все не так погано і жити можна", і тих, кому "жити важко, але можна терпіти". Деяке погіршення цієї позитивної динаміки у 2006 р. порівняно з 2005 р. значною мірою зумовлене розчаруванням результатами "помаранчевої революції". Показники 2010 р. кращі, ніж у 1998 р., але гірші за 2005 р. (табл. 3).

Про поступову адаптацію до нових умов свідчать зрушення не тільки в емоційно-оцінних, а й у раціонально-оцінних судженнях людей. Якщо у 1998 р. лише 4% населення сприймали ринкові відносини цілком природним способом життєдіяльності й активно включилися в нове життя, то, за даними омнібусу 2007 р., їх кількість зросла в чотири рази і становила 16% населення, у 2009 р. – 18%.

Таблиця 3

Оцінка громадянами ситуації, що склалася в Україні внаслідок інституційних змін (%)

Емоційно-оцінні судження людей	1998	2000	2005	2006	2008	2010
Все не так погано і можна жити	4,1	4,4	17,9	13,4	11,7	9,5
Жити важко, але можна терпіти	30,6	38,9	51,4	48,5	53,5	53,4
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59,9	50,4	21,1	29,1	27,3	29,8
Важко сказати	5,4	6,1	9,6	8,9	7,4	7,3

Деяко зменшилася і чисельність тих, хто ще не до кінця адаптувався до нового життя і перебуває у постійному пошуку себе (з 39% у 1998 р. до 32,5% у 2007 і 33,6% у 2009 рр.). Частка громадян, які не бажають пристосовуватися до сьогоденної ситуації і живуть в очікуванні змін на краще, теж поступово зменшується (41% – у 1998 р., 37,6% – у 2007 р., 33,4% – у 2009 р.).

Важливу інформацію щодо сприйняття людьми ринкової економіки дає аналіз ставлення населення до її головних інститутів: приватної власності, підприємництва тощо (табл. 4). Загалом у суспільстві зберігається схвальне ставлення населення до розвитку приватного підприємництва, хоча тенденція до зростання ступеня схвальності, починаючи з 2006 р., призупинилася. Незважаючи на деяко хвилеподібний характер змін, який взагалі притаманний соціальним процесам, очевидна тенденція скорочення позитивного ставлення населення до приватизації малих підприємств, причому в усіх вікових групах. Певні зміни відбуваються у ставленні громадян до приватизації великих підприємств. Негатив, як і раніше, тут домінує. Проте тенденція неухильного посилення негативізму до приватизації великих підприємств, що зберігалася аж до 2006 р., почала змінюватися на протилежну. Негативізм, як і раніше, переважає, але ступінь його прояву деяко пом'якшав. На сьогодні негативно до неї ставиться 62,1% населення, позитивно – 13,1%.

Таблиця 4

Індекси ставлення населення до розвитку приватного підприємництва, передачі у приватну власність (приватизації) крупних, малих підприємств і землі залежно від віку респондентів, 1994–2010 рр.*

<i>Індекси ставлення населення до...</i>	<i>1994</i>	<i>1998</i>	<i>2002</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
<i>Розвитку бізнесу</i>						
Загалом за вибіркою	112,7	118,4	125,4	135,9	134,3	134,5
Молодь до 30 років	152,3	154,7	160,5	156,4	151,3	150,9
30–54 роки	115,0	126,1	133,5	143,6	143,7	143,4
55 років і старше	77,2	79,7	85,4	107,8	108,8	105,8
<i>Приватизації великих підприємств</i>						
Загалом за вибіркою	86,4	63,5	63,2	43,1	49,8	62,7
Молодь до 30 років	111,3	89,1	90,3	56,5	67,5	62,9
30–54 роки	85,0	64,1	63,5	43,8	49,0	52,2
55 років і старше	69,3	44,4	42,4	32,1	37,4	42,7
<i>Приватизації малих підприємств</i>						
Загалом за вибіркою	136,6	132,8	129,1	114,9	118,9	112,0
Молодь до 30 років	160,3	154,8	156,1	131,4	132,6	121,7
30–54 роки	141,8	144,4	135,6	122,5	124,0	118,8
55 років і старше	109,0	98,5	98,1	90,6	101,3	91,7
<i>Передачі у приватну власність землі</i>						
Загалом за вибіркою	125,8	103,3	121,0	70,9	72,6	72,1
Молодь до 30 років	154,3	133,9	143,1	93,5	96,3	92,1
30–54 роки	124,2	107,8	124,2	70,8	73,2	74,7
55 років і старше	106,0	74,1	99,0	54,0	54,0	54,7

*Значення індексів обчислюється як різниця між частками позитивних і негативних відповідей, до якої додають 100, щоб уникнути появи негативних величин. Значення індексу може змінюватися в межах від 0 до 200: воно дорівнює 200, якщо всі респонденти дають позитивні відповіді; індекс дорівнює 100, якщо кількість позитивних і негативних оцінок однакова; якщо серед респондентів переважають позитивні оцінки, значення індексу перевищує 100, а якщо негативні – воно буде менше 100.

Після чергового сплеску позитивних очікувань від приватизації землі у 2002 р. і стрімкого зниження позитивного ставлення людей до цього процесу у 2004 р., починаючи з 2006 р., у ставленні населення до передачі землі у приватну власність переважає негативізм. У 2010 р. негативно до приватизації землі ставилися 52,2% населення, позитивно – 24,3%. Негативізм переважає і у ставленні населення до купівлі-продажу землі: проти такого рішення висловилися 57,3% опитаних, за – 25,8%.

Майже незмінною за всі роки моніторингових спостережень залишається суспільна думка щодо участі держави в управлінні економікою. Частка громадян, які вважають, що потрібно повернутися до колишньої планової економіки, становить приблизно третину опитаних. Серед молоді осіб з такими установками менше, ніж серед представників середнього та старшого віку, а серед старшого покоління, навпаки, істотно більше. Незначна частина населення (5–7%), майже незалежно від віку, тяжіє до ринкової психології і вважає, що все має регулювати виключно ринок, а участь держави в економіці потрібно мінімізувати. Найбільша частка громадян (майже половина, а серед молоді навіть трохи більше половини опитаних) підтримують ідею поєднання державного управління і ринкових методів господарювання.

Аналіз даних опитувань виявив якісні зміни в поглядах людей на сам зміст інституційних трансформацій. По-перше, у межах одних і тих же вікових груп (молоді до 30 років і громадян середнього віку) за роки ринкових реформ багаторазово скоротилася частка людей, орієнтованих винятково на ринок, і помітно зросла частка тих, хто вважає за необхідне повернутися до планової економіки. По-друге, помітно більшого поширення набула сама ідея з'єднання державного управління та ринкових методів господарювання, особливо серед тих, хто свою ринкову соціалізацію розпочав у віці до 30 років. Такі зміни ціннісних орієнтацій стали наслідком проведення ринкових перетворень, що не відповідали ані інтересам людей, ані їх первинним сподіванням на “ринкове диво”.

“Дива” не сталося – ні в економіці, ні в рівні життя більшості населення. За оцінками журналу *Forbes* (липень 2011 р.), на підставі аналізу макроекономічних показників більшості країн світу за останні три роки і прогнозу розвитку до 2012 р. Україна увійшла до п’ятірки найгірших економік світу [7]. Самі громадяни економічну ситуацію в країні у 2010 р. оцінили в 2,5 бала (за 11-бальною шкалою, де 0 – дуже погана ситуація, 10 – дуже добра). За даними 2011 р. нормальним життям живе лише 15,3% населення, половина (49,0%) живе досить складно, третина (33,2%) – виживає. На жаль, інституційні перетворення, що тривають в Україні вже 20 років, так і не привели до створення ефективного ринкового середовища, економічного зростання і поліпшення добробуту більшості населення.

Література

1. *Кучма Л.* Украина – не Россия / Л.Кучма. – М. : Время, 2003 – 560 с.
2. *Пахомов Ю.* Модели экономических трансформаций: мирохозяйственный и цивилизационный опыт для Украины / Ю.Пахомов // Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. и др. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / под ред. Ю.Н.Пахомова. – К. : Наук. думка, 2002. – Гл.8. – С.390–442.
3. *Білорус О.* Прийде судний день на кримінальних олігархів / О.Білорус, М.Павловський // *Голос України.* – 2000. – № 18.
4. *Сіренко В.Ф.* Інтереси і влада / В.Сіренко. – К. : Оріяни, 2006 – 536 с.
5. *Чухно А.* Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе / А.Чухно // *Экономика Украины.* – 2007. – № 3. – С.60–67.
6. *Куценко О.* Украина в трансформационных процессах: Quo vadis? / О.Куценко // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2007. – № 1. – С.18–32.
7. *Daniel Fisher.* The World’s Worst Economies / D.Fisher // Internet: <http://blogs.forbes.com/danielfisher/2011/07/05/the-worlds-worst-economies/>

*В.Смакота,
кандидат соціологічних наук*

ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Численні емпіричні дослідження економічної сфери різних країн з розвинутою ринковою економікою дають підстави соціологам стверджувати, що кожна держава, народ прагне до створення адекватних його культурі форм ринкового господарювання. Останнім часом фахівці найбільших транснаціональних корпорацій при розробці бізнес-планів змушені брати до уваги, крім економічних, національні особливості господарської культури населення тієї країни, в якій планується розміщення виробництва, і до переліку важливих факторів належить не тільки якість освіти чи система заохочень, а й основні ментальні (національні, релігійні) особливості мешканців даного регіону. Під національною специфікою при цьому можуть розумітися не тільки індивідуальні характеристики працівників, а й стійкі для даної культури форми організаційної взаємодії.

Щодо нашої країни до цього часу взагалі відсутня національна модель менеджменту, що враховувала б етнокультурну специфіку вітчизняної робочої сили, її сильні та слабкі сторони; найчастіше спостерігається копіювання західних, головним чином американських, схем управління виробництвом. Подібна практика тільки на перший погляд здається цілком закономірною, адже капіталізм “виріс із самих глибин європейської душі” [1, с. 108], і тому у фундаментальних своїх засадах має норми поведінки насамперед європейського та американського суспільства (відомі веберівські чесноти “мирського аскетизму”: працелюбство, раціональність, розважливість, егоїзм, відповідальність). Західне суспільство майже чотири століття поспіль виховувало в людині прагнення з дитинства і до

глибокої старості інтенсивно працювати, примножуючи свій дохід: бідність у такому середовищі було віднесено до розряду пороків, якими визначалась моральна неповноцінність, а соціальна диференціація та розшарування стали невід'ємними атрибутами капіталістичного суспільства, і ці головні особливості європейської економічної культури дуже складно сприймаються поза європейським середовищем.

Проте перенесення європейського світосприйняття на український ґрунт породжує додаткові мутаційні зміни. Головною складовою капіталістичного устрою в нашому суспільстві стає не трудова аскеза, не прагнення до активної самореалізації, не відповідальність і ощадливість, а споживацтво, яке активно впроваджується в масову свідомість як думка про те, що задоволення матеріальних потреб і є головною метою життя сучасної людини. І якщо в перші роки пострадянських часів схильність до подібного типу поведінки була частково виправдана (адже більшість населення в минулому змушене було обмежувати свої матеріальні потреби, а надмірна турбота про добробут піддавалася культурній репресії, але водночас безкорислива і добровільна праця визнавалася як одна з найвищих цінностей), то в даний час стійкість такої тенденції викликає серйозні занепокоєння. Таке зміщення пріоритетів у бік споживання, задоволення фізичних потреб, перешкоджає розвитку господарського, творчого раціоналізму і сучасному розумінню критерію високої якості життя, який полягає не лише в економічному добробуті й збільшенні кількості споживчих товарів, а й насамперед у розвитку внутрішньої свободи особистості, її самореалізації.

Дійсно, потреби пересічного українського громадянина, його купівельна спроможність значною мірою зросли порівняно з радянським періодом (хоча відбулося це обернено пропорційно зростанню можливостей), проте при цьому більшість населення незмінно відносить себе до категорії малозабезпечених (з 1995 до 2001 рр. – це більше

половини опитаних у країні, а з 2002 до 2010 рр. бідними і жебраками визнали себе трохи менше половини респондентів; у 2011 р. на трьох рівнях матеріального становища “нижче середнього” бачать себе 62,7% опитаних). І тим не менше, ідея безперервної зміни предметів побуту, одягу, різноманітних товарів на більш сучасний, зручний, модний аналог поступово впроваджується в уявленнях про бажаний (і досяжний для кожного) рівень життя, породжуючи синдром “споживчого голоду”. Така психологія “престижного споживання”, будучи характерною особливістю скоріше американського способу життя, де прийнято оновлювати споживчі блага виключно в міру того, як товари виходять з моди, має основну умову для свого здійснення: для безперервного підвищення життєвого стандарту необхідна завзята і тривала праця, витрата дедалі більшої кількості енергії й часу, прагнення працювати вже не 40, а 70 або навіть 80 годин на тиждень – та сама “трудова аскеза”, про необхідність якої сьогодні згадувати не прийнято, але яка має на увазі в сучасній інтерпретації також і постійне професійне зростання. У економіці ХХІ ст. уже не існує такого визначення, як гарантовані робочі місця; немає постійно затребуваних професій або досвіду, які не потребують оновлення, “ніхто не може вважати себе застрахованим від чергового витка “скорочень”, “модернізації” або “раціоналізації”, від безладних коливань ринкового попиту” [2], тому працювати потрібно, не покладаючи зусиль. Тим часом, у 2011 р. 45,2% опитаних українців вірять у те, що успіх у житті переважно залежить від щасливого випадку (проти 29,8% їх опонентів); а з тим, що наш час – це час трудівників і професіоналів, згодні лише відповідно 13,6% і 7% опитаних.

Споживчий голод, не будучи підкріплений такими важливими додатковими умовами, як бажання працювати, вбудовується в схему поведінки людини, і, підігрівачись рекламним ефектом (розрахованим, як правило, на середньостатистичного українського споживача), породжує цілком очікувані запити на численні, далеко не завжди

доступні товари. Переконали у необхідності останніх споживач, середній дохід якого є одним із найнижчих у Європі, прагне до неодмінного здійснення таких покупок, часто використовуючи для цього кредитні кошти.

Демонструючи в деяких питаннях цілком лояльне ставлення до елементів ринкової економіки, у низці інших моментів українці змінюють його на протилежне, намагаючись поєднати непоєднуване. Можливість підприємницької ініціативи, наприклад, вважають важливою для себе близько половини опитаних як у 2009 р., так і у 2006 р., і стільки ж хотіли б відкрити свою власну справу (у 2010 р. – це 49,3% опитаних, а їхніх опонентів трохи менше – 47,6%, і така невелика перевага зберігається, починаючи з 2005 р.). Однак розвиток приватного підприємництва загалом схвалює не більше половини (точніше, від двох п'ятих до половини) опитаних у період з 1992 до 2010 рр., при цьому поступово зростає негативне ставлення до роботи у приватного підприємця (від третини в період з 1992 до 2002 рр. до двох п'ятих у наступні роки, включаючи 2011-й).

На цьому тлі підвищується оцінка ролі підприємців і бізнесменів як соціальної групи в житті українського суспільства (з чверті до стабільної третини опитаних за останні п'ять років), причому подібні ж показники мають тільки лідери політичних партій та злочинного світу. Зберігається у мешканців України і доволі скептичне ставлення до великих власників (олігархів): 39,5% опитаних у цьому році зазначали, що економічна діяльність великого українського бізнесу в цілому негативно впливає на життя більшості населення. Радше, певна провина за таке ставлення до власної діяльності такої доволі великої частини населення лежить і на самих підприємцях. За оцінками експертів, зробленими в дослідженні 2004 р., ані шанобливе ставлення до людей, ані старанність, ані пунктуальність, ані вірність слову, ані великодушність, ані готовність надати допомогу не властиві “значною мірою” сучасним українським підприємцям; “середньою мірою”

наявність рис із перших трьох пунктів відзначили трохи більше половини експертів [3, с. 197]. Однак згідно з тією ж оцінкою звичайний українець також не вирізняється високою економічною культурою, і прагматизм є основою його трудової мотивації. При цьому 63,3% експертів вважають, що в сучасній Україні існують дві окремі економічні культури – культура багатіїв і культура бідних [3].

Крім зростаючого негативного ставлення до класу підприємців, що є основним суб'єктом ринкової економіки, посилюється в українському суспільстві й негативне ставлення до приватизації великих і малих підприємств: у 2010 р. порівняно з 1992 р. спостерігаємо подвійне збільшення негативних оцінок (з 31,6% до 61,3% – у першому випадку і з 13,6% до 28,1% – у другому); до передачі в приватну власність землі негативно ставилися у 2010 р. 51,4% опитаних, що в 3,6 рази більше, ніж у 1992-му.

Але навіть погоджуючись з необхідністю деяких ринкових перетворень, громадська думка не відмовляється від вимог до соціальної політики держави (при тому що остання часто не здатна таку допомогу надавати). Проте ця особливість характерна не тільки для українців: за даними *World Value Survey* за 2007 р., 78% росіян вважали, що держава повинна нести більше відповідальності за забезпечення своїх громадян, і лише 21% респондентів дотримувалися протилежної позиції, вважаючи, що відповідальність за власне забезпечення повинні нести самі громадяни. У західних країнах ці показники фіксуються з точністю до навпаки [4, с. 128].

Відповідальність за те, як складається їхнє життя, беруть на себе (більшою чи повною мірою) менше чверті опитаних українців, починаючи з 1992 р.; провину на зовнішні обставини перекладали більше половини опитаних до 2002 р., і трохи менше половини – у 2004–2010 рр. У 2006 р. майже третина респондентів вважали, що забезпечувати людині належний рівень життя повинна держава, а тих, хто вважає прийнятним індивідуальне забезпечення, налічувалося вдвічі менше. Три чверті опитаних

роком пізніше стверджували, що “Уряд зобов’язаний зменшити відмінності в доходах людей з високими та низькими доходами”. Переважна більшість (80,9%) респондентів у дослідженні 2009 р. вважали теперішнє суспільство, в якому вони живуть, несправедливим. “Відсутність значного соціального розшарування” як важливий фактор розвитку суспільства відзначали того ж року 57,4% опитаних, і ця цифра практично не змінилася з 2006 р., коли таке твердження підтримали 61% опитаних.

У тому ж 2009 р. кількість “тих, хто пристосувався до теперішньої ситуації” становила 18% опитаних, при цьому третина респондентів перебуває, за власним визнанням, у постійному пошуку себе і стільки ж не має бажання пристосовуватися до нинішніх умов життя; такої ж кількості опитаних бракує “вміння жити в нових суспільних умовах”. До 2011 р. останній показник не змінився і становить 32,5%; стільком же не вистачає роботи, що підходить, а майже дві п’ятих відзначили брак можливості підробляти.

Схвалюючи капіталістичний шлях розвитку економіки, жителі України обирають “кейнсіанський” її тип: майже половина опитаних, починаючи з 2002 р., вважає за необхідне “поєднати державне управління та ринкові методи” в управлінні економікою, а плановий шлях розвитку приваблює менше третини опитаних. Водночас основними рисами переходу до постіндустріальної (або кейнсіанської) економіки фахівці називають передусім моральні зміни, що відбуваються в останні десятиріччя в країнах “золотого мільярда”, коли докорінних змін зазнає вся система цінностей, що визначають поведінку людини в економічній сфері. “Матеріальні стимули виштовхуються мотивами самореалізації індивіда в суспільно значущій діяльності, і акцент переноситься з задоволення матеріальних потреб на задоволення культурних та особистісних потреб... Кейнсіанський ринок робить вигідними “християнські” відносини” [5, с. 29]. Таким чином, споживання в тій його формі, яка впроваджується в нашому культурному

середовищі, є елементом, який вичерпав себе у своїй власній культурі, а на зміну йому приходять універсальні християнські цінності.

Християнська традиція православ'я, як найбільш близька нашій культурі, обстоєє ті ж позиції: пріоритет духовного над матеріальним, безглуздість індивідуального накопичення, повага до чесної праці та інші моральні принципи, які ще недавно називалися основною перешкодою для впровадження ринкової економіки. У зв'язку з цим зазначимо, що традиції конфуціанства, що здавалися багатьом аналітикам непереборною перешкодою економічному розвитку Східної Азії, стали складовими успішного розвитку ринку саме завдяки своїм основним принципам поваги до старших, колективної солідарності й дисципліни. Поняття “японський менеджмент”, “ісламська економіка” стали прикладом поєднання в економіці давніх національних традицій і сучасних вимог. З якостей, притаманних нашій економічній культурі й водночас необхідних в умовах ринкового господарювання, можуть бути затребувані самообмеження, готовність до інновацій, до поєднання групових і особистих інтересів, уміння приймати нестандартні рішення і орієнтуватися в екстремальних ситуаціях, ініціативність та підприємливість (наочним свідченням останнього може слугувати небувале в історії зростання кількості підприємців у нашій країні у 1991–1994 рр. Трудова орієнтація на ту чи іншу сферу діяльності вважалася до того часу інертним елементом культури праці, але для її зміни знадобилось три–чотири роки [6, с. 48], і це стало прикладом можливості існування в нашому культурному просторі не тільки споживацької, а й ініціативної підприємницької поведінки, яка, на жаль, через низку обставин не стала творчою (тобто такою, що може створювати).

У підсумку констатуємо, що за минулі 20 років в Україні не склалося адекватної ринковим умовам економічної культури: лише деякі позитивні її елементи (такі як підприємницька ініціатива і бажання відкрити свою спра-

ву) прижилися, інші ж так і залишаються неприйнятними. Найбільш непродуктивною рисою розвитку культури на даний час стає споживацтво, негативний вплив якого є серйозною перешкодою на шляху формування сучасної національної економічної культури.

Література

1. Бергер П.Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / П.Л.Бергер; пер. з англ. С.О.Макеєв, І.П.Дзюб, І.О.Кресіна. – К. : Вища шк., 1995. – 247 с.

2. Бауман З. Индивидуализированное общество [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Sociolog/baum/01.php.

3. Экономическая культура населения Украины / под ред. В.М.Вороны, Е.И.Суименко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.

4. Автономов В.С. Поведенческие институты рыночной экономики: к постановке проблемы / В.С.Автономов, А.В.Беянин // Общественные науки и современность. – 2011. – № 2. – С. 112–130.

5. Хайтун С.Д. Постиндустриальная нравственная революция и ее экономическая (кейнсианская) первооснова / С.Д.Хайтун // Вопросы философии. – 2011. – №3. – С. 24–35.

6. Паин Э.А. Волновая природа подъема традиционализма на рубеже XX – XI веков / Э.А.Паин // Общественные науки и современность. – 2011. – № 2. – С. 43–56.

*К.Грищенко,
кандидат філософських наук*

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ: ЧИ ДОСЯГНУТА МЕТА?

Будь-яка серйозна зміна економічних відносин (а нині ми таке переживаємо) неминуче породжує глибокі зміни у становищі різних суспільних груп. Формується нова система відносин рівності–нерівності, інтеграції–дезінтеграції. Змінюється співвідношення форм власності, зникають одні групи та верстви, виникають інші, подрібнюються треті, змінюється роль і статус четвертих тощо. Згасують одні й народжуються нові соціальні суперечності.

Соціально-структурні перетворення, що відбулися останніми роками, вкрай загострили й поглибили майнову диференціацію, поляризувавши інтереси та політичні пререференції різних соціальних груп. Роздержавлення й приватизація спричинилися до формування нової соціальної структури, в якій на різних полюсах розташовані власники засобів виробництва та інформації й ті, хто ними не володіє.

Багатоманіття форм власності породжує нові форми соціальної диференціації, зумовлює об'єктивно нерівне становище власника і працівника щодо засобів виробництва, формує складний комплекс нових класових та економічних інтересів. Ці інтереси ще остаточно не увиразнилися, вони наразі перебувають у стадії становлення. Проте динамічне зростання кількості зайнятих у приватному секторі означає, що відбулася не лише зміна економічного та правового статусів підприємств, а й економічного і соціального становища працівників цих підприємств. Очевидним є те, що нові економічні відносини виявляються не лише в нових реаліях і нових порядках, а й у доволі сталих системах сприйняття цих відносин. Люди починають адекватно оцінювати своє місце у соціальному просторі, усвідом-

люють ті конкретні розбіжності, що існують у суспільстві між соціальними групами і верствами, і виробляють відповідні засоби адаптації до змінюваних обставин.

У нормальній ринковій економіці внаслідок тривалого еволюційного розвитку суспільні сили врівноважувалися, утворювали сприятливе тло соціального консенсусу, яке й уможливило забезпечення у країнах сталого економічного розвитку. Ця рівновага багато в чому визначається наявністю надійної адміністративної влади. Країна, котра тривалий час жила за жорстких адміністративних обмежень з боку центральної влади, раптово втративши бодай який адміністративний стрижень, неминуче йде до хаосу, занурюється у нього тим швидше і глибше, чим різкішим і необачливішим є розрив із попереднім типом регулювання. Впливаючи на нинішнє становище й життєві перспективи людей, реформи відтак опиняються у сфері перетину їхніх корінних інтересів. У нормальному демократичному суспільстві інтереси різноманітних груп мають вільно виявлятися, висловлюватися, стикатися, щоби шляхом дискусій, узгоджень знаходити якомога раціональніші варіанти, які враховують думку і меншості, і більшості, і всіх разом, і кожного окремо. Наше суспільство ще тільки має виробити механізм виваженого, правового, динамічного узгодження всіх наявних у ньому інтересів. І саме узгодження, а не гармонізації, котра є практично недосяжною. Саме узгодження, а не принесення одних інтересів у жертву іншим.

І якщо політика, яка зважає на розмаїття суспільних інтересів, є виваженою та цілеспрямованою, тоді неодмінно має бути результатом. Відсутність результату – перша ознака або хибної стратегії і тактики, або нерішучості політики, або незацікавленості тих, хто має здійснювати цю політику. Крім того, не варто забувати, що економіка має власні закони функціонування і розвивається багато в чому незалежно від чиїхось добрих побажань і найдосконаліших рецептів суспільної перебудови. Принаймні жод-

на політика не матиме успіху, якщо вона тривалий час суперечитиме інтересам різних соціальних груп.

Характеризуючи динаміку економічних перетворень в Україні за останні 10–15 років, можна зробити загальний висновок: хід речей радикально не збігся з очікуваннями населення. Економіка України піддавалася реформуванню з більшими витратами і з меншою ефективністю, ніж це очікувалося. Чому саме все відбулося в такий, а не інший спосіб? Мабуть, насамперед тому, що в Україні не було чіткої стратегії реформування економіки. Проголошувані цілі знаходили втілення в різноманітних документах (постановах ВР, посланнях Президента, програмах діяльності уряду тощо), але вони не являли собою того, що можна назвати стратегією. Водночас існуючі плани також не були реалізовані належним чином.

У найгірших умовах, якщо мати на увазі можливості відтворення, перебували галузі соціальних і гуманітарних сфер. Інвестиції за рахунок бюджету до них практично не доходили, і ситуація, яка склалась тут, не просто руйнує ці сфери, а й веде до декваліфікації працюючих, а, значить, і до загальної деградації суспільства.

Іноземні інвестиції не перекривають відтік капіталів з України. Сподівання на те, що економіка отримуватиме істотні інвестиції за рахунок внутрішніх джерел, не справджуються – це наслідок мізерних зарплат і пенсій, через що купівельна спроможність людей залишається дуже низькою.

Коли будуть вичерпані експортні можливості економіки, нам загрожуватимуть не просто подальше зниження темпів економічного зростання, а й стагнація.

Політичним силам не вдалося досягти консенсусу щодо бачення головного вектора реформування. За відсутності домінуючої стратегії кожен наступний уряд, які змінювалися майже щорічно, багато в чому ігнорували здобутки попередників, зміщуючи акценти у напрямках та засобах реформування. Така мінливість планів була емпіричним показником непослідовності дій, джерелом яких була

відсутність згоди між різними сегментами еліт щодо того, що й як реформувати.

Слід відмітити також високий ступінь залежності тих, хто здійснював перетворення, від рецептів, які пропонували закордонні радники: тому розроблювані плани були несамотійними, запозиченими, не відповідали конкретним умовам і специфіці нашого соціально-культурного середовища.

Оскільки не було стратегії реформування, то видається цілком логічним, що саме помилки та непослідовність політики реформування стали найвагомішою причиною тривалості трансформаційної кризи. Далі по важливості йдуть такі причини, як вихідні умови та несприятливе зовнішнє середовище. Погані наслідки реформування криються і в суб'єктивній сфері – йдеться про компетентність і відповідальність реформаторів, якість рішень, що приймаються. У даному випадку помилки реформаторів – це насамперед ігнорування соціальних чинників економічного розвитку, невміння досягати згоди між різними політичними й господарськими інтересами.

Не принесла очікуваних результатів і приватизація засобів виробництва. Не створила вона і ефективних власників. Приватизовані підприємства часто-густо просто перепродувалися. І не тільки робітники цих підприємств, а й Фонд державного майна не знають, хто реальний власник цих, вже не загальнонародних фабрик і заводів. Про “механізми” знецінювання державного майна через банкрутство і наступну приватизацію його своїми людьми, про власників шахт і металургійних заводів, котрі зобов'язані за все відповідати на власних підприємствах, вимушені публічно заявляти керівники країни.

Незважаючи на те що приватизація засобів виробництва переважно завершена, боротьба за переділ власності ще триває. На черзі – земля, частково енергетика. Однак від проведеної приватизації населення позитивних змін не отримало ні в моральному, ні в фінансовому сенсах. Прибуток на свої акції і інші цінні папери, як засвідчили

дослідження, отримує не більш як 0,5% населення України. Відкритим залишається питання про персоніфікацію реальних власників величезного національного капіталу України.

В умовах політичної і економічної нестабільності, коли домінуючим для більшості населення є мотив фізичного виживання, наївно розраховувати на масову підтримку реформ, що проводяться. Більше того, відсутність послідовності і елементарної логіки їх запровадження породжують крайню стомленість населення. Якщо такий стан триватиме, то ще раз доведеться повторити гіркий досвід своїх попередників і ще раз пересвідчитися, що проблеми соціального характеру треба вирішувати до того, як вони виникають, не доводячи їх до катаклізмів і національних потрясінь.

І якщо стверджується, що ринкові реформи набули незворотного характеру, то також слід визнати, що незворотного характеру набули і деякі негативні процеси, бо в реальності відсутні умови для розвитку різноманітних форм власності, здорового конкурентного середовища й ефективної економічної мотивації.

Декларування ж демократичних перетворень на тлі диференціації і відчуження, що поглиблюються, зумовлює лише зростання соціальних суперечностей, які призводять до неухильного звуження соціальної бази реформування. До того ж парадоксальним явищем останніх років є те, що економічне зростання, яке проголошується, призводить не до поліпшення матеріального добробуту населення а, навпаки, поглиблює диференціацію доходів населення і знижує рівень життя більшої частини населення.

Для успішного реформування економіки суттєве значення мала готовність суспільства до змін: йдеться не тільки про настрої населення, а насамперед про наявність структурних передумов трансформування, ступінь сформованості громадянського суспільства з його здатністю об'єднувати людей і спільно діяти з метою ефективного контролю за владою заради суспільних та індивідуальних інтересів.

Ще однією передумовою є наявність суспільного консенсусу щодо напрямів, засобів та темпів проведення реформ. Такий консенсус виробляється в ході консультацій з основними політичними силами та громадськістю, він передбачає розподіл відповідальності та хоча б мінімальну передбачуваність наслідків реформування.

Наразі значна частина населення не задоволена результатами економічних реформ, не бачить для себе і своїх дітей соціальної перспективи й упевненості в майбутньому. Особливо непокоїть людей швидке зростання соціального розшарування, концентрація багатства в руках вузького кола власників, глибока поляризація населення за доходами, величезні відмінності умов, рівня та способу життя окремих верств і груп. Стався соціальний розлом суспільства на багатих і дуже багатих, середній майновий клас і переважну масу населення, третина якої перебуває за межею бідності.

Ці групи населення різняться не тільки за рівнем матеріальної заможності, у них різні інтереси, цінності, пріоритети, різні преференції й споживчий попит, їм притаманні специфічні стилі життя, мотивації, норми і стереотипи суспільної поведінки. У них свої споживчі ринки, сфери спілкування та відпочинку, місця проживання тощо. Тож не дивно, що лави прихильників економічних перетворень за останні роки дуже повільно збільшуються. Не побільшало й тих, хто оцінює економічну ситуацію як “добру” і “дуже добру”. І якщо в сучасній Україні відсутні бодай якісь серйозні соціальні конфлікти, а суспільство ще не остаточно перетнуло поріг дезінтегрованості, то причина цього криється насамперед у фундаментальних архетипах і якостях нашого людського капіталу – толерантності, працьовитості, неагресивності, здатності народу переносити будь-які негаразди.

Звісно, подальша перспектива і доля економічного реформування значною мірою залежатимуть від прореформаторськи налаштованої частини населення як найактивнішої та економічно самостійної. Водночас можна зрозу-

міти високу критичність оцінок того, що відбувається, з боку тих людей, чие матеріальне становище відкидає їх за межу середнього статку і навіть за межу бідності. Найчастіше такі оцінки більш реально відбивають стан і перспективи ринкових перетворень, оскільки саме матеріальне становище людей нині є інтегральною характеристикою, що комплексно віддзеркалює місце людей у різних підструктурах суспільства. Поки що сучасний стан соціальної диференціації не має достатньої легітимності в очах переважної більшості населення і відтак формує соціальну нетерпимість не лише до окремих верств населення.

У зв'язку з цим постає питання про роль держави в регулюванні соціально-економічних відносин. Особливості національної психології є такими, що держава тривалий час сприйматиметься населенням як гарант соціальної справедливості: 74% населення вважає, що захист громадян від економічних негараздів має бути завданням держави. Тому держава зобов'язана мати на озброєнні неринкові механізми регулювання, створювати механізми змішаної, соціально орієнтованої економіки. Підсилити соціальну політику, здійснити масштабні програми допомоги й підтримки незахищеним верствам населення можна, лише змінивши пріоритети, повернувшись обличчям до людини. Йдеться про новий державний сектор, зорієнтований на галузі, які відбивають інтереси громадянського суспільства: освіту, охорону здоров'я, культуру, соціальний захист тощо. Захист громадянських прав і свобод людини, її гідності, до того ж, відповідатиме давньому християнському архетипу справедливості, який використовували численні ідеології. У суспільстві, де нерівність досягає критичних показників, жити небезпечно, люди не хочуть виконувати його закони.

Культурно-історичні традиції, століттями сформований спосіб життя, масові свідомість і психологія нашого суспільства тривалий час були майже несумісними із культом грошей, наживи, накопичення, він ніколи не був характерною рисою духовного світу наших людей. Але, як доводить

життєва практика, ці бар'єри впродовж короткого часу виявилися швидко подоланими, і поки ринкові механізми налаштовувалися на цивілізовані рейки, наше суспільство "благополучно" трансформувалося в ринкове, де гроші стали мірилом геть усього, прагматизм посів панівні позиції, а звільнення з "тенет" моралі та совісті стає простим побутовим явищем.

За цих умов навіть добре обдумані економічні методи не можуть дати швидкої віддачі. Якщо до того ж реформування економіки супроводжується постійними змінами курсу, непослідовністю у діях реформаторів, сумнівними результатами, наївно сподіватися на масову підтримку реформ і довіру до них. З огляду на це ставлення населення до економічних реформ перебуває в прямій залежності від темпів реформування, способів його проведення і, головне, наслідків і результатів, від тих змін, що відбуваються в повсякденному житті людей. Очевидно, що такі зміни викликають емоційні переживання, які відбиваються у відповідних оцінках і ставленнях до нових соціальних реальностей, і насамперед – до власного економічного статусу. Порівняння свого становища з іншими людьми, рефлексування, прагнення відповідати новим зразкам споживання стають нормою соціальної поведінки. Нове починає протистояти старому, зміни потроху витісняють традиції. Запановує переконання, ніби місце людини на соціальних сходах визначається її доходами, багатством, власністю. Культура, традиції, освіта відходять на другий план. На підставі даних соціологічного моніторингу 1992–2010 рр. можна зробити такі узагальнення й висновки.

Упродовж понад 20-літнього періоду економічного реформування в населення й досі не сформувалося єдиного уявлення про бажану економічну модель суспільства. Загалом переважають орієнтації на ринковий тип господарювання. Практично за всіма показниками соціально-економічних орієнтацій населення України можна назвати проринковим. Тільки до приватизації великих підприємств і землі

переважна частина респондентів як і раніше ставиться негативно. Достатньо проринковими стали орієнтації стосовно того, щоб працювати у приватного підприємця, у сфері послуг (люди віддають перевагу такій ситуації, коли немає дефіциту товарів, послуг, черг), у бажанні мати власність, в орієнтаціях працювати в недержавному секторі. Водночас занепокоєння викликає переконаність більшості опитаних у тому, що реформи поки що здійснюються не в інтересах населення країни. Вони за реформи, але проти того, як вони розвиваються за окремими напрямками. При цьому економічні переваги населення загалом залишаються доволі сталими й порівняно із попередніми роками істотно не змінилися. Спадщина минулого й досі породжує амбівалентність економічної свідомості та поведінки багатьох соціальних груп, підживлюючи негативне ставлення людей до ринкових форм господарювання, котрі, як правило, ототожнюються з нерівністю, експлуатацією, безробіттям. І хоча в суспільстві існують різні оцінки економічних процесів, розвиток ринку залишається домінуючим орієнтиром реформ.

Дослідженням виявлено, що прихильників ринкового шляху розвитку нашої економіки більше серед тих, хто позитивно оцінює нинішню економічну ситуацію в країні і бачить її перспективи, серед людей із середнім і більш високим матеріальним статком, серед представників середніх вікових груп, респондентів із вищою і середньою освітою, прихильників правих і центристських політичних напрямів, серед зайнятих у недержавних секторах економіки, хто намагається створювати собі умови для життя незалежно від держави.

Меншою мірою зорієнтованими на нові соціально-економічні перетворення виявилися групи із низьким рівнем освіти, люди похилого віку, малозабезпечені, ті, хто оцінює нинішню економічну ситуацію як “погану” і “дуже погану”, хто дотримується лівих політичних поглядів, зайняті в державному секторі економіки з низьким соціально-

професійним статусом, а також ті, хто поділяє ідеологію патерналізму.

Істотно відрізняються оцінки нових соціально-економічних процесів мешканців різних регіонів і населених пунктів України. Більшою мірою зорієнтовані на економічні перетворення жителі великих і середніх міст, меншою – мешканці селищ і сел. У регіональному аспекті проринкові настрої переважають на Заході й частково – на Півдні України, тоді як жителям східних регіонів України більшою мірою притаманні консерватизм і стриманість у сприйнятті економічних перетворень.

На підставі висловленого, утім, навряд чи можна стверджувати про прямий зв'язок перелічених соціально-демографічних і статусних характеристик груп населення та їхніх оцінок економічних процесів. Тут можуть діяти й інші чинники. Але, найімовірніше, тільки в разі реального поліпшення економічного становища суспільства можна очікувати збільшення кількості прихильників ринкових відносин. І саме відсутність суттєвих позитивних змін економічної ситуації у країні має своїм наслідком те, що адептів ринкових перетворень не більше.

Тому не виключено, що мірою просування реформ, якщо вони супроводжуватимуться погіршенням якості життя, підтримка їх буде зменшуватися. При цьому варто зважати на те, що для більшості населення реальним став гірший, ніж вони очікували, варіант перебігу подій, пов'язаних з економічним розвитком країни.

Минулі десятиріччя були часом прояву найгірших соціальних якостей української політичної еліти. Частина її проголошує відданість реформам, охоче послуговується відповідною риторикою, демонструючи ентузіазм та готовність діяти згідно з декларованими намірами, але реально просто не бажає їх проводити. Їм притаманні також егоїзм, схильність до відтворення кланових стосунків, в яких особисті інтереси, безумовно, домінують над суспільними. Клановість у даному випадку означає, що перевага надається такому способу дій, який іде на користь конкретному

політико-фінансовому угрупованню в першу чергу. Тому корупція була і є головним чинником при характеристиці поведінки еліт, державних службовців та державних структур узагалі.

Професійна некомпетентність реформаторів призводить до нездатності знаходити й проводити у життя інноваційні рішення. В умовах, коли готові рецепти не дають бажаного результату, українські реформатори виявилися неспроможними продукувати стратегічні та тактичні інституціональні та організаційні проекти, які б позитивно впливали на зміну економічної ситуації, їм не вдалося створити мотиваційне середовище, яке здатне було б відтворювати підтримку “знизу” проринкових дій різних груп населення. Іншими словами, реформатори не створили дієздатної “команди” однодумців і не забезпечили умов для формування у суспільстві прихильників. Їхня некомпетентність виявилась також у невмінні вирахувати й передбачити можливі негативні наслідки від проведених реформ або ж від затягування із прийняттям невідкладних заходів. Адже без цього неможливо завчасно подбати про засоби протекціоністської політики щодо соціально незахищених верств населення. Зовсім не здійснювався моніторинг процесів реформувань, не робились необхідні висновки з успіхів чи, частіше, помилок та неочікуваних результатів.

*Ю.Привалов,
кандидат філософських наук*

ЗМІНИ ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У 1992–2010 рр.

Розглянемо динаміку економічного складника масової свідомості за час моніторингу ІС НАНУ, який сягає 20 років, що співвідносно (з деякими застереженнями) з інтервалом, за який у свідоме життя вступає нове покоління.

Залишилися без змін і основні методологічні та методичні “інструменти” аналізу, а саме:

- масова свідомість умовно приймалась як ряд ціннісних суджень щодо економічних, політичних та етнічних характеристик повсякденного життя респондентів;

- інтервал аналізу становив три роки. У межах інтервалу розглядався останній рік, за винятком останнього інтервалу, де розглядався 2010 р.;

- змістовний аналіз був, по можливості, зосереджений на питаннях, що є базовими впродовж усього часу моніторингу.

Аналіз економічної складової масової свідомості респондентів за весь період моніторингу приводить нас до висновку, що за більшістю параметрів (запитань), які характеризують економічне середовище, ми спостерігаємо доволі помітну тенденцію негативного ставлення до інституту приватної власності. Зросла кількість противників передачі у приватну власність “великих підприємств” – з 31,61 у 1992 р. до 61,3% у 2010 р.; противників передачі “малих підприємств” – з 13,6 до 28,1 % відповідно; противників “ринку землі” – з 44,4 до 57,2% відповідно. Із незначними коливаннями порівняно стабільним є відсоток респондентів, які не довіряють банківським і фінансовим інститутам, і він був значним – 50% у 1992 р. та 51,4% у 2010 р.

Розділ третій

Певною мірою такий стійкий негативний тренд масової свідомості стосовно ринкової економіки можна пояснити тим, що за останні 20 років світ пережив декілька серйозних фінансових потрясінь, що підірвали довіру до фінансових інститутів як ефективних інструментів у світі економіки. Це збіглося з безперервною кризою національної економіки, методи управління якою за своїм змістом скоріше нагадують період “первісного накопичення капіталу” і не можуть слугувати стимулом до самостійної й активної поведінки у сфері економіки (за повернення до повного державного контролю та підзвітності висловилося близько 32% респондентів).

Однак, незважаючи на зазначене, певно, не можна однозначно стверджувати про домінування у масовій свідомості принципів егалітаризму та патерналізму на противагу меритократичним установкам. Про це свідчать такі моменти. За умови достатньо великого відсотка тих, хто прагне повернутись до тоталітарних методів управління економікою, структура відповідей респондентів на це запитання є стабільною. Зовсім незначний і практично незмінний відсоток абсолютних “ринковиків” (трохи більше 5%) і домінуюча частина “еклектиків” (приблизно 50%), які теж демонструють сталість відповідей (табл. 1).

Яскравим підтвердженням неможливості однозначних процесів інтерпретації тенденцій економічного складника масової свідомості є той факт, що, як і в загальнішому за-

Таблиця 1

**Яким чином, на Вашу думку,
держава має брати участь в управлінні економікою?**

	2002	2006	2010
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	4,7	5,3
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	49,5	48,4
Треба повернутись до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	29,6	31,6

питанні (табл. 2), так і у конкретно спрямованому до респондента (табл. 3, табл. 4), знаходимо достатню кількість як прихильників, так і противників ринкових методів реалізації економічних інтересів жителів сучасної України.

Таблиця 2

Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?*

	1992	1996	2002	2006	2010
Скоріше схвалюю	24,1	22,4	33,0	36,0	35,1
Цілком схвалюю	28,6	23,7	15,2	18,4	18,8

* Розглядались лише позитивні альтернативи

Таблиця 3

Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?*

	1992	1996	2002	2006	2010
Скоріше так	17,2	16,2	28,0	17,4	21,9
Так	26,7	34,4	14,2	19,4	21,6

* Розглядались лише позитивні альтернативи

Таблиця 4

Чи хотіли б Ви відкрити свою справу?*

	2004	2006	2010
Скоріше так	20,7	16,7	18,7
Так	20,6	28,9	30,6

* Розглядались лише позитивні альтернативи

Минулого разу, завершуючи аналіз економічного складника масової свідомості, ми говорили про суперечливість, незакінченість та непослідовність процедур усвідомлення власних економічних інтересів нашими респондентами і, як наслідок, домінування нелегітимних економічних стратегій повсякдення. Масова свідомість у тому контексті розглядалась нами як поле зіткнення “старих” і “нових”

парадигм усвідомлення, де домінують передбачались рефлексивні процедури суб'єктів економічної діяльності. Але, беручи до уваги той факт, що за час моніторингу у свідоме життя починають вступати нові генерації українців, мимоволі доходимо дещо інших міркувань, а саме:

– відтворення суперечливих та навіть взаємовиключних оцінок не можливо викоринити із масової свідомості повсякдення і це не може розглядатись як факт лише негативний;

– успіх чи неуспіх економічних стратегій повсякденного життя суб'єктів економічної діяльності, окрім класичних процедур цілепокладання, що припускали виняткове значення рефлексивних (усвідомлених) процедур і установок, містить також чималу частину інших, не менш "легітимних" форм, які мають іншу (неекономічну) соціокультурну топологію, іншу просторово-тимчасову розмірність.

До останніх відносимо також політико-правову, і морально-етичну складові масової свідомості, динаміка змін яких стане наступним предметом нашого аналізу.

*А. Малюк,
кандидат соціологічних наук*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ

Сучасна світова фінансово-економічна криза актуалізувала проблему вибору народом України шляхів подальшого суспільного розвитку. Ця проблема нібито вже була розв'язана з обранням владним співтовариством країни шляху “радикальної ринкової реформи”, що мала привести українське суспільство до світлого капіталістичного майбутнього. Причому незважаючи на сумнівні досягнення на цьому шляху, оптимізму серед прихильників “ринку”, приватної власності та капіталізму не меншає. Але погіршення економічної, соціальної та духовної ситуації в суспільстві протягом двадцяти років незалежності знову й знову примушує замислюватися над запитаннями: “Чи вірно був обраний курс?” та “На чію користь він був обраний?”. Вкажемо лише на деякі з негативних процесів, які мали та продовжують мати вирішальний вплив на визначення траєкторії суспільного розвитку України на початку ХХІ ст.

Капіталістична трансформація суспільства, що здійснювалася в процесі неоліберальних ринкових реформ, супроводжувалася вилученням суспільного багатства на користь нової невеликої групи приватних власників. У ході зазначеної трансформації відбулося встановлення капіталістичною олігархією повного контролю над економікою, а отже, над напрямками економічного розвитку країни й визначенням історичної долі суспільства. Одним з безпосередніх наслідків неоліберальної трансформації був занепад технологічно розвинутої важкої промисловості, фактична деіндустріалізація країни та закріплення експортно-сировинної спеціалізації української економіки в міжнародному

поділі праці. Не менш важливим результатом капіталістичної трансформації є зростання соціальної та економічної нерівності, класового та майнового розшарування, майнової і соціальної поляризації відповідно до соціально-класової диференціації суспільства між неймовірно багатю капіталістичною олігархією та масами трудівників, що існують у бідності.

Встановлення приватновласницьких відносин призвело до виникнення “нового аграрного питання”, пов’язаного з утворенням великої приватної власності на землю та фактичного відчуження від землі трудового селянства. Це відкриває шлях до формування такої структури сільсько-господарського виробництва, в якій домінуватимуть великі латифундії, а маси безземельного селянства або перетворяться на наймитів, або взагалі маргіналізуються, не маючи постійної роботи та джерела доходів. Немає жодного сумніву, що латифундистські господарства будуть орієнтовані на задоволення головним чином потреб світового капіталістичного ринку, а не внутрішніх потреб збіднілого населення України.

Неоліберальна капіталістична трансформація супроводжувалася регресивним розвитком соціальної сфери суспільного життя на тлі слабкості та деградації соціальної ролі держави. Це є наслідком того, що контроль над державним апаратом України здійснює компрадорська капіталістична олігархія в інтересах забезпечення умов власного збагачення. Через це держава просто не має засобів, які акумулюються в руках олігархії, щоб фінансувати державні видатки на соціальні потреби населення, та нездатна контролювати джерела їх надходжень (оподаткування великих власників, рух капіталів за межі країни тощо, діяльність незалежного центрального банку), а отже, забезпечити мінімальний соціальний захист народу України. Нарешті результатом неоліберальної трансформації став моральний та культурний занепад суспільства, зневіра громадян у тому, що держава слугує їхнім інтересам, а отже, низький рівень її легітимності.

Таким чином, протягом усього часу існування України як формально суверенної держави встановлення в ході неоліберальної трансформації капіталістичних відносин призвело до того, що соціально-економічний, політичний та морально-психологічний стан суспільства характеризувався глибоким занепадом. Внаслідок підпорядкування напряму суспільного розвитку інтересам олігархії відбулося різке падіння виробництва, рівня життя переважної більшості народу, катастрофічне зростання соціальних страждань та соціальної незахищеності, розчарування у незалежності й недовіра до влади.

Простий перелік наведених негативних тенденцій, які були постійним фактором розвитку України після руйнування СРСР і які поглиблюються під впливом світової фінансово-економічної кризи, свідчить про те, що Україна за часи незалежності переживає процес швидкої периферизації, тобто перетворення на периферію світової капіталістичної системи — експлуатовану центрами світового капіталізму частину світової економіки. Периферійність — це такий спосіб включення країни до світових виробничо-вартісних ланцюгів, за якого її роль в світовому поділі праці зводиться до постачання сировини, дешевої робочої сили та місця зосередження низькотехнологічних екологічно шкідливих галузей виробництва, що виробляють продукти з низькою доданою вартістю. Тому країни периферії не мають можливості акумулювати достатньо ресурсів для забезпечення потреб власного розвитку, постійно відчують нестачу капіталів (як у формі грошей, так і у формі капітальних благ) і структурно залежать від світових центрів накопичення капіталу, потреби яких визначають світосистемні параметри розвитку периферійних країн.

Периферизація українського суспільства є наслідком його включення до світової капіталістичної системи, який ускладнювався та погіршувався характером цього включення — особливо агресивною, неоліберальною формою “ринкових” перетворень на ідеологічних засадах Вашингтонського консенсусу. Останні, як відомо, здійснювалися

у вигляді “шокової терапії”, нав’язуваних міжнародними фінансовими інститутами – Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Світовим банком (СБ) країнам Центральної та Східної Європи як єдино можливий і правильний шлях забезпечення економічного зростання. Неоліберальні реформи, які включали приватизацію, лібералізацію фінансів та торгівлі, дерегуляцію економіки, мали на меті відкрити транснаціональному капіталу нові сфери експансії та вбудувати так звані країни з перехідною економікою в світову капіталістичну систему на позиції експлуатованої периферії. Таким чином, неоліберальна стратегія соціально-економічної трансформації українського суспільства не була витвором лише владного співтовариства України, це були дії за вказівками прокапіталістичних сил, але воно погодилося на цей шлях “входження до світового співтовариства цивілізованих країн”, оскільки він відкривав йому можливості надзвичайно швидкого збагачення навіть ціною добре прогнозованої та скерованої соціальної катастрофи. Проголошення безальтернативності обраного курсу доповнювалося ідеологічним маскуванням його сутності та дійсних цілей. Проголошувалася розбудова соціально орієнтованої ринкової економіки на зразок соціал-демократичної моделі соціальної держави західноєвропейських країн. Натомість реальна практика реформування базувалася на принципах монетаризму чиказької школи М.Фрідмана. Вільний ринок замість регульованого пропонувався як засіб забезпечення економічного зростання, а через нього й розв’язання більшості соціальних проблем та побудови демократичного суспільства. Тобто проголошувалося досягнення такого результату, до якого процес неолібералізації принципово не міг призвести.

Відродження ідеологічної гегемонії економічного лібералізму стало продуктом історичних обставин розвитку світової капіталістичної системи у останній третині ХХ ст. Адже після Другої світової війни, коли були усвідомлені соціальні вади суспільного порядку, заснованого на “віль-

ному ринку”, які так яскраво висвітлила Велика депресія 1930-х років (економічна та фінансова нестабільність, зростання соціальної нерівності та загроза соціально-політичного вибуху в умовах протистояння з Радянським Союзом), індустріально-розвинуті країни відмовилися від політики вільного ринку. Тільки починаючи з 1970-х років, ідеї *laissez-faire*, на цей раз під назвою неолібералізму, знову стали дороговказом капіталістичної економіки.

Насамперед неолібералізм є рішучим розривом з попередньою конфігурацією капіталізму, котра домінувала в країнах центру капіталістичної світової системи в період “золотого віку капіталізму” (1945–1973 рр.) і дістала назву кейнсіанського компромісу. В цей час правлячі класи провідних капіталістичних держав були вимушені під впливом масового робітничого руху та ідеологічного виклику з боку СРСР вдатися до реформістської стратегії, наслідком якої було виникнення “держави загального добробуту” з введенням соціального і трудового законодавства, створенням системи соціального захисту, визнанням прав профспілок, державним регулюванням економіки, контролем над рухом капіталу і обмеженням свободи дій фінансових еліт (їх влади, доходів та багатства порівняно з часами, що передували Великій депресії). Цей компроміс між капіталом і працею лежав в основі створення в капіталістичних розвинутих країнах “суспільства масового споживання” і “середнього класу”. На руйнування цієї соціальної конфігурації, уособленням якої був кейнсіанський компроміс, і спрямований неолібералізм та неоліберальна глобалізація. Зіткнувшись на початку 1970-х років з кризою перенакопичення капіталу та падінням прибутковості, правлячі класи зробили спробу відкинути соціальний компроміс і відмовитись від обов’язків, які на них накладала “соціальна держава”. Остаточне перетворення неолібералізму на домінуючу модель глобального розвитку, зафіксовану у так званому Вашингтонському консенсусі, пов’язане з руйнуванням світової системи соціалізму.

Відтоді як альтернативний світовий соціально-економічний устрій був усунений і робітничий рух у розвинутих капіталістичних країнах зазнав у ході неоліберальної контрреволюції важкої поразки, великий бізнес здійснив соціальний реванш і повернувся до ідеології індивідуалізму, конкурентності та війни всіх проти всіх, у якій перемагає найсильніший. З цього погляду неоліберальна глобалізація є повстанням транснаціональної фінансової олігархії проти обмежень соціально-класового кейнсіанського компромісу. Вона означає звільнення капіталу від будь-якої соціальної відповідальності та надання йому можливості перетворювати весь світовий соціально-економічний простір на об'єкт необмеженої експлуатації. Отже, сутність неолібералізму полягає в намаганні створити такий глобальний соціально-економічний режим, в якому буде радикально розширено владу фракції найбільш багатих власників капіталу – транснаціональної фінансової еліти, забезпечено в її інтересах необмежену свободу руху мобільного капіталу в пошуках максимального прибутку, усунуті всі структурні обмеження та перешкоди її діяльності. Згідно з неоліберальними поглядами всі сторони життя суспільства мають бути підпорядковані ринковій дисципліні, держава має бути усунута від піклування про розвиток системи соціального захисту і населення саме має забезпечувати умови власного соціально-економічного відтворення. Неолібералізм, таким чином, є за своєю суттю реалізацією соціал-дарвіністської програми, метою якої є відновлення загальних світових економічних умов накопичення капіталу.

Все вищесказане стосується також соціально-економічного розвитку України, оскільки українські ринкові перетворення брали за взірць саме неоліберальну модель замість декларованої моделі соціально-орієнтованої ринкової економіки. Наслідком було те, що культурна матриця продуктивного типу буржуа-підприємця була з самого початку замінена в українському бізнес середовищі матрицею паразитарного типу спекулянта. Все це є проявом

того, що неолібералізм як на міжнародному, так і національному рівні означає безмежну свободу фінансового капіталу діяти виключно згідно з власними інтересами, незважаючи на долю найманих робітників та інших верств населення країни, з якою він себе ледь ідентифікує. Неолібералізм є доведенням капіталістичної логіки до її останньої межі.

У результаті ринкових реформ в Україні запроваджена неоліберальна форма держави, ворожа до будь-яких форм соціальної солідарності, здатних обмежити інтереси приватних власників, головним завданням якої є забезпечення сприятливого “ділового клімату” та покращення умов накопичення капіталу будь-якою соціальною ціною. Тому й не дивно, що в процесі здійснення неоліберальних ринкових реформ в Україні зростає кількість людей, які негативно ставляться до них. Особливо це стосується приватизації, яка є чи не головним елементом неоліберального проекту, ставлення до комодифікації спільних благ (наприклад, дозволу купівлі-продажу землі) або зменшення ролі держави в управлінні економікою. Щодо важливості останнього питання, то можна навіть сказати, що неолібералізм концентрується навколо певної трансформації економічної ролі держави, яка стає інструментом нової прокапіталістичної перерозподільчої політики і поглиблення комодифікації. Так, за даними досліджень Інституту соціології НАН України, частка тих, хто негативно ставиться до приватизації великих підприємств, зросла протягом 1992–2010 рр. з 31,6% до 61,3, а малих підприємств з 13,6 до 28,1%. Відповідно скоротилася частка тих, хто позитивно ставиться до приватизації підприємств (великих з 25,1 до 12,9 %, малих — з 56,2 до 39,8% протягом 1992–2010 рр.). Аналогічна картина спостерігається і стосовно приватизації та купівлі-продажу землі. У 1992–2010 рр. кількість тих, хто негативно ставиться до приватизації землі, зростає з 13,9 до 51,4 %, і, навпаки, скорочується кількість тих, хто її схвалює, з 63,5% до 24 %. Щодо дозволу купівлі-продажу землі, то

Розділ третій

у 1994 р. частка його прихильників становила 38,5% опитаних, а у 2010 р. — 25,8%. Водночас кількість його супротивників зростає з 44,4 до 57,2%.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні відбувається розчарування неоліберальними ринковими реформами, які чим далі, тим більше відкидаються українським суспільством. Цей процес має нерівномірний характер у різних групах населення, сформованих за ознаками віку та освіти. Так, молодь трохи більше схильна підтримувати неоліберальні настанови. У 2010 р. серед людей віком до 30 років частка тих, хто підтримує приватизацію великих, малих підприємств та землі, становила відповідно 17,5, 44,3, 32,6%. Цей рівень підтримки вищий, ніж серед старших вікових груп, особливо людей старше 55 років. Серед останніх приватизацію великих і малих підприємств та землі підтримують відповідно 9,2, 30,7 і 16,8%. Але навіть за цих обставин серед молоді переважає негативне ставлення до приватизації великих підприємств (55,3%) та землі (40,6%) (табл. 1).

Таблиця 1

Ставлення до приватизації великих підприємств
у різних вікових групах населення України (%)

Як Ви ставитесь до приватизації великих підприємств	До 30 років	30–54 роки	55 років і старше
Скоріше негативно	55,3	61,8	67,3
Важко сказати, негативно чи позитивно	27,2	24,7	23,4
Скоріше позитивно	17,5	13,6	9,2

Стосовно розподілу думок залежно від рівня освіти слід зазначити, що приватизації великих підприємств для всіх виокремлених за ознакою рівня освіти переважає негативне ставлення до неї (табл. 2).

Щодо приватизації та дозволу купівлі-продажу землі, то ставлення респондентів з різним рівнем освіти до цих питань є таким (табл. 3, 4).

Таблиця 2

**Ставлення респондентів з різним рівнем освіти
до приватизації великих підприємств (%)**

<i>Як Ви ставитесь до приватизації великих підприємств</i>	<i>Початкова, неповна середня освіта</i>	<i>Середня загальна освіта</i>	<i>Середня спеціальна освіта</i>	<i>Перший ступінь вищої освіти</i>	<i>Повна вища освіта</i>
Скоріше негативно	61,8	58,8	65,3	61,1	67,1
Важко сказати, негативно чи позитивно	29,4	26,3	21,7	16,7	17,6
Скоріше позитивно	8,8	14,9	13,0	22,2	15,2

Таблиця 3

**Ставлення респондентів з різним рівнем освіти
до приватизації землі (%)**

<i>Як Ви ставитесь до приватизації землі</i>	<i>Початкова, неповна середня освіта</i>	<i>Середня загальна освіта</i>	<i>Середня спеціальна освіта</i>	<i>Перший ступінь вищої освіти</i>	<i>Повна вища освіта</i>
Скоріше негативно	55,1	51,1	49,7	47,2	54,8
Важко сказати, негативно чи позитивно	25,3	25,0	21,6	16,7	19,5
Скоріше позитивно	19,6	23,9	28,6	36,1	25,7

Таблиця 4

**Ставлення респондентів з різним рівнем освіти
до дозволу купівлі-продажу землі (%)**

<i>Чи можна, на Вашу думку дозволити купівлю-продаж землі</i>	<i>Початкова, неповна середня освіта</i>	<i>Середня загальна освіта</i>	<i>Середня спеціальна освіта</i>	<i>Перший ступінь вищої освіти</i>	<i>Повна вища освіта</i>
Так	17,3	26,5	30,6	44,7	29,4
Ні	65,9	55,5	52,8	47,4	54,5
Важко сказати	16,8	18,0	16,5	7,9	16,1

Тобто можна помітити, що серед всіх освітніх категорій переважає негативне ставлення до приватизації та купівлі-продажу землі.

Одним з центральних питань неоліберальних контрреформ є намагання трансформувати роль держави в економічному житті. Цей процес відбувається в напрямі демонтажу “соціальної держави”, зняття з неї відповідальності за надання гарантій соціальної безпеки та посилення її регуляторно-репресивних функцій з метою перерозподілу суспільного продукту на користь великих власників капіталу. Цей процес відбувався під гаслами мінімізації економічної ролі держави на основі більш ніж сумнівного аргументу про більшу економічну ефективність приватного сектору порівняно з державним. Проте ця неоліберальна ідея безумовного ринкового тоталітаризму відкидається більшістю респондентів. Протягом 2002–2010 рр. частка тих, хто вважав, що роль держави треба мінімізувати, була дуже незначною (близько 5–6 %). У той час як частка тих, хто підтримує поєднання державного управління і ринкових методів, становила приблизно з 46–49%. Майже без змін на рівні приблизно 30% залишалась кількість прихильників повернення до планової економіки. Отже, можна констатувати, що серед респондентів переважає підхід, який умовно можна було б визначити як “соціал-демократичний”, якби західна соціал-демократія так званого третього шляху, починаючи з 1980-х років, сама не звернула до неолібералізму.

За віком та освітою ставлення респондентів до економічної ролі держави має такий вигляд: молоді люди віком до 30 років та люди з вищою освітою трохи більше схильні підтримувати неоліберальні гасла. У випадку з першими це скоріше пояснюється недостатнім життєвим досвідом, що робить молодь вразливою перед пропагандою ринкового успіху. В міру того, як вони в процесі життя стикаються з реальною ситуацією, оптимізм щодо вільного ринку падає. У випадку з категорією людей з вищою освітою більш прихильне ставлення до неоліберального курсу пов'язане

скоріше з тим, що вони частіше займають вищі соціальні позиції з більшим рівнем винагороди і менше відчувають незахищеність перед дією ринкових сил.

Для суспільної свідомості України характерна досить низька оцінка впливу ринкових реформ на соціально-економічне життя українського суспільства за останні двадцять років, про що свідчать дані соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології у 2011 р. Так, лише 5,9% населення вважає, що ринкові перетворення мали позитивний вплив на ефективність економіки, тоді як 36,7% дотримуються протилежної думки. У той час як 10,8% населення позитивно оцінює вплив ринкових реформ на можливості трудоустрою, 56,3% оцінювали цей вплив негативно. Така ж картина спостерігається і щодо інших аспектів соціально-економічного життя – рівня життя (позитивну оцінку впливу дають 8,4 населення, негативну – 58,8%), соціального забезпечення (8,1 і 39,6% відповідно), рівності життєвих можливостей (4,8 і 38,5% відповідно), законотручності (2,8 і 23,8% відповідно).

Головний висновок, який можна зробити з аналізу наведених вище даних, полягає в тому, що населення України не сприймає взятий українськими політико-економічними елітами курс на побудову неоліберального капіталізму, який означає розгортання соціальної катастрофи. За часів неоліберальних реформ, здійснюваних під наглядом МВФ та СБ, соціальний розвиток, тобто розвиток сфери соціального життя України, набув регресивного характеру. Він характеризується постійно негативною динамікою змін – погіршенням умов не лише соціального, а навіть вітального людського існування, поглибленням соціальної нерівності та соціальної несправедливості, зменшенням свободи, прогресуючим звуженням можливостей розвитку особистості, дегуманізацією суспільства. Тому наполегливість “політикуму” у просуванні неолібералізму на теренах України породжує значну соціально-політичну напругу та може поставити під загрозу існування України як суверенної держави, оскільки поляризація і зростання

нерівності, які породжуються неолібералізмом, руйнує соціальну згуртованість, що є особливо небезпечним на тлі не розв'язаних етнополітичних та мовних проблем. Утопічне намагання створити соціальну систему на засадах “вільного ринку” призведе, як про це попереджав понад 60 років тому видатний соціолог і антрополог К.Поланьї, до того, що ринкова стихія знищить природну та людську субстанцію суспільства. Ситуація в Україні вимагає негайно відмовитися від неоліберального шляху розвитку. Це в свою чергу вимагає зміни соціально-класового типу влади в Україні або, щонайменше, різкого обмеження багатства та влади олігархії. Це є головні передумови створення справді соціальної держави, здатної здійснювати інноваційний розвиток в інтересах народу України. Але оскільки в Україні не сформувалися масові антикапіталістичні соціальні рухи з чітким усвідомленням власного соціального вибору, які були б здатні вимагати від владного співтовариства відмови від регресивної моделі соціального розвитку, малоімовірно, що ця зміна станеться найближчим часом. Також малоімовірно, що вона станеться внаслідок дії саме внутрішніх факторів, а не під впливом світових подій чи внаслідок зміни становища України в системі світових політико-економічних відносин.

*Є.Суїменко,
доктор філософських наук*

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ ВІДНОСИН ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ

Тривалий час Україна мала велике індустріальне виробництво, розвивалися металургійна, гірничорудна, хімічна, машинобудівна промисловість, ракетобудування й авіабудування, суднобудування й автомобілебудування, шинне виробництво та багато інших галузей. Великі підприємства-гіганти працювали в єдиному народногосподарському комплексі таким збалансованим і упорядкованим чином, що кожне з них тільки й могло ефективно функціонувати в цьому комплексі, який отримав назву єдиної виробничої кооперації. Проте становище різко змінилося з приходом “ринкової” приватновласницької економіки, яка аж ніяк не вписувалась у цей єдиний комплекс з усіма його огріхами*.

Перший етап приватизації розпочався з нібито шляхетного наміру влади: поділ суспільної власності відбувся на принципах справедливості й рівності кожного громадянина, який отримав частку власності у вигляді ваучера. Проте ця рівність була суто формальною, бо далеко не кожний з тих, хто отримав свій ваучер, мав можливості використати його за призначенням і збільшити частку приватного майна шляхом купівлі інших ваучерів. Зате з легкістю для себе він мав право продавати за будь-яку ціну свій ваучер, до чого й вдалася більшість їх “власників”. І таким чином процес “ваучеризації” власності неминуче призвів до того, що більшість господарів своєї частки суспільного майна змушені були шляхом продажу ваучерів позбутися своєї частки, тоді як інша, мен-

*Одним із цих огріхів була орієнтація директорів підприємств на екстенсивні методи ведення господарських справ у супереч об’єктивним вимогам переведення промисловості на інтенсивний шлях розвитку, оскільки останній був пов’язаний з “незаконним” (“несоціалістичним”) скороченням робочого персоналу.

ша частина, зуміла розбагатіти, тобто збільшити свою частку приватної власності. Так завершився перший етап приватизації.

Розпочався *другий етап* – практичного функціонування відносин приватної власності, який отримав скромну назву “ринкових відносин”, за умов подальшого формування цих відносин та їх поширення на всі ланки економічного життя суспільства.

Безглуздо розпочата приватизація не враховувала тієї важливої обставини, що заводи-гіганти (об’єднання) виявились непідйомними для новоявлених капіталістів, збагатілих за роки розкрадання соціалістичного майна та за рахунок знецінених ваучерів. Навіть шалені розкрадачі суспільного майна та коштів не змогли ефективно пустити в економічний оборот ці великі підприємства, оскільки, по-перше, треба було придбати їх за чималі кошти у держави і, по-друге, примусити їх крутитись належним чином, що знову-таки вимагало від них немалих коштів – і плати за сировину, за електричну та теплову енергію, і плати за транспорт і, нарешті, плати за працю найманим працівникам. Тому очікувати від подібного роду “приватизації” значного соціально-економічного ефекту не доводилось, і вихід для вітчизняних нуворишів виявлявся елементарно простим: приватизацію вони перетворили на “прихватування”, коли великі підприємства стали частинами, шматками розпродаватись іноземним та вітчизняним ділкам і маклерам: у продаж пішли верстати, різаний метал (“металобрухт”), транспортні засоби, заводські приміщення та будови, тобто за рахунок *знищення виробництва* нувориші накопичували собі грошовий капітал. Усвідомлення грабіжницької ролі приватизації великих підприємств дійшло до свідомості громадян не в один день, не одразу, про що свідчать соціологічні опитування, проведені Інститутом соціології НАН України протягом тривалого часу (1992–2010 рр.) (*табл. 1*).

Дані досить красномовно свідчать не лише про негативне ставлення більшості населення України до приватизації великих підприємств з самого початку, а й про

Таблиця 1

**Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) великих підприємств? (%)**

Ставлення до передачі...	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	31,6	38,4	45,5	54,0	51,4	55,1	56,1	67,2	64,1	61,3
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	41,8	34,2	31,7	28,0	30,0	26,3	26,3	21,8	21,4	24,5
3. Скоріше позитивно	25,1	24,7	22,8	17,5	17,8	18,3	17,5	10,5	13,9	12,9
Не відповіли	1,9	1,9	1,8	1,6	1,7	1,6	1,6	1,4	1,5	1,5

його зростання за увесь десятирічний період – з незначним коливанням. Якщо позитивну оцінку приватизації великих підприємств у 1992 р. дали лише 25,1% опитаних і негативну – 31,6%, то десять років потому картина змінилась на погіршення ставлення населення до приватизації таких підприємств – лише 12,5% дали їй позитивну і 61,3% – негативні оцінки. Привертає до себе увагу та обставина, що у “стартовому” 1992 р. кількість тих, хто вважався з певною оцінкою приватизації великих підприємств, було 41,8% опитаних, а у 2010 р. таких стало лише 24,5%. Отже, є всі підстави вважати, що саме життєва практика приватизації великих підприємств підказала тим, хто вважався з її оцінкою, що сумніву в її негативній спрямованості бути не може.

Водночас перевага негативної оцінки приватизації великих підприємств супроводжувалась перевагою позитивних оцінок щодо “малої приватизації” (табл. 2).

До переваги в цілому позитивного ставлення до передачі у приватну власність малих підприємств належить дати деякі коментарі і поправки. По-перше, з самого початку (1992 р.) у ставленні респондентів до “малої приватизації” переважали її позитивні оцінки (56,2% проти 13,6%). По-друге, ці позитивні оцінки з часом знижувались і під кінець 10-річчя їх співвідношення було таким: 39,8 позитивних оцінок проти 28,1 негативних. Тобто *довіра людей до “малої приватизації” увесь час знижується на тлі*

Таблиця 2

Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність
(приватизації) малих підприємств? (%)

Ставлення до передачі...	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	13,6	18,3	19,3	20,9	18,7	21,4	25,2	28,6	25,7	28,1
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	28,8	24,4	27,2	24,9	28,6	27,7	27,6	27,3	29,0	30,4
3. Скоріше позитивно	50,2	54,8	53,4	53,7	52,0	50,6	47,2	43,4	44,6	39,8
Не відповідали	0,8	1,4	0,0	0,3	0,4	0,5	0,2	0,5	0,7	1,4

переваги позитивних оцінок. Якщо і надалі триватиме тенденція зниження позитивних оцінок, то років через три–чотири очікуватиметься *негативне ставлення населення України до відносин приватної власності як такої.* Таким чином, ми можемо фіксувати, що на *другому етапі* переходу до відносин приватної власності спостерігаються тенденції негативного ставлення громадян України до приватизації великих підприємств і позитивного – до малих.

Поряд з приватизацією великих і малих підприємств України предметом перетворення на приватну власність є ще й земля. Як громадяни України реагували й реагують на цей останній захід, видно з даних *таблиці 3.*

Радикальні зміни у ставленні до передачі у приватну власність землі, які відбувались упродовж 1992–2010 рр., зумовлені тим, що спочатку йшлося про землі, які належали державі й якими користувалися переважно селяни (присадибні ділянки), а потім – про державні угіддя як такі. Цим, очевидно, і можна пояснити високий рівень позитивних оцінок приватизації землі у 1992–1994 рр. (63,5% та 52,6%). Але стан з приватизацією землі, починаючи з 2006 р., різко змінився на протилежний, коли розпочали домінувати негативні її оцінки, пов'язані з загрозою вільного продажу землі. З самого початку населення України, переважно селяни, були здебільшого проти вільного продажу землі, про що свідчать такі результати опитувань (*табл. 4*).

Таблиця 3

**Як Ви ставитесь до передачі
у приватну власність землі? (%)**

Ставлення до передачі...	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
1. Скоріше негативно	13,9	26,8	27,4	36,7	37,3	27,0	31,4	52,8	53,1	51,4
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	21,8	19,1	22,7	22,9	22,8	24,5	26,2	22,8	20,5	23,2
3. Скоріше позитивно	63,5	52,6	49,8	40,1	39,5	48,0	42,1	23,8	25,7	24,0
Не відповіли	0,8	1,4	0,0	0,3	0,4	0,5	0,2	0,5	0,7	1,4

Якщо негативне ставлення до куплі-продажу землі у 1994 р. висловили опитувані з перевагою майже 6%, то в 2010 р. ця перевага значно зросла – відсоток негативного ставлення вільного продажу (купівлі) землі переважає більш як удвічі позитивне ставлення до цього. Поряд з негативним ставленням до приватизації великих підприємств другий етап передачі майна у приватну власність супроводжувався зростаючим негативним ставленням до купівлі-продажу землі.

Третій етап переходу до відносин приватної власності можна назвати етапом перерозподілу капіталу й приватизованого майна. Інколи попередні етапи (перший та другий) деякі економісти називають “первісним накопиченням капіталу”. Вважаю, що така назва неправильно відбиває процес капіталізації українського суспільства, по-перше, тому, що “первісне накопичення” стосується людського

Таблиця 4

**Чи можна, на Вашу думку, дозволити
купівлю-продаж землі? (%)**

Ставлення до купівлі-продажу...	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
1. Так	38,5	39,2	33,6	32,3	24,8	22,0	29,2	25,8
2. Ні	44,4	41,8	49,4	47,0	56,4	60,5	53,8	57,2
3. Важко відповісти	16,8	19,1	17,0	19,7	18,7	17,5	17,0	16,9
Не відповіли	0,3	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1

суспільства в цілому, а не окремих країн, і, по-друге, капіталізація (інвестування виробництва за умов дешевої сировини і робочих рук) може розпочатися з участю інших держав без будь-якого попереднього національного “накопичення капіталу”. Етап перерозподілу капіталу в країні, що умовно розпочався у 2000 р., дуже складний за своїм перебігом. Ігноруючи “економічний романтизм” 1992 р., коли розвиток приватного бізнесу вітався 52,7% опитаних, доцільніше говорити про те, що поглиблену й реалістичну оцінку цьому розвитку почали надавати опитувані громадяни з 2002 р.: у 2002 р. – 38,2, у 2004 р. – 37,2, у 2005 р. – 50,9, у 2006 р. – 54,4, у 2008 р. – 53,8, у 2010 р. – 53,9%. Перерозподіл капіталу й приватизованого майна відбувався переважно в таких напрямках: реприватизації, коли виявлялись більш спроможні власники; зростання малого і середнього бізнесу за рахунок заповзятливості вітчизняних бізнесменів і кон’юнктури ринку; інвестування іноземного капіталу шляхом купівлі його закордонними власниками збанкрутілих або малоприбуткових підприємств у невдалих вітчизняних власників. Цей процес супроводжувався споживацьким способом життя вітчизняних рантє, які жили за рахунок відсотків з банківського капіталу, практикою компрадорства, метастази якого обплутали всю економіку України і різко загальмували розвиток вітчизняного виробництва, і, нарешті, посиленням еміграційних процесів, відтоком за кордон кваліфікованої й ділової частини робітничих кадрів. Отже, перерозподіл власності за всією своєю необхідністю й вимогливістю нічого позитивного Україні поки що не дав. Замість країни виробничої маємо країну гендлярську, яка торгує переважно чужими товарами.

Залишаються сподівання на *четвертий етап* становлення приватновласницьких відносин, коли уряд В.Януковича узяв курс на відродження вітчизняної промисловості і водночас на дружні відносини зі світовим капіталом. Але тенета світового капіталу чи дозволять відбутися цьому відродженню? За відомим прислів’ям, коли собаки цілі і вовки ситі – такого не буває. Зате буває інше – стан хронічного аутсайдерства.

*О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук*

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ: СТАВЛЕННЯ У ДИНАМІЦІ

В Україні практично закінчився процес паювання земель сільськогосподарського призначення. Формальною ознакою завершення процесу приватизації стала видача державних актів на право приватної власності на землі сільськогосподарського призначення власникам земельних паїв. Ставлення населення України до приватизації взагалі та приватизації землі зокрема досліджується Інститутом соціології НАН України уже практично двадцять років, з часу початку її впровадження. Сам процес приватизації відображає динаміка громадської думки – отже, з одного боку, ми маємо реальну картину приватизації, з другого – його відображення у свідомості українського народу. Впродовж періоду досліджень 1992–2010 рр. запитання ставилось однаково: *“Як Ви ставитеся до передачі у приватну власність (приватизації) землі?”*[1]. Розподіл відповідей на це запитання у часовій динаміці – у таблиці 1. Але слід мати на увазі, що респонденти щоразу вкладали у нього різний зміст, оскільки щоразу земля мала різний статус, а політична ситуація в країні змінювалася від опитування до опитування часом дуже значною мірою.

До 1992 р., коли земля перебувала практично виключно у власності держави, це питання мало швидше гіпотетичний характер, тому що йшлося тільки про перспективу приватизації, коли не були визначені ні шляхи, ні її учасники. У цей час прихильників приватизації землі була переважна більшість – 64%, а противників її було лише 14%, решта не визначилися у своєму ставленні. Така велика кількість прихильників приватизації дає підстави стверджувати, що до фактичного початку приватизації землі

Розділ третій

в українському суспільстві існували позитивні настрої щодо її впровадження.

1994 р. демонструє значно більшу поляризацію думок респондентів, оскільки земля уже передана у власність колективних сільськогосподарських підприємств. Кількість прихильників приватизації становить 53%, противників – 27%, решта – не визначилися. Щоправда, не можна стверджувати, що сам факт передачі землі із власності держави у власність КСП став єдиною причиною поляризації громадської думки, хоча свій внесок він, безумовно, зробив. Вплив на динаміку ставлення, безумовно, мало також загальне економічне становище країни того часу – висока інфляція, падіння рівня та скорочення обсягів виробництва. Отже, коли приватизація землі виглядала як перспектива, а не реальний процес, то противників у неї була мінімальна кількість. І навпаки, чим більшою мірою процес переходив з теоретичної у практичну площину, тим більшою ставала кількість противників приватизації землі, і, відповідно, меншою – кількість прихильників.

Дані *таблиці 1* демонструють такі важливі моменти: перший з них полягає у тому, що кількість тих респондентів, котрим важко визначитися у ставленні до приватиза-

Таблиця 1

Ставлення до передачі у приватну власність (приватизації) землі, розподіл за роками (% респондентів)

Ставлення	1992 – земля у власності держави	1994 – земля у власності КСП	1996 – потенційна можливість приватизації землі	2000 – реформування з адміністративного примусу	2002 – діє новий Земельний кодекс України	2010 – фактичне завершення приватизації землі
Негативне	14	27	27	37	27	52
Важко сказати	22	20	23	23	25	24
Позитивне	64	53	50	40	48	24

ції землі однозначно позитивно чи негативно, залишається стабільною впродовж всього часу досліджень і становить до четверті опитаних під час кожного з опитувань; другий момент – це те, що ситуація у сільськогосподарському виробництві також зазнала кардинальних змін. На початок досліджень (і процесів приватизації) стан справ у аграрній галузі характеризувався як глибока системна криза. Починаючи з 1996 р. і до 2000 р. включно, і соціологічні дослідження, і національна статистика [2] фіксували виключно від’ємні показники рентабельності у сільськогосподарському виробництві, тобто його збитковість. Реальна рентабельність сільськогосподарського виробництва до 1996 р., тобто до введення у обіг національної грошової одиниці – гривні, не піддається оцінці через велетенські темпи інфляції. Сьогодні галузь сільськогосподарського виробництва є високоприбутковим та високоефективним бізнесом – середні показники рівнів рентабельності за даними соціологічних досліджень [3] у 2010 р. становили для:

- фермерських господарств – 22,49% (20,44% у 2009 р.);
- сільськогосподарських підприємств – 29,17% (27,00 % у 2009 р.).

Отже, суспільна думка демонструє певні “виверти” у оцінках: коли стан справ у сільськогосподарському виробництві був практично критичним, приватизація землі сприймалася як доцільний крок. З виходом галузі на прийнятні показники у виробництві передусім за все продукції рослинництва, ставлення до приватизації землі демонструє стійку тенденцію до несприйняття приватизації. Насправді, такі, на перший погляд, нелогічні оцінки мають цілком логічне пояснення. Головною причиною несприйняття приватизації землі і відповідно ліквідації колективних підприємств є факт різкого – часом десятикратного – зменшення зайнятості (передусім через ліквідацію тваринництва як галузі) та розрив соціально-економічних зв’язків підприємства та сільської громади в сучасних умовах. Головною причиною підтримки – значне зростання продуктивності праці, сприйнятливості до запровадження нової техніки й технології, висока виробнича дисципліна.

Розділ третій

Оскільки приватизація земель сільськогосподарського призначення є завершеним фактом, постає питання про реалізацію прав приватної власності на такі землі, насамперед права на купівлю-продаж. Як же зв'язане зі ставленням до приватної власності на землю ставлення до можливості купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення? Результати соціологічного моніторингу включали запитання про ставлення до можливості купівлі-продажу землі, на які передбачалося три варіанти відповідей – “так”, “ні”, “не визначилися”. За даними досліджень 1998–2010 рр. [1], кількість прихильників і противників купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення серед населення України була доволі стабільною до того часу, поки сільськогосподарські землі були у державній або колективній власності. Практичні дії з приватизації сільгоспугідь супроводжувалися зменшенням кількості жителів України, котрі допускали можливість дозволу купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. На перший погляд, такий розподіл свідчить про те, що в суспільній думці існує переважно негативне ставлення до можливості створення ринку землі,

Таблиця 2

Ставлення до можливості купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, розподіл за роками (% респондентів)

Ставлення	<i>1994 – земля у власності КСП</i>	<i>1996 – потенційна можливість приватизації землі</i>	<i>2000 – реформування з адміністративного примусу</i>	<i>2005 – проміжний етап</i>	<i>2010 – фактичне завершення приватизації землі</i>
Слід дозволити купівлю-продаж	39	39	32	25	26
Не слід дозволяти	44	42	48	56	57
Важко відповісти	17	19	20	19	17

і показники негативного ставлення зростають. Відповідно, збільшується кількість тих, хто вважає, що купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення дозволяти не варто. Результати відповідей на запитання про ставлення громадян України до можливості купівлі-продажу сільськогосподарських земель наведені у *таблиці 2*.

Отже, суспільна думка схиляється до того, щоб купівля-продаж земель сільськогосподарського призначення у Україні не була запроваджена, і з часом кількість таких відповідей зростає. Але варто пам'ятати, що землі сільськогосподарського призначення уже знаходяться у приватній власності тієї частини громадян України, що набули цю власність як члени колективних сільськогосподарських підприємств та працівники соціальної сфери села або спадкоємці власників паїв, і загальна кількість їх становить майже 7 млн осіб. Інакше кажучи, далеко не всі громадяни України є власниками земель сільськогосподарського призначення. У цьому сенсі видається цікавим ставлення власників землі до можливості купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення та фермерів і керівників сільськогосподарських підприємств як таких, що

Таблиця 3

Ставлення до купівлі-продажу
сільськогосподарських земель (% респондентів)

Ставлення	Власники земельних паїв	Фермери	Керівники підприємств
Вільні купівля-продаж, незалежно від громадянства	3	5	4
Вільні купівля-продаж тільки для громадян України	13	12	11
Я за ринок земель, коли будуть створені належні умови	19	28	27
Земля може продаватися і купуватися лише жителями громади	13	11	14
Землі с/г призначення не можуть бути предметом купівлі-продажу	52	44	44
Немає відповіді або не визначилися	1	0,2	0,5

будуть безпосередньо задіяними у процесі. Дані про ставлення до запровадження ринку землі зацікавлених сторін [3] – у таблиці 3.

Особливістю відповідей зацікавлених сторін полягає у тому, що практично усі вони визначилися у своєму ставленні до проблеми – мінімальна кількість опитаних не визначилася з відповіддю на це запитання, на відміну від усіх громадян України.

Найпоширеніше ставлення до запровадження ринку землі *власників земельних паїв* – негативне, оскільки загальна кількість противників становить 52%. Попри те, що це доволі високий показник, уже ж противників ринку земель серед власників землі менше, аніж серед усіх громадян України (*табл. 2*). Водночас 46% власників земельних паїв можна віднести до прихильників ринку земель сільськогосподарського призначення. А от серед усіх громадян України – лише 26%.

Попри те що прихильники вільного, без обмежень ринку землі становлять лише 3% ще 43% власників земельних паїв висувують свої умови щодо можливості існування ринку, але все ж є його прихильниками. Найпоширеніша вимога прихильників ринку земель – необхідність створення належних умов для його існування або тих чи інших обмежень. Водночас дані дослідження засвідчили, що не існує суттєвих відмінностей у ставленні до запровадження ринку земель за ознаками статі – і жінки, і чоловіки за відповідями на це запитання анкети розподілися практично однаково, у межах статистичної похибки. А от залежно від віку респондентів існують певні розбіжності. Найчастіше противниками ринку землі є представники старших вікових груп, але й серед них – понад 40% прихильників існування ринку земель. Дані досліджень демонструють чітку та однозначну тенденцію – чим молодші респонденти, тим ліберальнішу позицію посідають вони щодо купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

Дані щодо ставлення *керівників сільськогосподарських підприємств та фермерів* до запровадження ринку сільськогосподарських земель, що перебувають у приватній

власності засвідчують, що, по-перше: противників запровадження ринку земель серед них менше, аніж серед власників земельних паїв і кількість прихильників переважає кількість противників; по-друге: принципової відмінності у ставленні фермерів та керівників сільськогосподарських підприємств до проблеми немає – розподіл їх відповідей приблизно однаковий щодо кожного з варіантів відповідей, відмінності є не суттєвими. Певною мірою, досить обережно, варто зазначити, що оцінки голів фермерських господарств є ліберальнішими. Але відмінність у оцінках настільки мала, що її можна проігнорувати.

Спільними для всіх респондентів є кілька показових міркувань:

➤ позитивне ставлення до запровадження ринку земель респонденти обґрунтовують з погляду економічних процесів (можливість залучення інвестицій, стратегічного планування діяльності), негативне – побоюваннями того, що держава самоусунеться від процесів купівлі-продажу;

➤ позитивне ставлення до купівлі-продажу землі найчастіше декларують молоді, високоосвічені респонденти з порівняно високим рівнем матеріального благополуччя.

Аргументи “за” продаж:

➤ до 50% власників паїв проживають за межами населеного пункту, і орендна плата за земельний пай не є визначальною у структурі їхніх доходів. Більше того, отримання таких доходів може бути пов’язане з додатковими витратами, та й загалом, проблеми, викликані володінням земельною ділянкою (паєм), можуть переважати вигоди. Такі власники хотіли б позбутися цієї проблеми;

➤ частина жителів села продала б свої паї для задоволення поточних нагальних потреб: лікування, плати за навчання, забезпечення вищого рівня споживання;

➤ часто орендарі хотіли б розширити свій бізнес, і могли б робити це за рахунок купівлі землі;

➤ право власності, безумовно, повинно включати і право продажу її.

Аргументи “проти” продажу:

➤ можлива монополізація і знищення конкуренції на значних територіях;

Розділ третій

- продаж землі призведе до втрати місцевим населенням і тієї незначної кількості робочих місць, котра наявна у сільських населених пунктах у галузі сільськогосподарського виробництва;
- зубожіння певної кількості населення, яке неефективно розпорядиться коштами від продажу землі;
- тим, хто продасть землю, нічого буде передати дітям, адже вірогідність простого “проїдання коштів” дуже велика.

Учасники досліджень висловлюють припущення, що значна кількість пенсіонерів виступили б продавцями землі. Спільною думкою було те, що багато власників готові продати свої земельні паї, безвідносно до того, яку соціальну групу вони представляють.

Таким чином, прихильниками купівлі-продажу землі є фермери та керівники сільськогосподарських підприємств. Керівники підприємств та фермери розглядають проблему купівлі-продажу земель так само, як і проблему купівлі чи продажу будь-якого засобу виробництва. Якщо за певних умов може бути продане підприємство, якщо це продиктовано економічною необхідністю і результатом буде подальший розвиток підприємства, але уже у іншого власника, то чому б не застосувати подібний принцип і для земель сільськогосподарського призначення? Зрозуміло, що принципи функціонування підприємства будь-якого профілю – промислового чи сільськогосподарського – базуються на одних і тих же економічних законах: продуктивності праці, ефективності використання основних засобів, маркетингової політики, конкуренції, попиту та пропозиції тощо. Так що рух основних засобів – а в сільськогосподарському виробництві це передусім земля – також повинен бути присутнім.

Наведені результати багаторічних досліджень дають підстави виділити кілька тенденцій:

- суспільна думка стосовно можливості купівлі-продажу землі не є однорідною;
- чим вищий соціальний статус опитуваних, тим більшою мірою вони є прихильниками створення ринку сільськогосподарських земель;

➤ протягом часу кількість противників створення ринку землі серед громадян України зростає і чисельно противники переважають кількість прихильників;

➤ більшість сільськогосподарських товаровиробників є прихильними запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення.

Чи існує взагалі принципова необхідність купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення? Щодо земель, які знаходяться у приватній власності, то вона необхідна хоча б в силу реалізації самих принципів приватної власності. Обов'язковою рисою приватної власності є можливість володіння, використання та розпорядження власністю. Заборона (або неможливість) розпорядитися власністю свідчить або про відсутність реального права приватної власності й існування її як декларативної, або про порушення права власності.

Правовий аспект проблеми надзвичайно важливий, але він не єдиний. Існує також економічний бік питання. Держава може надати допомогу тільки у вигляді нормативних актів, що сприятимуть розвитку галузі. Але власність, у тому числі земельна, повинна використовуватись як фінансовий інструмент.

Література

1. *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.

2. *Зведені показники (1990–2010 рр.) / Рентабельність сільськогосподарського виробництва* [Електронний документ]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua /

3. *Державне агентство земельних ресурсів України / Висновки за результатами соціологічного дослідження “Оцінювання проведення земельної реформи в Україні”* [Електронний документ]. – Режим доступу: http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=123033&cat_id=118561

*Ю.Саснко,
доктор економічних наук,
Т.Коноплицька,
кандидат соціологічних наук*

ПОТРЕБИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Ще у 1937 р. іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет писав про “вихід широких мас на історичну арену” [1, с. 44, 45]. І на цій історичній арені маси керуються двома принципами нової масової людини: 1) безмежне збільшення життєвих запитів та 2) іманентна невдячність всьому, що покращує її життя. Відтак маємо синдром “розбещеної дитини” [1, с. 51]: “найбільше її турбує власний добробут і найменше – джерела цього достатку”... “У дні голодних бунтів юрби народу вимагають хліба, а на підтримку цих вимог розгромлюють пекарні” [1, с. 53].

Так сформувалося суспільство споживачів, у якому, з одного боку, нагнітаються потреби і попит, з другого – капітал накопичує прибутки від задоволення попиту, а з третього – виробники підтримують платоспроможність споживачів відповідною зарплатою.

Альфой і омегой розвитку економіки є попит, а не прибуток. Ось триада економічного розвитку: потреби – попит – прибуток. Підприємець вкладає інвестиції, розраховуючи на попит майбутнього продукту. І його успіх залежатиме від потреби – попиту. Зменшаться – програв. Залишаться такими ж, збільшаться – виграв.

Між потребою і попитом – суттєва відмінність. Потреба – життєво необхідна річ (не важливо, чим викликана – соціальними, культурними, біологічними чи особистими спонуканнями). Але потреба може перебувати в латентному стані, доки вона не буде “оприлюднена”, не стане метою досягнення.

Попит – це виклик індивіда до певних індивідів чи структур (або до самого себе) з метою задоволення потреби. Не потреба, а в підсумку попит є рушієм життя.

На жаль, у соціологічних опитуваннях дослідники зупиняються на потребах (“хочу”, “треба”...). Статистика зупиняється на споживанні. Отже, у тріаді “потреба попит споживання”, між якими не можна поставити знака рівності, попит серед них залишається, як правило, невизначеним.

Вивчення потреб населення є одним з базових завдань соціології, оскільки саме на цих результатах будується (або повинна будуватися) державна соціальна політика. Виходячи з того, чого найбільше потребують громадяни, державні діячі повинні будувати плани розвитку країни, визначати пріоритети та напрями, якими повинна йти країна. Чи можна, наприклад, спрямовувати переважну частину ресурсів на розвиток культурної сфери, якщо здоров'я населення у незадовільному стані?

Серед опитаних переважна більшість сказали, що їм не вистачає можливості харчуватися відповідно до своїх смаків (59%) та можливості повноцінно провести відпустку (54%) (рис. 1). Ці потреби не є першочерговими, однак вони визначають рівень життя і, відповідно, задоволеність життям.

Уже традиційно населення України низько визначає рівень медичного забезпечення. У цьому дослідженні отримані такі ж результати: половина опитаних (50%) сказали, що їм не вистачає здоров'я та необхідної медичної допомоги.

Найменш “актуальними” для населення на сьогодні є такі потреби: потреба необхідного одягу (16%), необхідних меблів (19%).

Потреба у сучасних економічних знаннях є більш актуальною для населення, ніж потреба у політичних знаннях (відповідно 22% опитаних сказали, що вони потребують сучасних політичних знань, а 30% вказали на нестачу сучасних політичних знань). Іншими словами, для людей більш актуальними є питання виживання та матеріального забезпечення, ніж те, що відбувається у державі на політичному рівні.

Розділ третій

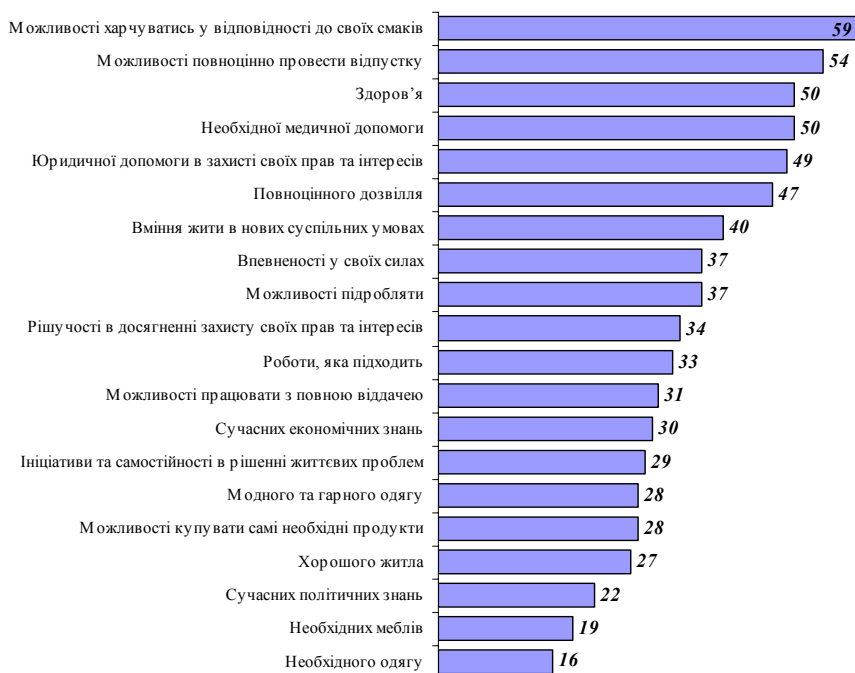

Рисунок 1. Чого серед переліченого Вам не вистачає (%)

Розглянемо, як впливають конкретні соціально-демографічні характеристики людей (такі як стать, вік, освіта, матеріальне становище) на їхні потреби.

Стать

Жінкам більше, ніж чоловікам, не вистачає можливостей, які пов'язані зі здоров'ям: власне здоров'я (57% жінок та 40% чоловіків вказали на це), необхідної медичної допомоги (55% жінок та 44% чоловіків). Також жінки менше, ніж чоловіки, відчувають свою "тверду" життєву позицію. Вони частіше за чоловіків визначали, що їм не вистачає: впевненості у своїх силах (43% жінок та 29% чоловіків), рішучості в досягненні захисту своїх прав та інтересів (37% жінок та 30% чоловіків), ініціативи та

самостійності у розв'язанні життєвих проблем (32% жінок та 25% чоловіків).

Натомість чоловікам більше не вистачає можливостей, пов'язаних із зайнятістю: можливості підробляти (39% чоловіків та 34% жінок) та можливості працювати з повною віддачею (34% чоловіків та 28% жінок).

Вік

Простежується досить помітна залежність наявності певних потреб від віку респондентів. Кожна вікова група респондентів висловила досить різні потреби та думки щодо того, чого не вистачає у їхньому житті. Розділивши всіх опитаних на три вікові групи: молодь (18–29 років), середній вік (30–54 роки), старший вік (55 років і старше) – можемо говорити про таке:

– потреби, які для молоді є більш актуальними, ніж для інших вікових груп (тобто те, чого найбільше не вистачає молодим людям) – це: потреба хорошого житла, потреба модного та гарного одягу, необхідних меблів. Натомість такі потреби, як уміння жити в нових суспільних умовах, здоров'я, рішучість у досягненні захисту своїх прав та інтересів, юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів, ініціатива та самостійність у розв'язанні життєвих проблем, можливість харчуватися відповідно до своїх смаків – менш актуальні для цієї вікової групи, порівняно з громадянами більш старшого віку. Тобто молодь на сьогодні є найбільш “пристосованою” до зовнішніх умов віковою групою, оскільки більше за інших володіє знаннями та вміннями, які необхідні у сучасному “кризовому” суспільстві. Натомість вони більше прагнуть задовольнити потреби у сфері комфорту та побутового благополуччя;

– для людей середнього віку більш актуальними порівняно з іншими віковими групами є: потреба у роботі, яка підходить, необхідного одягу, потреба сучасних економічних знань, можливості повноцінно провести відпустку, можливості підробляти, повноцінного дозвілля, можливості працювати з повною віддачею – потреби, які спрямовані на забезпечення себе та своєї родини;

– для громадян старшого віку найбільш важливими порівняно з іншими віковими групами є: вміння жити в нових суспільних умовах, здоров'я, їм бракує впевненості у своїх силах, необхідної медичної допомоги, рішучості в досягненні захисту своїх прав та інтересів, можливості купувати найнеобхідніші продукти, ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем, можливості харчуватись відповідно до своїх смаків. Найменш актуальними для старших респондентів порівняно з іншими віковими групами є потреба роботи, яка підходить, потреба хорошого житла, модного та гарного одягу, необхідних меблів, сучасних політичних знань, можливість повноцінно провести відпустку, можливість підробляти, повноцінне дозвілля та можливість працювати з повною віддачею. Іншими словами, люди старшого віку висловлюють невпевненість у своїх силах і, відповідно, невпевненість у своїй здатності виживати.

Освіта

Мало чим відрізняються потреби людей, які мають повну середню або середню спеціальну освіту. Тому ми об'єднали ці групи.

Також ми об'єднали в одну групу респондентів, які мають перший ступінь вищої освіти (бакалаври) та тих, які мають повну вищу освіту (спеціалісти, магістри, аспіранти, вчений ступінь), оскільки 1) ці респонденти мають дуже подібні відповіді та 2) вони є найменш численими.

Отже, для аналізу маємо три категорії респондентів, залежно від рівня їх освіти:

– для людей з початковою або неповною середньою освітою на сьогодні найбільш порівняно з іншими категоріями за освітою не вистачає таких благ, як уміння жити у нових суспільних умовах, здоров'я, впевненості у своїх силах, необхідної медичної допомоги, рішучості у досягненні своїх прав та інтересів, можливості купувати собі необхідні продукти, можливості харчуватись відповідно до своїх смаків. Найменше такі респонденти стурбовані нестачею: роботи, яка підходить, хорошого житла, модного та гарного

одягу, можливості повноцінно провести відпустку, можливості підробляти, повноцінного дозвілля;

– для тих, хто має повну середню або середню спеціальну освіту, більш актуальними, ніж для респондентів з іншим рівнем освіти, є такі блага: робота, яка підходить, необхідний одяг, сучасні економічні знання, модний та гарний одяг, юридична допомога в захисті своїх прав та інтересів, можливість повноцінно провести відпустку, повноцінне дозвілля;

– респонденти зі ступенем бакалавра та ті, які мають повну вищу освіту, найменше переймаються тим, що їм чогось не вистачає в житті. Особливо це помітно щодо вміння жити в нових суспільних умовах та здоров'я.

Матеріальне становище

Чітко простежується залежність вказаних благ, яких не вистачає, від матеріального стану опитаних: чим нижчим є матеріальне становище опитаних, тим частіше вони вказували на те, що їм не вистачає тих чи інших благ. Причому така тенденція простежується щодо всіх благ, зазначених у запитанні.

Населений пункт

Серед всіх типів населених пунктів, у яких проводилося дослідження, за своїми відповідями від всіх інших значно відрізняються жителі м.Києва. Серед них найменший відсоток тих, хто вказав на наявність тієї чи іншої потреби. Це свідчить про те, що жителі Києва мають найбільший доступ до можливості задовольнити будь-які свої потреби через більш високий економічний та соціальний розвиток Києва порівняно з іншими населеними пунктами України. Єдиною потребою, яка для жителів Києва виявилася нагальнішою, ніж для мешканців інших поселень, – потреба у хорошому житлі. Причому приблизно удвічі більше киян вказали на наявність цієї потреби, порівняно з іншими населеними пунктами (46% киян мають таку потребу на противагу 27% у середньому серед інших поселень).

Незадоволення тих чи тих потреб також яскраво ілюструється у страхах щодо теперішнього та майбутнього життя.

Розділ третій

Рисунок 2. Чого зараз люди бояться найбільше (%)

Найбільші страхи людей на сьогодні пов'язані з економічним становищем, невпевненістю в можливості матеріально забезпечити себе та свою сім'ю, не отримати гроші (рис. 2). Переважна більшість опитаних вказали, що, на їхню думку, сьогодні люди бояться:

- стрімкого зростання цін (77%);
- не виплат зарплат, пенсій тощо (66%);
- втрати роботи, безробіття (61%).

Ці цифри яскравіше за всі промови політичних діячів свідчать про те, що економічне становище у країні незадовільне, а населення відчувається незахищеним та збіднілим.

До того ж приблизно кожен третій (34%) сказав, що люди сьогодні бояться голоду. А кожен четвертий вважає, що люди бояться холоду у квартирі та будинках (24%).

Натомість на другий план відійшли такі страхи, як: згортання демократії та свободи слова (11%), втрати державної незалежності України (11%), встановлення диктатури в країні (12%), військової загрози з боку інших держав (13%). Ці цифри можуть свідчити про стабільний та спокійний розвиток країни, однак, зважаючи на інші цифри, отримані у цьому дослідженні, напрошуються зовсім інші висновки.

Тільки 10% опитаних сказали, що вони задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні. Зовсім або скоріше незадоволені таким розвитком 46% населення (майже половина!). А 43% не можуть дати відповідь на це запитання. Зважаючи на весь комплекс наведених даних, можна робити висновки про те, що сьогодні люди втратили інтерес до процесів та перетворень, які стосуються життя країни в цілому. Натомість на перший план виходять більш нагальні та індивідуальні потреби та страхи.

Тут варто згадати теорію мотивації А.Маслоу. За цією теорією всі потреби людини можна розділити на п'ять груп, а самі групи розташувати у ієрархічному порядку. В основі цієї ієрархії лежать найбільш насущні потреби (їжа, вода, житло), а на вершині – більш високі індивідуальні бажання (визнання, самовираження). Коли потреби найнижчого рівня задоволені хоча б частково, людина починає рухатися до задоволення потреб іншого і не обов'язково наступного рівня ієрархії.

У кожний конкретний момент людина прагнутиме до задоволення тієї потреби, що для неї є найбільш важливою або сильною.

Наразі спостерігаємо, що населення України найбільше зосереджене на задоволенні потреб першого та другого рівнів (найбазовіших): потреба у їжі, безпеці, матеріальному забезпеченні. Натомість потреби, які формують людей як соціальних істот та громадян держави, відійшли на другий план. Такими людьми легше управляти, легше нав'язати свою думку і, таким чином, скерувати їх діяльність у напрямі, потрібному для окремих груп суспільст-

ва. Така тенденція розвитку країни є дуже невтішною для України.

Отже, підсумовуючи, можемо зробити такі висновки:

– найбільш непевними у сучасних умовах почуваються жінки старшого віку, які не мають вищої освіти та мають скрутне матеріальне становище. Саме ця категорія громадян висловилася, що потребують впевненості у своїх силах, рішучості у досягненні захисту своїх прав та інтересів, ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем;

– молодь почувається у сучасному житті значно впевненіше, ніж старші громадяни, оскільки вона рідше вказує на нестачу тих якостей, які формують впевненість у своєму становищі, своїй позиції. Для молодих людей більш актуальними є потреби, які зумовлюють комфорт у житті, побутове благополуччя;

– людей середнього віку більше за інших турбує нестача благ, які необхідні для забезпечення повноцінного існування себе та своєї сім'ї, задоволення щоденних потреб;

– а люди старшого віку найчастіше характеризуються непевненістю у своїх силах, своєму здоров'ї;

– найменше незадоволених потреб виявилось у тих, хто має вищу освіту (бакалаври та повна вища освіта), ніж у тих, чий рівень освіти є нижчим;

– чим нижчим є матеріальне становище опитаних, тим частіше вони вказували на те, що їм не вистачає тих чи інших благ;

– жителі Києва найбільше серед інших забезпечені необхідними благами та ресурсами. Зокрема, це свідчить і про вищий рівень розвитку Києва порівняно з іншими населеними пунктами України.

Література

1. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // Избранные труды. – М. : Весь мир, 1997.

*А.Арсенко,
кандидат історичних наук;
Н.Толстих,
кандидат соціологічних наук*

ДОБРОБУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ

З часу проголошення незалежності України і початку реформування її економіки минуло 20 років. В історичному вимірі це достатній проміжок соціального часу, що дає змогу судити про ефективність або неефективність реформ, особливо щодо змін соціально-економічного становища населення у новому суспільстві. Сучасне становище простої людини в Україні переконливо свідчить про те, що очікування більшості населення щодо підвищення рівня життя і добробуту в умовах трансформації вітчизняної економіки і переходу країни до ринкового способу господарювання не здійснились. Результати репрезентативного дослідження, здійсненого через 20 років після падіння Берлінської стіни американською соціологічною службою “Pew Research Center”, засвідчили, що економічне становище 62% українців у середньому у 2009 р. стало “гіршим, ніж було при комунізмі”, 13% залишилось “приблизно таким, як було” і 12% “покращилось” [1, р. 5]. Відповідаючи на запитання “Хто одержав вигоди від змін після 1991 року?”, лише 10% українців підтримали запропоновану відповідь “прості люди”, 82% вважали, що від згаданих змін виграли “власники бізнесу”, 92% – “політики” [1, р. 31].

Не виправдались сподівання більшості населення на поліпшення своїх життєвих стандартів і в низці країн Східної Європи, у тому числі інтегрованих у загальноєвропейські економічні структури. Наприклад, лише 20% угорців вважають членство своєї країни в Європейському Союзі “доброю справою”, 72% оцінили своє економічне становище

у середньому у 2009 р. як “гірше, ніж було при комунізмі” [1, р. 5, 10]. На думку професора Вільного університету в Берліні й професора у Школі соціальних досліджень у Словенії Генова, приватизація і супутня їй комерціалізація всіх сфер діяльності призвели до тяжких соціально-економічних наслідків у східноєвропейських країнах у період транзиції. “Безробіття, збідніння і злочинність стали на заваді розширенню можливостей самореалізації десятків мільйонів східноєвропейців й обмежували перспективи розвитку численних соціальних груп у регіоні. Місце попередньої ієрархічної системи правління заступили глибокі нерівності за доходом і власністю. Соціальний час знову відчутно уповільнився для багатьох маргінальних груп, що поставило під сумнів меритократичні цілі й наслідки реформ і відродило культуру виживання день у день”, – пише Н.Генов [2, с. 22].

Соціально-економічне становище мільйонів східноєвропейців ще більше погіршилось унаслідок першої в історії світової цивілізації глобальної фінансово-економічної кризи, що розпочалася у вересні 2008 р. в епіцентрі глобального капіталізму – США – і швидко охопила усі континенти планети. У цьому контексті один з провідних спеціалістів у галузі “посткомуністичних економічних трансформацій”, колишній радник Уряду України (1994–1997 рр.), а нині старший науковий співробітник Петерсонського інституту міжнародної економіки у Вашингтоні Андерс Ослунд пише: “Восени 2008 року Центральна і Східна Європа стала порохом діжкою глобальної фінансової кризи. Десять нових східних членів Європейського Союзу знаходились у стані сильного перегріву в усіх відношеннях. Інфляція зросла скрізь і визначалась двозначними цифрами у Болгарії, Естонії, Латвії і Литві ... Випуск продукції різко пішов униз, а безробіття стрімко поповзло вгору” [3, р. 1].

Найбільш значне падіння реального ВВП серед колишніх республік СРСР у перший рік глобальної кризи було зафіксоване після Латвії (-18,4%) у Литві та Україні –15%. Середнє реальне падіння ВВП у країнах СНД, де Україна

посіла 1-е місце за цим показником, становило -7% у 2008 р. [4]. В наступні роки економічне становище України у світі на краще не змінилося. Нещодавно, згідно з оцінкою американського журналу Forbes, Україна ввійшла до п'ятірки найгірших економік світу. Найгіршою в цьому списку на середину 2011 р. визнана економіка Мадагаскару, другою – Вірменії, третьою – Гвінеї. Україну поставили на четверте місце, на п'яте – Ямайку. За оцінкою Forbes, Україна багата сільськогосподарськими угіддями і мінеральними ресурсами, що дає їй можливість стати провідною європейською економікою. Однак нині її ВВП на душу населення менше, ніж у Сербії і Болгарії, а інфляція в Україні становить близько 10%. Головними перешкодами на шляху розвитку нашої країни, на думку Держдепартаменту США, слугують корупція, низький рівень державного управління і судової системи [5].

Бідність набула перманентного характеру в Україні й супроводжує її населення протягом усього періоду проведення радикальних економічних реформ. Обіцянки побудувати у нашій країні “соціальну державу”, що закріплено у Конституції України, і створити “соціально-орієнтовану економіку”, що зафіксовано у низці законодавчих актів, залишились невиконаними зобов'язаннями, до реалізації яких владні структури до цього часу не приступали. Не досягла успіхів наша держава й у виконанні своєї власної Стратегії подолання бідності, схваленої у 2001 р. у відповідь на прийняття сесією Генеральної Асамблеї ООН 8 вересня 2000 р. Декларації тисячоліття. У межах останньої були визначені Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ), до яких разом з 189 країнами світового співтовариства приєдналась Україна. Згадана Стратегія була розрахована на 2001–2009 рр. мала за мету згідно з зобов'язаннями України зменшити частку бідного населення нашої країни до 18,4% до 2015 р. Однак за минулі роки цей важливий соціальний індикатор становища українського суспільства не тільки не покращився, а навпаки, зріс до 25%, що ставить під сумнів можливість досягти суттєвих зрушень у

цьому напрямі у близькому майбутньому в умовах глобальної фінансово-економічної кризи [6, с. 28–29].

Як зазначається у щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України “Модернізація України – наш стратегічний вибір”, минулий рік також не вніс позитивних коректив у статистику бідності. У 2010 р. реальні доходи українців зменшилися на 10%, рівень бідності збільшився на 0,4% і досяг 26,4%. Це означає, що нині у лещатах бідності в нашій країні перебувають 12,5 млн людей. Доходи нижче прожиткового мінімуму одержують 23% міських і 38% сільських жителів країни. У цьому контексті у згаданому посланні Президента України робиться висновок: *“Бідність в Україні набула застійного характеру. Вона перетворилася на один із головних чинників посилення соціальної напруги й нестабільності у суспільстві, зниження народжуваності, збільшення еміграції (у т.ч. нелегальної), погіршення стану здоров’я нації, зростання смертності, посилення процесів депопуляції ... 60–70% населення не бачать можливості покращити свій матеріальний стан у нинішніх умовах, і бідність вийшла за коло окремих вразливих груп населення, перетворившись не тільки на економічну, а й на гуманітарну проблему”* [6, с. 29].

Депривація і обмеженість доступу населення України до соціальних благ і ресурсів відбувається на тлі стрімкої поляризації українського суспільства, в якому відношення доходів найбільш багатих і найбільш бідних груп становить, як визнається у посланні Президента України, 30:1. До цього треба додати, що аналогічна пропорція у Європейському Союзі, в який намагається інтегруватися Україна, не перевищує 6:1. Наближення цього відношення до 10:1, як вважається у соціологічній науці, веде до зростання соціальної напруженості, а перевищення – до соціальних вибухів. Становище у галузі депривації населення України сьогодні ускладнюється тим, що бідність у нашій країні стосується не тільки безробітних та інших знедолених частин українського соціуму, а й так званих

працюючих бідних, тобто людей, які мають постійну зайнятість, але отримують за свою працю заробітну плату нижче офіційного рівня бідності. Згідно з офіційними даними 79% бідних в Україні становлять домогосподарства, в яких є хоча б одна працююча особа [6, с. 29]. Відсутність гідної оплати праці у багатьох сферах економіки робить вирішення завдання формування “середнього класу” і підвищення якості життя населення України досить проблематичним у досяжній перспективі, а це, своєю чергою, перешкоджає досягненню мети політичної стабілізації українського суспільства.

За час здійснення економічних реформ кількість населення в Україні зменшилась з 51,9 млн осіб у 1991 р. до 45,9 млн у 2009-му. Загальний коефіцієнт народжуваності населення скоротився з 12,6 у 1990 р. до 11,0 у 2009 р. Загальний коефіцієнт смертності населення збільшився з 12,1 у 1991 р. до 16,3 у 2008 р. Загальний коефіцієнт природного приросту населення знизився з 0,5 у 1990 р. до -5,3 у 2008 р. За оцінками експертів ООН, Україна посідає перше місце у сучасному світі за темпами вимирання населення країни. Очікувана тривалість життя чоловіків в Україні у 1990–1991 рр. становила 66 років, у 2008 р. – 63,8 року, жінок – відповідно 75 років і 74,9 року. Особливу тривогу викликає інтенсивне зростання у нашій країні захворюваності на активний туберкульоз: кількість хворих з цим діагнозом, встановленим уперше, збільшилась з 16 465 осіб у 1990 р. до 33 424 осіб у 2009 р., а в розрахунку на 100 тис. населення за той же період – з 31,9 осіб до 72,9. Кількість ВІЛ-інфікованих хворих з діагнозом, встановленим уперше, збільшилась з 1,5 тис. у 1995 р. до 19,9 тис. у 2009 р., з них хворих на СНІД – відповідно з 0,1 тис. до 11,8 тис. (дані стосовно ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД наводяться включно з іноземними громадянами) [6, 7]. При цьому, як підкреслюється у Посланні Президента України, відповідь на епідемії ВІЛ/СНІДу і туберкульозу в Україні залишається мало-ефективною. Індекс людського розвитку для України у

2010 р. був нижче середнього по країнах Європи і Центральної Азії, наша країна посідала 69-е місце за цим важливим соціальним показником серед 169 країн і територій світу [6, с. 28].

До цього часу Україна не спромоглася досягти обсягу ВВП Української РСР (ВВП УРСР у 1990 р. становив 419 457 млн дол. США за паритетом купівельної спроможності (ПКС) 2005 р., ВВП України у 2009 р. – 264 376 млн дол.). При цьому ВВП України у розрахунку на душу населення скоротився з 8108 дол. США по ПКС 2005 р. у 1990 р. до 5763 дол. США у 2009 р. [6, 7]. Незважаючи на те, що ВВП на душу населення не може слугувати надійним показником добробуту нації внаслідок його дуже нерівномірного розподілу між індивідами у нашій країні, низький рівень ВВП є одним із головних чинників низького рівня життя і якості життя в Україні.

Загалом становище мільйонів простих людей в Україні свідчить про симуляцію економічних реформ, а не про їх здійснення заради підвищення добробуту всього Українського народу. Фактично економічні реформи в нашій країні здійснюються в інтересах олігархічних угруповань, які накопичили величезні капітали за рахунок тотального пограбування загальнонародного багатства під машкарою реформ. Унаслідок цього, як підкреслює український дослідник цієї проблеми М.Шульга, у країні сформувались дві України, два світи, які практично не пересікаються. “Один світ складається з кількох сотень багатих, процвітаючих сімей, і другий – багатомільйонна маса людей, придувлених життям, бідністю і хворобами” [9, с. 441–442]. Це торує шлях до занурення більшості населення нашої країни на “економічне дно”, загострення демографічної кризи в ній і втрати Україною державного суверенітету.

Ринкові реформи в Україні, як і в інших пострадянських країнах, стали причиною різкого падіння рівня і якості життя її населення. За роки реформ була демонтована система загальних соціальних гарантій, яка забезпечувала добробут людей, а отже, й розвиток трудового, й, більш

широко, людського потенціалу країни. За результатами опитувань Інституту соціології НАН України, у 2011 р. лише 8,4% респондентів вважали, що ринкові перетворення позитивно вплинули на рівень життя населення, тоді як 58,8% оцінювали цей вплив негативно. Поліпшення і погіршення соціального забезпечення, як наслідки ринкового реформування, відзначали 8,1% і 39,6% опитаних відповідно. Розширення можливостей працевлаштування внаслідок впровадження ринкових відносин відзначали 10,8% респондентів, а їхнє скорочення — 56,3%.

За даними Інституту соціології НАН України, у 1994–2011 рр. загальна самооцінка матеріального рівня життя респондентами була невисокою. За шкалою від 0 (найнижчий) до 10 (найвищий) балів середній бал оцінки матеріального рівня життя коливався від 2,4 бала (1998 р.) до 3,8 бала (у передкризовому 2008 р.). На початку 2011 р. він становив 3,2, при цьому самооцінки матеріального становища 73,5% опитаних знаходилися в нижньому інтервалі бальної шкали (0–4 бали). Один з п'яти респондентів (19,4%) оцінив власний добробут як 5 балів, а вище цієї позначки самооцінка матеріального становища сягла лише у 12,5% опитаних. Зазначимо, що найвищі три сходи оцінки (8–10 балів) обрали сумарно 0,8% респондентів.

Ринкові реформи супроводжувалися зростанням нестабільності в економічній і соціальній сферах, що знайшло відображення в результатах опитувань (табл. 1). У 1992–2010 рр. збільшалося число респондентів, які зазначали, що їхні співгромадяни відчувають погіршення ситуації на ринку праці. Так, частка респондентів, які відзначали, що населення боїться безробіття, зросла з 60,3% у 1992 р. до 80,1% у 2010 р., зупинки підприємств — з 13,2% до 43,2% відповідно. У 2002 р. 64,7% опитаних вважали, що люди тоді побоювалися невиплати зарплат, пенсій тощо, у 2010 р. на такі побоювання в суспільстві вказували вже 73,8% респондентів. Зростання цін, як наявну в суспільній свідомості загрозу, відзначали 66,4% опитаних у 1992 р. і

Розділ третій

Таблиця 1

Економічні загрози в оцінках респондентів, 1992–2010 рр. (%)

Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Безробіття	60,3	86,4	73,0	67,9	68,6	64,9	54,4	80,1
Зупинки підприємств	13,2	16,5	39,1	35,3	34,7	34,2	29,9	43,2
Голоду	50,3	71,8	51,2	45,5	33,8	33,8	31,8	34,7
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	-	64,7	56,5	56,2	55,8	51,6	73,8
Зростання цін	66,4	77,2	71,3	75,2	77,8	80,8	86,0	84,2

84,2% у 2010 р. В цей період зменшилась — з половини (50,3%) у 1992 р. до третини (34,7%) у 2010 р. частка респондентів, які відзначали страх голоду серед населення України, однак є серйозні підстави говорити скоріше про звикання до недостатнього харчування та погіршення його якості серед населення, що й фіксують результати опитування.

Для значної кількості населення розглянуті загрози реалізувалися як реальні скрутні ситуації. За даними 1994 р., протягом року, що передував опитуванню, 34% респондентів опинялися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти. У 2010 р. таких респондентів виявилось порівняно менше, однак, їх частка сягала п'ятої частини (22,6%) опитаних, що свідчить про значне поширення крайніх форм малозабезпеченості в українському суспільстві. Нестійке матеріальне становище, відсутність гарантій зайнятості й державного захисту від зниження рівня життя пояснюють високу частку (63,8%) респондентів, які у 2010 р. визнавали, що їм не вистачає впевненості у власному майбутньому. Тих, кому такої впевненості вистачає, серед опитаних виявилось вп'ятеро менше – 11,8%.

Як свідчать самооцінки респондентами матеріальних умов їх життя (табл. 2), у 2002–2011 рр. добробут сімей

зростав повільно. За цей період частка респондентів, які представляють сім'ї, що жевріють у злиднях і відчувають голод, скоротилася з 12,7% у 2002 р. до 7,7% у 2011 р. Також у 2002–2011 рр. майже в півтора раза (з 61,0% до 44,3%) зменшилася частка представників сімей, споживання яких обмежується тільки необхідним раціоном. Частка тих респондентів, чийм сім'ям вистачає в цілому на прожиття, зросла з 23,5% у 2002 р. до 30,8% у 2011 р. і була найвищою — 38,3% — у 2010 р. Частка респондентів із сімей, у яких коштів вистачає на все необхідне, але їм не до заощаджень, становила 11,6% у 2002 р. і 12,3% у 2011 р. Щоправда, напередодні економічної кризи, у 2008 р., частка представників таких сімей сягала п'ятої частини опитаних (20,7%). Респонденти, які відзначали, що їхні сім'ї живуть у повному достатку, щорічно становили скоріше виняток (0,2–06%).

Таблиця 2

**Самооцінка респондентами
їхнього матеріального становища, 2002–2011 рр. (%)**

<i>Визначте матеріальне становище Вашої сім'ї за останні два–три місяці</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2009	2010	2011
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	3,1	1,7	1,4	0,5	0,8	0,6	1,5	1,0
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9,6	5,9	4,0	4,0	3,0	3,3	3,9	6,7
Вистачає лише на продукти харчування	49,3	42,0	41,3	35,5	32,6	35,0	36,4	44,3
Вистачає загалом на прожиття	23,5	32,4	30,2	36,2	37,9	37,3	38,1	30,8
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	13,9	14,4	15,7	20,7	18,8	15,9	12,3
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	2,1	2,1	3,6	3,8	4,5	3,4	2,3
Живемо в повному достатку	0,3	0,6	0,3	0,3	0,4	0,6	0,2	0,3
Не відповіли	0,6	1,4	6,3	4,2	0,7	0,2	0,4	2,3

У розглянутий період частка респондентів, які повністю витрачали свої кошти на поточні витрати, не падала нижче 91% і коливалася від 91,3% до 97,1%. При цьому частина опитаних, які відзначали, що їм бракує заощаджень, які підтримали б їхній добробут протягом щонайменше року у разі несприятливих обставин, у 2002–2010 рр. щорічно сягала три четверті і була мінімальною (74,7%) у 2008 р., а максимальною (86,1%) — у 2002 р. На початку 2010 р. частка респондентів, які відзначали нестачу необхідних для виживання протягом року заощаджень, дорівнювала 80,2%.

Спрямування більшістю населення майже всіх коштів на поточне споживання, що спостерігалось щороку, не залишає жодних сумнівів щодо неможливості переведення соціальної сфери на засади страхування й індивідуальних накопичувальних рахунків. У населення просто немає для цього коштів, які, крім того, швидко знецінюються під впливом інфляції і кризових явищ у фінансах країни та світу.

За результатами опитування 2009 р., 90,2% респондентів відповіли, що їхня родина має у власності квартиру (дім), 41,4% — присадибну ділянку, 4,1% — акції підприємств, паї в ЗАТ і ВАТ, 13,3% — земельні паї, 2,1% — мале підприємство. Ймовірно, що в подальшому частка респондентів, що мають нерухомість і капітал, скорочуватиметься. Такий значний відсоток власників житла став результатом приватизації будинків і квартир, що знаходилися у використанні громадян ще з дореформених часів. Акції підприємств також не будуть значно поширюватися серед найманих працівників, концентруючись у руках великих власників. З початком купівлі-продажу землі значна частина власників земельних паїв буде вимушена продати їх великим землевласникам через відсутність необхідних для обробки землі засобів.

Як і садові ділянки, квартири — це основний вид нерухомості, що залишилися з радянських часів, це основне багатство більшості сімей. За досягнутого рівня доходів

поліпшення житлових умов значної частини громадян є нереальним. Скоріше житлові умови населення погіршуватимуться через зношеність житлового фонду, його знос, на відновлення якого у населення немає коштів, як не буде їх і в скороченому до мінімуму державному бюджеті.

Переважній більшості людей вистачає коштів лише на найнеобхідніше для виживання, вони не можуть бути ані інвесторами великих проектів, ані учасниками довгострокових кредитних або страхових програм, ані активними творцями власної долі. Скоріше вони — заручники непідвладних їм обставин, оскільки не мають сил та засобів чинити їм спротив і будувати власну життєву стратегію.

Порівняно з початком реформ сьогодні помітно більша частина респондентів відзначає, що їм вистачає можливості придбання *найнеобхідніших продуктів харчування*, що пояснюється закріпленням за цей час у людей невибагливих вимог до споживання. У 1995–2011 рр. частка респондентів, яким бракує можливості придбання найнеобхідніших продуктів харчування, скоротилася з 52,8% до 28,0%; відносна кількість тих, хто може забезпечувати необхідний раціон, зросла з 24,3% до 53,2%. При цьому співвідношення тих, хто декларує нестачу *можливостей харчуватися відповідно до власних смаків*, і їхню достатність, сьогодні є протилежним, хоча й дещо поліпшилось за цей період. У 1995 р. респондентів, які не могли реалізувати свої уподобання в харчуванні, серед опитаних виявилось 66,4%, а тих, хто міг собі це дозволити, — 14,8%; у 2011 р. розглянуте співвідношення становило 60,2% та 20,3% респондентів відповідно (табл. 3).

Звісно, й уявлення про набір необхідних продуктів, й смакові вподобання можуть відрізнятися у різних людей і соціальних груп. Але спільним може бути страх придбання неякісних продуктів, якими насичений сьогодні ринок продуктів харчування України. Держава недостатньо контролює якість продуктів харчування, серед яких все більше імпортованих. Вміст шкідливих домішок, закінчений термін споживання — не єдина загроза, що приховує

Таблиця 3

Оцінка респондентами власних можливостей забезпечення харчування, 1995, 2011 рр. (%)

Чи вистачає Вам можливостей ...?	Купувати найнеобхідніші продукти		Можливості харчуватися відповідно до власних смаків	
	1995	2011	1995	2011
Не вистачає	52,8	28,0	66,4	60,2
Важко сказати, вистачає чи ні	18,8	17,5	15,4	18,4
Вистачає	24,3	53,2	14,8	20,3
Не цікавить	3,1	1,3	2,5	1,2
Не відповіли	0,9	0,0	0,9	0,0

більша частина продовольства в магазинах і на ринках країни, в якій головним чинником, що визначає споживання, є низька ціна. Також велику загрозу становлять й продукти харчування, що містять генетично модифіковані організми. Тільки багата країна може дозволити собі законодавчу заборону виробництва й імпорту таких продуктів, наслідки довгострокового споживання яких сьогодні є маловивченими, а вже проведені дослідження переконливо свідчать про небезпеку їх для здоров'я людини.

У 1995–2011 рр. поліпшилися самооцінки населенням можливостей придбання як необхідного, так і модного і красивого одягу. Якщо у 1995 р. на незадовільну можливість придбання необхідного одягу вказувала майже половина (48,3%) опитаних, то у 2011 р. таких респондентів було майже втричі менше (17,9%). У 2011 р. більше половини респондентів (61,1%) вже не відчувала нестачі необхідного одягу, тоді як у 1995 р. респондентів, яким його вистачало, налічувалося менше третини (29,4%). Але якщо відносно необхідного одягу на початку розглянутого періоду спостерігалось перевищення негативних оцінок можливостей її придбання над позитивними, а в теперішній час це співвідношення змінилося на протилежне, то стосовно модного та красивого одягу ситуація якісно

не змінилася. У 1995–2011 рр. скоротилася частка респондентів, які відзначали його нестачу (з 48,8% до 33,4%) й зростає частка тих, кому його вистачає (з 12,0% до 20,2%), але, як бачимо, негативні оцінки можливості прикрасити свій гардероб серед відповідей респондентів й сьогодні частіші, ніж позитивні.

На початку 2010 р. сім'ї більшості опитаних мали побутові прилади, які сьогодні розглядаються як необхідні атрибути сучасного домогосподарства. Наявність удома холодильника відзначали 95,7% респондентів, кольорового телевізора — 92,8%, пральної машини — 82,8%. Третина опитаних (34,9%) мають удома комп'ютер, 28,7% — автомобіль. У певній частині населення ці побутові речі та автомобілі залишилися з дореформених часів. Певною мірою наявність цих речей стала наслідком доступності кредитування, яке припинилося у 2008 р. з розгортанням глобальної фінансово-економічної кризи. І з високою мірою впевненості можна говорити про те, що придбання побутових речей довгострокового вжитку зумовило скорочення поточного споживання продуктів та найнеобхідніших речей для значної частини населення, яка перебуває у сегменті малозабезпеченості.

Практично незмінними у 1995–2011 рр. залишалися оцінки респондентами можливостей повноцінного проведення відпустки й повноцінного дозвілля. У 1995 р. на неможливість добре відпочити під час відпустки вказували 60,1% респондентів, у 2011 р. — 59,6%. Незадоволених своїм дозвіллям у 1995 р. було 46,5%, у 2011 р. — 50,5%. Частка респондентів, які були задоволені можливостями проведення відпустки, у 1995 р. становила 11,7%, у 2011 р. — 13,5%. Частка позитивно оцінюючих якість дозвілля в цей період становила 20,4% і 23,7% респондентів відповідно.

Сьогодні через нестачу коштів більшість населення не може собі дозволити повноцінний відпочинок під час відпустки. У 1992 р. 12,4% респондентів відпочивали за путівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо)

в межах України, у 2010 р. таких респондентів виявилось 2,4%, відпочивали у курортному місці без путівки (в Україні) – 7,8% та 9,6% відповідно, за кордоном – 2% та 1,2% відповідно.

Невисокий рівень споживання необхідних товарів, відсутність коштів на повноцінне фізіологічне та емоційне відновлення, тривале перебування в стані постійної апатії та стресу, що притаманні малозабезпеченості, несприятливо відбиваються на здоров'ї людини. Відсутність засобів на профілактику та лікування епідемій, причини яких також є соціально зумовленими, підвищує ризик захворюваності людей. Нестачу необхідної медичної допомоги на початку 2011 р. відзначали 47,1% респондентів, тоді як 28% усіх опитаних вказували, що їм її вистачає.

Довгострокове перебування в стані малозабезпеченості й нестабільності спричиняє зміни в бік скорочення вимог людини. Іншими словами, нестача засобів до життя призводить не до зростання вимог, що компенсують їхню нестачу, а до відмови від задоволення частини потреб, до їхньої деградації. У довгостроковій перспективі такі явища закріплюються й стають новими стандартами. Також людина може залишатися нечутливою до зниження рівня життя, якщо таке відбувається тривалий час, хоча на початковому етапі може активно протестувати проти погіршення умов життя.

Добробут переважної частини населення України, як свідчать результати його аналізу, значно знизився за роки неоліберальних економічних реформ і сьогодні не забезпечує всебічного розвитку людини. Його підвищення, про яке можна говорити сьогодні лише гіпотетично, залежатиме від здатності країни подолати негативні тенденції в формуванні та здійсненні соціальної політики. Для цього необхідна розробка державного курсу, спрямованого на прискорення економічного зростання за умов справедливого розподілу його результатів й пріоритетного фінансування соціальної сфери.

Література

1. Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered but Now with more Reservations [Electronic resource] – Washington (D.C.) : Pew Research Center, 2009. – Mode of access: <http://pewglobal.org/files/pdf/267.pdf>
2. Генюв Н. Східна Європа як лабораторія соціальних наук / Н.Генюв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 12–36.
3. Aslund A. Lessons from the East European Financial crisis, 2008-10 / Anders Aslund // Policy Brief. Number PB11-9. – Washington (DC) : Peterson Institute for International Economics, June 2011. – P. 1–9.
4. Kekic L. Eastern Europe: the longer-term economic impact of the 2009 crisis [Electronic resource] / Laza Kekic. – Stockholm : SITE, April 14th 2009. – Mode of access : <http://www.hhs.se/SITE/RussiaEast/Pages/default.aspx>
5. Україна в пятерке худших экономик мира // Forbes. – 2011. – 6 июля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ua/rus/finance/show/forbes-vklyuchil-ukrainu-v-spisok-hudshih-ekonomik-mira-06072011112800?from=qip>
6. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради. – К., 2011. – 416 с.
7. Народне господарство України у 1993 році : Стат. щорічник / Міністерство статистики України ; відп. за вип. В.В.Самченко. – К. : Техніка, 1994. – 494 с.
8. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України ; за ред. О.Г.Осауленка; відп. за вип. Н.П.Павленко. – К. : Держ. підприємство “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – 566 с.
9. Шульга Н.А. Дрейф на обочину. Двадцять лет общественных изменений в Украине / Н.А.Шульга. – К. : ТОВ “Друкарня Бізнесполіграф”, 2011. – 448 с.

*Г.Чепурко,
доктор соціологічних наук*

ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЗМІНИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

До головних чинників структурних зрушень системи зайнятості, які у своїй взаємодії визначають сучасний стан ринку праці в Україні, належать: загальна демографічна ситуація в країні та її регіонах, структурні зміни в економіці, роздержавлення власності, темпи й ефективність приватизації, поширення нових форм зайнятості населення, світова фінансово-економічна криза, глобалізаційні процеси.

Мета даної статті – проаналізувати структурні зміни в зайнятості населення з погляду відносин власності й у галузевому розрізі, що відбувалися за двадцятирічний період 1991–2011 рр. в Україні.

Ще з радянських часів негативні демографічні зміни почали справляти довгостроковий негативний вплив на чисельність економічно активного населення. З 1993 р. Україна має стійку динаміку скорочення чисельності населення, а також скорочення населення працездатного віку при збільшенні кількості населення непрацездатного віку. Ця тенденція є причиною виникнення дефіциту трудових ресурсів, зокрема кваліфікованих, та стає суттєвим обмежувачем прискорення темпів економічного зростання в усіх галузях економіки.

Кількість населення України, зайнятого у всіх сферах економічної діяльності, поступово зменшувалася з 25,4 млн – у 1990 р. до 20,2 млн у 2010 р. (*табл. 1*). Причому тенденція скорочення зайнятості спостерігається серед найманих працівників підприємств, установ, організацій з 24,7 млн осіб у 1990 р. і до 12,9 млн осіб у 2009 р. А в інших сферах економічної діяльності, у тому числі в особистому підсобному сільському господарстві, навпаки,

спостерігається зростання зайнятих з 0,7 млн у 1990 р. і до 7,2 млн осіб у 2009 р. [1, с.360].

Зміна структури зайнятості залежно від зміни форм власності й господарювання має свої особливості. Їх необхідно розглядати з урахуванням кількісних змін у статусі суб'єктів господарювання. Слід наголосити, що саме зміна форм власності взагалі є основою всіх перетворень. Власність на основні засоби виробництва визначає пріоритети в розвитку суспільства загалом, зумовлює характер обміну і споживання, а отже, і характер продуктивних сил. Процеси роздержавлення і приватизації колишньої державної власності привели передусім до суттєвих змін у структурі зайнятості населення, а також до інших тенденцій, безпосередньо пов'язаних з цими змінами.

Таблиця 1

Динаміка зайнятості населення

Рік	Загальна чисельність населення, тис. осіб	Чисельність економічно активного населення віком 15–70 років, тис. осіб	Частка економічно активного населення, у % до населення відповідної вікової групи	Зайняте населення, віком 15–70 років, тис. осіб	Зайняте населення, у % до населення відповідної вікової групи	Кількість найманих працівників, тис. осіб	Частка найманих працівників у зайнятому населенні, у % до загальної кількості зайнятих
1990	51838,5	-	-	25419,1	-	24666,0	97,0
1999	49,43	22747,0	-	21,8	-	16,6	76,1
2001	48 663,6	22 426,5	62,3	19 971,5	55,4	15 050,4	71,6
2008	46 192,3	22 397,4	63,3	20 972,3	59,3	13 938,9	66,5
2009	45 963,4	22 150,3	63,3	20 191,5	57,7	12 948,5	64,1
2010**	45 782,6	22 082,7	63,8	20 213,6	58,4	-	-

*Джерело: Держкомстат України.

**Дані за I півріччя 2010 р.

Найкардинальніша структурна зміна – у *зайнятості за формами власності*: за перехідний період український ринок праці став зовсім іншим. Але, як і раніше, частка зайнятих на підприємствах і в організаціях державної та колективної власності помітно переважає, хоча і має сталу тенденцію до скорочення на державних підприємствах до 47,1% у 1999 р. і до 43,1% у 2009 р. і на підприємствах колективної форми власності (колективних та орендних, зокрема сільськогосподарських, підприємствах) з 36% у 1999 р. до 33% у 2009 р. Водночас відбувається процес інтенсивного переходу зайнятих у приватний сектор економіки, зростає кількість працюючих на приватних, сімейних підприємствах, у фермерських господарствах та самозайнятих з 16,8% у 1999 р. до 23,8% у 2009 р. [1, с. 360].

Про розширення недержавного (приватного) сектора й створення у ньому нових робочих місць свідчать і результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 1992–2010 рр.”. Натомість державний сектор економіки країни на тлі ринкового поступу почав звужуватися, і частка зайнятих у цьому секторі 2010 р. становила всього 20%. Цей показник зменшився більше, ніж удвічі, порівняно з 1994 р. (51%). Водночас кількість працюючих у приватному секторі зросла вп’ятеро і становить 30%. У 1994 р. цей показник становив всього 6% зайнятих (табл. 2).

Соціологічний моніторинг свідчить про зниження зайнятих у державному секторі, що відбувається не лише в результаті їхнього переходу в приватний сектор, а й значною мірою за рахунок тих, хто потрапив до категорії непрацюючих на час опитування, їхня частка збільшилася з 39% у 1994 р. до 48% у 2010-му.

Моніторингові показники зайнятості населення порівнювалися за двома формами власності – державної та приватної, тоді як статистичні дані зазвичай подаються у розподілі щодо власності державної, колективної та приватної. У результаті цього дані моніторингу відрізняються від статистичних, оскільки, по-перше, пересічні грома-

Таблиця 2

**Структура зайнятості респондентів залежно
від форми власності підприємств (%)**

<i>Рік</i>	<i>У державному</i>	<i>У приватному</i>	<i>І в тому, і в тому</i>	<i>Не працюю</i>	<i>Не відповіли</i>
1994	51	6	2	39	2
1996	43	10	2	46	0
1998	37	12	2	49	0
2000	32	14	1	53	0
2001	31	15	2	52	0
2002	30	19	2	47	2
2004	29	23	3	45	0
2005	27	23	3	47	0
2006	25	25	5	45	0
2008	25	31	3	41	0
2010	20	30	2	48	0

дяни не сприймають колишні державні підприємства, які змінили свій статус при акціонуванні, приватизації як недержавні чи приватні; по-друге, більшість громадян не бачать відмінностей між державними і колективними підприємствами. Тобто в їхній свідомості ще не відбулася чітка ідентифікація підприємств за формами власності; по-третє, загальнонаціональний моніторинг репрезентує населення України лише за статтю, віком та освітою. Метою моніторингу не було репрезентування населення за зайнятістю, тому опитування проводилося за місцем проживання, а не за місцем роботи, внаслідок чого можливі деякі відхилення у відповідних показниках.

Характерні для перехідної економіки України процеси падіння виробництва, які відбувалися особливо швидко в ряді галузей промисловості, в інвестиційній сфері, не могли не відбитися на галузевому розподілі робочої сили. У результаті за останні майже двадцять років *галузева структура зайнятості* змінилася на користь торгівлі, житлово-комунального господарства і побутового обслуговування, фінансів і страхування і деяких інших галузей,

пов'язаних з формуванням та обслуговуванням ринкової економіки. Так, частка зайнятих у торгівлі і громадському харчуванні збільшилася з 7,5% у 1990 р. до 23,4% у 2009 р., у фінансовій діяльності – з 0,4% у 1990 р. до 1,7% у 2009 р.

У названих галузях відбувалося не тільки відносне зростання в результаті загального падіння зайнятості, а й абсолютне збільшення кількості працюючих. Водночас у промисловості, будівництві спостерігалось явне зниження і частки, і чисельності працюючих. За період 1990–2009 рр. частка зайнятих у промисловості в середньорічній чисельності зайнятих у країні зменшилася на 14,8%, а в сільському господарстві – на 12,7%. При цьому найбільше скорочення зайнятих спостерігалось в галузях точного машинобудування та легкої промисловості [1, с. 360; 2, с. 361]. Також за час ринкових трансформацій у розрахунку на один сільський населений пункт кількість найманих працівників сільського господарства скоротилась в середньому з 171 до 24 осіб. Відповідно чисельність самозайнятих у ОСГ зросла з 681 тис. осіб у 1990 р. до 2454 тис. осіб у 2009 р., або в 3,6 раза. Зазначені процеси призвели до дисбалансу фундаментальних чинників сільського ринку праці – попиту та пропозиції: кожен другий із числа незайнятих громадян, що мав статус безробітного, мешкає у сільській місцевості. У 2009 р. таких осіб було 719 тис., що майже вдвічі більше порівняно з 2007 р. [4].

Соціологічний моніторинг зафіксував поступовий перерозподіл робочої сили між видами діяльності в галузевому розрізі. Так, у 2010 р. порівняно з 1992 р. найпомітнішим було зменшення чисельності зайнятих у промисловості з 24,3% до 20,1%, в освіті з 11,5% до 5,4%. Також зменшення чисельності зайнятих спостерігалось і в галузі науково-дослідницької та експертної діяльності, діяльності у сфері інформатизації, рекламної діяльності, операції з нерухомістю з 3,7% до 1,3%. Водночас намітилася позитивна динаміка в зміні чисельності зайнятих у торгівлі, громад-

ському харчуванні з 4,4% у 1992 р. і до 14,6% у 2010 р. Зросла частка зайнятих у фінансовій діяльності з 0,7% і до 2,2%, у державному управлінні – з 1,8% до 4,4%. Скорочення чисельності зайнятих в сільському, лісовому та рибному господарстві відбувалося трохи повільніше – з 16% до 14,6% (табл. 3). При цьому дані Держкомстату відрізняються від даних соціологічного моніторингу Інституту соціології, згідно з якими скорочення зайнятих у сільському господарстві відбувалося досить різко з 17,1 % у 1990 р. до 4,4% у 2009 р. [1, с. 360], що свідчить про поступову активізацію сільського населення у напрямі розширення масштабів виробництва в рамках особистого підсобного господарства, розвитку самозайнятості.

Загальна динаміка структури зайнятості за галузями, на перший погляд, демонструє прогресивні зміни: відносно

Таблиця 3
Розподіл респондентів за галузю зайнятості

Галузі	Частка зайнятих (%)	
	1992	2010
Сільське, лісове та рибне господарство	16,0	14,6
Промисловість	24,3	20,1
Будівництво	8,0	11,0
Гуртова і роздрібна торгівля, готелі та ресторани	4,4	14,6
Транспорт і зв'язок	8,6	7,8
Фінансова діяльність	0,7	2,2
Науково-дослідницька та експертна діяльність, діяльність у сфері інформатизації, рекламна діяльність, операції з нерухомістю	3,7	1,3
Державне управління	1,8	4,4
Освіта	11,5	5,4
Охорона здоров'я і соціальна допомога	5,3	5,5
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту, діяльність громадських організацій	5,7	5,7
Інше (напишіть)	4,4	0,3
Важко відповісти	5,6	7,1
Всього	100	100

зростання частки сектору послуг і відповідне зростання частки послуг у структурі зайнятості, що наближає співвідношення виробничих і невиробничих галузей в Україні до аналогічних показників, характерних для розвинених країн. Проте причини структурних змін в Україні відмінні й полягають передусім у стрімкому поширенні масового “роздержавлення” підприємств, розвитку “мікророскопичного” підприємництва, дерегулюванні та лібералізації, що призвело до господарського подрібнення цілісних технологічних комплексів, що втратили конкурентні переваги. У структурі промисловості чітко простежуються регресивні зрушення, напрям яких не змінюється з настанням періоду економічного пожвавлення.

Отже, зміни у загальнонаціональній структурі зайнятості в цілому відображають негативні зміни у сфері виробництва.

Аналіз процесів, пов’язаних зі зміною структури зайнятості, дає підстави констатувати, що Україна прямує не до постіндустріального суспільства, а в напрямі повільної деіндустріалізації [3, с. 11].

Виявлені тенденції не варто оцінювати однозначно. Зростання зайнятості в сфері послуг і скорочення її в індустріальному секторі відповідають загальносвітовим тенденціям, свідчать про модернізацію української економіки і перехід платоспроможного попиту від промисловості до сфери послуг. Але збільшення відносної зайнятості в сільському господарстві за деякого зменшення абсолютної чисельності працюючих у цій сфері, скорочення кількості осіб, які зайняті у високотехнологічному виробництві, у сфері науки, свідчать про негативні процеси. Перехід до економічного зростання неминуче вимагатиме перелому даних сформованих тенденцій.

Головна негативна тенденція у структурі зайнятості – постійне зниження чисельності працюючих у всіх сферах діяльності, особливо в галузях економіки. Відомо, що за докорінної зміни економічного укладу нашого суспільства мали відбутися суттєві структурні зміни і перерозподіл

зайнятих громадян на користь обслуговуючих людину галузей соціальної спрямованості, таких як легка і харчова промисловість, промисловість будівельних матеріалів, торгівля і громадське харчування, охорона здоров'я, фізкультура та ін. Однак цього поки що не сталося, чисельність зайнятих, як видно з *табл. 3*, скорочується і в цих галузях. Скорочення кількості працюючих у обслуговуючих галузях соціальної спрямованості є другою негативною тенденцією у структурі зайнятості населення України.

Третьою негативною тенденцією у структурі зайнятості, котра започаткована ще за часів радянської влади, є незадовільна міжрегіональна структура зайнятості зі значним трудонадлишком у західних областях. Окремо як негативну тенденцію зміни структури зайнятих слід виділити чисельність зайнятих у науці й науковому обслуговуванні, що постійно знижується. І це є прямий наслідок глобалізації. За період 1992–2010 рр. чисельність зайнятих у науці знизилася на 2,4%, освіти – на 6,1% (*табл. 3*). Це пояснюється високою мобільністю наукових кадрів, які з початку ринкових перетворень стали швидко переходити в більш прибуткові сектори економічної діяльності або виїжджати за кордон. Найвищі темпи зростання зайнятості спостерігалися в фінансово-кредитній сфері (1,5%), які характеризуються високим ризиком втрати капіталів і недостатньою соціальною захищеністю працівників, що підтвердили події осені 1998 р і світової кризи 2008 р.

Втрата науковців особливо болісна для суспільства. По-перше, через послаблення перспектив розвитку не тільки економіки, а й суспільства в цілому; по-друге, підготовка науковців потребує багатьох років і значних державних витрат.

Негативні зрушення та тенденції в структурі зайнятості населення України, які відбулися з 1991 р., є наслідком кризових явищ в економічній і соціальній сферах, слабо розвинутого правового поля і недостатнього досвіду щодо захисту свого ринку від негативних наслідків глобаліза-

Розділ третій

ції. З остаточним подоланням кризи і посиленням державного регулювання економіки загалом, зокрема зайнятості, ці тенденції повинні припинитися.

Заходи державної політики щодо подолання негативних тенденцій, які мають місце в зміні структури зайнятості, повинні передбачати максимальну оптимізацію в даних умовах структури зайнятості, на основі якої у подальшому можна було б розраховувати на досягнення повної продуктивної зайнятості. А відтак варто вважати оптимальною таку структуру зайнятості, за якої забезпечується повна, з 4–5% природного рівня безробіття, продуктивна зайнятість населення за рахунок вискоєфективних і економічно доцільних наявних та знов уведених робочих місць.

Література

1. *Статистичний щорічник України за 2009 рік* / Державний комітет статистики. – К. : Держ. підприємство “Інформ.-аналіт. агентство”, 2009. – 566 с.
2. *Статистичний щорічник України за 2001 рік* / Державний комітет статистики. – К. : Техніка, 2002. – 643 с.
3. *Системні вади ринку праці та пріоритети його реформування: аналіт. доп.* / О.М. Пищуліна, О. П. Коваль, О. О. Кочемировська ; за ред. Я.А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 72 с.
4. *Могильний О.М.* Неаграрна зайнятість на селі: порівняльний аналіз напрямів розвитку України і Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pav/2010_16/16-02.pdf).

*О.Іващенко,
кандидат філософських наук*

ЗАЙНЯТІСТЬ І ФАХ: СОЦІОЛОГІЧНІ ФАКТИ УСТАЛЕНОЇ НЕУЗГОДЖЕНОСТІ

Робота, гарантії зайнятості й сама зайнятість з початку 1990-х посіли чільні позиції в структурі цінностей громадян України, адже найбільшого “струсу” в пострадянський період зазнала саме сфера праці. Після епохи суцільної зайнятості, коли кожна людина працювала й інституціонально закріплювалася за певним робочим місцем, мільйони громадян раптом опинилися без гарантованої роботи та її оплати, що проявилось для більшості шокуючим соціально-психологічним і матеріальним випробуванням. Безробіття – явне й приховане, пошуки роботи, а точніше засобів до життя, виклики соціальної адаптації в перехідний період, перші прояви приватної ініціативи, – все загалом призвело до зміни професійного поля трудової сфери, котра за радянських часів переважно формувалась на освітньо-професійній основі.

Починаючи з 1994 р., за даними першого моніторингового дослідження ІС НАНУ, коли на значне погіршення стану забезпеченості роботою й гарантій зайнятості вказували 61,8% респондентів і лише 17% становили групу тих, для кого умови забезпечення роботою не змінилися, кризова ситуація в трудовій сфері продовжувала зберігатись до кінця 90-х, щороку видаючись найвагомішою при оцінці змін у житті, що відбулися за останній рік. Проте, починаючи з 2003 р., характер відповідей на запитання щодо цього різко змінився, уже засвідчуючи лише 25,8% таких, для кого умови забезпечення роботою погіршилися, а 49,1% респондентів визнали їх незмінними, щодалі, то все менше ставало тих, для кого гарантії зайнятості й забезпечення роботою погіршилися, – 17,4% і більше тих, для кого умови забезпечення роботою за-

лишилися незмінними – 60,1% (2006 р.). Однак 2010 р. цей тренд різко змінився – значного погіршення у забезпеченості роботою зазнав уже 31,1%, звісно, й для меншої кількості опитаних (45%) ці гарантії залишилися незмінними. Хоча у 2000-х роках з соціологічного погляду фіксувались певні ознаки стабілізації в сфері зайнятості, проте соціальна напруженість у суспільстві стосовно роботи й зайнятості зберігалась високою – 2008 р. безробіття побоювалися найменше – 54,4% респондентів, але 2010 р. кількість таких знову різко зросла до 80,1%, наблизившись до максимального значення 84,4% кінця 90-х.

Проблема зайнятості в українській соціології постала як соціальна з появою безробіття чи вимушеної незайнятості, – власне, дихотомія зайнятість–незайнятість і лежить в основі соціологічного дослідження зайнятості як соціально-економічної проблеми. Зайнятість звично визначається як економічна категорія і статистично пов'язується з рівнем зайнятості, тим самим характеризуючи співвідношення чисельності зайнятих економічною діяльністю, що приносить дохід, до всього (обстеженого) населення. В Україні, за даними Держкомстату, з початку 2000-х років почалось уповільнення темпів падіння рівня зайнятості населення, характерного для 90-х років. Якщо 2000 р. рівень зайнятості становив 56,5%, то в період 2005–2009 рр. зріс до 57,7%, сягнувши 2008 р. найбільших значень – 59,3%, за умови постійного зниження зайнятості в промисловості з 30,6% (1990 р.), 20,3% (2002 р.) до 15,8 (2009 р.) і сільському господарстві з 17,1% (1990 р.), 10,5% (2002 р.) до 4,4% (2009 р.). Ситуація в сфері зайнятості головно змінювалась з розширенням недержавного сектору й створенням там нових робочих місць, коли за умов приватизації державний сектор економіки країни постійно звужувався. Так, за даними соціологічних досліджень, частка зайнятих у державному секторі порівняно з 1994 р. скоротилася вдвічі: з 51,2% до 24,8% (2006 р.), натомість учетверо збільшився приватний сектор до 25,4%, коли 1994 р. він ледве становив 6,1%, а 2010 р. працю-

ючих у приватному секторі стало вже майже вп'ятеро більше – 29,8%, у державному ж було зафіксовано найменший рівень зайнятості за весь період моніторингових спостережень – 19,6%.

Отже, з запровадженням і розширенням ринкових засад в українській економіці впродовж 1990-х і початку 2000-х років постійно скорочувалась чисельність зайнятих у державному секторі й відповідно зростала кількість працюючих у приватному секторі, проте якщо ще 2006 р. частка зайнятих в обох секторах була майже однаковою, то у 2008 р. соціологічним моніторингом уперше було виявлено перевагу чисельності зайнятих саме в приватному секторі економіки України (табл. 1).

Таблиця 1

**У державному чи приватному секторі
Ви зараз працюєте? (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
1. У державному	51,2	42,7	37,2	31,8	29,7	28,7	24,8	25,0	19,6
2. У приватному	6,1	9,6	11,7	13,8	19,1	22,6	25,4	30,9	29,8
3. І в тому, і в тому	1,8	1,8	2,0	1,5	2,4	3,2	4,7	2,8	2,2
4. Не працюю	39,3	5,9	48,8	52,9	46,8	45,2	45,2	41,4	48,1
Не відповіли	1,6	0,0	0,3	0,0	2,0	0,3	0,0	0,0	0,3

На протипагу соціології державна статистика з початку 2000-х років постійно вказувала на стрімке зростання приватного сектору й зайнятості в ньому порівняно з державним сектором: вже у 2006 р. у приватному секторі було зайнято 48,1% загальної кількості працівників у всіх секторах, у державному – 27,2%, а в комунальному та комунально-корпоративному 24,5%. У соціологічних дослідженнях прояв цього явища набув виразу дещо пізніше, коли зростання самоідентифікації зайнятих у приватному секторі засвідчило легітимацію в масовій свідомості українців роботи в приватному секторі як постійної. Також

Розділ третій

тут йшлося про розширення масштабів формалізації роботи в недержавному секторі, переходу від латентної неформальної зайнятості до задекларованої трудової діяльності в приватному секторі як підприємця чи найманого працівника з подальшим поширенням приватних фірм і компаній. Ринкові зміни суттєво відбилися на перегляді традиційного для пострадянського працівника соціального взірця як єдино можливої роботи на одному робочому місці лише в державному закладі чи на підприємстві, сьогодні ж більшість працюючих зосереджена саме в недержавному секторі. За галузевим розподілом у державному секторі економіки майже повністю залишились освіта, охорона здоров'я, державне адміністрування, натомість сільське господарство, рибальство, промисловість майже повністю відійшли до приватного сектора, та значно менше – транспорт, зв'язок і торгівля, а сфера послуг, недостатньо розвинена з радянських часів, все ще не сягнула європейського рівня.

У державному секторі працює більше жінок – 53,5%, чоловіки надають перевагу приватному сектору, їх тут більшість – 60,5%. Стосовно віку, то, за даними соціологічного моніторингу, в приватному секторі зайняті переважно працівники молодого й середнього віку, хоча середньовікова група досить вагомо представлена також у державному секторі, де в основному зайнята старша вікова група (табл. 2).

Для з'ясування питання, чому українці почали надавати перевагу роботі в приватному секторі, достатньо було

Таблиця 2

Розподіл за віком працюючих
у державному та приватному секторах, 2008 р. (%)

Вікова група	Державний сектор	Приватний сектор
18–30 років	19,7	28,2
31–50 років	47,4	51,0
51–80 років	32,6	20,4

б і відповідей щодо задоволеності роботою в цілому, проте сумарні показники задоволених роботою в обох секторах не дуже різняться між собою, щоправда, серед “скоріше задоволених” все ж таки трохи більше працівників приватного сектору – 50,7%, тоді як 43,2% таких у державному секторі, а серед цілком задоволених різниця між приватниками та бюджетниками, хоч й з перевагою перших, ще менша й становить відповідно 39% і 36%. Однак “зовсім незадоволені” своєю роботою все ж більшою мірою працівники державного сектору – 45,1%, у приватному ж таких налічується 35,2%, а серед “скоріше незадоволених” – частки вже обернено-пропорційні й становлять 39% у державному секторі й 56,8% у приватному. Серед тих, кому важко визначитись щодо задоволеності своєю роботою, половину становлять “приватники”, а “державників” лише 36,8%.

Поява нових форм зайнятості, властивих приватному сектору, змінила суспільне ставлення до традиційної зайнятості в державному секторі як єдино можливої, відтоді як пошуки роботи й заробітку привели до працевлаштування в приватному секторі, самозайнятості, альтернативної зайнятості (сезонна, випадкова, тимчасова) вже не тільки як додаткової. Зазначимо, якщо у 1994 р. 80,4% опитаних не змінювали свого місця роботи, то лише за якихось п’ять–шість років частка таких скоротилась майже вдвічі – до 43% (2001 р.).

При аналізі структури зайнятості часто видається непростим завданням коректне зарахування працівника до певного сектору економіки за умов поширення поєднання роботи в обох секторах – державному і приватному, коли встановлюється зайнятість як основна чи додаткова робота лише за формальними ознаками. Серед занять поза основним місцем роботи на працю за сумісництвом для додаткового заробітку 1994–2010 рр. вказували 10–12% респондентів, щоправда, 2010 р. таких, що отримували додаткову оплату за роботу в позаробочий час, виявилось до третини опитаних – 28,9%.

З року в рік моніторингові опитування засвідчували, що половині опитаних не вистачає можливостей “підробітку”, при цьому навіть до 47,9% згідні були братися за першу-ліпшу роботу, аби тільки платня була пристойною. Задля більшого заробітку, чверть опитаних (24,6%) здатна пожертвувати улюбленою професією й роботою, яка не дає достатнього доходу. Взагалі активний “підробіток” за наявності основної роботи характерний для більшості працюючих, які для додаткового заробітку найчастіше вдаються до сезонних сільськогосподарських і будівельно-ремонтних робіт, продажу й перепродажу товарів, охоронної й вантажної роботи, послуг автоперевезення власним транспортом, ремонту автівок і побутової техніки. Комерційна діяльність у вигляді продажу й перепродажу товарів хоча і є в цьому переліку, однак уже суттєво видозмінилась з 90-х років, перейшовши тепер від стихійного розмаху економічного туризму (човникарство) як додаткової зайнятості до статусу основної роботи.

За умов складності та неоднозначності сфери зайнятості під час суспільних змін статусна самооцінка працюючих респондентів у соціологічних обстеженнях вважається адекватнішою, ніж за офіційною статистикою у термінах міжнародної класифікації статусів зайнятості, що запроваджена Держкомстатом України 1995 р. та введена до моніторингу у 2001 р., коли працівники ідентифікували себе як: працюючі за наймом; роботодавці; самозайняті; безкоштовно працюючі члени сім'ї. Соціологічним методом було відстежено, що з 2002 по 2010 р. дещо збільшилась група роботодавців – з 1,5% до 1,9%, але зменшилась група самозайнятих – з 8,6% до 5,2% і найманих працівників – з 45,1% до 40,8% та найбільше зросла група непрацюючих – з 43,5% (2004 р.) до 48,8% (2010 р.). Стосовно розподілу за освітньо-професійним рівнем працюючих в обох секторах економіки, то фахово освічені й кваліфіковані кадри зосереджені переважно в державному секторі (49,9%), у приватному секторі налічується до 40% працюючих за фахом, а 6,5% фахових спеціалістів зай-

нято в обох секторах. Зауважимо, що частка спеціалістів технічного профілю (з вищою і середньою спеціальною освітою) в державному секторі майже вдвічі перевищує наявність таких у приватному, а в галузі науки, культури, охорони здоров'я, дошкільного виховання державного підпорядкування, за даними опитувань, зосереджені майже всі спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою, тоді як на приватного власника працює вдесятеро менше спеціалістів гуманітарної сфери. Щодо чисельності кваліфікованих робітників, то, поступово знижуючись з 19,3% (1994 р.) до 13,8% (2010 р.), ця група працюючих розподілилась майже однаково в державному та приватному секторах поряд із майже стабільним відсотком підсобників і різноробів, який з 1994 р., за певних коливань по роках, зберігся на рівні 7–8% незалежно від секторної належності.

За двадцять років вирізвився високий відсоток *непрацюючих* з наявною динамікою до зростання, котрий навіть за умови врахування частки пенсіонерів, яка щороку збільшується, доходючи до третини населення, учнів і домогосподарок (сумарно до 10%) залишається вражаючим, а 2010 р. *непрацюючих* виявилось найбільше, ніж за всі попередні роки – 48,7%. Не переводячи тему *непрацюючих* у площину обговорення “економічного навантаження” на працюючих, проаналізуємо склад групи *непрацюючих* – не просто безробітних, а таких, що набули якості “залишкової” групи *не класифікованих за статусом осіб або перехідної за статусом зайнятості*. Тут видається слушним вести мову не тільки в термінах соціальної політики і проблеми соціального порядку загалом, а радше про прояв соціально-економічного розшарування через збільшення групи тих, хто не має постійного місця роботи й постійно підробляє, або взагалі немає жодних джерел доходу (табл. 3).

Саме *непрацюючі*, що не мають постійного місця роботи, ймовірно, й утворюють групу *альтернативної зайнятості – сезонної, випадкової, тимчасової*, котра майже

Таблиця 3

Динаміка структурного складу групи непрацюючих (%)

Види діяльності	1994	1998	2000	2003	2005	2008	2010
Учень	3,5	2,9	3,4	4,3	4,0	4,6	4,8
Непрацюючий пенсіонер	23,1	27,5	27	28,2	28,9	26,4	25,4
Домогосподарка	6,0	5,6	5,8	5,6	5,7	5,8	6,2
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	3,0	4,3	4,5	7,1	5,0	5,1	6,3
Не працюю і не маю ніяких джерел доходу	4	8,2	11,8	4,1	2,8	1,8	4,4

повністю функціонує в неформальному секторі зайнятості. Цю групу, як правило, формують ті, хто наймається на роботу неформально, частіше в приватному секторі (37%) і звично без укладання трудового контракту, причому найбільшого у цих найманих працівників (80%) робота не відповідає професійному й освітньому рівню – таких майже 60% і тільки 13,6% з них мають роботу за фахом.

Проблема поширення суспільного явища невідповідності виконуваної роботи професійно-освітньому рівню в країні викликає небезпідставний дослідницький інтерес, але й занепокоєння, особливо з урахуванням при цьому існування недавньої системної вимоги фахової відповідності згідно з кадровою політикою радянських часів. Сьогодні у сфері праці загалом фіксується, за соціологічними даними, скорочення частки працюючих за фаховим рівнем (28,2%) порівняно з тими, чия робота не відповідає рівню освітньо-фахової підготовки, частка яких повільно, але зростає – 32,3%, стосовно ж решти – 30% респондентів, то вони мають певні труднощі при наданні конкретної відповіді на поставлене запитання (табл. 4). Щодо розподілу зайнятих відповідно до наявної спеціальної освіти, то 2007 р. 51,6% респондентів зазначили, що працюють за фахом, а третина працювала не за фахом, решті ж 12%

було важко визначитись щодо відповідності своєї роботи власній освітньо-професійній спеціалізації. Якщо проаналізувати, де саме переважно зосереджені кадри непрофільної за освітою зайнятості, то сумарні відсотки головно вкажуть на сферу бізнесу, причому і в сфері дрібного, і середнього, і великого бізнесу частка таких вдвічі перевищує кількість працюючих тут за фахом. Стосовно галузевого поділу, то найбільше громадян працює не за фахом в гуртовій та роздрібній торгівлі – до 20% й промисловості – 18,9%, а найменше – в галузі освіти, науки та охорони здоров'я – 5,4% і 3,9% відповідно. Простежується також переважність працюючих не за спеціальністю порівняно з фаховими працівниками у сфері фінансової діяльності та страхуванні, агентствах нерухомості. За фахом найбільше працюють спеціалісти технічного профілю з вищою і середньою спеціальною освітою – 71,6% та в сфері науки, культури, охорони здоров'я, освіти – 88,5%, також висока частка працюючих за фахом серед керівництва підприємств та установ – 55,6%. Досить вагомим є відсоток кваліфікованих і фахово підготовлених службовців – 41,4% та робочих – 49,8%. З позицій соціодемографічного аналізу зазначимо, якщо в середовищі працюючих за фахом майже порівну представлені жінки й чоловіки, то в групі працюючих не за фахом жінок більше (52,5:47,5%), проте суттєвішою є різниця між чоловіками і жінками стосовно невизначеності в питанні відповідності роботи спеціальній освіті. Групу тих, в кого це запитання викликає труднощі, становлять переважно жінки – 59,7%. У віковому розрізі показник відповідності роботи фаху зростає із віком: найбільш фахово підготовлені працюючі середнього віку – 63,7%.

За статусом зайнятості найбільш професійною виявляється група найманих працівників, майже 75,5% з них працюють за фахом. Для роботодавців характерним є заняття здебільшого справою, що не суеречить фаховій підготовці – 67,7%, стосовно ж самозайнятих – їхня вимушено висока адаптаційна здатність в умовах ринку призведе-

Таблиця 4

**Чи відповідає характер теперішньої роботи
Вашому професійно-освітньому рівню?**

<i>Варіант відповіді</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2010</i>
Так	30,4	25,7	27,2	28,6	28,2	26,8
Ні	30,0	37,8	36,1	36,4	32,3	16,4
Важко сказати	29,7	29,8	29,2	30,3	30,2	7,9
Зараз не працюю (варіант введено 2010 р.)	-	-	-	-	-	48,7
Не відповіли	9,9	6,7	7,6	4,7	9,3	0,1

ла до того, що наявна освіта, набувши ознак формальної, не стала на заваді діловій активності, коли зміст і характер праці та сфера діяльності, як правило, не узгоджуються з наявною професійною освітою. Очевидно, що ці люди в новому ринковому середовищі, вдаючись до пошуку зайнятості або роботи з певним доходом, самостійно створюючи робочі місця, керуються виключно так би мовити ринковою свідомістю або конкретніше – монетарною орієнтацією, відкидаючи освітньо-професійні уподобання, чи просто віддаючи перевагу (тимчасовій) оплачуваній роботі. Важливо, що працюючим не за фахом особам суттєво менше, порівняно з працюючими за фахом, подобається конкретно визначена робота – 56,6:62,1%, і дещо більше – загально означена робота, зі свободою дій – 34,6:30,2%.

Якщо звернути увагу на порівняльні відповіді респондентів на запитання “*Яка підготовка/кваліфікація необхідна для виконання Вашої роботи?*”, введене до анкети омнібусу-2007, то аналіз засвідчив, що для працюючих не за фахом відсутність відповідної освіти для наявної роботи не є завадою до її виконання (табл. 5).

Видається, що для більшості працюючих не за фахом вибір роботи був швидше вимушеним, що й вплинуло на чинник задоволеності роботою – одному з найважливіших з соціологічного погляду аспектів ситуації в сфері праці,

Таблиця 5

**Яка підготовка/кваліфікація необхідна
для виконання Вашої роботи? (%)**

<i>Підготовка/кваліфікація</i>	<i>Працюючі за фахом</i>	<i>Працюючі не за фахом</i>
Ніяка або незначна	12,5	22,6
Деякі тижні/місяці навчання	13,1	21,4
ПТУ або кілька років досвіду	19,3	16,5
Середня спеціальна освіта	24,6	16,1
Базова вища освіта (бакалавр)	8,8	7,4
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	17,3	8,1
Науковий ступінь	0,9	0,2

адже для працюючих за фахом показник задоволеності роботою набагато вищий – 52,7%, порівняно з працівниками, чия робота не відповідає наявній професійній освіті – 15,2%. З огляду відповідності роботи професійно-освітньому рівню працюючих у різних секторах економіки теж спостерігаються суттєві розбіжності, якщо серед зайнятих в державному секторі майже 62% працює відповідно до свого професійно-освітнього рівня, то в приватному таких налічується менше половини – 47,7%, тому цілком очікуваними є відсотки працюючих не відповідно до фахової освіти – 22% у державному секторі і 38,4% – у приватному.

Отже, переважну більшість зайнятих у вітчизняній економіці без узгодження з професійно-освітнім рівнем у нас становлять працівники приватної сфери – це певною мірою пояснює досить поширену думку (33,7%) в середовищі “приватників” про те, що для виконання їхньої роботи не потрібна жодна освіта або ж і декількох її тижнів вистачило б. А от випускників ПТУ вдвічі більше, ніж у державному, зайнято саме в приватному секторі – 40,6%, там, де власне й зосереджена майже вся промисловість, про що зазначалось вище, як, до речі, й працівників з базовою вищою освітою, котрих дещо більше в приватному секторі (30%), ніж у державному (27,5%), однак працівників

з повною вищою освітою більше налічується саме в державному секторі – 43,3%, коли в приватному тільки 32,9%. Очевидно, що ретельнішим є фаховий добір спеціалістів у державному секторі, де висуваються більші вимоги до працівників щодо узгодженості зайнятої посади з професійно-освітньою кваліфікацією, ніж у приватному секторі. Якщо відсоток працюючих не за фахом зберігатиметься й надалі, то за подальшого розширення приватного сектору загальна чисельність таких працюючих збільшуватиметься, а за умови подальшого збереження політики вітчизняної системи освіти по продукуванню незатребуваних спеціалістів відбуватиметься збільшення маси надлишкових, або просто зайвих псевдофахівців з формальною освітою, запиту на професійні знання яких на ринку праці не буде. Остання обставина вже в досяжному майбутньому може призвести до руйнації професійної культури, однієї з важливих засад формування, збереження і трансляції певних соціально-культурних взірців та культури суспільства загалом.

Привабливість роботи в приватному секторі, окрім поширеної стереотипної аргументації про переваги матеріального гатунку, включає також поняття змісту праці – як виразу особливостей конкретного виду трудової діяльності, що відображає ступінь відповідальності й складності виконуваної роботи, рівень творчих можливостей, співвідношення виконавчих і управлінських функцій та самостійності. Виходячи з такого визначення змісту праці, слушним видається аналіз відповідей респондентів – працівників державного та приватного сектору економіки на запитання моніторингу *“Чи Ви самі визначаєте конкретні завдання і види робіт, які Ви щоденно виконуєте на роботі, чи це робить за Вас хтось інший?”*. Якщо частково визначають завдання 21% зайнятих у державному секторі, то в приватному таких менше – 17,2%, тоді як самостійно визначають завдання по роботі 30% зайнятих у приватному секторі, коли в державному – тільки 18,8%, тобто працівники приватного сектору значно частіше само-

стійно керують своєю роботою, їхній роботі притаманна загалом певна автономність, а отримані дані емпірично ілюструють сутність самозайнятості.

В аналізі зайнятості в обох секторах економіки важливим є прояв співвідношення виконавчих і управлінських завдань в роботі, що можна простежити через розподіл відповідей респондентів на запитання *“Якою мірою Ваша робота передбачає участь у прийнятті рішень щодо діяльності організації/підприємства, де Ви працюєте?”*. Тут різниця характеру відповідей працівників приватного та державного секторів є ще виразнішою: серед тих, хто великою мірою бере на себе відповідальність щодо прийняття рішень, частка працівників приватного сектору (58,2%) майже втричі перевищує частку таких у державному секторі (19,4%). Тут цікавою також є відповідь на відоме запитання, що взагалі слугує певним індикатором наявних тенденцій у процесі формування ринкової свідомості – *“Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”*, то відповідь *“Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин”* обрали майже 40% працівників приватного сектору і лише 25% працівників державного сектору.

З кінця 80-х років тема підприємництва була, без перебільшення, основною для соціально-економічних досліджень, адже поштовхом для становлення підприємництва, нової економічної діяльності в пострадянських країнах стали економічні зміни й, певною мірою, – поступ ринкових перетворень. З часом статистичні та соціологічні дані стосовно структури зайнятості в сучасній Україні почали засвідчувати нові тенденції у формуванні підприємницького прошарку, де, крім самих підприємців і найманих працівників, працюючих на них, статистично стала вирізнятися група самозайнятих, яка впродовж всього перехідного періоду ігнорувалась як статистиками, так і економістами разом із соціологами. Статусу *самозайнятих* ця група набула тільки після запровадження методології МОП Держкомстатом, тому з середини 90-х років перелік

Розділ третій

статусів зайнятості в Україні набув вигляду нормативного для міжнародної статистики: *працюючі за наймом, роботодавці, самозайняті або зайняті індивідуальною трудовою діяльністю; безкоштовно працюючі члени сім'ї.*

Зазначимо, що до цього ряду, сформованого самостійно ідентифікованими статусами працюючих, не включено підприємців, тому цей вид трудової діяльності й відповідна йому позиція в сфері зайнятості, не завжди збігаються з офіційно встановленими правилами співвіднесення з типологією зайнятості, як і з реальним статусом зайнятості взагалі, натомість простежується тенденція зростання самостійної зайнятості в статистичних і соціологічних обстеженнях. Починаючи з 1999 р., самозайнятість фіксується Держкомстатом України в термінах статусної категорії зайнятості як *реєстрована* індивідуальна трудова діяльність, яка здійснюється на самостійній основі на свій власний кошт за наявності або без найманих працівників, а 2002 р. включено до соціального моніторингу ІС НАНУ категорію самозайнятих, яку за умов переваги соціологічного обстеження при самоідентифікації можуть складати *реєстровані й незареєстровані* індивідуально працюючі (табл. 6).

Держкомстат подає набагато більшу кількість самозайнятих, ніж моніторинг, за рахунок зайнятих в аграрному секторі, а точніше на присадибній ділянці: у 2009 р. таких було 38,7%, коли самозайнятість серед городян того ж

Таблиця 6
Динаміка самозайнятості, % до зайнятих

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2006	2008	2010
Самозайняті (Держкомстат України)	6,9	8,1	8,5	9,4		–	17,6	16,7	17,1 (2009)
Самозайняті (ІС НАНУ)	–	–	–	8,6	5,4	6,4	6,0	–	5,2

року становила лише 6,8%. За даними моніторингу, самозайнятість сьогодні знизилась, як і частка фермерів – 0,1%, котра взагалі ніколи й не виходила за межі інтервалу 0,2–0,3%.

За минуле десятиліття самозайнятість, відійшовши від стихійних проявів, не зникла, а набула усталених і навіть регламентованих рис із запровадженням єдиного податку на індивідуальну трудову діяльність і спрощеного оподаткування згідно з Указом Президента України від 3 липня 1998 р. “Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб’єктів малого підприємництва”, що й зумовило різке зростання цієї групи працюючих.

За умов спрощеної системи оподаткування значно зростає кількість фізичних осіб – суб’єктів підприємництва внаслідок масової перереєстрації вже існуючих підприємницьких осередків, і поповненням за рахунок самозайнятих професіоналів, ремісників, осіб, що надають різноманітні послуги населенню та так званих мінімізаторів. Проте суперечливим залишається питання, чи всі офіційно зареєстровані самозайняті являють собою саме тих самозайнятих, за термінологією МОП, якими їх прийнято вважати й називати в країнах з розвинутою ринковою економікою.

Орієнтація на самозайнятість в Україні зумовлюється багатьма причинами, серед яких головними є: економічна криза, низький рівень оплати праці, ініціація й поширення ринкової свідомості. Проблема пошуку роботи відповідної кваліфікації з задовільною платнею залишається найзначнішою для більшості громадян України – 73,7%, а для половини опитаних (55%) узагалі й пошук будь-якої роботи є вельми проблематичним. За таких умов, після тривалого і безрезультатного пошуку задовільної роботи в державному секторі зайнятості, відсутності необхідного “стартового капіталу” для започаткування власного бізнесу в приватному секторі, значна частина громадян вдається до самозабезпечення роботою, тобто до створення власного робочого місця, до практики *поєднання функцій ро-*

Розділ третій

ботодавця й найманого робітника в одній особі. Обираючи такий спосіб “працевлаштування”, вітчизняні самозайняті для отримання доходу переважно використовують свою власність: земельну ділянку (46,4%), автомобіль (18,3%), домашніх тварин (18,3%), комп’ютер (5,2%); принагідно зазначимо, що більше третини опитаних самозайнятих (38,6%) нічого не використовують із своєї власності. Варто також наголосити, що згідно з даними моніторингу саме мешканці малих міст і сіл України становлять групу самозайнятих.

Загалом перспективи розвитку сектору приватного підприємництва як віддзеркалення його потенційності в розширенні ринкового середовища не дають підстав для оптимізму, адже за всі трансформаційні роки частка тих, хто цілком схвалює розвиток підприємництва знизилась і приблизно на ту саму величину зросла група тих, хто переважно схвально ставиться (табл. 7).

Однак слід зазначити, якщо на запитання “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?” ствердну відповідь 2004 р. давали 20,6% респондентів, то 2010 р. таких стало вже 30,6%. Твердо заперечувала таке впродовж 2000-х років стабільно майже третина опитаних – 28% і, хоча частка тих, кому притаманне скоріше небажання відкриття біз-

Таблиця 7

Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Зовсім не схвалюю	15,3	13,1	13,6	9,3	12,2	10,6	7,8	7,3	6,9
Переважно не схвалюю	15,6	14,2	13,3	13,0	10,6	12,7	11,9	12,2	12,8
Важко сказати однозначно, схвалюю чи ні	25,0	26,6	27,6	25,0	28,7	29,5	22,2	23,9	25,4
Переважно схвалюю	21,4	22,4	21,2	25,1	33,0	34,0	36,0	34,3	35,1
Цілком схвалюю	22,2	23,7	24,1	26,7	15,2	13,2	18,4	19,5	18,8

несу знизилась до 9,2% (2010 р.), все ж загальна кількість таких загалом майже не зрушила з 40% позначки. Отже, майже половина з тих, хто не має ніякого бізнес-досвіду, в принципі, його набуття й не прагне, а от інша половина, ймовірно, могла б сформувати нову хвилю підприємницького руху. Проте за умов збереження ускладнених стосунків між владними інституціями й гіпотетичними підприємцями бажання про створення власної справи для більшості ринково налаштованих громадян може залишитися нереалізованим.

Аналізуючи тенденції в сфері зайнятості, видно, що певні ознаки стабілізаційних процесів щодо зайнятості намітилися в 2000-у, коли ступінь задоволеності роботою, починаючи з 32,4% (1992 р.), упав до 13,5% (2000 р.) та надалі поступово зріс до 28,8% (2008 р.), але 2010 р. знову знизився до 21,9%. Чи працівник сприймає роботу як вимушену діяльність, що не приносить жодного задоволення, чи як діяльність без примусу, яка його задовольняє, то саме задоволеність роботою й свідчить про стан відповідності вимог і запитів працівника до змісту, характеру й умов праці.

Рівень задоволеності роботою, безперечно, є вагомим характеристикою стану в сфері праці та роботи, що підходить, з 1996 р. стабільно не вистачає 45% наших громадян, за винятком 2008 р., коли частка таких була найнижчою – 37% і найвищою – 52% у 2000 р. Пошуки задовільної роботи характерні для половини громадян працездатного і непрацездатного віку, не обмежуються лише державним сектором, частіше вдаючись до приватного сектора, де, власне, формуються й набувають свого розвитку нові види зайнятості з невизначеним або некваліфікованим статусом згідно з встановленим переліком статусів зайнятості. Виокремлюється також проблема постійно зростаючої чисельності офіційно непрацюючих не стільки за рахунок реєстрованих безробітних, скільки за рахунок поповнення неформального сектору праці за рахунок працівників без постійного місця роботи, що підробляють у різних місцях залежно від обставин.

Таким чином, зростання вчетверо приватного сектору суттєво змінило структуру зайнятості, а поява сектору самозайнятості, коли в одній особі можуть поєднуватись роботодавець та найманий працівник, вплинула на зміну традиційної для радянської економіки єдиної моделі працевлаштування. Водночас при збереженні не реформованої економіки та скороченні виробничої сфери паралельно зі збільшенням продукування вищими неза-требуваних спеціалістів набула прояву, переважно в приватному секторі економіки, тенденція зростання частки працюючих не за фахом і не відповідно до наявного освітнього рівня, що негативно відбивається на професійній культурі й професійному престижі на користь матеріального. За двадцять років відбулось певне зростання частки бажаючих відкрити власну справу, однак з причин недосконалості фіскальної політики, непрозорості й відсутності справжньої конкуренції квазіринкового середовища це призвело загалом до зниження суспільної підтримки приватного підприємництва. Підвищення рівня самозайнятості в країні відбулось здебільшого за рахунок неформально зайнятих у сільській місцевості, дрібне підприємництво як зайнятість не зрушило з 3–4% , середній і великий бізнес заледве досяг 1,1% , а отже, ринкова ментальність ще не набула в країні декларованого і бажаного суспільного поширення після двадцяти років соціально-економічних трансформацій.

*В.Пилипенко,
доктор соціологічних наук*

ВІТЧИЗНЯНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: ВИТОКИ, ГЕНЕЗА, ПЕРСПЕКТИВИ

Наразі перехід до реального (дієвого) ринку неможливий без глибинних соціально-психологічних змін, нових сенсо-життєвих та інструментальних цінностей. Українське суспільство за своєю структурою доволі розшароване, передусім за економічними інтересами різних соціальних груп населення. Найчисленнішими, як свідчать дослідження, є прихильники західного шляху розвитку, тобто суспільства вільного підприємництва (30,5%). За економіку змішаного типу, яка об'єднує капіталістичний і соціалістичний сектори, висловились 17,5 опитаних. Цей напрям приваблює насамперед робітників великих міст, кваліфікованих фахівців, яким понад 40 років. За так званий оновлений соціалістичний шлях розвитку на основі різноманітних форм власності висловлюються близько 17% респондентів [1, с. 96–97].

Для підприємництва, що відроджується в Україні протягом останніх двадцяти років, характерним є нетрадиційний шлях переходу від командно-адміністративної системи управління до соціального ринкового господарювання. Це накладає свій відбиток і на власне дух підприємництва, на тип сучасного підприємця, його ціннісні орієнтації, соціально-психологічні риси, що в остаточному підсумку впливає на ефективність власне підприємницької діяльності.

Підприємництво в Україні у своєму становленні весь час зазнає серйозних труднощів. Йдеться про корумпованість чиновництва, неготовність населення виступати як наймана робоча сила, нерозвиненість нормативної бази для діяльності підприємців. Особливою ж перепорою для успішної діяльності вітчизняних підприємців є відсутність спадкоємності поколінь, зайнятих бізнесом.

Відродження підприємницької діяльності, поява й утвердження нових форм господарювання своїм природним наслідком мають виникнення працівника нового типу з притаманними йому ціннісними орієнтаціями й моделями поведінки. Можна виділити декілька “хвиль” у реальному секторі вітчизняної економіки, кожна з яких репрезентувала відповідна (домінуюча) “фігура” підприємця. Так, перша хвиля (наприкінці 1980-х років) породила “кооператорів”, основний ресурс яких (фінансовий капітал) значною мірою формувався з нелегальних джерел. Керівники приватних фірм брали на роботу лише тих, хто мав досвід “підпільного” бізнесу. Головними сферами діяльності виступали дрібногуртова торгівля та послуги.

“Другу хвилю” підприємців (напередодні розпаду Радянського Союзу) репрезентували, як правило, недавні управлінці та інженерно-технічні працівники державних підприємств промислової сфери, котрі (завдяки їхнім зв’язкам) змогли привести в дію виробничий капітал, що раніше використовувався неефективно.

“Третя хвиля” (у перші роки незалежності України) – бізнесмени серед керівників приватизованих підприємств торгівлі, сфери послуг, транспорту, котрі зуміли ввести в дію фінансові ресурси (накопичені в “тіньовій економіці”) і викупити основні фонди. Ці підприємці легалізували вже апробовані в тіньовому бізнесі організаційні схеми взаємодії ресурсів і прибутків. І, нарешті, “четверта хвиля” підприємців (починаючи з 1993–1994 рр.) – найбільш різноманітна. Тут опинились фермери, представники науки, мистецтва, культури тощо. Основним ресурсом інвестування (переважно за допомогою малих підприємств) виступили власні (часом конкурентоспроможні й на світовому рівні) ноу-хау.

Цей рух породив новий тип “підприємця-технолога”, людини, яка йшла в бізнес, покладаючись на своє знання проблем галузі, вміння розв’язувати їх у технологічній сфері. Водночас (починаючи з нуля і не маючи достатніх зв’язків та інших можливостей для залучення певних матеріально-фінансових ресурсів) “четверта хвиля” підприємниць-

тва найбільшою мірою “захищена” від усіляких економічних і політичних ризиків, з котрими воно пов’язане.

Сучасне вітчизняне підприємництво загалом розвивається начебто досить стрімко, тобто “неадекватно” загальному рівню розвитку українського суспільства. За такого рівня розвитку підприємництва на макrorівні не відбувається “кристалізації досвіду”, в результаті чого відсутній перехід (“стрибок”) вітчизняного підприємництва до нового якісного стану. Йдеться про надання суб’єктам підприємництва дійсної незалежності, самостійності, ініціативності, свободи дії, звільнення від “дрібного” контролю держави. Тому можна припустити, що на макrorівні дійсне відновлення українського підприємництва не може поки що здійснюватись за суто європейськими моделями творення ринку – моделями “раціональної людини”.

Вітчизняне підприємництво історично розвивалось у такий спосіб, що релігійна віра зобов’язувала уважно ставитись до своїх близьких, тобто вкладати кошти в благодійність, займатись філантропією і меценатством. Це в підсумку формувало моральне ставлення до бізнесу і престижу підприємців, котрі давали підприємницький прибуток. Тим самим в історичному сенсі мотиви підприємницької діяльності не вичерпувались прагненням до збагачення. Істинна підприємницька орієнтація практично завжди спрямована на користь інших людей, не завжди близьких підприємцю (благородний мотив “допомогти своєму ближньому”).

Важливим є питання, чи має підприємницький клас міцне коріння в українському суспільстві і чи може підприємницька діяльність стати домінуючою у вітчизняній економіці. На рівні соціальної міфотворчості існує низка відповідей на це запитання:

1) соціальних сил, здатних породити у нашому суспільстві підприємництво, не існує. Адже необхідні передумови його виникнення є “неорганічними” для України;

2) підприємницькі сили народжуються практично всіма елементами соціальної структури і стимулюють виникнення нових укладів в українській економіці;

3) підприємницький клас породжується лише деякими соціальними групами. І в ньому виділяються (незалежно від стартових рівнів цих груп) певні загони і підгрупи, котрі відрізняються за способами первинного накопичення, розмірами використовуваного капіталу, соціальним статусом, можливостями впливу на громадську думку, політичні процеси, державні органи і політичні партії [1, с. 120]. Найбільш правдоподібним видається третій варіант.

Враховуючи останнє, можна “запропонувати” такі варіанти:

1) підприємництво формується у ході так званої номенклатурної приватизації із найбільш динамічних представників колишньої партноменклатури, котра використовує своє становище у системі політичної, державної і господарської влади з метою закріплення де-юре звичайного права і створення первинного капіталу;

2) утворення підприємницького класу – результат легалізації “тіньової економіки”;

3) підприємництво виникає в результаті “маркетизації” корумпованих структур, заснованих на синтезі “старої” і “нової” номенклатури з тіньовою економікою. Соціальними “пращурами” таких підприємств є державне чиновництво, технократи, управлінці вищої і середньої ланки, партійна номенклатура і діячі тіньового бізнесу;

4) соціальні витоки і джерела підприємництва пов’язують з дрібним напівкримінальним бізнесом або взагалі виводять їх (джерела) за межу легальності. Прабатьками сучасного підприємництва у такому варіанті є напівкримінальні або кримінальні елементи;

5) поява підприємців є адекватною реакцією на зміну суспільних відносин з боку енергійних, активних людей, насамперед вихідців з інженерно-технічних працівників, наукової і творчої інтелігенції, які почали займатися бізнесом і чесними способами створили стартовий капітал для підприємницької діяльності;

6) ділові кола, які формують новий клас, ведуть своє походження з кооперативного руху, індивідуально-трудової діяльності різноманітних соціальних прошарків;

7) “комплексний” варіант, що “визначає” тією чи іншою мірою правомірними усі названі джерела формування підприємницького класу [1, с. 121]. Найбільш вірогідною бачиться остання версія.

Виходячи з зазначених чинників, можна виділити чотири основні підприємницькі групи, які існують і господарюють у рамках своїх власних соціально-економічних ніш. До першої групи належать директори державних підприємств, котрі прагнуть у ході номенклатурної приватизації перетворитись ще і на фактичних власників створених акціонерних товариств закритого типу. Цей прошарок підприємництва почав формуватися ще у 1988–1990-х роках. Основними галузями, де цей прошарок виявляв найбільшу активність, були промисловість і торгівля. Та суспільна модель, котра “проглядається” як нинішній ідеал “промислового генералітету”, – це корпоративний, патерналістський, державно-монополістичний ринок.

Другу групу становлять підприємці – приватні власники “першої хвилі”, плід “соціалістичної горбачовської кооперації”. Вони змогли накопичити свої капітали, користуючись наявністю “темних дірок” у державній економіці. Ці підприємці діяли, головним чином, у сфері торгівлі та послуг. У цьому середовищі домінує орієнтація на “миттєвий” успіх за відсутності довготривалої стратегії. До третьої групи належать професіонали з колишніх банківських, фінансових і промислових підприємств і установ, які володіли організаційною ідеєю і технологічними ноу-хау. Саме вони, залучаючи матеріальні і фінансові засоби державних підприємств та недержавних структур, стали на чолі більшості банків, бірж, страхових та інвестиційних компаній. При цьому вони фактично визначають стратегію і тактику останніх, номінально будучи лише найманими управлінцями.

Нарешті, четверту групу репрезентують підприємці, котрі тільки “зароджуються”. Це підприємці – приватні власники “другої хвилі” – фермери та представники окремих секторів економіки. Домінують серед них вихідці з

інженерно-технічних працівників та науково-творчої інтелігенції, котрі орієнтуються на сучасну модель “демократичного” венчурного бізнесу.

Підприємництво в Україні розвивається переважно у рамках державних структур, де для просування більше важать мотиви влади, ніж мотиви досягнення. За таких умов уміння діяти в цьому колі може стати в пригоді більше, ніж уміння вести справи за класичною, західною схемою підприємницької діяльності (звісно ж, і на Заході її правила нерідко порушують). Тому можна припустити, що висока вираженість у підприємців мотиву влади за вітчизняних умов матиме більше значення для успіху їхніх заходів, ніж мотив досягнення. Чи не “виліпиться” тоді специфічне обличчя нашого соціального підприємця, близько спряженого з державним апаратом, роль якого в суспільному житті від того ще більше зростає?

У підприємців, які діють найуспішніше, високі доходи посідають у структурі цінностей одне з найнижчих місць (лише 28,5% респондентів відзначили їхню значущість для себе), але високим є рейтинг стабільності суспільного становища (42,8% відповідей) – цінності, притаманної більше представникам управлінських структур. При цьому респонденти з домінуючим мотивом “можливість впливати на людей” частіше, ніж інші, відзначають наявність у колег негативних моральних якостей і рідше – позитивних, що великою мірою характеризує їхнє ставлення до соціального оточення [2, с. 63].

Що ж до цінностей життя взагалі, то на першому місці у підприємців стоїть свобода (самостійність у судженнях та вчинках) – на це вказали 53,8% респондентів. Далі йдуть такі цінності, як здоров’я (47,7%), щасливе сімейне життя (46,2%), активно діяльне життя (41,5%). Про цінності безпосередньо підприємницької діяльності дають наочне уявлення дані *таблиці 1* [2, с. 64].

Підприємництво має і свої негативні аспекти – “анти-цінності”. До них підприємці відносять соціальні гарантії, великий ризик (це відзначили 73,8% опитаних), несхвальне ставлення до бізнесменів значної частини суспільства

Таблиця 1

Цінності підприємницької діяльності

Цінності	“Вага” цінностей	
	%	Ранг
Можливість діяти самостійно	76,9	1
Високі доходи	36,9	4
Відчуття стабільності свого суспільного становища	9,2	8
Можливість впливати на діяльність людей та організацій	15,4	6
Спілкування на рівних із представниками еліти суспільства	0	9
Можливість займатися цікавою, улюбленою справою	56,9	3
Можливість допомагати людям	13,8	7
Можливість виявляти свої здібності	61,5	2
Можливість приносити користь суспільству	18,5	5
Відносно легка праця	0	9

(21,5%), а також те, що їм неминуче доводиться мати справу з нечесними людьми (36,9%), що немає змоги приносити користь суспільству своєю підприємницькою діяльністю (3,1%), що ціни на продукцію вимушено високі (30,8%). При цьому підприємці також зазначають, що не можна здобути вдосталь доходів (21,6%), розвивати й нарощувати виробництво (41,5%), а ще – рутинність, нецікавість бізнесового процесу (4,61%). Не убачають негативних аспектів у підприємництві лише 7,7% опитаних [2, с. 64].

До всього цього додається “вакуум” довкола підприємницької діяльності, гальмівний вплив, що його чинить на неї соціальне оточення (табл. 2).

Слід зазначити, що досить різняться соціальні й соціально-психологічні установки, соціальна мотивація вступу до бізнесу у представників різних соціально-професійних груп. Тому важливо визначити, як (згідно чи всупереч соціальним установкам, домінуючим у тоталітарному суспільстві і тоталітарній свідомості) представники ділових кіл починали займатися своєю нинішньою діяльністю. Тут постає питання, чи не вбачають представники підприємницького класу суперечностей між мотивами

Таблиця 2

**Вплив на розвиток підприємницької діяльності
різних соціальних інститутів (%)**

Соціальні інститути	Думка респондентів			
	Впливає значною мірою	Впливає незначною мірою	Не впливає	Важко відповісти
Громадська думка	31,2	50,0	14,1	4,7
Інформація в колі підприємців про діяльність інших підприємств	54,0	40,0	1,6	4,8
Робота преси, радіо, телебачення	50,8	42,9	3,2	3,2
Діяльність уряду	88,7	6,5	4,8	0
Законодавча діяльність Верховної Ради	85,9	10,9	3,1	0
Діяльність мафіозних структур	28,6	52,4	4,8	14,3

своїї діяльності і принципами соціальної справедливості, вимогами соціальної корисності праці, загальноприйнятими (традиційними) моральними нормами.

Таким чином, постає проблема моральної регуляції підприємницької діяльності. Адже специфіка становлення вітчизняної економіки на ринкових засадах створює певні труднощі у формуванні соціальної відповідальності й “етичної” поведінки українських підприємців. Йдеться про консервативні установки, стереотипи й уявлення щодо приватного підприємництва, менеджменту і ринку; залишків адміністративно-управлінського механізму; відсутності належних правових умов для розвитку ринку; високого ступеня ризику в сфері підприємництва; рівня культури і дотримання моральних норм у бізнесі й менеджменті [3, с. 13].

Найбільш вірогідно, що майбутня модель нашого підприємництва відрізнятиметься (принаймні на перших порах) від існуючих сьогодні зразків (американського,

західноєвропейського й азіатського). По-перше, ця модель зростає на західних традиціях, які необхідно сприймати об'єктивно і застосовувати згідно з вітчизняними умовами. По-друге, більшість нинішнього покоління підприємців сформувалася на принципах моралі соціалістичного суспільства. І, по-третє, має місце (і матиме в найближчому майбутньому) вплив східнослов'янської “православної” ментальності [3, с. 15]. Саме ефективна моральна регуляція підприємництва (з урахуванням цілей, мотивів та цінностей діяльності вітчизняних бізнесменів) може стати значущим чинником успішності трансформаційних (ринкових) процесів в українському суспільстві.

Сучасне вітчизняне підприємництво, зводячись на ноги, починає відчувати під собою твердий ґрунт і акумулює ресурси, постійно перетворюючись на реальну економічну і соціальну силу. Однак саме підприємництво формується під суперечливим впливом різних політичних і соціальних обставин. Сукупність таких умов виступає як система каталізаторів або блокаторів, які безпосередньо не впливають на соціальні рухи, але стимулюють або стримують їх. Цю сукупність можна визначити як контекст. Існують три рівні контексту: цивілізаційний, макросоціальний і ситуаційний [1, с. 155].

Цивілізаційний контекст – це історична пам'ять і культурна традиція, закріплена десятиліттями панування комуністичної ідеології. Держава не тільки фізично знищила підприємців, а й втратила цінності та традиції підприємництва на рівні культури народу.

Макросоціальний контекст визначається специфікою перехідного (транзитивного) періоду. Стара держава зламана, нову ще не створено, до вакууму цінностей додається вакуум влади. Політична нестабільність, неподолані наслідки діяльності тоталітарного режиму – усе це не створює хороших передумов для нормального розвитку підприємництва. Корупція та мафія, жорсткі податки (котрі легко навчились не платити, і новий Податковий кодекс цю проблему не розв'яже), невпевненість у завтрашньому дні – важливі характеристики ситуаційного контексту.

Усе це пояснює глибокий песимізм навіть досить успішно працюючих бізнесменів, їх орієнтацію насамперед на власне виживання.

Говорячи про перспективи вітчизняного підприємництва, не можна залишати поза увагою той факт, що в процесі падіння життєвого рівня населення і соціального розшарування суспільства зростає кількість прихильників соціалістичного шляху розвитку, який, на їх думку, гарантує економічну і соціальну стабільність. До цієї загальної групи “патріотів” приєднуються також ті, хто виступає за особливий історичний шлях розвитку, відмінний і від капіталістичного, і від соціалістичного (11% опитаних) [1, с. 97]. Серед “патріотів” та тих, хто переглядає свою точку зору, переважають люди старших вікових груп, люди з низькою зарплатою, некваліфіковані працівники. Ця емоційно-патріотична опозиція налаштована проти радикальних “прозахідних” реформ.

Аналізуючи проблему посилення соціального розшарування нашого суспільства, можна сказати, що респонденти поділяються на “оптимістів”, яких така перспектива приваблює (оскільки вона означає, що підприємливі, ініціативні, ділові люди, врешті-решт, матимуть винагороду за свою працю); тих, що сумніваються, у котрих соціальне розшарування викликає неоднозначні почуття; а також “песимістів”, які тяжіють до зрівнялівки. Останніх пригнічує перспектива посилення розшарування суспільства на багатих та бідних у зв’язку із розвитком вільного підприємництва.

Сьогодні є очевидною різка поляризація суспільства на прихильників і противників вільного підприємництва. І якщо результати дослідження громадської думки в цілому говорять про перевагу перших, то соціологічне вивчення системи цінностей у колишніх “радянських” людей дає менш оптимістичну картину щодо цього.

До речі, якщо проаналізувати ставлення населення до приватного підприємництва (бізнесу) протягом 1992–2010 рр. (саме такий час Інститут соціології НАН України здійснює моніторинг “Українське суспільство”), то воно мало свої

“піки” і “спади”. Так, якщо у 1992 р. повністю схвально ставились до розвитку приватного підприємництва 24,1% респондентів, то у 1994 р. таких було вже 22,2%, у 1995 р. – 20,4%. Починаючи з 2002 р. і до 2006 р., кількість прихильників розвитку приватного підприємництва поступово зменшується.

Ставлення населення до підприємництва багато в чому визначається віком респондентів. Найбільше підтримують його розвиток ті, кому до 30 років (22,9% респондентів даної вікової групи повністю схвалюють розвиток підприємництва). Серед 30–54-річних таких 12,5%, людей пенсійного віку – 7,6%. Як свідчать результати наших досліджень, більш лояльно ставляться до розвитку підприємництва чоловіки – 18,8% з них повністю схвалюють його розвиток. Серед жінок таких лише 10,3%. Серед “освітніх” груп населення найбільш позитивно ставляться до розвитку підприємництва респонденти з повною вищою освітою (серед представників даної категорії 25,4% повністю схвалюють розвиток підприємництва), незакінченою вищою (25,8%). Найменше прихильників інституції приватного підприємництва серед респондентів, котрі не мають початкової освіти, з початковою загальною освітою та базовою загальною середньою [1, с. 34–35].

Серед представників різних соціально-професійних груп населення найбільш лояльно ставляться до розвитку підприємства керівники, спеціалісти технічного профілю, підприємці, фермери. Найбільш негативне ставлення до розвитку даної інституції демонструють працівники сільгосппідприємств (22,2% респондентів даної категорії зовсім не схвалюють розвиток підприємства) та непрацюючі пенсіонери (21,0%).

З погляду зайнятості населення найбільш негативно ставляться до розвитку підприємства громадяни, котрі не працюють (15,3% респондентів даної категорії зовсім не схвалюють розвиток даної інституції). Серед тих, хто працює в державному і приватному секторах, негативно ставляться до розвитку приватного підприємства 12,3%, серед представників державного сектору таких

7,5%, приватного – 4,7%. Стосовно статусу зайнятості найбільш неохайно ставляться до розвитку приватного підприємництва респонденти, котрі в даний час не працюють (таких серед даної категорії 15,2%). Зовсім не схвалюють розвиток приватного підприємництва 7,1% роботодавців, 5,5% самозайнятих, 6,2% найманих працівників. Цілком схвалюють дану інституцію 21,4% роботодавців, 30,1% самозайнятих, 14% найманих працівників, 9,3% тих, хто не працює [1, с. 32–33].

На нашу думку, позиція конкретної людини стосовно підприємництва і ринку зумовлюється такими чинниками: 1) потребою в соціальних гарантіях; 2) свободою економічної (підприємницької) діяльності; 3) ставленням до економічної диференціації.

Нині можна говорити про певну гіпотетичну модель трансформації людської свідомості, що залежить від рівня і напряму розвитку низки соціально-економічних умов, чинників. Без сумніву, більшість “радянського” населення схильна сприймати ідеологію прихильників ринку і вільного підприємництва, а саме ту ціннісну форму, де головна цільова цінність людського життя – “матеріальний добробут”, а головна інструментальна цінність – “свобода”. Прихильники ж ринку повністю поділяють концепцію “гарного життя”, орієнтовану на матеріальний добробут, і розглядають ринкові відносини і відповідні їм форми ринкової поведінки як адекватну інструментальну цінність.

Водночас життя за правилами “свободи” знайоме нам не дуже добре, скоріше у формі пропаганди переваг ринкової економіки. І тому ще значна частина суспільства дедалі частіше “озирається” на головну цільову цінність минулого, таку як боротьба за ідеали, служіння суспільству, а також на “рівність” – головну інструментальну цінність.

Нині актуальним постає питання про діяльнісно-поведінковий бік підприємництва, виявлення того, чи є соціальні якості суб’єктів підприємницької діяльності самодостатніми у здійсненні їхньої інноваційно-економічної ролі в суспільстві. Важливим є питання, чи має під-

приємницький клас міцне соціальне коріння, чи може підприємництво стати домінуючим різновидом економічної діяльності.

Поведінка підприємців великою мірою зумовлюється “поведінкою” великих та малих підприємств. Постає питання про те, чи дають змогу великі фінансові можливості та зв’язки “великих” підприємців іти “проти течії” та збільшувати інвестиції. Якщо це справді так, то є необхідною система заходів, яка забезпечила б виробничі капіталовкладення малого бізнесу. Поки що сил та впливу новонароджуваних ринкових інституцій недостатньо для того, щоб обслуговувати відповідні потреби виробництва, обміну та розподілу. Важливо з’ясувати, які за розміром та формами власності фірми користуються їхніми послугами, а яким це не до снаги. На цьому ґрунті можливе вироблення рекомендацій щодо селективної соціально-економічної політики держави.

Підприємницька поведінка великою мірою детермінується суспільними інтересами та потребами. Тому важливою є проблема модернізаційного потенціалу підприємництва, взаємовідносин підприємців з іншими впливовими соціальними групами.

Доля підприємництва, безумовно, залежить від того, чи відбудеться взаєморозуміння підприємців та інтелігенції, цих двох полюсів “середнього класу”, що формується. Один з них постає як носій духовної влади, інший – як зібрання влади економічної. Західна цивілізація пішла шляхом розподілу цих двох сфер: відокремлення духовної влади від економічної відіграло не меншу роль у конституюванні західного суспільства, ніж відокремлення їх обох від державно-політичної сфери. Національна традиція до цього часу тяжіла не до розподілу, а до синкретизму. У радянський період це призвело до влади ідеології над економікою. Адаже остання прагнула не стільки до виробництва багатства, скільки до забезпечення справедливості у вигляді примусової зрівнялівки.

Тому сьогодні на всіх рівнях господарювання відчутно бракує активності працівників, підприємницької мотива-

ції економічної поведінки. За минулі десятиріччя у країні сталася не просто ерозія підприємництва – його “зрубали” під коріння. І дедалі більше стає зрозумілим: не можна поліпшити справи в економіці і зробити життя людей цивілізованим без активізації механізмів індивідуального підприємництва, розвитку форм демократії, світогляду та системи цінностей, які спонукають особистість виявляти ініціативу та самостійність.

А “ринковий” світогляд та відповідні цінності (як і мотиви підприємницької поведінки) неможливо сформувати, не створивши гармонійну, органічну систему економічної освіти працівників, не підготувавши на новому якісному рівні управлінців-менеджерів у різних галузях науки та виробництва. Така нова система має увібрати в себе, з одного боку, ті вже наявні елементи, які варто зберегти та вдосконалити, а з другого – нові форми. Завдання полягає в тому, щоб сформувати новий тип підприємця, обґрунтувати його соціальну роль, цілі діяльності, стиль, методи спілкування з персоналом, структуру його функцій та особистісних якостей з огляду на вимоги соціального ринкового господарства. Йдеться про формування цивілізованої, ринкової економічної поведінки населення на ґрунті ефективної і результативної системи економічної просвіти.

Література

1. *Пилипенко В.* Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / Валерій Пилипенко. – К. : Фоліант, 2005.
2. *Пилипенко В.* Соціологія підприємництва / Валерій Пилипенко, Інна Шевель. – К. : Віпол, 2008.
3. *Гугніна Т. О.* Моральна регуляція підприємницької діяльності (філософсько-управлінський аналіз) : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління / Т. О. Гугніна. – К., 2000.
4. *Пилипенко В.* Підприємництво в Україні: суб'єкти, цінності, економічна просвіта населення / Валерій Пилипенко. – К. : Демократичні ініціативи, 1995.
5. *Пилипенко В.* Реформи. Підприємництво. Культура / Валерій Пилипенко. – К. : Стилос, 2001.

*В.Тарасенко,
доктор соціологічних наук;
М.Сакада,
кандидат філософських наук*

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: РИЗИК ЗНИКНУТИ

Упродовж двадцятирічного періоду самостійного державного розвитку України її село, як і все суспільство, виступало об'єктом неперервної соціально-економічної експерименталістики. Чергово змінювалися президенти та уряди, правлячі еліти, але незмінною залишалася загальна мета експериментів – кардинальне перетворення села, АПК, характеру та структури відносин у аграрній економіці, традицій життєдіяльності та архетипів свідомості всього сільського соціуму.

Власне, ця мета визначалася як складова довгострокової стратегії просування суспільства до стандартів загального благополуччя. Весь цей рух виражала концепція “успішної України”, яка проголошувала політичну орієнтацію на Захід, перетворення України на сучасну європейську державу з відповідним життєвим рівнем громадян. Пряме прокладання шляхів на Захід, запозичення та наслідування його канонів, норм і цінностей розпочалися з осені 1994 р. разом з прийняттям нового курсу соціально-економічної політики тільки-но обраного Президента України Л.Кучми, курсу, спрямованого на прискорення ринкової трансформації економіки [1, с. 48].

Це був стартовий етап трансформаційного процесу, коли нова влада вбачала ринок єдиною умовою та основним засобом реалізації стратегічних завдань виходу із глибокої системної кризи, забезпечення економічної, політичної та соціальної стабільності в суспільстві, зміни напрямку його розвитку. Тоді ж цивілізаційні досягнення західних демократій почали видаватися пропагандою як загальний ідеал, до якого має прагнути Україна, розбудовуючи своє життя за запозиченими взірцями і лекалами. Залежність

українських властей від закордонних радників та міжнародних фінансових інститутів, що й досі диктують умови проведення реформ в Україні (особливо відверто це робить МВФ), теж початкує з того часу. Проте суспільство головним чином проїдає отримані валютні транші, збільшуючи зовнішній державний борг.

Свого часу уряд Ю.Єханурова “прострілив” накреслену перспективу аж до 2012 р., конкретизувавши її цільові моменти: подвоїти ВВП, знизити інфляцію до 6%, частку державних підприємств – до 10%, вступити до СОТ (віконано), створити зону вільної торгівлі з ЄС (ідуть переговори), завершення земельної реформи, впровадження ринку рілньничих земель (планується скасування мораторію на ці землі з 1 січня 2012 р., створення умов для прийняття України в ЄС (ще не досягнуто нею навіть статусу кандидата у членство цього союзу) і т.д.

Як бачимо з висоти 2011 р., є певні успіхи в реалізації наміченої стратегії, але залишаються й невиконані завдання. Проте саме в 90-ті роки минулого століття було утверджено ринковий інструментарій економічної політики, на ґрунті якої ця стратегія поступово набуває реального втілення. “Протягом 90-х років, – підкреслював Л.Кучма ще у 2002 р., – сформовано основний каркас ринкової інфраструктури та ринкових інститутів, утверджено основи відповідної законодавчої бази. Здійснено важливі заходи з лібералізації господарських зв’язків, зокрема цінового механізму, грошового та валютного ринків товарів та капіталів. Наслідком цих кроків стало подолання хронічного дефіциту товарів, нескінченних черг, які 70 років були невід’ємним атрибутом кожної сім’ї” [2].

Сьогодні, коли стартовий період реформувань залишився далеко позаду, на зміну початковим реформам, що містили в собі значний руйнівний потенціал, прийшли реформи конструктивістського типу, призначені реалізувати такий комплекс системних перетворень, який забезпечив би потрібні кількісні й якісні показники виконання завдань європейської інтеграції, піднесення рівня життя народу, становлення України як соціальної держа-

ви. Це адміністративні, інституційні, економічні, соціальні, житлово-комунальні, гуманітарні та інші реформи. Словом, прийшла нова епоха трансформацій, які, як сподівається владна еліта, мають підняти Україну на вищий щабель цивілізаційного розвитку, охопивши змінами усі її сфери, структури, інститути, соціальні верстви. Нова якість українського суспільства та нові мільярдні дивіденди правлячого класу маячать за горизонтом цих реформ, і вони, ніби магніт, притягують до себе реформаторську частину управлінського чиновництва державно-політичного режиму Президента В.Януковича.

Однак слід зауважити, що швидкісне застосування комплексу реформ до всього суспільства водночас або ж через не досить витримані й виважені часові проміжки – не тільки надзвичайно відповідальна, а й небезпечна справа, яка вимагає від реформаторів дуже високого рівня соціотехнологічних і соціоінженерних знань та умінь. Нагадаймо, що однією з визначальних причин краху М.Горбачова як реформатора була його спроба моментально реформувати, а відтак і змінити все суспільство колишнього СРСР. По-суті, він прагнув виконати завдання соціально-політичної революції, яка стихійно йде “знизу” і трансформує суспільство в цілому: старе водночас підриває і руйнує, нове – започатковує. Горбачов же отримав нульовий результат: спричинені його глобальними реформами неконтрольовані й некеровані ним процеси знищили об’єкт реформування. Отже, вельми самовпевнений, але недалекий реформатор залишився з голими руками.

Якщо соціальний технолог планує своїми реформами охопити все суспільство, він повинен знати, що матиме справу з нескінченним універсумом, яким саме і є суспільство (безмежжя відносин, властивостей, якостей і норм, думок і прагнень, систем і підсистем, структур і субструктур, форм поведінки людей, груп і т.д. і т.п.). Отже, реформування нескінченності означає реформування неозначеності, в якій і сто реформаторів разом не можуть передбачити реальний результат, що від них напряду не залежить. У нескінченному хаосі змін, у некерованих потоках най-

різноманітніших процесів технологу такого типу не гарантовано кінцевий успіх. Скоріше – поразка. Тут варто врахувати концептуальні розробки “відкритого суспільства” та “соціальної інженерії почастинних рішень” Карла Поппера. Він проаналізував діяльність реформаторів двох типів – “холістського” і “почастинного”. Перший прагне перемоделювати суспільство як ціле, піддаючи його своїм реформам, але неодмінно наражається на ризик отримати розбіжність результатів перетворень із задумом (що, до речі, й трапилося з М.Горбачовим). Справа в тому, що в хаосі процесів реформатор перестає бачити в деталях усю картину змін, втрачає зворотний зв’язок із ними і, зрештою, контроль над реформою. Щоб цього не трапилося, він повинен мати необмежену владу над суспільством. Тоді йому поталанить, ні з чим не рахуючись, насильницьки спрямувати весь цей хаос у потрібному напрямі, але таке під силу лише жорстким недемократичним (авторитарним, тоталітарним) політичним режимам.

“Почастинний” реформатор – не авантюрист, не диктатор, як “холістський” соціотехнолог, а раціоналіст і демократ. Він змінює суспільство поступово і почастинно, починаючи з окремих його сторін, систем, інститутів і враховуючи ситуацію та інтереси тих, кого безпосередньо стосуються реформи, аж до компенсації їм спричинених реформами збитків. Так він не випускає з поля свого зору хід перетворень, тримаючи його під контролем і не ризикуючи зустріти масовий суспільний спротив своїм задумам, реформаторським технологіям та інженеріям [3].

У контексті сказаного виникає питання: як нинішній реформатор витримає режим почастинності у реалізації комплексу намічених реформ, що в підсумку мають дати ефект зміни всього суспільства? Якщо у прискореному варіанті та ще й без належного врахування інтересів соціальних груп, то важко чекати запланованого кінцевого результату, тим паче, що влада вустами Президента заявляє: незважаючи на болючість, реформи будуть проводитися. Щоправда, як він зазначив, “їх треба проводити професійно, прораховуючи кожен крок, використовуюва-

ти світовий досвід тих держав, які вже пройшли цей шлях, і весь час тримати руку на пульсі – як до цього ставиться суспільство” [4]. А воно, слід сказати, ставиться як до “непопулярних” реформ, що не дають балансу інтересів, бо здійснюються за принципом: за чийсь рахунок, але на чийсь користь.

Конфронтація навколо Податкового та Трудового кодексів, неприйняття багатьма українцями змін пенсійного законодавства вказують, з одного боку, на те, як болісно реагують на реформаторську практику громадяни, а з другого – на те, що реформуюча влада не досягла ще належного рівня соціотехнологічних та соціоінженерних вправностей, особливо у справі організації повноцінної суспільної дискусії, компромісних рішень та терапії соціальної напруженості, збуджуваної реформами. Реформування через конфронтацію – прямий шлях до створення атмосфери невдоволення населення й з’яви протестного руху, що може перекреслити реформаторські потуги і починання.

Плануючи реалізувати комплекс реформ, влада, очевидно, сподівається, що суспільство прискорено залишить позаду етап “дикого” капіталізму, який панує в Україні, і впритул наблизиться до вершин західного соціалізованого капіталізму. Останній сонцем світить не тільки для панівної еліти, а й для багатьох громадян, однак на соціальній дорозі до нього стоїть “дикий” капіталізм, який не можна історично перестрибнути, а тільки пережити. Його ніхто не чекав, гадали, що після демонтажу радянського держсоціалізму одразу ж настане розвинений та ще й соціалізований і гуманізований капіталізм. В одному зі своїх інтерв’ю (газеті “2000”) Л.Кучма вже після закінчення президентських каденцій зізнався, що він будував в Україні “класичний демократичний капіталізм”. Будував, але, як засвідчило життя, цей капіталізм загалом не склався, утвердився капіталізм “дикий”. Сподівалися на краще, а отримали гірше.

Ось що констатував Президент В.Янукович у питанні обраного шляху, виступаючи у Верховній Раді України: “Україна повинна обрати правильну й довгострокову стра-

тегію розвитку. Багато наших проблем виникли через те, що замість того, аби рухатися до постіндустріального суспільства зразка ХХІ ст., ми пішли шляхом первинного накопичення капіталу, тобто до так званого “дикого” капіталізму. Відповідно ми зможемо успішно конкурувати в сучасному суспільстві лише за умови, якщо впритул займемося індустрією знань – сучасними технологіями виробництва, накопиченням і реалізацією здобутків науки. Я розумію, що наздогнати індустріально розвинені країни вкрай складно. Однак можливо. Для цього в Україні потрібна стратегія інноваційного поступу, і така стратегія нашою командою розроблена” [5].

Але ж панування “дикого” капіталізму – куди його подінеш!? Чи не завадить він здійсненню інноваційного курсу? Цей капіталізм відзначається певною історичною протяжністю, і сьогодні навряд чи хто-небудь зі знанням справи може сказати, коли ж він в Україні закінчиться. Щоправда, дехто з ідеологів євроінтеграції твердить, що європейських стандартів можна досягти упродовж життя одного покоління. Проте це твердження не більше, аніж гадання.

“Дикий капіталізм” – історична епоха в Україні. Він став неминучим за умов прискореної приватизації народних багатств, учиненої кучмівською адміністрацією з приводу необхідності створення класу ефективних власників. Його історія на Заході свідчить, що він знищує традиційне село з його класичним селянином. Скажімо, в сучасній Франції чи Німеччині немає села в українському розумінні, а є лише територія, де здійснюється аграрне виробництво і відсутній сільський соціум. На зміну селянинові приходять підприємці (фермер, посередник і т.п.), котрий, не будучи власне селянином, не відтворює сільської ідилії, культури, ментальності, встановлюючи принципово нове ставлення до землі і нові відносини в аграрній економіці.

Українське село трималося на селянинові, його трудовій сім’ї. Нині воно трансформується перманентно, переживаючи дві хвилі реформаторського втручання в свою життєдіяльність. Перша хвиля прокотилася по ньому під

гучні декларації створення багатуукладної економіки. Як вважав реформатор, для цього треба було скасувати колгоспно-радгоспну систему, інші інститути колективістського села, передати землю у приватні руки, усе це затвердити правовими актами й дати реальний поштовх зародженню нових відносин між приватними виробниками. Період 1995–2001 рр. винятково руйнівний, колгоспи і частину радгоспів було перетворено на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), у яких поступово здійснювався процес розпаювання земель і майна і які держава кинула напризволяще, припинивши партнерські відносини з ними – постачання і обслуговування. Словом, спеціально був створений режим занепаду і розпаду цих господарств, які було повністю ліквідовано за спеціальним указом (грудень 1999 р.) Президента Л.Кучми у перші чотири місяці 2000 р. Далі пішов процес прискореного створення нових господарств з уламків колгоспів і радгоспів.

Який же отримано результат і які наслідки дала перша хвиля аграрної реформи на селі, що несла в собі тривожний комплекс ризиків, неусвідомлюваних або ж свідомо проігнорованих реформатором? Чи стала сільська економіка багатуукладною? Так, стала, однак вона й досі не досягла рівня радянського аграрного виробництва останніх (кінця 80 – початку 90-х) років. Унаслідок розподілу земель 6,4 млн селян безоплатно одержали у власність 26,5 млн га сільськогосподарських угідь, 6,2 млн га земель передано у приватну власність для ведення фермерських, одноосібних та присадибних господарств. Нині на недержавній основі виробляється практично вся аграрна продукція. Діють сільгоспвиробництва різного формату. Вкажемо і на таку деталь: село сьогодні виробляє продукцію, якою можна прогодувати 120 млн населення, і, як твердять офіційні аграрні експерти, має потенціал виробляти його на 200–250 млн, але для цього, мовляв, слід обов'язково упровадити земельний ринок.

І все ж багато спеціалістів за результатами і наслідками аграрної реформи оцінюють її як невиправданий удар по селу, який спричинив його розвал, поставив на межу

виживання і підірвав набуту базу життєдіяльності селянства. Недаремно Президент В.Ющенко серед семи своїх програм розвитку України на майбутнє репрезентував програму “Відродження села”. Він же проголосив 2006 р. Роком села, сподіваючись повернути до села увагу перспективних інвесторів і децю з поруйнованого в ньому виправити. Однак зміна режиму залишила плани щодо села невиконаними.

Реформа розшарувала селян, але вона грубо категоріалізувала і саме село, поділивши його на благополучне (перспективне) і депресивне (неперспективне), де немає роботи, молоді і доживають свого віку одні старі люди. Саме ця категорія сіл поступово йде в небуття, зникаючи з карти України. Запитаймо реформатора: для чого це робиться? За двадцятиріччя незалежності офіційно знято з адміністративно-територіальної реєстрації близько 500 сіл. Останнім же часом Україна втрачає 15–17 сіл щороку. Так що, з ласки реформатора торжествує на селі його ж ворог – “дикий” капіталізм?

Отримавши землю, селяни не стали реальними власниками, бо не мали змоги самостійно її обробляти і користуватися плодами своєї праці на ній. З самого початку держава не створила для них іпотечного банку, який видавав би селянам кредити хоча б на стартове облаштування господарств. Тому селянство змушене було здати свої земельні паї в оренду. Орендар виявив себе тим господарем, котрий реально володіє чужими гектарами землі, перетворивши орендодавця на “паперового” власника. Він може цього так званого власника навіть не взяти на роботу в своє господарство.

Розваливши колгоспи, реформатор знищив увесь арсенал наявних робочих місць, запровадивши масове безробіття, і все те, що тримало на собі соціальну інфраструктуру багатьох тисяч населених пунктів. Це – численні місцеві промисли, переробні підприємства, невеликі заводи, цехи, майстерні, що функціонували при багатьох колективних господарствах. Масово понищено також цукрокомбінати. Нові ж форми господарювання на селі

різко скоротили попит на робочу силу, особливо на ту, що її треба професійно готувати. Зрозуміло, безробіття почало механічно витісняти молодь із села, що прискорило його постаріння та вимирання, але треба зазначити, що до безробіття молоді додалося ще й її безземелля, адже земельні паї отримали переважно старші покоління селян.

Соціальна інфраструктура села продовжує деградувати. Соціологічним дослідженням, проведеним Інститутом соціології НАН України (травень, 2005 р.), виявлено, що у 21,7% сільських поселень країни не функціонують клуби, у 32,4% – дитсадки, у 23,6% – бібліотеки, у 75,7% – кінотеатри (кіноустановки), у 70,7% – майстерні побутових послуг, у 53,3% – їдальні, у 37,2% стадіони [6, с. 425]. Опитування, здійснене навесні 2011 р. Інститутом Горшеніна спільно з тижневиком “Коментарі”, не виявило принципово нової картини у цьому питанні. Як і раніше, у селах або бракує лікарень, ФАПів, аптек, дитсадків, клубів, шкіл або ж ті, що збереглися, у значній своїй частині визнаються респондентами такими, що знаходяться в занедбаному стані: школи – 20,8%, дитсадки – 14,4%, лікувальні заклади – 13,7%. Майже третина опитаних вказала на відсутність у їхніх населених пунктах дитсадків і аптек [7].

Друга хвиля аграрної реформи концентрується навколо проблеми ринку землі. Влада вирішила завершити свою земельну політику, в якій стільки напартачено, що й розібратися важко, перетворенням сільськогосподарської землі на товар, скасуванням мораторію на її купівлю – продаж. Чим пояснюється необхідність цього заходу? Існує багато точок зору на дану проблему, бо в суспільстві йде напружена дискусія, що різко поділила всіх учасників за принципом “за” і “проти”. Цей же принцип діє і в самому селі, де існує немалий контингент потенційних продавців землі. Ось приклад. За даними облуправління Держкомзему у Луганській області земельні паї мають 163 740 селян. Готові їх сьогодні продати 57 тис. пенсіонерів, які живуть у сільській місцевості, і 23 тис. городян, котрі одержали землю як спадщину. Середній розмір

земельного паю становить 8,96 га. До цього додаються ще майже 65 тис. га так званих безхазяйних земель (незатребуваних селянами) [8]. Отож чималі земельні площі підуть одразу ж на ринок, і захисники ринку наголошують на тому, що він, нарешті, сприятиме реалізації права власника земельного наділу розпоряджатися ним за своїм інтересом.

Однак у селі існує давня традиція несприйняття ідеї купівлі-продажу землі. Зокрема, соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України виявив цю традицію (*табл.*) щоправда, вже зі спадною динамікою.

Інші “ринковики” твердять, що мораторій на продаж землі так, як треба, не спрацював. Він не вберіг Україну від тіньового ринку сільгоспугідь. Землі підпільно продаються направо і наліво, зокрема, й іноземцям через підставних осіб. Дехто твердить, що в окремих регіонах уже продано у такий спосіб 20–30% паїв. Багато земельних ділків ратують за ринок саме тому, що бачать у ньому можливість “відмити” (легалізувати) незаконно придбані землі. Крім того, говорять і про те, що мораторій не завадив корупції в аграрній сфері і земельному рейдерству, яке прокотилося по селу й особливо далосся взнаки в Криму. Однак при цьому забувають хоча б покарати владу, яка, упровадивши мораторій, не забезпечила його належної реалізації і чіткого дотримання. Тому мінуси мораторію – то мінуси діячам влади.

Що ж до влади, то вона виставляє земельний ринок як ледве не панацею од усіх бід, як головний засіб розвитку аграрної економіки країни, сподіваючись, що він

Таблиця

Як Ви вважаєте, чи слід дозволяти в Україні купівлю-продаж орної землі? (% до опитаних)

	2005	2006	2008	2010
Так, слід	17,9	18,5	29,3	28,5
Ні, не слід	66,0	66,3	55,4	35,8
Важко сказати	16,1	15,2	15,3	27,9

розв'яже усі проблеми, в яких сама влада виявилася безпорадною, невправною, а то й цілком бездарною. Він, мовляв, забезпечить конституційне право селян вільно розпоряджатися своєю власністю, зможе точно оцінювати вартість землі, сприятиме її консолідації та концентрації у ефективних господарів, ліквідує тіньові схеми купівлі угідь, аграрне рейдерство і корупцію. Особливе сподівання на те, що ринок, мовляв, різко збільшить надходження до держбюджету, з якого можна буде черпати кошти на інноваційний розвиток АПК. За підрахунками спеціалістів Міністерства аграрної політики та продовольства, для стимулювання цього типу розвитку АПК має щороку одержувати не менше 100 млрд гривень кредитного ресурсу, тоді й можна претендувати на виробництво 100 млн тонн зерна щороку [9].

Нарешті, влада вбачає в ринкові рільничих земель гаранта збереження села. А що вона замовчує у своїй агітації за ринок? Замовчує соціальний принцип функціонування ринку: бідний землю продасть, а купить багатий. Це є принцип перманентного відбирання землі у селян, залякування їх, перетворення на сільських пролетарів.

Ті, чия позиція позначається "проти", поділяються на дві категорії. Перша заперечує земельний ринок цілком: слід продавати не землю, а вирощене на ній. Земельна рента має належати народові, а не приватним власникам. Представники другої категорії допускають можливість земельного ринку, але в майбутньому. Одні з них твердять, що ринок не дозрів, оскільки не забезпечений регулюючими та іншими правовими актами. Прийнято лише один із них – закон про земельний кадастр, однак закон є, а самого кадастру немає. Верховна Рада України так поспішала при прийнятті закону, що із кількох сот поправок, внесених до його проекту, багатьох не врахувала. Та й президентська влада поспішає, не рахуючись з тим, що слід прийняти кілька десятків ринкових законів. Тож захисники цієї позиції обстоюють думку, що відкриття земельного ринку слід перенести з 2012 р. у більш-менш наближене чи віддалене майбутнє.

Інші згодні на ринок, але після проведення всеукраїнського референдуму, якщо народ дозволить продавати землю – своєю власністю, або ж за умови, що землі скуповуватиме не приватник, а держава у свій фонд для здачі її в оренду, як це робиться у багатьох цивілізованих державах світу. Однак вони розуміють, що добитися цього референдуму дуже складно, оскільки влада забезпечила себе від необхідності його проведення, учинивши “хитрий” правовий кульбіт, з допомогою якого вивела народ за межі земельних відносин. Ідеться про штучно створену законодавцем розбіжність між Конституцією України та Земельним кодексом. У ст.13 Конституції України (1996 р.) землю (також надра, атмосферне повітря, водні ресурси і т.д.) зафіксовано як “об’єкт права власності Українського народу”. Зрозуміло, що останній є суб’єктом права власності на землю та інші ресурси. Однак у Земельному кодексі України (2001 р.) український народ не визнано суб’єктом земельних відносин. У п.2 ст.2 Кодексу записано: “Суб’єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади” [10]. А де ж народ як конституційний суб’єкт власності на землю? Його немає. Тепер для того, щоб продати землю, не треба питати у нього дозволу, усе це можна вчиняти за його спиною, що влада і робить.

Отже, не можна не бачити, що в Україні йде не просто дискусія “за” чи “проти” продажу земельних багатств, а політична й економічна боротьба навколо цієї проблеми. Два паралельні фокуси концентрують і спрямовують зусилля цієї боротьби: один – на перерозподіл землі з намірами відібрати її у селян і народу на користь приватного капіталу, другий – на зведення села до становища сільської території. Влада заявляє про необхідність захисту і збереження села, але вона не уточнює, про який соціально-економічний тип села йдеться, адже якщо Україні поталанить догнати і скопіювати Захід, то яким тоді стане село – українським чи західноєвропейським?

Як такий ринок землі, що на нього молиться влада, села не зберігає, а тільки сільську територію. Село збері-

гає і відтворює селянин. Звісно, класичного селянина в Україні давно немає, у минулому столітті його замінив селянин-колективіст, який творив село і соціум у ньому. Однак цього селянина “скасовано” разом з колективними господарствами. Тепер постає потреба його реанімації, така можливість є, якщо селяни-пайовики об’єднають свої земельні паї і створять потужні виробничі, сервісні та сервісно-виробничі кооперативи. Селянин-колективіст не допустить витіснення молоді (своїх дітей) із села, а своєю колективістською свідомістю і дією створить ядро сільського соціуму і зцементує його. Однак біда в тому, що кооперативний рух цього ґатунку, по суті, не стимулюють ні державна, ні місцева влада.

Література

1. *Кучма Л.Д.* Шляхом радикальних реформ / Л.Д.Кучма. – К. : Поліграфкнига, 1994.
2. *Кучма Л.* Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України / Л.Кучма. – Урядовий кур’єр. – 2002. – 4 червня.
3. *Поппер К.* Злиденність історизму / К.Поппер. – К., 1994. – С.80–89.
4. *Зміни* триватимуть, попри болючість // *Голос України*. – 2011. – 9 липня.
5. *Виступ* Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України // *Голос України*. – 2010. – 26 лютого.
6. *Українське суспільство. 1992–2009.* Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д. соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009.
7. *Цюпа Н.* Село очима соціологів / Н.Цюпа // *Сільські вісті*. – 2011. – 17 червня.
8. *Антіпова А.* Гектари “відкусять” і без офіційного дозволу / А.Антіпова. – *Голос України*. – 2011. – 15 червня.
9. *Безуглий М.* Ринок землі – не самоціль (інтерв’ю О.Карпенку) / М.Безуглий // *Сільські вісті*. – 2011. – 15 липня.
10. *Земельний кодекс України*. – К. : Атіка, 2003.

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НА СЕЛІ: ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ

Залежність ефективності соціального захисту і дотримання соціальних гарантій від рівня розвитку економіки, соціальної політики держави, її соціальної спрямованості, стабільності і відповідальності суспільства перед своїми громадянами є беззаперечною і аксіоматичною. Водночас детальний розгляд здійснення цього захисту серед населення України насправді виявляє наявність різноманітних ускладнень та суперечностей, скорочення соціального забезпечення та системи соціальних послуг у країні, про що красномовно свідчать численні публікації у ЗМІ та підтверджують результати опитувань громадської думки [1]. Тобто сьогодні система соціального захисту в Україні також перебуває у кризовому стані. Чому це відбувається? Зумовлено це лише економічною кризою та помилками економічної політики чи це відбувається у результаті політичних пертурбацій, що тривають у зв'язку зі зміною влади в Україні, чи на все це накладаються ще й причини, пов'язані із невирішеністю питань трансформації системи соціального захисту? Питань багато, вони складні, і однозначно відповісти на них непросто.

Економічні перетворення та зміни, що відбувалися в Україні впродовж 1990-х років, позначилися погіршенням соціально-економічного становища, падінням рівня життя населення, його постарінням, демографічною кризою. Соціальна політика цього періоду теоретично наче й була спрямована на посилення соціального захисту населення, проте її засади та механізми виявилися недосконалими і не зазнали необхідних реформувань.

З 2000 р. соціально-економічна ситуація наразі поліпшилася, що відзначається зростанням ВВП, розвитком бізнесових відносин, зниженням рівня безробіття і збіль-

шенням доходів населення. Однак через відсутність структурних змін матеріалізувалася низка нерозв'язаних питань, серед яких, зокрема, низький рівень діяльності вітчизняних підприємств, падіння виробництва, значне поширення тіньової економіки, корумпованість у більшості сфер, інфляція тощо, крім того, політична нестабільність, перманентні вибори, зростання соціальних витрат всупереч можливостям їхнього фінансового забезпечення спричинили серйозні проблеми у забезпеченні стабільності системи соціального захисту в Україні. За даними Доповіді Українського центру соціальних реформ Європейській комісії, соціальні видатки зведеного бюджету 2007 р. становили 55,1%, зокрема, на соціальний захист – 21,4%, на освіту – 19,5%, на охорону здоров'я – 11,7% [2].

Соціальний захист полягає у соціальному забезпеченні й соціальній допомозі з боку держави, і першою чергою це стосується тих осіб, які не в змозі самотужки забезпечити себе, які належать до найуразливіших верств населення, таких, що потрапили у складні життєві ситуації.

Дані моніторингу соціальних змін, що регулярно проводиться в Україні, починаючи з 1992 р., і змальовує тенденції розвитку українського суспільства, демонструють регресивну динаміку відповідей громадян України на запитання про реальну соціальну допомогу (*табл. 1*).

Наведені дані засвідчують, що за вісім років досліджуваного періоду значно зменшилась кількість одноразових грошових виплат у країні, сягнувши рівня, нижчого за той, що був 2002 р. Водночас спостерігається зменшення і щомісячних грошових виплат, які отримували громадяни країни у 2010 р. (з 17,3% у 2005 р. до 16,2% у 2008 р. і до 14,4% у 2010 р.), тобто до такого, який був у країні у передкризовий період. Натомість зросла частка тих громадян, котрі стали більше покладатися на емоційно-психологічний чинник (співчутливе ставлення і допомогу родичів, друзів, сусідів), аніж на державні гарантії. У цьому контексті цікавим фактом є те, що ще п'ять років тому (2006 р.) Міністерством соціальної політики спільно зі Світовим банком було впроваджено спільний проект

Розділ третій

Таблиця 1

Види реальної соціальної допомоги громадян,
отримані впродовж року (%)

Види соціальної допомоги	Рік	2002*	2005	2006	2008	2010
Одноразові грошові виплати		6,4	8,7	7,3	7,8	5,3
Щомісячні грошові виплати		6,3	17,3	14,4	16,2	14,4
Пільги		5,9	7,6	7,8	8,8	7,9
Послуги соціальних працівників		0,7	1,6	2,0	1,3	1,1
Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег		10,3	12,2	10,4	9,4	12,4
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації		0,1	2,4	1,7	2,3	1,4
Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки		1,8	3,1	3,0	1,3	1,3
Не мав потреби в допомозі		36,2	25,3	23,4	16,5	21,8
Інше		35,8	32,9	40,2	43,8	41,3

*Це питання не включалося в моніторингові опитування, що проводилися до 2002 р.

“Удосконалення системи соціальної допомоги”, що мав на меті оптимізацію соціальної допомоги в Україні, покращання обслуговування та адресної спрямованості грошових виплат населенню. Проте згідно з даними дослідження удосконалення торкнулося передусім лише технічної сторони питання, тобто технічного оснащення, програмного забезпечення та покращання санітарно-гігієнічних умов чиновників місцевих управлінь праці та соціального захисту, а не збільшення розмірів грошових виплат тим, хто потребує соціальної допомоги.

Якщо звернути увагу на поселенські відмінності, то сільське населення у цілому перебуває у гіршій ситуації, аніж міське, через брак робочих місць, занепад соціальної інфраструктури, обмежений доступ до якісної освіти, охорони здоров'я, повноцінного дозвілля тощо [3]. Загалом становище сільського і міського населення істотно відрізняється: на селі, наприклад, частка бідних ледь не вдвічі перевищує міську, у сільській місцевості проживає

найбільша кількість пенсіонерів. Відповідно, якщо говорити про види соціальної допомоги, отримуваної впродовж року сільським контингентом, то на них припадає менший відсоток порівняно із міським населенням України. Така тенденція зберігається впродовж всього досліджуваного періоду (2002–2010 рр.) і не залежить від того, про який саме різновид соціальної допомоги йдеться. Так, 2002 р. одноразові грошові виплати у невеликих містах отримували 36% мешканців, у великих 28%, а на селі – 23%, 2006 р. – 34%, 33% та 17% відповідно, 2008 р. – 33%, 29% та 25% відповідно.

Одну із серйозних соціальних проблем становить проблема постаріння українського населення. Фінансово-економічна ситуація, демографічні тенденції потребують серйозного реформування у сфері соціального захисту, зокрема у сфері пенсійного забезпечення. Пенсійна система сьогодні є темою численних обговорень та дискусій у ЗМІ і є однією із найскладніших щодо її здійснення. І не дивно: у країні, де кількість осіб пенсійного віку майже дорівнює кількості працездатного населення, і їхня чисельність щорічно зростає, пенсійне питання досі залишається нерозв'язаним і спроби, що пропонуються як порятункові, аж ніяк не є оптимальними. За даними опитування, проведеного у травні 2011 року (омнібус–2011), серед найважливіших питань, що викликають сьогодні стурбованість у пересічного українця, перших три місця очолили стрімке зростання цін (71,7%), невивплата зарплат і пенсій (64,7%) і втрата роботи (62,7%). За кожною з позицій селяни випереджають мешканців інших типів поселень.

Загалом на запитання про нещодавні зміни у житті більше половини населення країни (57%) зазначили відчутне погіршення загальної економічної ситуації за останні три місяці, 66,5% вказали на зниження рівня життя, 50% – на гарантії зайнятості, забезпечення роботою, і по кожному з цих запитань селяни становлять більшість порівняно із жителями інших типів поселень (від 27% до 32% селян проти, наприклад, 11–12% мешканців Києва).

Захист з боку держави передбачає фінансування з державного бюджету, і більше половини витрат припадає на

Розділ третій

утримання пенсіонерів, надання їм певних пільг та допомог. Питання про пенсійне забезпечення також звучало в опитуванні 2011 р. Згідно з відповідями лише 11% опитаних вказали на погіршення ситуації із виплатою пенсій пенсіонерам, переважна ж більшість мешканців країни (74%) впродовж останніх трьох місяців не відчула будь-яких змін, а у 8% населення України ситуація навіть поліпшилася.

Серед 11% тих, хто вказав на погіршення ситуації, більшість становлять мешканці Криму, столиці, Львівської і Хмельницької областей. Поселенський зріз проблеми вказує на домінування сільського населення серед тих, хто останнім часом відчув перебої із пенсійними виплатами (табл. 2).

Незважаючи на те що мешканці столиці серед тих, хто відчув навесні цього року погіршення із пенсійним забезпеченням, селян порівняно із киянами все ж понад двічі більше (12% проти 28% відповідно). Серед тих 8% опитаних, які вказали, що особисто у них ситуація із пенсійним забезпеченням останніми трьома місяцями покращалась, мешканці сільських територій значно відстають від жителів інших типів поселень (18,6% проти 33,4% у невеликих містах і 42,6% у великих). Тобто місце проживання та пенсійний вік є ключовими чинниками, що визначають рівень добробуту та благополуччя у країні.

П'ять років тому (дослідження 2005 р.), наприклад, з'ясувалося питання, наскільки громадяни України вірять

Таблиця 2

Оцінка ситуації із виплати пенсій пенсіонерам
за останні три місяці залежно від типу поселення (%)

Варіанти відповідей	Київ	Місто з населенням понад 100 тис. осіб	Місто з населенням до 100 тис.	Село
Погіршилось	11,7	33,4	26,9	27,9
Залишилось без змін	12,4	34,5	23,8	29,8
Поліпшилось	8,5	42,6	30,2	18,6
Без відповіді	18,5	28,0	26,8	26,7

у те, що через десять років пенсії зростуть до рівня прожиткового мінімуму в країні. Розподіл відповідей за типом поселень засвідчив, що найоптимістичніше були налаштовані саме мешканці сільських територій: кількість цілковито переконаних у зростанні державного захисту і пенсійного забезпечення у десять разів перевищувала число оптимістів столиці (45% проти 4,4% відповідно); тих, хто був більш переконаний у можливості позитивних змін, аніж ні, на селі також було у п'ять разів більше, ніж у Києві (35% проти 7% відповідно).

Прожитковий мінімум – сукупна вартість набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімальної кількості послуг, необхідних для нормального функціонування людини, задоволення її основних соціальних та культурних потреб – те, що становить споживчий кошик, і котрий має змінюватися не рідше, ніж один раз на п'ять років. Однак востаннє його переглядали 2000 р. [4]. Прожитковий мінімум у 2005 р. становив 423 грн на особу, у 2011 р. – 911 грн, мінімальна пенсія у 2005 р. – 332 грн, 2011 р. – 764 грн. Тобто ми дійшли висновку, що у 2005 р. оптимізм селян був цілком виправданим і зрозумілим, його можна пояснити тривалою перспективою здійснення сподівань та очікувань, оскільки на той час розрив між пенсією і прожитковим мінімумом становив менше 100 грн і за десять років позитивні зміни гіпотетично мали б відбутися (враховуючи, що більшість селян завжди в змозі самотужки забезпечити себе хоча б частиною продуктів харчування). Сьогодні ж, п'ять років по тому, розрив між прибутком пенсіонера і прожитковим мінімумом зріс майже удвічі, і його долати набагато важче через інфляцію, стрімке зростання цін на товари і послуги, у тому числі комунальні, не кажучи вже про задоволення культурних та дозвіллевих потреб. За даними Держкомстату, для 12 млн українців навіть прожитковий мінімум залишається недосяжним: кожен четвертий міський житель (23%) і кожен третій сільський (38%) живе на прибутки, нижчі за мінімальні. У Білорусі, наприклад, на межі бідності проживає вдвічі мен-

ше населення, аніж в Україні. І якби те саме запитання поставили громадянам України цього року, оптимізму і сподівань було б набагато менше чи навіть не було б зовсім.

Через брак ефективних заходів державної політики в країні, спрямованих на розв'язання проблем окремих груп населення, через поглиблення соціальної нерівності, зростання цін, відсутність реформування системи соціального захисту та пенсійного забезпечення рівень відносної бідності в країні залишається практично незмінним упродовж останніх десяти років. На запитання, у чому ж має полягати роль держави у розв'язанні проблем сільського життєвого середовища, поставленого у вибірковому опитуванні сільського населення трьох південних областей та АР Криму цього року*, переважна більшість селян (69,3%) першою чергою вказала на фінансування програм соціального захисту, розвитку сільських територій, 23% позначили законодавче забезпечення виконання соціальних програм.

Глобальні перетворення у всіх сферах суспільного життя країни, що розпочалися з часів проголошення незалежності України, через низку об'єктивних та суб'єктивних причин стали для неї надзвичайно складними і мають більше негативних, аніж позитивних наслідків. Не можна сказати, що держава не намагається дбати про розв'язання найважливіших життєвих питань на селі. Достатньо хоча б взяти до уваги безліч нормативних документів, довгострокових та короткострокових Національних програм тощо, призначених оптимізувати, стимулювати, удосконалювати, відроджувати і т. д. сільські території, село, його соціальну сферу, сільський соціум, весь аграрний сектор. Водночас зазначені у них напрями та заходи насправді виявляються нічим іншим як звичайною констатацією найгостріших проблем, а самі документи мають радше декларативний характер, не викликаючи необхід-

* Опитування проводилося у травні–червні 2011 р. у АР Крим, Дніпропетровській, Запорізькій та Херсонській обл. (N= 1075 осіб, що репрезентують доросле сільське населення).

них позитивних зрушень у розв'язанні ситуації, що склалася на селі, стаючи вектором, спрямованим скоріше на проблеми аграрного виробництва, а не на потреби сільського соціуму, розв'язання соціальних проблем пересічних мешканців, підвищення життєвого рівня та добробуту українського селянства. Наприклад, у запитанні, чи вистачає респондентові дотримання чинних у країні законів, переважна більшість громадян України, незалежно від типу поселення, обрала негативну відповідь, і їхня кількість впродовж восьми років (2002–2010) залишається відносно константною (приблизно на рівні 70%). Окремий аналіз відповідей сільського населення України за той самий період репрезентує іншу картину: зменшення кількості тих, кого влаштовує ступінь дотримання законів і відповідно збільшення числа селян, незадоволених виконанням чинного законодавства в країні (від 62% 2005 р. до 69% 2010 р.) (табл. 3).

Те саме можна сказати і про охорону здоров'я. Особливо мешканців сільських територій. Недостатнє фінансування галузі, неефективне використання наявних ресурсів, обмежений доступ до якісних медичних послуг окремих груп населення, неврегульованість системи надання платних послуг – це далеко не весь спектр проблем сучасної вітчизняної медицини. Так, за даними опитування сільських мешканців АР Крим, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, у третині сільських поселень відсутні лікарні (32%), станції швидкої допомоги (38%), медичні амбулаторії (28%), аптеки (28%), навіть аптечні пункти (24%). На запитання про важливість і необхідність

Таблиця 3

Динаміка відповідей на запитання, чи вистачає українському селянству дотримання чинних у країні законів (%)

Варіанти відповідей	2002	2005	2008	2010
Не вистачає	65,6	61,9	68,1	69,1
Важко сказати, вистачає чи ні	22,5	25,4	21,9	21,8
Вистачає	6,1	9,3	7,4	5,2
Не цікавить	5,8	3,4	2,6	4,0

таких медичних закладів в селі у цілому позитивну відповідь дали понад 70% опитаних, а через недосконалість і занепад зазначеної сфери така сама кількість селян вважають, що оптимальною моделлю системи охорони здоров'я мала б бути така, що була у колишньому СРСР, тобто безплатна, лише кожен п'ятий погоджується із ідеєю страхової медицини і тільки піввідсотка опитаних згодні на платні медичні послуги.

І хоча зміна влади 2010 р., а з нею сподівань українських громадян на її обіцянки навести лад у суспільстві, діяти згідно з законами, всебічно поліпшити добробут додали життєвого оптимізму лише третині населення країни, опитування 2011 р. засвідчило, що за рік економічне становище країни та матеріальне становище окремо взятої родини поліпшилось лише у 5% громадян, тобто решта населення, а це – переважна його більшість, відчула різної міри вирішення, яке не залежить ні від віку, ні від місця проживання, ні від типу поселення. При цьому 43% селян вважають, що несприятлива економічна ситуація триватиме довго, а 36% зізналися, що, на їх погляд, економічні труднощі взагалі ніколи не скінчаться.

Література

1. Див. докл. : *Іваненко О.* Соціально-беззахисне українське селянство / *О.Іваненко* // *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг.* – К. : ІС НАНУ, 2010. – С.403–410.
2. *Соціальний захист та соціальне включення в Україні* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=750>
3. Див. докл. : *Іваненко О.* Чи виживе українське село в умовах кризи? / *О.Іваненко* // *Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг.* – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 136–142; *Іваненко О.* Сільський соціум на початку ХХІ сторіччя: крок вперед чи десять назад? / *О.Іваненко* // *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг.* – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 149–159.
4. Режим доступу : <http://mojazarplata.com.ua/ua/main/minimum-wage/prozhitochnyi-minimum>

*Н.Ходорівська,
кандидат соціологічних наук*

АДАПТИВНІ РЕСУРСИ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Повільне поліпшення економічної ситуації в країні, яке відбувалося на початку третього тисячоліття, припинила світова економічна криза, принісши з собою зменшення кількості робочих місць, зниження зарплат, звуження професійних перспектив громадян. На цьому тлі відбуваються ще й спроби перегляду законодавчих та нормативних документів у бік збільшення податкового тиску на малий і середній бізнес, зростання комунальних платежів та роздрібних цін; звичайно, це посилює негативний вплив кризи на населення. Політична ситуація, судові переслідування опонентів влади також провокують соціально-психологічне напруження, створюючи атмосферу очікування погіршень у всіх суспільних сферах. Зазвичай у періоди криз та трансформацій люди частіше переживають повсякденні скрутні ситуації, не в змозі ізолюватися від глобальних негативів. Відтак реактуалізувалося питання про необхідність адаптації населення до негативів життєвих ситуацій, активнішого використання адаптивних ресурсів. Наднормальна ситуація, що вимагає зусиль щодо переосмислення, переорієнтації, реструктуризації життєдіяльності особистості виявляється адаптивною.

Адаптивні ресурси будемо розуміти як можливості отримання людської, неформальної (психологічної або дієвої), або інституційної, організаційної (наприклад, медичної консультації, допомоги щодо працевлаштування в центрі зайнятості тощо) підтримки в конкретній негативній життєвій ситуації. Зрозуміло, що в кожній ситуації потрібні різні види адаптивних ресурсів: наприклад, у разі захворювання – медична допомога, у разі матеріальної скрути – позика або додаткове працевлаштування; і лише

емоційна підтримка довколишніх буває необхідна майже в кожній скрутній ситуації. Ба більше, емоційна підтримка необхідна людині не лише в негараздах, а щодня [1], і відсутність повсякденної емоційної підтримки може стати для людини чинником формування негативної психологічної ситуації.

У дослідженні 2004 р. [2] визначалися три передумови отримання адаптивного ресурсу в локальній негативній життєвій ситуації: збереженість мережі неформальних комунікацій з довколишніми на мікросоціальному рівні; наявність інституційної підтримки від мережі державних та недержавних інституцій або за місцем роботи; наявність соціальних уявлень про те, де можна одержати підтримку. Однак в умовах масштабної кризи і вплив неформальних комунікацій, і організована інституціональна підтримка можуть послаблюватися через спрямованість і людей, і організацій на самовиживання, своєрідне “зациклення” на власних проблемах та незгодах.

Надзвичайно вагомим адаптивним ресурсом для людини є також і спонукка до духовно-буттєвого акту переосмислення власних якостей та можливостей, пошук нових видів діяльності, прагнення навчитися, духовна автономізація від негативів оточення “Що не вбиває мене, робить мене сильнішим” (Ф.Ніцше).

В умовах економічної кризи 1990-х, втрати багатьма роботи та матеріальної скрути діяльнішим адаптивним ресурсом стало для населення активне використання дачних та присадибних ділянок для вирощування власної продукції, праця на кількох роботах, відмова від покупок високої вартості, обмеження в харчуванні, відпочинку тощо [3]. Нижче розглянемо ті способи, які обирає населення для долаття економічної кризи в сьгоднішніх реаліях за результатами моніторингу ІС НАНУ 2010 р.

Можна вирізнити зовнішньосередовищні, внутрішньоорганізмичні та психологічні події в повсякденних життєвих ситуаціях як їх детермінанти, що можуть подіяти, вплинути на людину на мікросоціальному рівні. Адже сві-

домий, прямий вплив особистості на ці фактори є обмеженим, отже, її поведінка, діяльність як соціального актора виявляються залежними від них. Крім детермінантних, подієво-утворюючих факторів, наднормальні ситуації, звичайно, описуються також іншими чинниками, які також мають значущий, але вторинний характер.

У повсякденності людини можна виокремити певний перелік типових негативних подій, які змушують її до адаптивних зусиль, перетворюючи життєву ситуацію з нормальної на важку, адаптивну. Масштабні зрушення в українському соціумі, економічна криза віддзеркалюються не тільки у появі скрутних ситуацій у повсякденності людини, а й у можливостях щодо їх подолання, у ситуаційній взаємодії соціальних акторів, дотичних до життєдіяльності адаптанта.

До переліку ситуацій, який було складено авторами моніторингового дослідження, увійшли такі подієцентровані повсякденні негативні життєві ситуації, як: тяжка хвороба (або операція), тяжка хвороба або смерть близьких; втрата роботи (вимушене безробіття), велика матеріальна скрута, втрата великих сум грошей; потерпання від якогось злочину, звертання до суду, прокуратури або адвоката; переживання безпорадності перед свавіллям влади; втрата оптимізму, зневіра в людях; втрата віри у власні сили; серйозні конфлікти з оточенням.

Окреслимо динаміку появи різних тяжких ситуацій (впродовж останніх 12 місяців) у житті населення України з 1994 до 2010 р. (табл. 1).

Частка тих, хто не переживав тяжких скрут, яка з 1994 до 2008 р. удвічі зросла і становила 40%, а до 2010 р. зменшилась до третини опитаних: вочевидь, на збільшення частоти появи життєвих негараздів вплинула світова економічна криза.

Вплив економічної кризи зумовлює збільшення кількості тих, хто втратив роботу (з 7% до 12%), та тих, хто пережив велику матеріальну скруту (з 16% до 23%) з 2008 до 2010 р. У цей період незначно зросла також час-

Таблиця 1

Динаміка появи скрутних ситуацій
у житті респондентів (%)

Різновид ситуації	1994	1999	2004	2005	2008	2010
Власна тяжка хвороба, операція	14	16	14	16	10	11
Тяжка хвороба або смерть близьких	25	27	19	20	15	14
Стан, близький до самогубства	3	2	2	2	1	1
Втрата роботи	10	16	11	11	7	12
Потерпання від злочину	8	10	7	8	5	5
Велика матеріальна скруга	34	51	28	25	16	23
Безпорадність перед свавіллям влади	17	27	15	16	15	16
Невдалі комерційно-фінансові операції	4	4	3	2	2	2
Звертання по допомогу до суду, прокуратури, адвоката	3	5	4	6	5	5
Втрата оптимізму	25	29	17	17	21	21
Зневіра в людях	30	31	16	16	16	18
Втрата віри у свої сили	19	19	11	12	9	11
Конфлікти з оточенням	10	9	4	5	5	6
Інші тяжкі ситуації	5	6	3	1	2	1
Ніяких складних ситуацій не пережив	19	18	31	34	40	33

тка тих, хто пережив такі психологічні негаразди, як зневіра у людях, втрата віри в свої сили та конфлікти з оточенням – з 30% до 35%: вочевидь, економічна криза породжує погіршення психологічної атмосфери в соціумі.

Порівняємо емоційний фон тих, хто пережив скрути впродовж 12 місяців (таких 1203 у 2010 р.), та тих, хто їх не переживав (597 осіб), згідно з відповідями на запитання про те, які почуття переважають у респондента, коли він думає про власне майбутнє¹ (табл. 2). Різниця у відповідях цих умовних груп за окремими позиціями помітна

¹ Можна було обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків у стовпчику перевищує 100.

Таблиця 2

**Почуття, що переважають при думці про власне майбутнє
у тих, хто пережив скрути впродовж року, та у тих,
хто їх не переживав, 2010 р. (%)**

<i>Варіанти почуттів</i>	<i>Ті, хто пережив скрути, N=1203</i>	<i>Ті, хто не переживав скрут, N=597</i>	<i>Всього, N=1800</i>
Оптимізм	27	30	28
Байдужість	2	2	2
Радість	5	6	5
Безвихідь	7	4	6
Упевненість	13	17	15
Розгубленість	14	8	12
Задоволеність	5	7	5
Песимізм	4	4	4
Надія	59	59	59
Тривога	30	20	26
Інтерес	21	19	20
Страх	15	9	13
Важко відповісти	8	10	9

в “негативній” палітрі почуттів: розгубленість, тривогу, страх частіше відчують ті, хто пережив скрути, ніж ті, хто їх не переживав. У “позитивній” палітрі помітна різниця накопичується, якщо порівнювати суми відсотків відповідей щодо переживання всіх “позитивних” емоцій при думці про власне майбутнє. Бачимо, що вантаж переживання скрутних ситуацій тих, хто пережив життєві негаразди, залишає “шлейф” емоційного негативу не лише в сьогоденні, а й кидає тінь на майбутнє людини, перешкоджаючи формуванню позитивних уявлень про нього.

Відповіді населення України щодо загальної характеристики своєї життєвої ситуації у 2010 р. розподілилися так: вважають, що “все не так погано, і можна жити” лише 10% опитаних; більшість – 53% думає, що “жити важко, але можна терпіти”; майже третина (30%) упевнена, що “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”, а 7% респондентів не визначилися з відповіддю.

Розділ третій

Розподіл відповідей на запитання стосовно впливу на сім'ю фінансово-економічної кризи такий: лише 5% опитаних криза практично не торкнулася; лише трохи відчувли вплив кризи 16% опитаних; 61% респондентів криза торкнулася досить відчутно, але не катастрофічно, а 18% опитаних переживають її як катастрофу.

Прояви сьогоденної економічної кризи для себе та своєї сім'ї² (табл. 3) такі.

Понад чверть опитаних (27%) недоотримали зарплату або пенсію через кризу; майже кожен п'ятий (19%) втратив роботу (сам або хтось з його сім'ї); 13% респондентів переживають труднощі з поверненням взятого в банку кредиту, майже стільки ж (12%) відмічають зниження якості комунальних послуг. Труднощі з поверненням свого депозиту з банку пережили 7% опитаних. Лише 9% респондентів не бачать проявів кризи у своїй сім'ї. Найчастіше адаптивні дії сімей включали обмеження покупок речей (65%), а також скорочення споживання продуктів харчування (51%).

За результатами моніторингу 2011 р., економічне становище в Україні протягом минулого року значно погіршилось

Таблиця 3

Прояви економічної кризи для себе та сім'ї, 2010 р. (%)

<i>Варіанти проявів кризи</i>	<i>Частка</i>
Зменшення купівлі одягу, взуття, інших речей	65
Скорочення споживання продуктів харчування	51
Невиплата чи виплата в неповному обсязі зарплати (пенсії)	27
Звільнення (скорочення) з роботи	19
Труднощі з поверненням взятого в банку кредиту	13
Зниження якості комунальних послуг	12
Нічого не торкнулося	9
Труднощі з поверненням свого депозиту з банку	7

² Можна було обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків у стовпчику перевищує 100.

або дещо погіршилось, на думку двох третин населення; вважають, що воно залишилось без змін, 28% опитаних, тоді як думають, що воно значно поліпшилось, лише 5% респондентів. Відтак і матеріальне становище сім'ї значно погіршилось у 28%, дещо погіршилось у третини, а залишилось без змін у 32% респондентів; деяке поліпшення відмітили 5% опитаних.

Як приклад надання організаційного адаптивного ресурсу, доступного для працюючих, наведемо дані щодо одержання можливостей підвищення кваліфікації за рахунок підприємства, на випадок захворювання – оплачений лікарняний лист, оплачувані відпустки, медична страховка, заняття спортом за рахунок підприємства для зміцнення здоров'я, безкоштовні обіди та отримання мікrokредитів.

За результатами опитування 2010 р., таку інституціональну підтримку, як підвищення кваліфікації на роботі за рахунок підприємства³ (табл. 4) переважна більшість громадян не отримувала жодного разу (69%); один раз після працевлаштування таку можливість отримали 10%

Таблиця 4

Інституційна підтримка з боку організації/підприємства, де працює (працював) опитаний, 2010 р., %

Види підтримки	Частка тих, хто отримував
Оплачуваний лікарняний	53
Оплачувана відпустка 2 тижні і більше	43
Оплачувана відпустка до 2-х тижнів	12
Медична страховка за рахунок організації / підприємства	8
Безплатні обіди для працівників	7
Заняття спортом за рахунок організації	2
Мікrokредити	3

³ Можна було обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків у стовпчику перевищує 100.

опитаних, раз на декілька років – 12%, раз на рік – лише 5% респондентів. Частки тих, хто підвищує свою кваліфікацію за рахунок установи, де працює, два–три або три–п’ять разів на рік, перебувають у межах похибки (по 2%).

Оплачуваний лікарняний отримували 53% опитаних; з тих, хто за останні 12 місяців пережив тяжку хворобу або операцію (таких 11%, тобто 198 осіб), оплачуваний лікарняний лист отримували 72% респондентів. Отже, можна стверджувати, що ця інституційна підтримка забезпечила тим, хто хворів, деякий адаптивний ресурс. Однак важко зробити висновок про те, чи достатньо було цього ресурсу для адаптації. Таку підтримку, як медична страховка за рахунок підприємства, отримували лише 8% опитаних; серед тих, хто хворів у останні 12 місяців, ця частка фактично залишається без змін (7%).

Відповіді на запитання щодо оплачуваної відпустки – меншої або більшої за 2 тижні – свідчать, що її отримали 55% опитаних; майже удвічі частіше її отримували ті, хто працював у державному секторі (80%), ніж ті, хто працював у приватному секторі (42%) економіки.

Безкоштовні обіди за рахунок організації отримували лише 7% опитаних. Частки тих, хто мав можливість займатися спортом за рахунок організації або отримував мікрокредити на роботі, перебувають у межах похибки (2–3%).

Жодної з наведених видів підтримки не отримували 28% опитаних.

За результатами моніторингу 2004 р. було виконане дослідження адаптивних ресурсів, отриманих від безпосереднього оточення тих, хто пережив різні скрутні ситуації – проблеми зі здоров’ям (своїм або близьких), матеріальну скруту або психологічні ускладнення [2]. Звернімося до оцінок опитаних стосовно того, хто допоміг їм у складній ситуації⁴ (табл. 5).

З усього соціального оточення найбільший позитивний, адаптивний вплив на тих, хто переживав різні скрутні

⁴ Можна було обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків у рядку перевищує 100.

Таблиця 5
Допомога оточуючих респондентам у скрутних ситуаціях,
2004 р., (%)

<i>Групи респондентів</i>	<i>Рідні</i>	<i>Друзі</i>	<i>Колеги</i>	<i>Сусіди, знайомі</i>	<i>Інші</i>	<i>Ніхто</i>
Пережили різні скрутні ситуації, N=1285	69	28	10	14	3	14
Проблеми зі здоров'ям, N=478	86	27	12	23	4	4
Матеріальні проблеми, N=701	63	27	7	12	1	17
Психологічні проблеми, N=689	57	32	11	9	3	21

ситуації, справила родина; її підтримку відчували найбільше – 86% тих, хто пережив проблеми зі здоров'ям, менше – 63% тих, хто мав матеріальні негаразди.

Найменший адаптивний вплив родина справила на опитаних з психологічними проблемами – 57% відповідей. Частково такий низький адаптивний вплив родини на людей з психологічними проблемами можна пояснити тим, що цю групу становлять ті, хто пережив зневіру в людях та конфлікти (імовірно, саме в родинному колі). Водночас підтримка друзів найбільше відчувалася респондентами з психологічними проблемами – третина опитаних цієї групи одержала її.

У групі респондентів, які пережили проблеми зі здоров'ям, значна – 23% – частка тих, хто одержав допомогу від сусідів і знайомих (імовірно, ці знайомства допомагали адаптантам знайти компетентну медичну допомогу); в інших групах сусіди і знайомі мали порівняно менший адаптивний вплив. Найнижчий позитивний вплив на адаптантів у всіх різновидах ситуацій, за самооцінками, мали колеги по роботі. Водночас, за самооцінками, опитані з психологічними проблемами найчастіше (кожен п'ятий) з усіх груп не знаходять ніякої соціальної підтримки; у групі тих, хто мав проблеми зі здоров'ям, не одержала допомоги незначна частка респондентів.

Отже, найбільший адаптивний ресурс безпосереднє соціальне оточення адаптантів виявляє в родинному колі, і частіше демонструє підтримку у випадках проблем зі здоров'ям, а менше – у ситуаціях проблем матеріального характеру, а найменше – у ситуаціях психологічних проблем особистості.

Підсумуємо. Переважна більшість громадян відчули на собі та своїй сім'ї негативний вплив економічної кризи. На тлі глобальної економічної кризи помітно зросла з 2008 до 2010 р. частка тих, хто пережив у повсякденному житті ситуаційні негаразди: зросли частки тих, хто пережив матеріальну скруту, втрату роботи, психологічні труднощі. Емоційне тло помітно гірше у тих, хто пережив негаразди. До 2011 р. матеріальне становище майже двох третин населення країни погіршилося; отже, більшість населення змушена була активізувати свої адаптивні ресурси. Як до найпоширеніших адаптивних дій українці вдаються до скорочення витрат: обмежують себе і свої сім'ї у придбанні речей та споживанні продуктів. Основним адаптивним ресурсом для населення є сім'я і родичі, емоційна та дієва підтримка яких забезпечує більшу психологічну та матеріальну стабільність адаптантові. Однак працюючі українці отримують і інституційну підтримку: організаційний адаптивний ресурс (оплачуваний лікарняний лист, відпустка тощо) надається їм за місцем роботи, причому ті з опитаних, хто пережив тяжку хворобу, помітно частіше, ніж інші, згадують про надані їм можливості.

Література

1. *Фромм Э.* Человеческая ситуация / Э.Фромм ; пер. с англ. и под ред Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 1994. – 238 с.
2. *Ходорівська Н.* Ситуаційні негативи повсякденності й адаптивні ресурси людини / Н.Ходорівська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С.140–157.
3. *Левада Ю.* Варианты адаптивного поведения / Ю.Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. – №1. – С. 7–13.

Розділ четвертий

**Соціокультурна сфера
суспільних трансформацій:
реалії та проблеми**

*Н.Костенко,
доктор соціологічних наук*

УМОВИ СУСПІЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ПРАКТИКИ МЕДІА

Визначення “суспільство – це комунікація” є продуктом сучасної епохи, коли інтенсивні обміни й взаємодії за допомогою медіа перетворюються на поточні й невідворотні умови культури, соціуму, повсякденності. Як би не розглядати медіа – як процес, інститут, технології, мистецтво, політичний інструмент – до них застосовні всі ці ідентичності, – їх найважливіша функція полягає в тому, щоб артикулювати смисловий характер суспільної системи, змісти взаємодії людей, структур і держав. Правомірно також стверджувати, що медіа в останні десятиліття легітимізують соціальну онтологію, тому що “бути – значить бути показаним по телебаченню” (Бурдь’є) або бути присутнім, мати місце у світовій мережі, що справедливо не тільки стосовно популярних персон, а й будь-яких подій, явищ, статусів і стилів – минулих, дійсних і майбутніх, глобальних і локальних.

Інформаційно-культурні стилі використання медіа

Національний простір дій вносить свої корективи у медіа-ситуацію, що не позбавлена своєрідності, але аж ніяк не унікальна і вписується в загальні тенденції сучасних соціокультурних диференціацій. За даними Європейського соціального дослідження, традиційні медіа – телебачення, радіо, преса, – як і десятиліття тому, залишаються лідируючими джерелами інформації і являють собою, хоча й меншою мірою, ніж Інтернет, “втілені соціальні структури”*. Але це вже не “медіа-класи”, які

* Перша хвиля ЄСД, у якій брали участь 20 країн, проводилася у 2002–2003 р., друга хвиля за участю 25-ти країн – у 2004–2005 рр., третя хвиля – у 2006–2007 рр., четверта хвиля – у 2008–2009 рр.

спостерігалися в Україні в середині 1990-х, коли пріоритети споживання медіа-джерел визначалися статусними позиціями аудиторій: чим вони були вищі, тим більше перевага віддавалась комерційним каналам і виданням, що утверджувалися, а також престижним тоді кабельному й супутниковому телебаченню [1]. Сьогодні, скоріше, аудиторії додержуються інформаційно-культурних стилів, у формуванні яких культурний і освітній вплив є досить великим.

На тлі стрімкого розширення нових засобів комунікації традиційні медіа неминуче поступаються своєю колишньою популярністю, особливо серед молоді та зрілої публіки, але не настільки стрімко, як це можна було б припустити, судячи із приголомшливих успіхів інформаційних технологій. Щодня жителі Європи в середньому по 4,2 години дивляться телевізор, 2,96 години слухають радіо, 1,33 години читають газети, тоді як у 2005 р. ці показники були трохи, але не радикально вищі: 4,24 години, 3,10 години, 1,40 години відповідно, для 20-ти країн, що брали участь в обох хвилях дослідження. В українській аудиторії за ці роки щоденний телеперегляд у середньому знизився з 4,72 до 4,69 години, прослуховування радіо – з 2,74 до 1,93 години, читання газет – з 1,47 до 1,18 години. Україна належить до тих європейських країн, де не відмовляються від звички багато дивитися телепередачі й менше звертатися до радіо, хоча для європейців цей мобільний медіум ніяк не втрачає привабливості.

Преференції європейців формуються в особливі стійкі практики споживання медіа залежно від інтенсивності контактів із трьома основними джерелами. За допомогою кластерного аналізу виділяються п'ять таких преференційних практик або стилів споживання медіа, які відтворюються без істотних коливань протягом останнього десятиріччя*. Дві з цих практик більше орієнтовані на

* Розбіжності у розмірах сегментів зумовлені передусім варіативністю списку країн, що беруть участь у дослідженні від хвилі до хвилі. Так, участь у третій хвилі ЄСД Росії й Болгарії, де високе споживання телебачення, підвищує частку сегмента “візуальна культура”.

інноваційні способи комунікації, поєднують використання традиційних медіа й новітніх інформаційних технологій:

1) Найпоширеніша **практика помірною споживання традиційних ЗМІ**, що має чітку тенденцію до збільшення: невисока інтенсивність включення в телебачення, низький рівень використання радіо й преси. Характерна для людей молодого й середнього віку, із середнім і вище доходом, професіоналів, менеджерів з вищою освітою, регулярних користувачів Інтернету із пріоритетом “постматеріалістичних” цінностей – самостійності, досягнення, порозуміння між людьми, турботи про природу (34% у 2009 р., 33% у 2007 р., 32% у 2005 р., 28% у 2003 р.);

2) **Аудіальна культура** припускає інтенсивне споживання радіо, невисоке споживання ТБ і низьке – преси. Притаманна молодій і середній віковим групам, середньо й добре забезпечених, представникам малого бізнесу, фермерам, технікам, жителям сільської місцевості, із середньою і вищою освітою, активним користувачам Інтернету, що віддають перевагу новизні, розмаїтості і ризику, а також мобільності, можливості приємно проводити час, повноцінно жити в сьогоденні (16%, 19%, 21%, 18%).

До традиційних інформаційно-культурних стилів належать три поширених практики споживання ЗМІ:

3) **Аудіо-візуальна культурна практика**, заснована на інтенсивному споживанні телебачення й радіо при низькому споживанні преси. Найбільш виражена серед людей старшого віку, із середнім і нижче доходом, середньою і нижче освітою, зайнятих фізичною працею, орієнтованих на безпеку, патерналізм, традицію, не схильних до демонстративної поведінки (17%, 16%, 18%, 18%);

4) **Візуально-вербальна практика**, що комбінує вище середнього споживання ТБ і преси за середнього споживання радіо. Найпоширеніша серед людей старшого віку, що мають середні доходи, вищу за середню освіту, професіоналів і менеджерів різного рівня, жителів великих міст і передмість, яких відрізняє стійка звичка читання преси,

значущість думки інших, визнання й поваги, звичного ходу подій, комфортного оточення, консерватизму, вимогливості до інформації (13%, 10%, 13%, 13%);

5) Візуальна практика, що віддає перевагу телебаченню за низького споживання радіо та преси й схильна до скорочення. Характерна для соціально слабких категорій старшого віку, пенсіонерів, працівників фізичної праці, сільськогосподарських робітників, з освітою нижче середньої, тих, що відчують матеріальні труднощі, для яких важливо слідувати традиції, поводитися належним чином, бути багатим, мати гроші й дорогі речі, тобто те, чого вони позбавлені (20%, 22%, 16%, 23%).

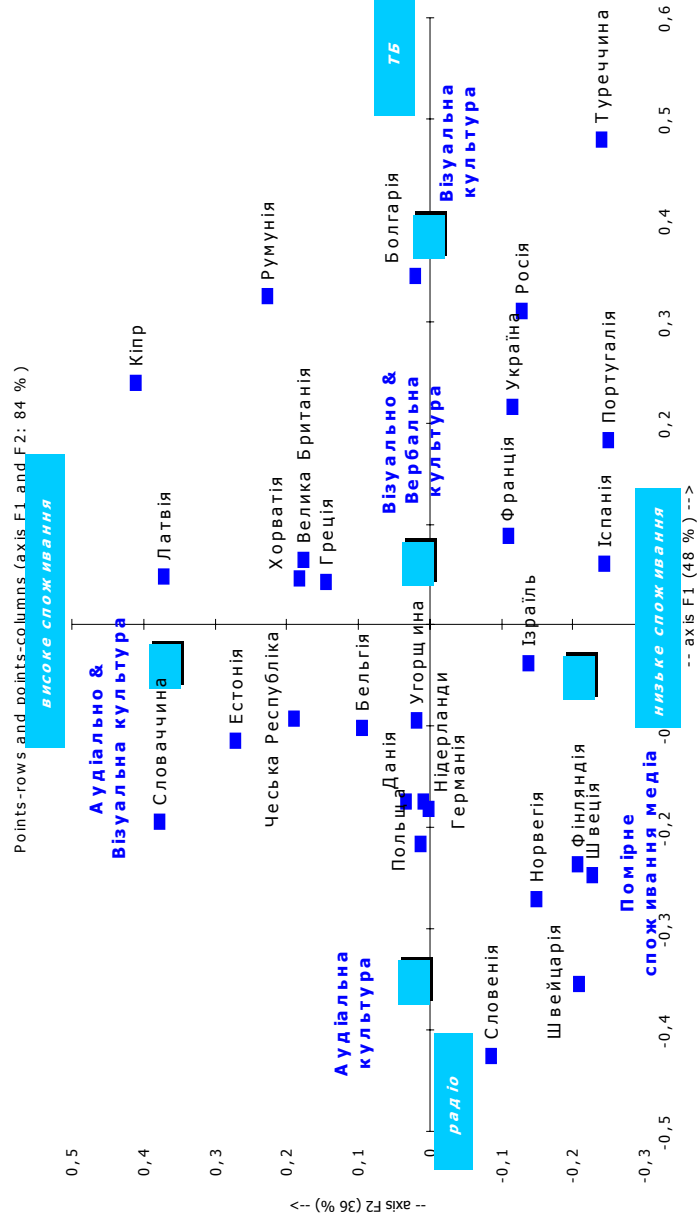
На карті Європи регіони поширення відмінних інформаційно-культурних стилів представлені цілком виразно й з тією ж наочністю сегментують країни, що й шість-сім років тому (*рис.1*) [2]. Україна поряд з постсоціалістичними Росією й Болгарією, південними економічно менш заможними країнами, такими як Португалія, Іспанія, Туреччина, більше тяжіє до традиційних, консервативних зразків включеності в ЗМІ (*рис. 2*). У 2009 р. візуальній практиці слідувало 26% жителів України, візуально-вербальній – 16%, тоді як відповідні середні показники для Європи становлять 20% і 13%. Телебачення залишається головним інформатором української аудиторії.

Телебачення як тотальна практика й лібералізація відмінностей

В останнє десятиліття нарощування комунікативних пропозицій з боку традиційних і найновітніших медіа загострює, щонайменше, дві суттєвих проблеми практичної й концептуальної ознак. По-перше, селекція, відбір комунікацій дедалі наполегливіше вимагає особливої організації на масовому й індивідуальному рівнях, спеціальних стратегій регуляції. По-друге, підсилюється культурне занепокоєння щодо тієї самої “єдиної реальності”, “об’єктивної дійсності”, що втрачає самоочевидність під натис-

Рисунок 1

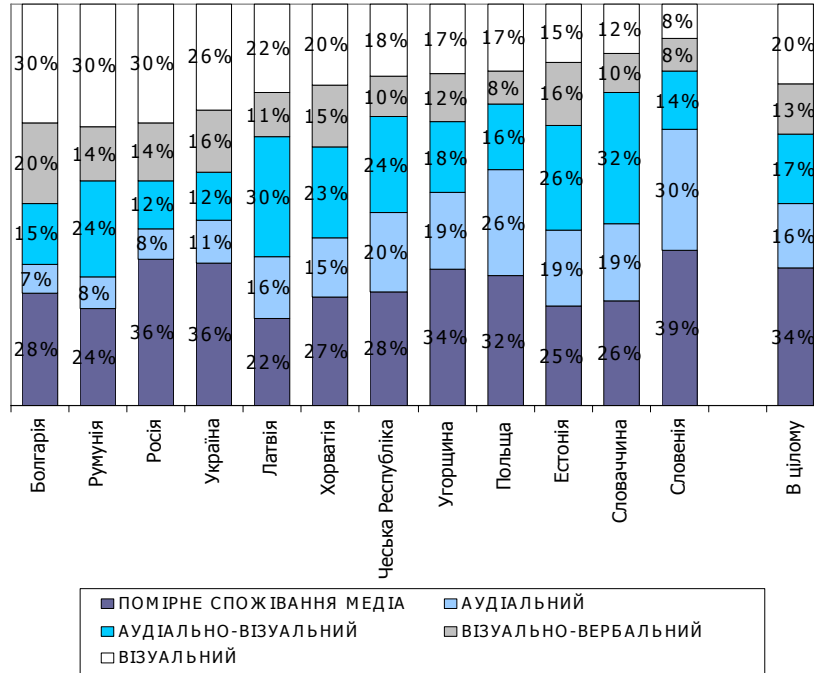
Преференції інформаційно-культурних стилів у європейських країнах (ЄСД, 2009, кореспондентс аналіз*).

* $\chi^2 = 5751.922$ (df=108), значущий на рівні 0,050, χ^2 критичне значення = 133.261 (df=108)

Рисунок 2

Інформаційно-культурні стилі споживання медіа в постсоціалістичних країнах (ЄСД, 2009, %)

ком безлічі її образів, трансльованих медіа. Перша проблема актуалізує питання про публічність, надаваної медіа, і в остаточному підсумку надихає прийняття політичних і управлінських рішень. Друга – повертає до розуміння природи медіа комунікації.

Щодо цієї природи суспільне невдоволення викликає безмірно вдосконалена здатність телекомунікацій симулювати реальність, ніяк не обмежуючись її поданням, репрезентацією, але й скасовуючи всілякі межі між симуляцією й репрезентацією. У результаті з телебачення вже не довідатися напевно “чи територія передує карті або карта території” (Бодрійяр). Чутливість до розрізнення таких меж дедалі більше стирається в масових аудиторіях, при-

чому саме на цій ваді медіаринок вибудовує нові стратегії й проекти. Тому дебати щодо впливу новітніх технологій на погіршення смаків публіки й контроль над електоратом, чому протиставляється захист задоволення глядачів, свободи вибору й опору апологетиці, схоже, не прагнуть до завершення.

Як і в більшості національних медіа, в українських ЗМІ одночасно діють дві контраверсивні тенденції, що найбільш виразні у випадку телебачення. Комунікація дедалі більше набуває *універсального характеру* за рахунок розширення доступу до медіа (телебачення не дивиться лише 4–6% населення, що не мають телевізора, і цей показник не змінюється із середини 1990-х років) та стандартності змісту. Водночас під впливом стратегій медіаринку *вивільняються культурні, соціальні, політичні відмінності* комунікацій. І та, і інша тенденції мають внутрішні суперечності й протидії. Емпіричні підтвердження такі.

Ситуацію в сфері споживання медіа можна визначити як **“телевізійний нагляд та соціальне піклування”**. За даними щорічного моніторингу “Українське суспільство”, симпатії української аудиторії до телевізійних жанрів досить стійкі й свідчать про консервативність її смаків. У 2009 р., як і сім років тому, 70% глядачів віддані перегляду художніх фільмів (68%), дві третини – новин (до 66%), половина – розважальних й гумористичних програм (до 52%). Якщо що й змінилося, так це привабливість прогресуючих на українському й російському телебаченні вітчизняних телесеріалів (з 26% до 37%), а також передач із претензією на реалізм – документального кіно (від 13% до 23%) і “реального телебачення” (від 7% до 14%). І пропозиція, і попит на ці телевізійні продукти зростають, що, втім, відповідає глобальним тенденціям. Водночас зменшується увага до програм, що претендують на аналіз поточних ситуацій, – інформаційно-аналітичних, про злочинність. Із середини 1990-х років загальна структура жанрових і тематичних преференцій

не зазнала яких-небудь різючих змін, хіба що в силу меншої розмаїтості телепрограм, телевізор тоді активно виконував роль домашнього кінотеатру, де 90% аудиторії переглядали фільми й 56% – телесеріали, як правило, зарубіжні [1, с. 566–567].

Тим часом переваги в сфері телебачення очевидно диференційовані відповідно до звичок і установок глядацьких типів. Емпірично, шляхом кластерного аналізу в даний час фіксується сім таких типів: мінімалісти (27%), емпати (19%), спортсмени (14%), спостерігачі (11%), які розміщуються в зоні переваги “простих” жанрів і загалом становлять три четверті дорослої аудиторії, а також аналітики (13%), естети (10%), що розташувалися в сфері споживання “рафінованих” телепродуктів, та максималісти, які сканують усе (6%). У соціокультурному просторі типи телепереваг вбудовуються в більш генералізовані стилі життя, і їхня топографія не є несподіваною. Скоріше, вона передбачувана, втілює інтенції традиційного суспільства й підтверджує давно сформовані пояснення:

1) для периферійних аудиторій характерна невибагливість смаків, звичне або компенсаторне споживання телебачення;

2) компетентна публіка середнього класу демонструє установки на культурне споживання та поінформованість;

3) суттєвим диференціатором телепереглядів залишається стать – фіксується стійкість “суто чоловічих” і “суто жіночих” жанрів, що підтримується як особливостями їхнього сприйняття, так і нормативністю фемінності й маскулінності, яка культивується у суспільстві.

Настільки помітна артикуляція телебаченням культурних відмінностей, здавалося б, цілком відповідає ідеї розмаїтості. Але й не меншою мірою погодиться із практиками спрямованого соціального курировання, за допомогою, наприклад, розширення простору так званих треш-жанрів, “низьких” жанрів (“реальне телебачення” або денні ток-шоу), які пропонують невибагливій аудиторії

“легкі рішення складних проблем”, тестують межі припустимої поведінки й опікують маргінальні групи, надаючи їм майданчик для розмови про себе. Безсумнівно, зчіплюючи реальне з імітацією й перетворюючи новини в сировину для розваг і навпаки, телебачення усереднює очікування й домагання глядачів. Але водночас ретельною сегментацією цільових аудиторій телебачення продовжує відтворювати й легітимізувати сформовані культурні нерівності: “порожні” жанри залишаються продуктом для соціально слабких груп.

Зміщення політичної комунікації в новинах

У сфері політичної комунікації тенденції медіа уніфікувати зміст і аудиторії, одночасно артикулюючи політичні розбіжності, особливо наочно проявляються в ході передвиборних кампаній, коли теленовини стають рингом символічної боротьби за прихильність електорату. В Україні новини регулярно дивляться дві третини дорослого населення, і цей показник залишається досить стійким із середини 90-х років (65% в 1997 р., 67% у 2009 р.). Політичний ефект новин міг би бути суттєво значним, якби не гарне відтренування української аудиторії ставитися до медіа як до інструменту впливу еліт і діючої влади. За моніторингом “Українське суспільство”, з 1994 р. по 2002 р. рівень довіри до засобів масової інформації помітно зріс: з 19,9% до 29,4% тих, що довіряли їм цілком або частково. Максимальний кредит довіри українська аудиторія надала ЗМІ у 2005 р., після президентських виборів (35,5%). Але він не був виправданий, і рівень довіри став неухильно знижуватися, становлячи у 2010 р. 30,7%. Протягом цього періоду завжди медіа довіряли менше, ніж церкві та армії, але більше, ніж президентові, уряду й тим більше – ніж політичним партіям. За винятком весни 2005 р., коли довіра до президента помітно перевищила довіру до ЗМІ. Водночас критичне ставлення до медіа тісно пов’язане з політичними установками громадян: ті, що “виграли”, і

ті, що “програли”, після президентських виборів 2004 р. показали різний рівень довіри до медіа (49% vs. 23%).

У змісті медіа, насамперед у програмах теленовин, політичне поле представлено з суттєвими “зсувами”. Готовий новинний продукт є результатом ретельної селекції й конструювання, своєрідним компромісом між впливами різних контролюючих інстанцій – влади, ринку, культурних і професійних норм. Незалежно від того, який з факторів бере гору, новини в кожному разі будуть думками про подію, які подаються в медіа як сама подія. І лояльність цих інтерпретацій, звичайно, схиляється у бік найвпливовіших політичних гравців. Про це свідчать дані “Моніторингу політичних новин”, заснованого на формалізованому аналізі змісту новинних програм провідних українських телеканалів*.

Практику, що уніфікує новини, назвемо “*привілеєм сильних*”. З часу спостережень у 2002 р. фіксується те, що увага до різних суб’єктів політики в новинних програмах є цілком узгодженою й порівняно сталою величиною. У середньому увага до політичних інститутів утримується у трьох четвертих усіх повідомлень про Україну, до політичних персон – у двох третіх повідомлень, до політичних партій – у одній третій новин, тобто велика політика, як подають її новини, залишається політикою інститутів і персон, тоді як присутність у ній колективних суб’єктів, структур громадянського суспільства куди менш виразна і має тенденцію до скорочення.

Про “привілей сильних” свідчить і зміщення уваги новин до політичних сил, що перебувають при владі, тоді як увага до представників опозиції суттєво нижча. У лютому 2006 р. частка прямої мови, або, мовою журналістів,

*“Моніторинг політичних новин” здійснюється з 2002 р. Академією української преси спільно зі співробітниками Інституту соціології НАН України за підтримки Фонду “Відродження”. Керівники проекту – В.Іванов і Н.Костенко. Спостереження ведеться за вечірніми випуками новин провідних українських каналів методом контент-аналізу аудіовізуальної інформації (www.aup.com.ua).

синхрону представників “Нашої України” і БЮТ займала в новинах рейтингових каналів майже половину всього обсягу синхрону політиків різних напрямів (47%), а частка представників Партії регіонів – 10% [3]. У лютому 2011 р. асиметрія тільки посилюється: 84% висловлювань в ефірі належить представникам правлячої коаліції, насамперед Партії регіонів, 14% – представникам опозиції. Тобто тенденція регулювати доступ політиків до новин на користь діючої влади всіляко зберігається й підтримується.

Слідування цьому правилу кожним із провідних каналів демонструє другу тенденцію новинних практик – **політичну мобілізацію на ринку медіа**. Канали різних медіа-холдингів мають і різні політичні преференції [3]. П’ять років тому такі розбіжності у стратегіях каналів були досить виразними, хоча з 2009 р. картина вже розмивалася завдяки поширенню ринкового феномену “новин, що сплачені”. У 2010–2011 рр. розмаїття суттєво поступається уніфікації каналів у наданні прямого ефіру політикам, коли від імені опозиції в новинах більшості каналів говорять нечасто. Цьому також сприяє відсутність у цей час передвиборних кампаній. Якщо у вересні 2007 р. співвідношення синхрону представників Партії регіонів і “Нашої України”–БЮТ становило на каналах “Інтер” і “Україна” 39% vs. 32%, 39% vs. 44%, а на каналі “1+1” – 29% vs. 50%, на каналі СТБ – 27% vs. 31%, тобто канали маніфестували свої політичні преференції, то у грудні 2010 р. співвідношення синхрону влади й опозиції в новинах вирівнялось: на каналах “1+1” і “Інтер” як 67–68% vs. 29–27%, на “Новому каналі” й СТБ як 60–61% vs. 33–37% [4].

Не секрет, що кожна із впливових політичних сил в Україні має власні або співчуваючі медіа-ресурси. Простір медіабізнесу в такий спосіб сполучається із простором політики, повідомляючи останньому загальну енергетику ринку, що пропонує діяти у твердому оточенні конкурентів. Як поточний результат складається досить плюраль-

ний імідж політичного змісту медіа, однак не стільки за рахунок дії ліберальних норм незалежної преси, скільки дотримуючись інтересів власників.

Глядач від цього скоріше виграє, однак у тому випадку, якщо має можливість переглядати новини на всіх каналах одночасно. Тобто йдеться про *плюралізм механічний*, котрого можна досягти, здійснивши непросту операцію з новинними «puzzles». Безсумнівно, що й такого роду плюральність розширює обрії політично можливого. Проте добре відомі дві її проекції. Одна з них, пов'язана зі смисловим зміцненням розмаїтості й відмінностей, залишається, як правило, бажаним майбутнім. Інша, звичайно, більш реальна, обіцяє усунути дискомфорт від суперечливих політичних коментарів у ЗМІ за допомогою державних механізмів або намірів власників монополізувати медійний простір. Зрозуміло, стан політичної комунікації в Україні більшою або меншою мірою типовий для суспільств, що трансформуються, де найчастіше не вдається налагодити плідний публічний дискурс завдяки медіа. Українське телебачення роками не поспішає з ініціативою щодо цієї проблеми.

Рутинні режими Інтернету

Альтернативу телебаченню вбачають у Інтернеті, використанню якого прогресує серед освіченого й молодого електорату. Однак у руйнуванні традиційних ієрархічних порядків Інтернет дійсно відстає в умовах постійного вдосконалення технологій. Парадокс Інтернету як очевидна розбіжність між загальним задумом ефективного інформаційного обміну, віртуальної демократії, безпосередньої політичної й культурної участі, всіх інших відомих переваг “інформаційного суспільства” і в дійсності стимуляцією соціальних нерівностей, що практикується, стійко зберігається у тому числі в досить просунутій щодо цього Європі. Соціальні дослідники вбачають тут і обмеження традиційних публічних сфер, за якого висловлювання інтелектуалів втрачають свою здатність фокусувати ува-

гу публіки. У країнах, де є проблеми зі свободою преси, ситуація має ще один зворотний бік. Завдання відновити традиційні для цих країн публічні сфери дедалі легше вирішувати шляхом державного контролю над масовим телебаченням, оскільки воно витісняється зі сфери інформаційних інтересів ініціативної частини суспільства, що віддає перевагу Інтернету.

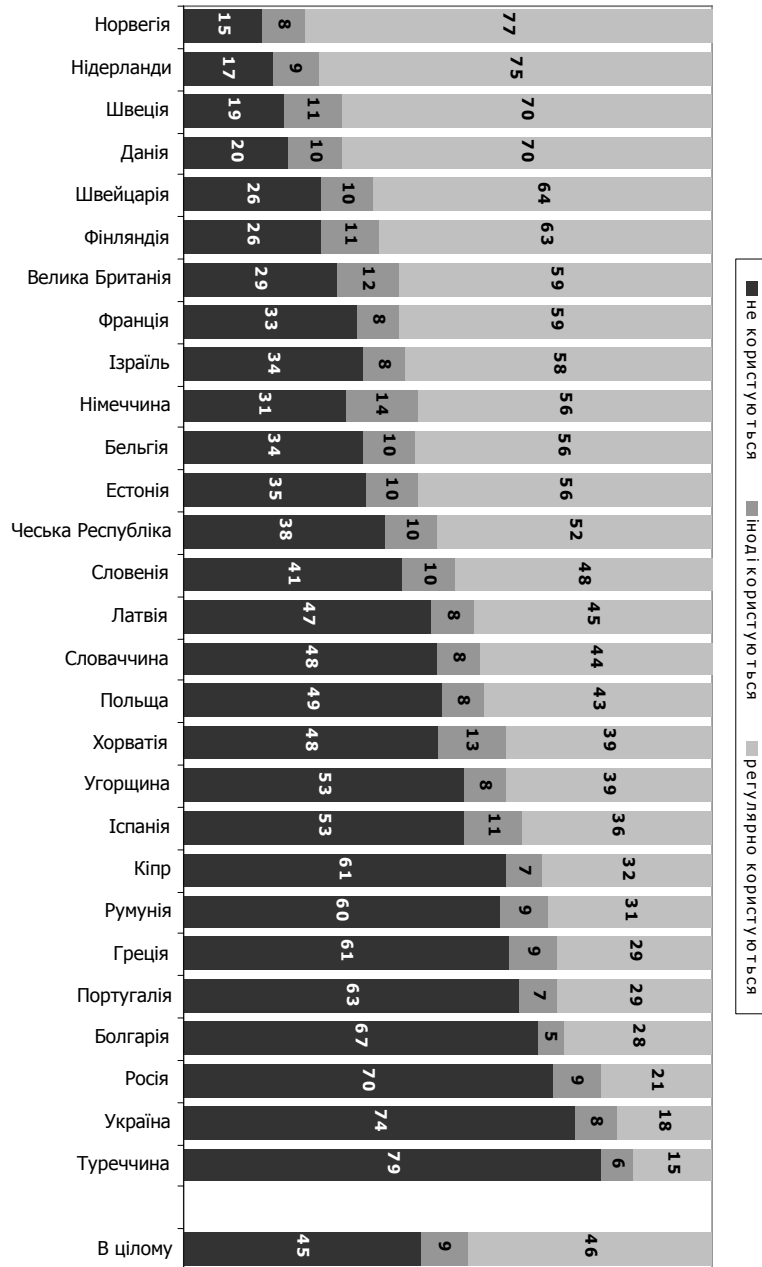
Український приклад не позбавлений усіх можливих несумірностей медіа-влади й деформацій публічної сфери. *Суспільна комунікація забезпечується в Україні включенням населення у "старі" ЗМІ (телебачення, радіо, пресу), тоді як використання новітніх інформаційних мереж усе ще безпрецедентно низьке за європейськими масштабами.*

Історія масового підключення до Інтернету в Україні порівняно нетривала й продовжує розвиватися скоріше в рутинних режимах. За даними ЄСД, кількість користувачів Інтернету в Україні зросла з 7% дорослого населення у 2003 р. до 26% у 2009 р., тоді як у Норвегії, Нідерландах, Швеції, Данії – з 68–71% до 80–85%. Сьогодні в розвинених скандинавських країнах Інтернетом користуються понад три чверті дорослої аудиторії, у колишніх соціалістичних країнах – у межах половини, а у країнах менш заможного Півдня – більше третини громадян. Україна ж, де Інтернетом користується чверть населення (26%), і навіть еліта не може розглядатися лідером електронної компетентності, ніяк не вписується в загальноєвропейську картину (рис. 3)

В Україні й найбільш невисокі показники включення в Інтернет серед молоді. Безперечно, вони суттєво варіюються від країни до країни, але ніде в Європі не опускаються так низько. У країнах Балтії, Словенії електронними мережами активно користується до 90% молодих людей. У Болгарії, Румунії й Росії, які не належать до провідних у цій галузі, Інтернетом регулярно користується до половини й більше молоді, тоді як в Україні – лише третина (36%), з якої до мінімуму виключаються жителі сіл і малих міст, малопробуткові категорії.

Рисунок 3

Використання Інтернету в країнах Європи (ЄСД, 2009, %)

Потреби в Інтернеті в українській аудиторії помітно зростають, однак не настільки швидкими темпами, щоб можна було говорити про лавиноподібний процес. За останні п'ять років частка тих, хто не відчуває потреби в Інтернеті, знизилася серед молоді до половини (з 66% до 48%), серед людей середнього віку до двох третин (з 80% до 68%), серед старшого покоління з 96% до 89%, тобто установки на електронну комунікацію у населення вкрай невеликі. На стримуванні такої потреби позначається недостатня інформаційно-технічна забезпеченість доступу до Інтернету, що сприяє зміцненню “цифрової нерівності”, яка має соціальні та культурні наслідки. У 2009 р. більше третини української молоді (37%) не мали доступу до Інтернету ні вдома, ні на роботі, тоді як у європейських країнах цей показник був у два з половиною рази менше (15%).

Як результат, інституціональні медіа в Україні зберігають вагомий потенціал організувати й контролювати комунікації молоді й зрілої аудиторії. Такі комунікації піддаються суперечливому впливу основного інформатора – телебачення, де тотальним видовищним ефектам протидіє різноманітність глядацьких преференцій телепродукції, а тотальному контролю над політичними схильностями аудиторії – її суттєвий резистентний потенціал, невисокий рівень довіри політичним медіа. Артикуляція ж телебаченням культурних відмінностей, що, здавалося б, більше відповідає реальним життєвим стилям населення, обертається на ділі охороною й закріпленням традиційно сформованої диференціації культурно компетентних і культурно невибагливих аудиторій, твердженням “механічного” плюралізму, санкціонованого медіабізнесом.

Оскільки високоресурсні в соціальному відношенні групи практично ізольовані від альтернативних інформаційних систем, формування інформаційного суспільства, вибудовування сучасного дизайну соціальних комунікацій і освітніх програм, що не тільки відповідав би ви-

могам євроінтеграції, а й змінював життєві ритми, відбувається за викривленими схемами.

Подібні диспропорції вказують на сильну залежність трансформаційних процесів в Україні від вихідних умов порівняно з постсоціалістичними країнами, коли відносно невиразні розбіжності в таких умовах здатні обернутися суттєвими розбіжностями в результатах.

Література

1. Ручка А.О. Мас-медіа і культура в контексті соціетальних перетворень / А.О.Ручка, Н.В.Костенко, Л.Г.Скокова // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / за ред. М.О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 541–589.
2. Костенко Н. Национальные аудитории медиа в сравнении / Н.Костенко // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е.Головахи, С.Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. – С. 174–204.
3. Костенко Н. Парламентські вибори-2006 в новинах, рекламі, пресі: Моніторинг матеріалів ЗМІ / Н.Костенко, В.Іванов, С.Макеєв. – К. : Академія української преси, Ін-т соціології НАН України, Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2006. – 93 с.
4. Костенко Н. Моніторинг політичних новин у парламентській кампанії 2007 року / Н.Костенко // Медіа. Демократія. Культура / за ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 310–328.

*С.Оксамитна,
кандидат соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук*

НОВІТНЯ ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

У сучасних розвинених демократичних суспільствах освіта є ключовим рушійним механізмом процесів соціальної стратифікації. Рівень освіти безпосередньо чи опосередковано визначає ключові складові життя людини: статус зайнятості, класову належність, дохід, форми й зміст споживання та дозвілля, стан здоров'я, вибір шлюбного партнера, імовірно, тривалість життя. Основна увага дослідників соціальної стратифікації й мобільності постійно зосереджується на зв'язку між соціальним походженням і освітою, а головне, посилюється чи послаблюється цей зв'язок у кожній наступній віковій когорті.

Мета статті – виявити стан і динаміку освітньої нерівності та мобільності в українському суспільстві за роки незалежності порівняно з останніми десятиліттями існування УРСР. Особливий інтерес має те, як експансія вищої освіти часів незалежності відбилась на нерівності можливостей, чи відбулось послаблення нерівності й зросло шанси на здобуття вищої освіти для вихідців із соціально нижчих, економічно менш спроможних і менш освічених прошарків населення.

Інституційні умови та освітні характеристики вікових когорт

Наш інтерес концентрується на когорті наймолодших дорослих громадян, які здобували освіту в роки незалежності, а основою для порівняння слугують вікові когорти пізньорадянського періоду. Аналіз ґрунтується на даних репрезентативного лонгітюдного дослідження “Зайнятість

населення України”, проведеного КМІС¹ у 2003, 2004, 2007 рр. З опитаних (близько 9 тис.) виокремлено три вікові когорти: 1955–1964, 1965–1974, 1975–1982 рр. народження (4526 одиниць спостережень). Верхня межа наймолодшої когорти визначається тим, що під час останнього опитування респонденти мали досягти не менше 25 років, коли для більшості завершується процес здобуття освіти, включаючи вищу. Досягнуті рівні освіти опитаних та їхніх батьків зведено до п’яти основних: неповна середня (включаючи початкову професійно-технічну); середня загальна; професійно-технічна на базі повної середньої; неповна вища (середня спеціальна); повна вища (бакалавр, спеціаліст, магістр, науковий ступінь).

Міжгенераційна освітня нерівність і мобільність є наслідком складної взаємодії між різними інституційними акторами (держава, сім’я, ринок, освіта). Держава як головний агент політики освіти встановлює основні правила функціонування інституції освіти та контролює їх дотримання, хоча реальні моделі взаємовідносин щодо здобуття різних рівнів освіти ґрунтуються як на формальних, так і неформальних правилах. Двома основними формами державного регулювання доступу до освіти є створення умов рівності можливостей та позитивна дискримінація.

Інституційні та структурні умови здобуття освіти представниками кожної з трьох когорт суттєво різнились. Найстарша вікова когорта (1955–1964 рр.) здобувала різні типи освіти упродовж 70 – на початку 80-х рр. У 1972 р. у СРСР офіційно був завершений перехід до *обов’язкової повної загальної середньої освіти*, розпочатий 1961 р. Важливо, що на цьому етапі історії радянської вищої освіти діяли запроваджені державою інституційні норми соціальної селективності, розширення доступу до вищої освіти для певних соціальних категорій (так звана позитив-

¹ КМІС – Київський міжнародний інститут соціології.

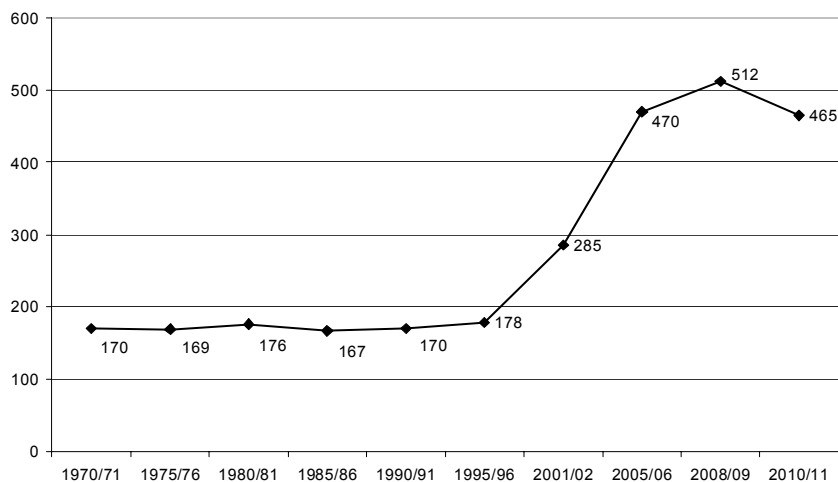
на дискримінація). Ідеться насамперед про певні квоти прийому до ВНЗ вихідців із сільської місцевості, преференції абітурієнтам із трудовим стажем, чоловікам, які відслужили в армії, а також школярам-медалістам. Існували й нелегальні преференції для дітей економічно забезпечених батьків.

Основний період здобуття різних рівнів освіти наступної вікової когорти (1965–1974 рр.) припадає на 80 – початок 90-х років минулого століття. Відбувається розширення кооперативної власності, пізніше – легалізація приватної власності й підприємницької діяльності як альтернативного соціального ліфта, що рухається як на базі освітнього, так і паралельно останньому, оскільки ця діяльність теоретично стає доступною кожному незалежно від рівня здобутої освіти. Змінюється державна політика регулювання доступу до вищої освіти. Актуальні для попередньої вікової когорти заходи позитивної дискримінації канули в історію, а ефективні заходи вирівнювання освітніх можливостей не запроваджуються, якщо такими не вважати початок збільшення кількості ВНЗ, що є чинником структурної, а не обмінної соціальної мобільності.

Для наймолодшої когорти (1975–1982 рр.) здобуття постсередньої освіти припадає на період незалежності. Основна відмінна риса цього періоду – *експансія вищої освіти* (рис. 1), що привело до переходу від умовно елітної до масової вищої освіти. Надання освітніх послуг перетворюється на вид бізнесової діяльності з дозволу державного агента регулювання освітньої політики – уряду та профільного міністерства. Держава, як і раніше, не ставить мету створити умови рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації й стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної. Одним із механізмів створення рівності можливостей здобуття вищої освіти упродовж останніх років можна вважати запровадження

Рисунок

**Кількість студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації
на 10 000 населення, 1970–2010 рр.**

нових інституційних правил вступу до ВНЗ за результатами складання тестів ЗНО (на наймолодшу вікову когорту це ще не поширювалось). Проте умовність цього заходу очевидна, оскільки рівність можливостей запроваджується до молодих людей, які до цього перебували в зовсім нерівних умовах на попередніх етапах здобуття середньої освіти.

Для чоловіків трьох вікових когорт характерні кілька основних тенденцій освітньої динаміки (табл. 1). Насамперед це статистично значуще збільшення часток чоловіків із найвищим і найнижчим рівнями освіти. Наявність у чверті наймолодших чоловіків (1975–1982 рр.) дипломів про вищу освіту становить цілком очікуваний результат освітньої експансії. Навряд чи є очікуваним те, що кожен сьомий–восьмий молодий чоловік (13%) не має атестата про загальну середню освіту, що майже вдвічі перевищує відповідні показники для попередніх вікових когорт.

Очевидно, це перша когорта упродовж повоєнної історії України, коли кількість молодих чоловіків із неповною середньою освітою не менша, ніж кількість їхніх батьків. Помітною є тенденція² до зменшення прагнення чоловіків здобувати неповну вищу освіту або, імовірно, зупинятися на цьому рівні. Без будь-якої професійної освіти після здобуття загальної середньої наймолодші чоловіки залишаються вдвічі рідше (12%), ніж їхні попередники з когорти 1955–1964 рр. Наявність у чоловіків професійно-технічної освіти, здобутої після завершення повного циклу шкільного навчання чи безпосередньо в ПТУ, коливається від 33% до 39%. І хоча ці коливання статистично значущі, можна стверджувати, що в усіх порівнюваних вікових когортах порівняно найбільшою серед інших залишається категорія чоловіків, які виходять на ринок праці, маючи професійно-технічну освіту на базі повної загальної середньої. Освітня традиція пізньорадянського часу поки що продовжує відтворюватися молодими українськими чоловіками.

Порівняно частіше жінки двох старших вікових когорт зупинялися на здобутті неповної вищої освіти. А наймолодші жінки зуміли скористатися структурно розширеними можливостями здобуття повної вищої освіти й заступали, імовірно, нову освітню традицію доби незалежності – найбільшою серед інших стала частка жінок (1975–1982) з повною вищою освітою, яка вже досягла 34%. Неповна вища освіта, як і професійно-технічна, втратили колишню привабливість, що й відбилося на статистично значущому зменшенні відповідних часток жінок двох останніх вікових когорт. Як і для ровесників-чоловіків, наймолодшим жінкам також притаманна зростаюча статистично значуща тенденція залишатися без нормативної повної загальної середньої освіти (8%).

² Статистично значуща.

Таблиця 1
Рівні освіти чоловіків і жінок трьох вікових когорт
та рівні освіти їхніх батьків (%)

Вікові когорти респондентів	Здобута освіта					n
	Вища	Неповна вища	Профе- сійно- технічна	Загальна середня	Неповна середня/ ПТУ	
	<i>Чоловіки</i>					2072
1955–1964	16	20	34	24	6	778
1965–1974	18	19	39	16	8	671
1975–1982	27	15	33	12	13	622
	<i>Жінки</i>					2454
1955–1964	23	31	23	19	4	988
1965–1974	22	33	28	11	6	785
1975–1982	34	25	20	13	8	681
	<i>Батьки респондентів</i>					4403
1955–1964	7	9	5	18	61	1732
1965–1974	13	13	13	29	32	1421
1975–1982	15	16	24	33	13	1250
	<i>Матері респондентів</i>					4506
1955–1964	6	12	3	17	62	1757
1965–1974	10	19	9	29	33	1454
1975–1982	15	25	17	32	11	1295

Найпомітніша тенденція – суттєве зменшення кількості батьків, яким не вдалося закінчити повний курс шкільного навчання (табл. 1). Якщо для майже дві третини батьків і матерів респондентів когорти 1955–1964 р. не мали середньої освіти, то серед батьків дітей, народжених у наступне десятиліття, частка найменш освічених скоротилася до третини. Наймолодші ж респонденти зросли в сім'ях, де лише 13% батьків і 12% матерів не мали повної загальної середньої освіти. Усім іншим рівням здобутої батьками й матерями освіти притаманна тенденція різного за інтенсивністю зростання.

Міжгенераційна освітня мобільність і нерівність

Основою для розрахунків і висновків щодо динаміки міжгенераційної освітньої мобільності й нерівності слугують дані (табл. 2), що засвідчують, до якої освітньої категорії потрапили респонденти трьох вікових когорт, чий батьки здобули різні рівні освіти від повної вищої до не-

Таблиця 2

Міжгенераційна освітня мобільність чоловіків і жінок трьох вікових когорт, % за рядком³

Соціальне походження: освіта батька	Здобута респондентами освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	<i>Чоловіки</i>					1967
Вища	67	19	9	6	0	54
	49	21	23	6	1	96
	56	23	12	4	5	81
Неповна вища	30	43	12	14	1	70
	33	26	25	11	5	73
	47	21	19	8	5	91
Професійно-технічна	18	30	34	12	6	33
	14	21	47	14	4	78
	18	13	46	11	12	132
Загальна середня	13	21	40	23	3	142
	11	20	42	20	7	193
	10	13	42	18	17	196
Неповна середня/ПТУ	8	16	39	29	8	452
	4	14	47	18	17	203
	5	14	37	11	33	73

³ У кожному з трьох рядків таблиці перше значення стосується когорти 1955–1964 рр., друге – когорти 1965–1974 рр., третє – когорти 1975–1982 рр.

Продовження таблиці 2

Соціальне походження: освіта батька	Здобута респондентами освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	<i>Жінки</i>					2377
Вища	<i>61</i>	21	6	12	0	72
	57	31	8	4	0	91
	<i>65</i>	25	7	2	1	94
Неповна вища	49	<i>34</i>	12	5	0	92
	36	40	18	5	1	104
	46	<i>31</i>	14	8	1	97
Професійно-технічна	43	29	<i>19</i>	7	2	42
	24	34	29	11	2	104
	31	28	22	14	5	151
Загальна середня	25	34	20	<i>18</i>	3	171
	16	35	30	<i>14</i>	5	206
	19	29	23	<i>17</i>	12	210
Неповна середня/ПТУ	12	31	28	23	6	593
	8	28	40	13	<i>11</i>	264
	12	24	32	18	<i>15</i>	86

повної середньої. Це загальна картина так званої абсолютної освітньої мобільності⁴.

Шляхом аналізу відмінностей абсолютних показників міжгенераційної освітньої мобільності між віковими когортами неможливо оцінити динаміку нерівності освітніх можливостей. Для цього треба визначити шанси для кожного окремого поєднання соціального походження (освіта батьків) та досягнутого індивідом рівня мобільності, а також застосувати логлінійні статистичні моделі, насамперед три основні [1; 2; 3].

⁴ За обмеженого обсягу публікації освітні здобутки чоловіків і жінок порівнюються лише з їхніми батьками (татами). У діагональних комірках таблиці 2 наведені частки відтворення дітьми освітніх рівнів батьків (виокремлено курсивом).

Перша модель – модель незалежності, за допомогою якої перевіряється гіпотеза про те, що соціальне походження (освіта батька) і здобутий дітьми-респондентами рівень освіти є незалежними в усіх вікових когортах⁵. Ця модель зазвичай слугує як референтна для оцінки відповідності даним двох наступних, імовірно, значно реалістичніших моделей.

Друга модель – модель постійного (незмінного) зв'язку між усіма категоріями соціального походження й усіма рівнями освіти респондентів у всіх порівнюваних вікових когортах⁶. Ідеться про те, що усереднене значення сукупності всіх шансів досяжності різних рівнів освіти, як загальний показник зв'язку між соціальним походженням і рівнем освіти, залишається постійним у всіх вікових когортах (що не означає незмінності нерівності освітніх шансів). Узагальнений результат може залишатися приблизно однаковим як за умови незмінності всіх шансів, так і переструктурації шансів шляхом збільшення для одних соціальних категорій індивідів і зменшення для інших.

Третя модель – логмультиплікативна модель *Uniform*⁷, за допомогою якої виявляються відмінності між віковими когортами щодо сили зв'язку між соціальним походженням і досягнутими рівнями освіти, тобто динаміка загального показника нерівності. Модель виявляє, чи змінюються співвідношення шансів у напрямі більшої чи меншої нерівності від однієї когорти до іншої. Модель *Uniform* вважається більш відповідною даним лише тоді, коли вона здатна суттєво покращити результати, виявлені попередньою моделлю постійного зв'язку.

⁵ Іншими словами, перевіряється гіпотеза рівності освітніх можливостей для всіх в усі періоди.

⁶ Традиційна назва цієї логлінійної моделі для аналізу міжгенераційної соціально-класової мобільності – модель постійної рухливості (Constant Flux (CnSF)).

⁷ *Uniform* (інша назва – *Unidiff*) – Multiplicative uniform cohort effect' association model.

Таблиця 3

Результати оцінки трьох логлінійних моделей зв'язку між соціальним походженням і освітою за даними таблиць освітньої мобільності для чоловіків і жінок вікових когорт 1955–1964, 1965–1974, 1975–1982⁸ рр

Модель	G^2	df	p	Δ
<i>Чоловіки</i>				
Умовна незалежність	973,0	64	0,000	28,1
Постійний зв'язок (нерівність)	14,9	22	0,866	2,4
Uniform	13,3	20	0,863	2,2
<i>Жінки</i>				
Умовна незалежність	1018,5	64	0,000	26,7
Постійний зв'язок (нерівність)	17,9	22	0,709	2,0
Uniform	17,2	20	0,629	1,9

У таблиці 3 наведені результати оцінки трьох логлінійних моделей зв'язку між соціальним походженням і освітою за даними таблиць освітньої мобільності для чоловіків і жінок усіх вікових когорт, одержані за допомогою застосування програми аналізу даних LEM [4].

Результатом застосування моделі умовної незалежності для даних щодо чоловіків і жінок є близько чверті помилково класифікованих випадків і нульовий показник імовірності. Тому гіпотеза про незалежність освітніх досягнень від соціального походження індивідів може бути відкинута. Модель постійного зв'язку значно покращує результати й статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить лише 2,4% для чоловіків і 2% для жінок. Це означає, що ми не можемо спростувати гіпотезу про постійність усередненого значення нерівності, сукупності всіх зв'язків між соціальним походженням і досягнутою освітою чоло-

⁸ G^2 – логарифмічне відношення правдоподібності; df – ступені свободи; p – статистична значущість; Δ – відсоток помилково класифікованих випадків.

віків і жінок усіх вікових когорт. Модель *Uniform* суттєво не покращує результати моделі постійного зв'язку, оскільки GI знижується менше, ніж на дві одиниці для чоловіків і кілька десятих для жінок при втраті двох ступенів свободи, а відсоток помилково класифікованих випадків практично не поліпшується. Це означає, що не відбулося суттєвого послаблення чи посилення нерівності освітніх можливостей одночасно для вихідців з усіх соціальних категорій (освіта батьків), але не виключається можливість збільшення освітніх шансів для одних і зменшення для інших.

Тенденції динаміки симетричних відношень шансів наведені в *таблиці 4*. Це шанси, розраховані для кожного окремого поєднання соціального походження (освіта батьків) і досягнутого індивідом рівня мобільності за даними таблиць мобільності для трьох вікових когорт на основі такої формули:

$$\frac{f_{11}/f_{12}}{f_{21}/f_{22}}$$

де f_{11} – кількість іммобільних індивідів в освітній категорії 1 (кількість дітей, які мають такий же освітній рівень, як і їхні батьки), f_{12} – кількість індивідів, які перейшли з освітньої категорії 1 до категорії 2, f_{21} – кількість індивідів, які перейшли з освітньої категорії 2 до категорії 1, f_{22} – кількість іммобільних індивідів у освітній категорії 2.

Для чоловіків трьох вікових когорт чітко простежується тенденція практичного зрівняння шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, чиї батьки мають повну й неповну вищу освіту. Водночас, і це найважливіше, відбулося суттєве посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців із сімей, де батьки мають професійно-технічну освіту, загальну середню й особливо неповну загальну. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з синами високоосвічених батьків досягла вже кількох сотень разів. Неочікуваним

Таблиця 4

**Симетричні відношення шансів для таблиць
освітньої мобільності⁹**

	<i>Здобута освіта</i>			
	<i>Неповна вища</i>	<i>Професійно-технічна</i>	<i>Загальна середня</i>	<i>Неповна середня / ПТУ</i>
<i>Соціальне походження: освіта батька</i>	<i>Чоловіки</i>			
	5,0	16,3	23,3	76,0
Вища	1,8	6,5	16,3	208,3
	1,2	12,6	20,4	318,6
Неповна вища		2,9	3,3	14,0
		2,8	2,0	6,4
		2,8	9,9	13,5
Професійно-технічна			1,5	1,1
			1,5	4,5
			2,1	4,0
Загальна середня				2,2
				2,8
				3,5
<i>Соціальне походження: освіта батька</i>	<i>Жінки</i>			
	1,9	6,7	3,8	45,6
Вища	2,0	13,9	13,8	136,4
	2,2	5,0	25,7	205,3
Неповна вища		1,3	3,3	11,5
		2,4	2,6	20,1
		2,0	2,6	22,8
Професійно-технічна			2,1	1,8
			1,3	4,3
			1,4	2,3
Загальна середня				1,7
				2,2
				1,5

⁹ У кожному з трьох рядків таблиці перше значення стосується когорти 1955–1964, друге – когорти 1965–1974, третє – когорти 1975–1982 рр.

є те, що для синів порівняно нижче освічених батьків зменшилися шанси навіть на здобуття неповної вищої освіти. Наші дані цілковито підтверджують відому в соціології гіпотезу максимально підтримуваної нерівності (ММІ) [5], коли від структурно розширених умов здобуття вищої освіти виграють насамперед соціально привілейовані (у нашому випадку вище освічені) прошарки населення. І лише коли відбувається певне насичення, збільшуються можливості порівняно нижчих (освітньо й економічно) соціальних прошарків. Задоволення освітніх домагань має характер черги, якщо держава не застосовує ефективних механізмів вирівнювання можливостей.

З жінками ситуація дещо інша, зважаючи, очевидно, на значно більшу кількість молодих жінок, порівняно з чоловіками, які здобули вищу освіту за часів незалежності. Різниця в шансах на здобуття вищої освіти між жінками, чиї батьки мають вищу або неповну вищу освіту, залишається невеликою, але стабільною. Вирівнювання не відбулося. Покращилися шанси на здобуття вищої освіти для тих жінок, чиї батьки закінчили ПТУ. Проте, як і для чоловіків, посилення освітньої нерівності виявляється у зменшенні шансів здобуття вищої освіти для жінок – вихідців із сімей низько освічених батьків.

Отже, Україна в недалекій історичній перспективі має шанси ввійти до кола країн із найбільш високоосвіченим населенням (за кількістю власників дипломів про вищу, повну й неповну освіту, а також атестатів про повну загальну). Рівень здобуття повної вищої освіти серед наймолодших дорослих чоловіків досяг 27%, а серед жінок – 35%. Відкритим залишається питання доцільності таких соціальних трансформацій за умов наявних потреб і структури робочих місць ринку праці.

За роки незалежності відбулося поглиблення освітньої поляризації як складової загальної соціально-економічної поляризації суспільства.

Освітня експансія доби незалежності, зокрема, значне збільшення місць для навчання у ВНЗ не привело до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх

можливостей дітей від їхнього соціального походження. Від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграли вихідці з соціально привілейованих (у нашому випадку вище освічених) прошарків населення. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей порівняно нижче освічених батьків (середня загальна й неповна середня освіта).

Якби не чинник освітньої експансії (виключно структурний чинник), ми мали б значно більше посилення освітньої нерівності, оскільки притаманні пізньорадянському часу заходи позитивної дискримінації новою Українською державою були відкинуті, а ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільної освіти.

Втрата освітою здатності бути ефективним механізмом селекції й відбору (меритократичності) як у період здобуття освіти, так і надбання статусу зайнятості означає посилення таких функцій для інших чинників (соціальний капітал батьків, мережі неформальних відносин, клановість, неформальні платежі тощо). При переході від освіти до ринку праці соціальне походження може мати значно більший вплив, аніж власне для здобуття освіти.

Література

1. Xie Y. The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables / Y.Xie // *American Sociological Review*. – 1992. – Vol. 57. – № 3. – P. 380–395.
2. Erikson R. *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies* / R.Erikson, J.H.Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992.
3. Breen R. *Statistical Methods of Mobility Research* / R.Breen // *Social Mobility in Europe*. – New York: Oxford University Press, 2004. – P. 17–35.
4. Vermunt J. LEM: A general program for the analysis of categorical data [Electronic resource] / J.Vermunt. – Mode of access: <http://www.tilburguniversity.nl>
5. Hout M. Maximally Maintained Inequality and Essentially Maintained Inequality: Crossnational Comparisons / M.Hout // *Sociological Theory and Methods*. – 2006. – Vol. 21. – № 2. – P. 237–252.

*Л.Скокова,
кандидат соціологічних наук*

СТРУКТУРА І ДИНАМІКА КУЛЬТУРНО- ДОЗВІЛЛЄВИХ ПРАКТИК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вільний час відіграє важливу роль у структурі життєдіяльності індивіда, створюючи потенційні можливості для відпочинку, спілкування, набуття тих знань, умінь, якостей, які для нього особисто є цінними і значущими. Після виконання робочих і побутових обов'язків у будні дні, під час вихідних та святкових днів, відпусток люди можуть перейти до різноманітних дозвіллевих занять на власний вибір. Обсяг, діапазон, регулярність, змістовне наповнення культурно-дозвіллевих практик є одними з визначних характеристик стилю життя представників різних соціальних груп українського соціуму. Ці показники свідчать і про поширеність тих чи інших соціокультурних тенденцій, зокрема, розгортання дозвілля громадян України переважно у публічному або приватному просторі, зміни значущості /привабливості тих чи інших занять, доступність культурно-дозвіллевих практик, які вважаються нормальними для певної соціальної групи, наявність бар'єрів бажаного дозвілля тощо.

Культурно-дозвіллеві практики населення: основні зміни. Структура дозвілля і участі в культурі населення України в аспекті співвідношення *приватного/домашнього і публічного* взірців культурно-дозвіллевих практик загалом залишається стабільною за два останні десятиліття моніторингових спостережень Інституту соціології НАН України [1; 2]. Більшу частину вільного часу опитувані проводять удома, у родині (*табл. 1*). Найбільший обсяг серед занять протягом тижня за ці роки мають перегляд телепередач (79–87%), читання газет (52–67%), прослуховування радіопередач (33–50%). Інший, важливий сегмент домашнього дозвілля – відпочинок, а також спілкування

з рідними, приятелями. Відпочивали, нічого не роблячи на тижні, 34–43% опитуваних, приймали гостей/перебували в гостях 32–46%, займалися дітьми (перевірка уроків, спілкування, прогулянки) 28–39% респондентів. Інші види дозвілля вдома – на читання художньої літератури (21–38%), прослуховування музики (22–33%), заняття на комп'ютері (5–20%), перегляд фільмів на власний вибір (відео, інші технічні засоби) – 10–14%, читання спеціальної літератури – 8–9% респондентів.

У сфері читацьких практик вирізняється поступове зменшення обсягу читання художньої літератури. Тижнева аудиторія белетристики зменшилася від 38% у 1994 р. до 21% 2010 р. Виразно за останнє десятиліття зменшилася частка тих, хто відзначає наявність у своєму домашньому господарстві домашньої бібліотеки (понад 100 книг) – від 31% у 1994 до 18% 2010 р. Читання і наявність книг удома пов'язані: ті, хто має домашню бібліотеку, вдвічі частіше відповідають, що читали на тижні белетристику (2010 р.). Зменшується останніми роками й орієнтація на читання газет і журналів: серед переліку бажаних занять на дозвіллі це зайняття 2003 р. обрали 34% опитуваних, а 2007 р. – 22%. Натомість зросла частка тих, хто бажав би просто відпочивати, нічого не роблячи (з 30 до 38%), і тих, хто хотів би переглядати вдома фільми (відео, CD, DVD-носії), – з 11 до 20%.

Досить стрімко упродовж останніх років зростає популярність новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Так, кількість користувачів комп'ютера у вільний час (на тижні) зросла з 5–7% у 1994–2002 рр. до 20% 2010 р. Мали вдома комп'ютер 2002 р. близько 5% опитуваних, 2010 р. ця частка зросла до 35%; користувалися Інтернетом протягом останнього місяця 3% 2002 р. і 21% 2010 р. Отже, дані спостережень свідчать, що у приватному/домашньому вірці дозвілля за останні два десятиліття відбулися зрушення, і заняття, які пов'язані із застосуванням новітніх приладів, програвачів, комунікативних технологій для спілкування і споживання інформації, стають

Розділ четвертий

Таблиця 1

Структура і динаміка культурно-дозвіллевих практик* (%)

Види культурно-дозвіллевих практик	Роки				
	1994	1998	2002	2006	2010
<i>Домашні види культурно-дозвіллевих практик</i>					
Перегляд телепередач	79,2	80,1	76,5	87,4	86,6
Читання газет	53,6	61,9	61,2	66,5	51,9
Прослуховування радіопередач	47,3	50,2	43,6	50,4	32,7
Читання художньої літератури	37,7	35,0	24,4	24,1	21,1
Вивчення літератури за спеціальністю	-	-	7,7	8,9	7,0
Прослуховування музики	32,4	32,9	22,2	27,7	26,0
Перегляд фільмів по відеомагнітофону	-	-	10,0	13,6	10,6
Заняття з комп'ютером	4,7	6,6	5,3	15,6	20,3
<i>Домашні види спілкування та відпочинку</i>					
Відпочинок, нічого не роблячи	42,9	39,0	34,4	42,2	42,3
Перебування в гостях	39,6	36,1	35,2	38,8	45,4
Приймання гостей	38,2	34,7	31,5	38,9	45,6
Заняття з дітьми	38,6	35,1	28,1	27,8	27,7
<i>Публічні види культурно-дозвіллевих практик</i>					
Відвідування церкви	14,4	14,0	13,5	16,8	27,6
Відвідування кінотеатру	7,9	1,5	2,0	4,3	4,7
Відвідування бібліотеки	7,2	5,9	5,8	5,1	3,7
Відвідування клубів, дискотек	-	-	4,2	5,4	4,5
Відвідування спортивних видовищ	3,8	4,0	1,7	3,1	2,4
Відвідування театрів, концертів, музеїв, виставок	3,4	3,9	3,7	2,9	3,6
Експерсійна подорож	2,9	2,3	1,1	1,5	1,4
<i>Публічні види спілкування та проведення дозвілля</i>					
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22,9	14,1	20,7	33,6	26,6
Відвідування ресторану, кав'ярні, пивбару	9,3	9,8	4,4	10,7	5,9
<i>Активні види культурно-дозвіллевих практик</i>					
Відпочинок на природі	21,5	18,2	8,2	13,3	12,6
Ранкова гімнастика й фізкультура	17,9	17,5	11,3	17,1	13,4
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно)	11,9	13,1	12,7	9,2	7,6
Біг, оздоровчі прогулянки	8,4	8,2	4,0	6,2	6,2

*Участь у культурно-дозвіллевих практиках фіксувалася за останній тиждень перед опитуванням.

Продовження таблиці 1

Види культурно-дозвіллевих практик	Роки				
	1994	1998	2002	2006	2010
Відвідування басейну, спортзалу, стадіону для занять спортом	4,7	4,9	2,9	3,3	4,3
Рибальство, мисливство	-	-	6,0	4,6	6,3
<i>Практики "серйозного" / творчого дозвілля</i>					
Прикладна творчість (рукоділья, різьблення тощо)	12,9	9,2	6,7	5,6	4,6
Громадська робота	5,0	4,3	4,2	4,4	3,8
Художня творчість	4,5	3,5	2,1	3,1	2,7
Рационалізаторство, конструювання	-	-	1,2	1,4	0,8
Колекціонування, фотографування	-	-	1,7	3,3	3,4
Відвідування гуртків, курсів, студій	1,9	1,9	1,6	1,5	1,6
Участь у художній самодіяльності	-	-	0,7	1,0	1,1

дедалі популярнішими, особливо серед респондентів молодшого віку. Водночас скорочується обсяг практик читання, пов'язаних із паперовими носіями. Опосередковане традиційними (телебачення, радіо) і новітніми медіа домашнє дозвілля поступово займає дедалі більшу частину тижневого вільного часу опитуваних.

Серед дозвіллевих практик, які перебігають у *публічному просторі*, насамперед у різноманітних закладах відпочинку, культури, споживання, домінує відвідування непродуктових магазинів і ринків (14–34%). Сучасні магазини, супер/гіпермаркети, яких дедалі більше з'являється в містах, стають центрами дозвілля, зважливо пропонуючи спектр різноманітних "макдональдизованих" послуг (Дж.Рітцер), шопінг як розвагу. Ресторан, кав'ярня, пивбар – ці заклади відвідують 4–11% респондентів.

Інша сфера публічних практик у вільний час – *відвідування церкви* (14–27%). Останніми роками частка відповідей щодо відвідування церкви на тижні зростає – 24% 2008 р., 27% – 2010 р. На запитання 2009 р. "Як часто Ви відвідуєте релігійні храми (церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо)?" 24% відповіли, що не рідше, ніж раз

на місяць, 40% – один чи кілька разів на рік, 15% – рідше одного разу на рік, 21% – зовсім не відвідують. Святкування релігійних дат є значущою культурно-дозвіллевою практикою населення країни: Великдень, за даними 2009 р., святкують 93% опитуваних, Різдво – 83%, Трійцю, Покрову – 45%. Святкування перебігає в домашньому колі, серед близьких і рідних, а також передбачає відвідування храмів, залученість до колективних практик у публічному просторі.

До публічних практик культурного споживання, які передбачають наявність відповідної інфраструктури, задіяна в цілому незначна частина опитуваних порівняно із домашніми заняттями. Відвідують на тижні кінотеатр 2–8% опитуваних, бібліотеку – 5–7%, театри, концерти, музеї, виставки – 3–4%, клуби, дискотеки – 4–5%, спортивні видовища – 2–4%, екскурсії – 1–3% респондентів.

Активними, оздоровчими заняттями у вільний час займається невелика частина респондентів: 11–18% виконують вранці фізкультурні/гімнастичні вправи, 4–8% – займаються бігом, оздоровчими прогулянками. Приваблює певну частину опитуваних відпочинок на природі (8–22%), рибальство, мисливство, збирання грибів (5–6%). Підтримують фізичну форму на стадіоні, у басейні, спортзалі – 3–5%. Проводять вільний час за настольними іграми 8–13%.

Творчі культурні практики, які можна віднести до так званого серйозного дозвілля, що потребує значного часу, зусилля, компетентності, навичок (Р.Стебінс), цікавлять невелику кількість опитуваних. Займаються на тижні громадською роботою 4–5%, відвідують гуртки, курси, студії близько 2%, беруть участь у художній самодіяльності до 1%. Заняття, які можна віднести до хобі, преферує незначна частина респондентів: прикладна творчість – рукоділля, вишивання, карбування тощо – 5–13%, художня творчість (2–4%), колекціонування, фотографування (2–3%), раціоналізаторство, конструювання (1–2%).

Таблиця 2

**Динаміка оцінок соціальних змін
у сфері вільного часу (%)**

Соціальні зміни протягом останніх 12 місяців	Роки					
	1994	1998	2002	2006	2008	2010
<i>Умови відпочинку та дозвілля після роботи...</i>						
Погіршилися	52,8	50,4	33,8	18,2	20,9	25,7
Залишилися незмінними	43,9	46,9	59,5	72,2	71,1	66,9
Покращилися	3,3	2,7	6,8	9,6	8,0	6,1
<i>Можливості брати участь у культурному житті</i>						
Погіршилися	44,7	41,2	25,8	15,4	20,5	20,7
Залишилися незмінними	46,3	50,6	64,1	72,8	67,5	70,3
Покращилися	9,0	8,2	10,1	11,8	12,0	7,3
<i>Умови відпочинку під час відпустки</i>						
Погіршилися	68,6	63,4	41,2	22,8	26,6	32,9
Залишилися незмінними	28,7	34,5	52,6	70,0	65,2	62,2
Покращилися	2,7	2,1	6,2	7,2	6,6	4,3

Загалом серед населення сприйняття ситуації у сфері дозвілля і відпочинку змінилося на краще порівняно з 1990-ми роками. У 1994 р. частка тих, хто негативно оцінював зміни умов відпочинку і дозвілля протягом року, становила 50%, у 2002 р. – 33%, у 2010 р. – 26% (табл. 2).

Подібна ситуація і в оцінці можливостей доступу до культурних благ. У 1994 р. було 42% тих, хто відмічав погіршення умов у цій сфері, у 2002 р. – 25%, у 2010 р. – 21%. Умови відпочинку під час відпустки протягом року погіршилися на думку 65% респондентів у 1994 р., 40% – у 2002 р. і 21% – у 2010 р. Водночас частка оптимістичних відповідей за всіма цими позиціями є дуже невеликою (6–7%) і більш характерною для молоді; переважна більшість респондентів обирають останніми роками нейтральний варіант “зосталися незмінними”. Економічна криза 2008–2009 рр. погіршила оцінки ситуації у сфері дозвілля, відпочинку і споживання культури.

Структурні бар'єри повноцінного відпочинку і дозвілля

Доступність багатьох культурних благ, реалізованість бажаних моделей дозвілля і культурних прав громадян часто залежать від об'єктивних умов — соціально-економічної і політичної ситуації у країні, спрямування й ефективності соціальної та культурної політики тощо. Серед *основних перешкод*, які заважають повноцінно відпочивати і розважатися, опитувані у 2007 р. зазначили передовсім фінансові труднощі (67%), нестачу вільного часу (49%) і стан здоров'я (20%). Якщо перші дві завади є актуальнішими для респондентів молодшого і середнього віку, то третя — для групи людей похилого віку. Молоді люди відзначали дещо частіше й такі перешкоди, як відсутність відповідних закладів та низька якість послуг, які вони надають. Лише 5% опитуваних відповіли, що їм нічого не заважає відпочивати/не цікавить ця проблема, переважно такий варіант обирали люди старшого віку.

Перешкоди у культурному споживанні — бажаному проведенні дозвілля, відпустки, купівлі відповідних товарів і послуг — створюють першою чергою фінансові негаразди, низький купівельний рівень значної частини населення. Аналіз даних щодо обсягу культурно-дозвіллевих практик різних за матеріальним становищем соціальних груп свідчить, що частка тих, — не бере участі у тих чи тих видах занять, зростає відповідно із зниженням рівня доходу [3]. Серед бідніших категорій населення з доходом нижче чи наближеним до прожиткового мінімуму до занять у вільний час не належать активні дозвіллеві практики — не займаються спортом 95%, не відпочивають на природі — 81%, не ходять на прогулянки, риболовлю — 88%. Подібна ситуація із споживанням культурних продуктів — не читають книг 86% серед цієї категорії опитуваних, не слухають музики — 89%. Доступним для бідніших категорій населення є лише перегляд телепередач, про-

слухування радіо: 88% вказали цей варіант занять на дозвіллі. Станом на 2010 р. серед молоді до 30 років своє матеріальне становище оцінили як злиденне /бідне 38%, середнього віку – 48%, старшого віку – 57%.

Особливо явними є відмінності у тих видах культурно-дозвіллевих практик, які потребують спеціального обладнання: не користуються комп'ютером 77% краще забезпечених і 93% забезпечених найгірше; не користуються Інтернетом 59% краще забезпечених і 85% тих, чиї доходи нижчі/майже такі, як прожитковий мінімум.

Оснащеність побуту предметами культурного вжитку (культурним інвентарем) впливає на доступність інформації, а також є проявом зацікавленості людини певними сферами культурного життя і рекреації, характеристикою стилю життя, якому вимушено (у випадку обмеженості фінансових ресурсів) чи з наміром надає перевагу індивід та члени його родини.

За роки моніторингових спостережень кольоровий телевізор став звичайним елементом побуту майже кожної родини, частка власників зросла з 65% 1994 р. до 93% 2010 р. (табл. 3). Новітня апаратура для перегляду фільмів теж

Таблиця 3

**Динаміка оснащеності побуту
культурно-дозвіллевим інвентарем (%)**

Культурний інвентар	Роки				
	1994	1998	2002	2006	2010
Кольоровий телевізор	64,7	69,3	73,9	89,7	92,8
Магнітофон, радіоприймач, програвач	58,4	58,5	56,4	55,6	47,2
Бібліотека (понад 100 книг)	30,7	22,5	20,2	22,2	18,4
Сtereo-, відеоапаратура	9,9	15,1	19,7	28,2	33,7
Комп'ютер	-	-	4,7	18,5	34,9
Модний одяг	25,1	11,7	11,0	16,2	16,7
Спортивне, туристичне спорядження	17,9	12,8	14,4	5,1	6,2
Мисливське, рибальське спорядження	-	-	10,3	8,9	12,3

стає дедалі доступнішою (з 10% до 34%), тоді як магнітофон, радіоприймач тощо замінюють більш сучасні прилади, пов'язані з новітніми технологіями, їх кількість поступова знижується. Частка власників комп'ютера за останні вісім років зросла у сім разів. За даними 2011 р., 25% респондентів не уявляють свого повсякденного життя без комп'ютера, ноутбука. Ті речі, які пов'язані з активним проведенням дозвілля – мисливське, рибальське спорядження – мають 10–12% опитуваних; частка власників спортивного, туристичного спорядження останніми роками суттєво зменшилася – з 18% у 1994 р. до 5–6% у 2008–2010 рр.

Одним із значних факторів, який диференціює доступ до бажаної участі в дозвіллі, залученні до культурних благ, є *тип поселення*, в якому проживають респонденти. Культурна інфраструктура, комунікаційні технології розвинені дуже нерівномірно в країні, отже, можливості участі в культурно-дозвіллевих практиках зменшуються мірою зменшення розміру населеного пункту, віддаленості його від великих міст. На запитання 2006 р. *“Якою мірою у Вашому населеному пункті культурно-розважальні заклади задовольняють потреби населення?”* відповідь *“у цілому задовольняють”* обрали 15% опитуваних. Серед мешканців Києва таких було 38%, великого міста (з населенням понад 250 тис.) – 19%, середнього міста (менше 250 тис.) – 12%. Серед мешканців села цей варіант обрали 9%, тоді як негативна оцінка – в цілому не задовольняють потреби – у цьому випадку найвища (54%) порівняно із середнім містом (43%), великим містом (34%) і столицею (21%).

Дані офіційної статистики свідчать про зменшення у країні загальної кількості бібліотек (з 25,6 тис. 1990 р. до 20,1 тис. 2009 р.), закладів культури клубного типу (з 25,1 тис. до 18,7 тис.), кіноустановок (з 27,2 тис. до 2,2 тис.) [4]. Бібліотеки, клуби, кінотеатри були основними осередками культури й дозвілля у селах, селищах, невеликих містах. Замість оновлення книжкових фондів бібліо-

тек, оснащення клубів новітніми проекторними відео-, кіноустановками, комп'ютерами, Інтернетом тощо, чого потребують умови модернізації, інформатизації суспільства, часто маємо закриття цих закладів або їх перепрофілювання. Тим самим відбувається посилення культурної та цифрової нерівності в суспільстві, нереалізованості права громадян на бажаний спосіб проведення дозвілля та участі в культурі.

* * *

Соціологічний аналіз змін у сфері вільного часу, динаміки і структури культурно-дозвіллевих практик населення України за 1994–2010 рр. свідчить про наявність у суспільстві значних груп людей, потреби яких у повноцінному відпочинку, дозвіллі, участі у культурі залишаються нереалізованими. За останні роки оцінки українськими громадянами умов дозвілля й відпочинку дещо зросли порівняно з 1990 роками, однак більшість населення продовжує відчувати дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб. Повноцінного дозвілля вистачає лише третині молоді й чверті у середній і старшій вікових групах. Основними бар'єрами, що перешкоджають повноцінному відпочинку, молоді і зрілі люди вважають фінансові труднощі й відсутність часу, а люди похилого віку – стан здоров'я.

Зберігається тенденція до одомашнення дозвілля, проведення вільного часу переважно вдома, невідвідування публічних закладів культури і дозвілля. Доместикація дозвілля є загальносвітовим трендом і частково пояснюється значним поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, які дають змогу в домашніх умовах відпочивати, розважатися, споживати продукти культури. Перевагу при цьому отримують власники комфортного житла, обладнаного приладами для прослуховування музики, перегляду кіно, доступу до Інтернету тощо. За період 1994–2010 рр. в українських сім'ях зросла кількість кольорових телевізорів, стерео- і відеоапаратури, персональних комп'ю-

терів, мобільних телефонів, можливостей домашнього підключення до Інтернету. Тому не випадково, що за цей період збільшилась інтенсивність таких культурно-дозвіллевих практик, як перегляд телепередач, фільмів по відеомагнітофону, заняття з комп'ютером та Інтернетом (пошук інформації, ігри, перегляд фільмів, прослуховування музики, спілкування тощо).

На жаль, ситуація вільного вибору і споживання різноманітних культурних продуктів у комфортному домашньому середовищі є характерною лише для певної частини населення, переважно жителів столиці й великих міст, з вищим матеріальним та освітнім рівнем, сформованими інформаційно-культурними запитами. Для практично кожного третього з опитуваних домашнє дозвілля зводиться до вузького кола занять: відпочинок, спілкування з рідними та близькими, перегляд телевізора.

Домінування аудіовізуальних джерел інформації в побуті, поширення Інтернету, кабельного, цифрового телебачення з великою кількістю каналів сприяє, зокрема, й витісненню з повсякденного дозвілля читання художньої літератури. Це заняття стає дедалі менш популярним серед загалу, скорочується кількість власників домашніх бібліотек, на відміну від збільшення власників комп'ютерів та інших новітніх приладів споживання інформації. Коштовність нових книг, висока ціна передплати на газети й журнали є іншими структурними факторами, що сприяють зниженню інтересу до паперових носіїв інформації в суспільстві.

Медіатизація дозвілля актуалізує проблему цифрової нерівності, коли одні групи людей (краще освічені, матеріально забезпечені, з вищим рівнем інформаційно-культурної компетентності) вільно орієнтуються у великих обсягах інформації, мають змогу зіставляти різні інформаційні джерела, знаходити потрібні їм культурні продукти, а інші – позбавлені цих можливостей, споживаючи переважно телепродукцію, насичену розважально-компенсаторним змістом і зорієнтовану радше на усереднений

рівень сприйняття. Треба додати, що темпи розвитку медіа-технологій, особливо новітніх, які надають можливості вільного вибору/пошуку/зіставлення інформації з різних джерел, набагато нижчі порівняно з європейськими країнами, у тому числі постсоціалістичними (Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина та ін.) [5].

Публічний взірець участі у культурі і проведення дозвілля в цілому є малодоступним і малопопулярним; він характерніший для молодшої, а також середньої вікових груп. Винятком є відвідування церкви, куди ходять і люди похилого віку. Низький рівень відвідування публічних закладів культури і дозвілля пояснюється й такими чинниками, як закриття чи перепрофілювання мережі традиційних закладів культури й дозвілля, особливо в сільській місцевості та невеликих містах, висока вартість вхідних квитків, незадовільний рівень послуг. Згортання мережі доступної культурно-дозвіллевої інфраструктури (клуби, бібліотеки, студії, гуртки за інтересами тощо), зростання вартості заходів у закладах культури і дозвілля, у мережах надання інформаційно-комунікативних послуг спричиняє культурну поляризацію суспільства і відтворення навичок неучасті в культурі серед соціально незахищених груп населення.

У структурі вільного часу продовжують переважати пасивні заняття, які не потребують особливої рухової активності, фізичних та розумових зусиль. Поширене бажання на дозвіллі відпочивати, нічого не роблячи, свідчить про фізичну і психологічну втому значної частини населення, а також непоширеність навичок здорового способу життя, способів наповнення вільного часу креативними, самореалізаційними заняттями. Незадоволеність рекреаційно-дозвіллевих потреб супроводжують негативні емоції, фрустрація. Так, на запитання 2009 р. *“Чого було більше за останні п’ять років – надій чи розчарувань щодо відпочинку, улюблених занять на дозвіллі?”* 36% опитуваних відповіли, що більше було розчарувань. Неможливість задовольнити культурно-рекреаційні потре-

би у звичайному обсязі підвищує рівень психологічної депривації населення, знижує рівень культурних стандартів і домагань в українському соціумі.

Література

1. Ручка А.О. Мас-медіа і культура в контексті соціальних перетворень / А.О.Ручка, Н.В.Костенко, Л.Г.Скокова // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / за ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С.541–589.
2. Ручка А. Культурні зміни в сучасному українському соціумі / А.О.Ручка, Л.Г.Скокова // Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвіллевої сфери в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 12–13 травня 2008 р.). – Т.ІІ. – К. : ВЦ КНУКіМ, 2008. – С. 316–337.
3. Скокова Л. Матеріальна диференціація і культурне споживання в Україні / Л.Скокова // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2009. – С. 312–318.
4. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)
5. Скокова Л. Соціокультурні особливості користувачів Інтернету в Україні / Л.Скокова // Медіа. Демократія. Культура. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 240–261.

*Р.Шульга,
доктор філософських наук*

ХУДОЖНІ УПОДОБАННЯ УКРАЇНЦІВ

Особистісні преференції, тобто змістовні параметри вибору реципієнтом твору для споживання з метою отримати емоційне задоволення, – важливий аспект дослідження стосунків споживач – мистецтво, бо маємо справу з реальним споживанням художнього продукту.

Прагнучи відповідати усталеним культурним стандартам, споживач декларує свою причетність до них, тим самим підтверджуючи оточенню і собі свідоме ставлення до суспільно значущих цінностей. Але водночас нинішній споживач опинився в ситуації, якої раніше в історії функціонування мистецтва не існувало. Вперше за всю історію художньої культури стосунки реципієнта з мистецтвом не можуть бути ні контрольовані, ні, тим більш, регламентовані.

Відомо, що контроль з боку владних структур і культурних еліт почав втрачатися з винайденням засобів тиражування художньої продукції. Сьогодні споживач повністю вийшов на простір приватності у формуванні спектру споживання. Більше того, наразі не він знаходиться у пошуку художнього продукту, художній продукт активно пропонує, якщо не нав'язує себе, споживачеві. Можна стверджувати, що маємо реальну ситуацію перенасиченості простору художнього споживання.

З цього приводу виникає питання якості споживання. Зазначимо, що, як і всі питання, пов'язані зі стосунками людини і мистецтва, воно не має однозначної відповіді і потребує при своєму вирішенні врахування багатьох різнопланових за своїм походженням чинників. До того ж слід пам'ятати, що мірилом якості стосунків з мистецтвом і сьогодні фактично залишається саме просвітницька модель побутування мистецтва, хоча при цьому не вра-

ховується той факт, що склалися ці уявлення у зовсім інших історичних і соціокультурних умовах.

Ми звертаємо увагу на ці обставини стосунків у сфері функціонування і споживання мистецтва тому, що таким чином задається новий вектор розгляду проблеми художніх уподобань. Тобто, якщо раніше за умов відсутності або обмеженості з різних причин доступу людини до бажаної художньої продукції він становив проблемну ситуацію, то сьогодні можна фактично говорити про зняття обмежень у доступі до творів мистецтва, у тому числі і до тих, яким особа віддає перевагу. Можливо, єдиним, на наш погляд, чинником, який постає обмежуючим для певної категорії споживачів, є фінансовий. Не всі співвітчизники, скажімо, можуть дозволити собі відвідати виступи вітчизняних, а тим більше світових зірок або ж помилуватись в оригіналі художнім полотном у закордонному музеї. Але навіть з врахуванням такого роду обмежень можна вважати, що загальна тенденція засвідчує про існуючі можливості в реалізації художніх уподобань населення.

Отже, яким же чином реалізуються художні уподобання українців? Напевне, треба говорити про два рівні реалізації уподобань. Перший – статусно-відрефлексований, тобто той, над яким тяжіють культурні зразки, суспільні очікування, багатовікові уявлення. Цей рівень реалізується скоріше на рівні декларацій. Другий – практично-споживацький. Тобто наявний репертуар споживаної художньої продукції, який формує реципієнт відповідно до своїх уподобань. Ці реальні уподобання відображають смаки, а ще більше – потреби реципієнта. Потреби, проте, не обмежуються тільки звичними естетичними складовими. Можна говорити про цілу низку потреб, у тому числі тих, задоволення яких необхідне для відновлення життєдіяльності людини – емоційному насиченні, психологічній розрядці, релаксації тощо.

Дані моніторингу “Українське суспільство” впродовж двох десятиліть фіксують, по-перше, наявність відзначених двох рівнів уподобань, по-друге, надають змогу відстежити, де ці два рівні перетинаються, а де розходяться.

Для першого характерне засвідчення реципієнтом своїх намірів щодо споживання художніх творів. У блоці запитань “Як би Ви бажали проводити свій вільний час?” про наміри частіше відвідувати театр заявили майже 19% опитаних, частіше читати художню літературу – майже 30%, бувати в кінотеатрі – понад 15%. Хотіли б частіше відвідувати концерти – 25% опитаних. Щодо музики, то маємо 7% бажаючих частіше слухати класику, 12% – сучасні пісні та рок-музику і понад 19% – народні пісні. Художні виставки, картинні галереї, хотіли б відвідувати більше 13% опитаних.

Отже, заявляє про своє бажання долучатися до різних видів і жанрів мистецтва значна частина українців. Якщо б ми вдалися до дуже некоректної для соціологічних досліджень дії і просто підсумували всі відсотки бажаючих долучатися до художньої продукції, то мали б понад сто відсоткову готовність. Але ж, звісно, така операція неприпустима, хоча б тому, що респонденти могли відзначати всі відповіді, що їм підходили. Тому будемо говорити щоразу про окремий вид мистецтва.

Про реальну картину споживання мистецтва ми можемо дізнатися з блоку запитань щодо переліку занять у вільний від роботи час. У моніторингу “Українське суспільство” ці запитання пропонували респондентам починаючи з 1994 р. І хоча в деякі роки він не був включений до опитування, можна говорити, що маємо достатньо достовірну картину проведення українцями вільного часу. Нас, звісно, цікавить, яке місце займає тут долучення до мистецтва. На жаль, запитання поставлені так, що ми не можемо зіставити всі позиції, з відповідями наведеного кола запитань щодо бажаного долучення до художньої продукції. Однак до деякої міри це можливо. Скажімо, якщо йдеться про вид мистецтва, який донедавна вважався наймасовішим, тобто про кінематограф. Маємо цифри відвідування кінотеатрів у вільний час. Якщо аналізувати відсотки відвідування, починаючи з 1994 р., то вони коливаються від 7,9% у 1994 р., до 1,4% – у 2000 р. і стабілізуються в межах 4% з 2006 р.

Нагадаємо, що хотіли б відвідувати кінотеатри понад 15%. Все ж не має сенсу стверджувати однозначно про те, що 11% відсотків українців не можуть реалізувати свої уподобання в споживанні кінопродукції. Частина з них, можливо, і не може за браком грошей. Адже квитки в кінотеатри сьогодні дорожчі, ніж у театри. Не можуть значною мірою і сільські жителі – система кінопрокату давно розпалася, як занепали і будинки культури. Відповідно до даних опитування, проведеного у 2007 р., на занадто високі ціни на квитки вказали майже 50% респондентів, причому найбільша кількість незадоволених цінами у великих містах – 62%, у невеликих містах і селах відповідно 43% і 42%. Те, що відсоток мешканців невеликих міст і сіл у даному випадку менший, ніж у жителів великих міст, пояснюється ситуацією з кінотеатрами. Саме у невеликих містах і селах значно більший відсоток тих, хто вказує на малу кількість кінотеатрів. Відповідно у Києві – 2% опитаних, у великих містах – 4% і невеликих містах і селах – по 22%.

Компенсує ці втрати телебачення, на якому нині представлений великий спектр кінопродукції, як вітчизняної різних років, так і зарубіжної, а також велика кількість різних за жанрами серіалів. Сюди можна додати і відеоперегляди, доступність відеопродукції на всі смаки. Саме на те, що їм зручніше переглядати прокатні фільми по телебаченню, вказали понад 20% опитаних і більше 16% підтвердили, що їм зручніше дивитися і нові, і старі фільми на відео.

Щодо конкретизації жанрових уподобань українських кіноглядачів, то безперечним лідером є комедія – понад 60% респондентів віддали їй перевагу. Залишається затребуваною мелодрама – більше ніж 44%. Майже стільки ж прихильників у історичного кіно, де йдеться про відомих особистостей чи події розгортаються у минулому. Ще одним лідером серед улюблених жанрів є детектив – 40%. Якщо ж поєднати любов до детективів з любов'ю до бойовиків чи гостросюжетних фільмів – а їх понад 25%, то маємо переконливу кількість – 65% любителів гострих

відчуттів. А ще є любителі фантастики, фентезі – майже 17%, фільмів жахів, містики – 12,5%. Це ще майже 30%.

На підтвердження цих даних можемо навести ще одні цифри, які були отримані в ході опитувань дещо раніше – у моніторингу 2003 р. На пряме запитання “Які художні фільми Вам подобається дивитися найбільше?” були отримані такі відповіді. Комедія знову була на першому місці – 63% опитаних проголосували за неї. Маємо 51% прихильників фільмів на історичну тематику. В даному блоку запитань дещо по-іншому були згруповані фільмові жанри. В одній позиції були названі “фантастичні/пригодницькі фільми” – 23,3%, в іншій – “детективи, бойовики, гостросюжетні” – 35,4%. Але якщо підсумувати голоси прихильників цих жанрів, то отримуємо майже 60% аудиторії. Зазначимо також, що серед фільмів на історичну тематику значну частину займають якраз пригодницькі сюжети. Тож у цілому респонденти переконливо заявили про свої жанрові уподобання.

Якщо охарактеризувати ці уподобання з побутуючої в суспільстві точки зору на соціально значуще спілкування з мистецтвом, то зафіксовані в опитуванні уподобання і їхня реалізація у виборі творів далеко не завжди відповідають цим вимогам. Не відповідають хоча б тому, що жанри-лідери визначаються як “низькі” і ніяким чином за існуючими соціокультурними уявленнями не сприяють бажаному духовному зростанню, моральному вдосконаленню. А саме про важливість для себе і бажання розширювати свій культурний кругозір, залучення до культурних цінностей (з допомогою мистецтва, художньої творчості тощо) заявляли майже 71%. Але ж навряд чи сприяють втіленню цих бажань у життя заявлені уподобання в художній сфері. Для порівняння додамо, що бажаних переглядати авторське інтелектуальне кіно – трохи більше 3%. Тобто маємо нагоду знову говорити про наявність двох рівнів уподобань.

Цю тенденцію можна спостерігати і в стосунках реципієнтів з літературою. Художня література займає одне з перших місць серед найпоширеніших і доступних видів

мистецтв. Тож майже третина респондентів у вільний від роботи час віддає перевагу спілкуванню з її творами. Хоча зазначимо: в останні роки спостерігається негативна динаміка в спілкуванні з літературою. Якщо у 1994 р. читанню літератури відводили свій вільний час майже 38% респондентів, у 2000 р. – 39%, то 2010 р. – лише 21%.

Щодо реальних уподобань спостерігається практично така ж картина, що і зі споживанням кінопродукції. Тільки на перше місце виходять детективи – 28,5%, на друге – історичні романи – 22%, на третє – романи про кохання – майже 19%. Ті ж “низькі” жанри.

Щодо “справжньої” літератури – класики, сучасної прози – то відсотки тих, хто звертається до української, російської, зарубіжної класичної спадщини, кожної окремо, не дотягує до 8%. Ще нижчий показник звертання до сучасної літератури. Лише 4% українців заявили про свої уподобання щодо неї. Це стосується як української, так російської і зарубіжної прози.

Відмінність у споживанні кінопродукції і літератури все ж таки є. І вона не на користь останньої. Якщо практично кіно не дивиться майже 4% респондентів, то літературу виключили зі свого життя майже 40% опитаних українців. Це за даними моніторингу 2007 р. У 2003 р. таких було близько 30%.

Щодо музичних уподобань українців, то тут маємо дещо іншу ієрархію жанрів. Перші місця займають естрада і народна творчість. Естраду як минулих років, так і сучасну хочуть слухати 50% респондентів. За даними моніторингу 2003 р., понад 52% опитаних подобається слухати українські народні пісні. У 2007 р. таких було 30%. Треба сказати, однак, що в зазначені роки респондентам було запропоновано дещо різні блоки запитань. Якщо у 2007 р. запитання стосувалося музичних уподобань взагалі, то у 2003 р. – конкретно пісенного жанру – “Які пісні Вам подобаються?”

Класичну музику люблять слухати 13% респондентів. Значна частина аудиторії віддає перевагу творам, які теж

витримали перевірку часом – це романси, джаз, блюз, циганські пісні тощо.

Важливо зазначити, що спілкування з музикою має свої особливості, які полягають у тому, що прослуховування творів може відбуватися під час заняттям іншими домашніми справами, і не тільки. Сучасні технічні засоби, як відомо, сьогодні забезпечують спілкування з музикою в будь-якому місці перебування споживача. Можна припустити, що у виборі музичного жанру і твору (якщо це, звичайно, не стаціонарна радіоточка) споживач покладається переважно на свої уподобання, і обирає особливо для неодноразового прослуховування ті, які приносять йому задоволення і розвагу. Музика, як жоден інший вид мистецтва, напряму впливає на почуттєвий, емоційний стан людини. Тому, обираючи твір, слухач бажає досягти бажаного емоційного стану. Звісно, діапазон бажань може бути широким – від прагнення досягти цілковитого душевного спокою, споглядального настрою до бажання отримати запал енергії, збудження, яскравих вражень.

На жаль, соціологічний моніторинг “Українське суспільство” не надає даних щодо ставлення респондентів до інших видів мистецтва або їх вкрай мало, і робити якісь висновки на їх основі було б некоректно. Дані, які ми маємо про ставлення респондентів до кінематографу, літератури, музики, теж не надто розлогі, і все ж дають підстави говорити про існуючі тенденції в споживанні мистецтва і художні уподобання зокрема.

Так, отримані дані багато в чому підтверджують припущення про наявність рівня художніх уподобань співітчизників, який ми назвали статусно-відрефлексованим. Він похідний від глибинних культурних установок про належний стан у стосунках з мистецтвом і реалізується у просторі публічного дискурсу. Він переважно має декларативний характер, бо у приватному житті реципієнт у своїх художніх уподобаннях керується установками, які ми визначили, як практично-споживацькі. Це не оціночне судження, а констатація існуючого стану речей. Це рівень,

на якому відбувається реалізація власне художніх уподобань особи, тих творів, які приносять естетичне задоволення, допомагають досягти емоційного комфорту, психологічної розрядки. Хоча ця обставина якраз переважною мірою може бути людиною не відрефлексована.

Часто-густо людина не надто переймається роздумами щодо стосунків з мистецтвом у своєму повсякденному житті. Легко припустити, що в неї багато інших життєвих турбот. Тому саме бажання відволіктися від них переважним чином і визначає спрямованість художніх уподобань співвітчизників. У моніторингу було запропоновано блок запитань, які безпосередньо стосувалися очікувань споживачів художньої продукції *“Чого Ви очікуєте в першу чергу, коли звертаєтесь до творів мистецтва (художньої літератури, кіно, музики, театру, живопису тощо?)”*.

За даними опитування 2011 р., про бажання відпочити, розважитися заявили 42,5% респондентів, отримати нову інформацію захотіли понад 32%. Пережити те, чого немає в реальному житті, – 12%, отримати естетичне задоволення – 28,5%. Щодо цих відповідей можна зазначити, що вони якраз свідчать про бажання вийти за межі буденності, змінити емоційний стан, зняти психологічну напруженість.

Досить цікавою з погляду відрефлексованості реципієнтами своїх стосунків з мистецтвом є ситуація навколо позиції *“пережити гострі відчуття”*. На таке очікування вказали близько 10% респондентів. Але якщо згадати, яким жанрам віддають перевагу українські споживачі мистецтва, а це детективи, бойовики, гостросюжетні стрічки, пригодницькі, фантастичні, містика, то маємо набір якраз такий, що забезпечує переживання гострих відчуттів. Тобто в реальному споживанні цей чинник не надто усвідомлюється, але відіграє значну роль у виборі твору.

Про що свідчать дані щодо декларованого і реального споживання мистецтва українськими громадянами? Ми

аж ніяк не приєднуємося до звичних висновків щодо поганих смаків і нерозбірливості у виборі художнього продукту масовою аудиторією. Звичайно, не всі твори серед жанрів, яким віддається перевага, відповідають високим художнім вимогам. Та, врешті, і споживач, який отримав можливість обирати серед багатьох пропозицій, стає більш розбірливим і орієнтується на високо художні твори.

Але головне, що треба враховувати при дослідженні художніх уподобань, це те, що мистецтво спроможне задовольняти потреби людини, які далеко виходять за межі естетичного. І хоча цей момент, як правило, споживачем невідрефлектований, саме нагальна необхідність у задоволенні потреб психологічного, психофізичного, емоційного, соціального ґатунку визначають значною мірою художні уподобання, тобто вибір творів для реального споживання. Дані соціологічного моніторингу “Українське суспільство” дають підстави для такого висновку.

*О.Стегній,
доктор соціологічних наук*

ЕКОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ (1991—2011 РР.)

За минуле двадцятиріччя дослідження екологічної проблематики в масових опитуваннях набуло досить значного поширення, що не в останню чергу пов'язано як із реалізацією інституціоналізації відповідного напрямку галузевої соціології, так і об'єктивним зростанням уваги соціологічної спільноти до різноманіття екологічних проблем.

Одним із перших спеціальних міжнародних досліджень було опитування на тему екологічної свідомості в рамках проекту “Здоров’я планети” під егідою Інституту Дж.Геллапа, проведене в 1992 р. [4]. За відсутності України регіон Східної Європи в цьому масштабному проекті представляли три постсоціалістичні країни: Угорщина, Польща та Росія.

Цьому опитуванню передували численні спекуляції щодо порівняння рівня екологічної свідомості мешканців бідних та багатих країн. Спекуляції будувались на постматеріалістичній тезі, яка у свою чергу ґрунтувалась на піраміді Маслоу. Екологічна свідомість вважалась постматеріалістичною цінністю, характерною лише для населення країн з високим рівнем доходів на душу населення, оскільки передумовою розвитку такої свідомості є задоволення потреб людини першого рівня. Проте переконливих емпіричних даних, які б підтвердили або спростували ці твердження, до початку цього опитування не було.

Проведене дослідження засвідчило, що мешканці країн з низьким валовим національним продуктом (ВНП) на душу населення з меншою вірогідністю оцінюють екологічні проблеми як найбільш важливі, ніж жителі країн з високим рівнем ВНП на душу населення. Останні частіше оцінюють екологічні проблеми як важливі порівняно з іншими проб-

лемами цих країн. Кореляція між ВВП на душу населення і підтримкою населенням заходів з охорони природного довкілля (список складався з шести заходів) виявилась зворотно пропорційною. Р.Данлеп і А.Мертінг дійшли висновку, що найвірогідніше потреба у безпечному сприятливому природному довкіллі перебуває не у верхній, а у нижній частині піраміди Маслоу, а постматеріалістична теза емпірично не підтвердилася [10, с. 209].

У статусно-ієрархічній структурі соціальних цінностей екологічні цінності посідають далеко не першорядне місце, що перешкоджає екологізації масових соціальних практик та участі пересічних громадян у процесі інституціоналізації екологічних інтересів. Поряд із тим екологічні проблеми, передусім екологічні умови проживання, викликають доволі негативну емоційну оцінку у більшості населення України, що об'єктивно стимулює звернення суспільної уваги до необхідності розв'язання проблем, які безпосередньо стосуються екологічної безпеки проживання людини.

Виникає необхідність з'ясування механізму впливу цієї суперечливої комбінації на рівень легітимності процесу інституціоналізації екологічних інтересів. У зв'язку з цим постає потреба в побудові типологізації масових екологічних атитюдів, яка б враховувала взаємовплив когнітивного та афективного компонентів і вплив кожного з них на характер екоатрибутивних патернів поведінки.

Розв'язання такого дослідницького завдання було здійснене в межах міжнародного соціологічного проекту “Екологічний моніторинг”¹, реалізованого в середині 1990-х років

¹ Міжнародне соціологічне опитування “The Environmental Monitor”, проводилося у 24 країнах на всіх континентах за репрезентативними вибірками методом телефонного інтерв'ю або інтерв'ю за місцем постійного проживання респондентів. Мінімальний обсяг вибіркової сукупності по кожній країні становив 1000 респондентів. Польовий етап пройшов наприкінці 1996 – на початку 1997 р. Організатор та координатор усього опитування — канадська приватна дослідницька організація “Enviro-nics International”. Українська частина опитування проводилася в межах проекту “СОЦІС-Омнібус”, а функції керівника виконував автор.

за участю нашої країни. Емпірична база цього опитування дає змогу проаналізувати український масив і провести його порівняльний аналіз з іншими країнами-учасницями. Основними методами були обрані такі різновиди багатовимірного аналізу, як факторний та кластерний, які давали змогу ідентифікувати соціально-психологічні сегменти населення щодо ставлення до екологічних проблем та відповідні патерни поведінки [11].

Важливість цього дослідження для вивчення орієнтирів громадської думки в Україні полягає в тому, що саме аналіз отриманих даних цього опитування дав змогу виокремити чотири ключові виміри, які розрізняють атитюди та відчутно визначають природу (сутність) екологічної стурбованості серед різних індивідів. Отримані виміри, хоча і фрагментарно, але постійно використовуються вітчизняними соціологами в різноманітних опитуваннях, включно з моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАНУ.

Стурбованість впливом екологічного чинника на здоров'я². Як вважають фахівці, здоров'я наполовину зумовлене способом життя, поведінкою людини, на третину

²Не ставлячи під сумнів наведені результати, слід зазначити, що вплив екологічного чинника на здоров'я пересічних українців має свої особливості. Вагомість цього чинника значною мірою нівелюється впливом соціально-економічних чинників. Так, згідно з даними загальнонаціонального моніторингу "Українське суспільство" Інституту соціології НАНУ кількість респондентів, які змінили б місце постійного проживання під впливом шкідливих для здоров'я екологічних умов, неістотно скоротилася з 19% у 1994 р. до 17% у 2010-му. За цей же проміжок часу серед причин міграційних установок на першу позицію вийшло бажання знайти нове місце роботи: з 7 до 20%. За даними опитування "СОЦІС-Омнібус", упродовж 1996–2001 рр., за суб'єктивною оцінкою респондентів, на їхнє здоров'я негативним чином вплинули насамперед такі чинники, як: неповноцінний відпочинок, вади медичного обслуговування, погане харчування і повсякденна рутинна поспіх (на рівні 60–65%). Причому за вказаний період зросла частка тих, хто виокремив негативний вплив повсякденного темпу життя (з 51 до 61%). Що ж до екологічного чинника, то його назвали менше половини опитаних (43–49%).

визначається навколишнім природним середовищем, а решта – це дія чинників спадковості та якості медичного обслуговування [5, с. 81].

Рівень стурбованості вимірювався в діапазоні вербальних оцінок від “значною мірою” до “зовсім не впливають”, з проміжними позиціями “достатньою мірою” та “незначною мірою”. Це давало змогу виявити тих респондентів, які значною мірою переймаються впливом екологічних негараздів на їхнє власне здоров’я та/або здоров’я наступних генерацій. Дослідження засвідчило, що респонденти з високим рівнем стурбованості впливом екологічного чинника на здоров’я також значною мірою стурбовані екологічними проблемами та схильні до проекологічних патернів поведінки.

Серед опитаних українців 80% указали на значну та достатню міру впливу екологічних проблем на власне здоров’я, тоді як протилежного погляду дотримувалося 13% (у цілому по масиву відповідно 71 і 27%). Ще більшою виявилася стурбованість щодо негативного впливу екологічного чинника на здоров’я майбутніх генерацій: 87 проти 3% (по масиву 89 проти 8%).

Глобальна versus локальна стурбованість. Масштаб екологічної стурбованості — від місцевого до глобального. Стурбованість екологічними проблемами декларується або локально (на рівні свого населеного пункту чи країни), або глобально (якщо індивіди розглядають людський всесвіт як компонент екосистеми, коли події в одній частині світу можуть викликати ефект в іншій частині). Це другий за вагомістю чинник диференціації стурбованості щодо довкілля.

Вимірювання здійснювалося за відповідями на пряме запитання щодо впливу забруднення природного довкілля на місцеве населення, мешканців своєї країни, на світову спільноту або однаковою мірою на всіх. Найбільша частка (43%) учасників опитування в Україні висловили свою стурбованість щодо впливу забруднення на всі перелічені категорії соціальних спільнот, чверть виявилися “глоба-

лістами”, а менше третини переймалися впливом екологічного чинника в межах країни або свого населеного пункту (відповідно 12 і 16%)³.

Природне довкілля й економіка. Дані також виявили, що напрям, за яким люди розглядають взаємодію між екологією та економікою, є іншим важливим предиктором* екологічних атитюдів та рівня активності. Ті, хто вважає, що захист довкілля є важливішим, ніж економічне зростання, демонструють більший екологічний активізм. Вони також тяжіють до розгляду зв'язку між екологією та економікою як обопільної вигоди. Інші вбачають у співвідношенні екології з економікою розбіжності (одна виграє, інша програє) і тяжіють до переконання, що економіка має пріоритет; отже, їхній екологічний активізм гальмується, навіть тоді, коли для них характерна екологічна стурбованість.

Оцінка діяльності інститутів у екологічній сфері. Деякі соціологи схильні вважати, що громадськість вважає екологію “інституціональною проблемою”, яку викликає один інститут, індустрія (суспільне виробництво), а має розв'язувати інший інститут, уряд, без особливої участі населення країни [4, с. 28]. Тобто йдеться про громадянську відповідальність. У більшості країн переважна більшість респондентів покладає першочергову відповідальність за захист навколишнього природного середовища на уряд, а громадяни є другими й навіть третіми. Подібний розподіл думок є більш характерним для країн з високим рівнем валового національного продукту на душу населення, окрім Швейцарії, де першими назвали

³ Через два роки в проєкті “СОЦІС-Омнібус” розподіл відповідей на аналогічне запитання зберігся, хоча збільшилася частка локально стурбованих (до 33%) і, навпаки, зменшилася кількість тих, хто однаковою мірою переймався впливом забрудненого довкілля як на мешканців свого населеного пункту й України, так і всього світу (до 39%). Натомість кількість “глобалістів” фактично залишилася незмінною (24%).

* Від англ. “to predict” – завбачати.

громадян. Своєю чергою у країнах з низьким рівнем доходів на громадян покладають більшу відповідальність за стан довкілля⁴.

Особливість екологічних проблем полягає також у тому, що значна частина “провини” за забруднення довкілля може бути адресована досить обмеженій кількості відповідальних суб’єктів. Захисники довкілля, таким чином, можуть спрямовувати свою активність проти цієї доволі обмеженої групи суб’єктів відповідальності, не ризикуючи викликати негативну реакцію більшості громадян.

З метою побудови типології масових екологічних ати-тюдів у міжнародному проекті “Екологічний моніторинг” використовувався кластерний аналіз, за допомогою якого було виявлено шість чітко окреслених психологічних сегментів, які найкращим чином описують різні орієнтації щодо довкілля.

Палкі зелені (Passionate Greens). Ця група в Україні становила 12% (по всьому масиву 22%, з помітним представництвом у більшості країн, де відбувалося опитування). Палкі зелені переймаються впливом екологічних проблем як на їхнє особисте здоров’я, так і на глобальні екосистеми, і їхні ставлення до екологічних проблем та поведінка в цілому ґрунтовані на цих переконаннях. Вони вимагають термінових заходів з охорони довкілля, навіть якщо це потребує гальмування економічного зростання. Відтак вони є тією силою в суспільстві, яка ладна тиснути на уряди та промисловість з метою дотримання вимог захисту природного довкілля.

Говорячи про процес екологізації в українському суспільстві, слід наголосити, що саме з цієї групи формується

⁴ Згідно з результатами опитувань, проведених упродовж 1995–2001 рр. у межах проекту “СОЦІС-Омнібус”, як суб’єкт відповідальності за охорону навколишнього природного середовища в Україні респонденти частіше називали державні природоохоронні органи та кожну людину. Причому на відповідальності кожного громадянина наголошувало вдвічі більше опитаних, ніж на відповідальності керівників промислових підприємств (у середньому 30 проти 15%).

ся ядро виразників екологічних інтересів, рекрутуються активісти сучасного екологічного руху та екоНУО. До цієї категорії належать люди, які свідомо цікавляться екологічними проблемами, шляхами їх розв'язання та схильні періодично підтримувати різноманітні екологічні акції.

Помірковані зелені (Moderate Greens). У нашій країні їх виявилось 11% (у цілому також 22%). На відміну від першого типу вони характеризуються поміркованим рівнем стурбованості екологічними проблемами. Цей тип найменше переймається можливим впливом забруднення природного довкілля на власне здоров'я або проблемами втрат під час визначення пріоритетності економічного розвитку чи дотримання вимог охорони природного середовища.

Локально стурбовані (Locally Concerned). Ця група домінує серед опитаних в Україні і становить 41% (тоді як по загальному масиву лише 15%). Вона складається з людей, які дуже переймаються екологічними проблемами і які більше за інших стурбовані тим, що забруднення значно впливає на їхнє здоров'я. Але на відміну від палких і поміркованих зелених вони набагато більше зорієнтовані на локальність цих проблем і презентизм.

Локально стурбовані відчують, що потреби нинішнього покоління мають бути пріоритетними щодо майбутніх. Вони також розглядають економічні негаразди як більшу біду для наступних поколінь, ніж екологічне забруднення. Щодо рівня екологічної стурбованості, то він має переважно локальне забарвлення на протигагу глобальній стурбованості екологічними проблемами перших двох груп.

Локалізована екологічна стурбованість органічно поєднується з уявленнями більшості українців щодо ближнього соціального простору. Населення "емоційно відчуває зв'язок з локально-регіональним оточенням і ідентифікує себе з ним. Значення "малої батьківщини" як важливого фрагмента поняття "батьківщина" набуває особливої важливості за умов кризової ситуації" [9, с. 166].

Понад три чверті цієї групи декларують свою велику стурбованість екологічними проблемами. Проте їхня економічна стурбованість заважає їм дійти висновку, що екологія з необхідністю має першочерговість щодо економіки, і вони неохоче віддають будь-яку частку свого доходу для захисту довкілля. Вони меншим чином виявляють згоду, що слід розпочати термінові заходи стосовно зміни клімату, оскільки вони, мабуть, не впевнені, що такого роду ризик найближчим часом вплине на них безпосередньо. Локально стурбовані також тяжіють до крайнього критицизму щодо ролі як промисловості, так і урядових зусиль із захисту довкілля. Їхня орієнтація на суто локальні екологічні проблеми відповідає їхнім безпосереднім економічним переживанням.

У масовій свідомості більшості українських громадян на перший план виходить соціальна криза. Водночас можливість конструктивних дій для поліпшення ситуації розглядається досить песимістично. Існує криза довіри між політичними акторами та інституціями, з одного боку, та населенням — з другого.

Глобальні оптимісти (Global Optimists) майже відсутні в Україні і становлять лише 2% (в цілому по масиву значно більше — 16%). До таких належать люди, у яких значною мірою наявна екологічна стурбованість, але на рівні абстракції. Вони чітко орієнтуються на майбутнє і на глобальний вимір екологічних проблем, але не відчувають їхнього впливу безпосередньо на власне здоров'я. Вони достатньою мірою довіряють національним урядам і приватним підприємствам у розв'язанні екологічних проблем.

Обережні/обачливі скептики (Cautious Skeptics) становлять в Україні другу за чисельністю групу — 22% (по масиву 14%). Представники цього типу найбільше відрізняються від інших типів пріоритетами, орієнтуючись на те, що має місце “тут і зараз”. Вони також переймаються впливом екологічних проблем на власне здоров'я. На відміну від коричневих (про яких ітиметься далі) вони не відкидають повністю уявлення про те, що екологічні проб-

леми становлять небезпеку, хоча й сприймають таку небезпеку з певним скептицизмом. Вони також досить скептично оцінюють діяльність національних урядів та керівників промислових підприємств щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та розв'язання екологічних проблем.

Коричневі (Browns). Чисельність цього типу в Україні фактично збігається з загальною чисельністю у світі (відповідно проти 11%). Ця найменша група населення, яка діаметрально опозиційна щодо поглядів палких зелених. Коричневі не переймаються важливістю екологічних проблем і турбуються лише про власні економічні потреби. Для представників цього типу є характерним зосередження уваги на проблемах нинішнього покоління і надання пріоритету економічному зростанню над захистом природного довкілля.

Наведена типологізація екологічних орієнтацій населення дає змогу фіксувати весь діапазон суспільних настроїв щодо екологічної проблематики, аналізувати динаміку змін серед психологічних сегментів і тим самим фіксувати загальний рівень екологізації суспільства.

З різних причин, насамперед відсутності необхідних фінансових ресурсів, наша країна не представлена в наступних хвилях зазначеного міжнародного “Екологічного моніторингу”, як і в трьох спеціальних опитуваннях (екологічних модулях) Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP)⁵. Тому аналіз екологічних орієнтацій громадської думки в Україні продовжує мати фрагментарний характер і зосереджувався протягом останнього десятиріччя на питаннях ставлення до екологічних катастроф, включно з Чорнобильською аварією, її впливом на

⁵ У рамках ISSP спеціальні екологічні опитування були проведені в 1993, 2000 та 2010 рр. Оскільки наша країна не брала участі в жодному з них, про динаміку екологічних орієнтацій громадської думки в пострадянському суспільстві можна буде судити за даними сусідньої Росії, яка брала участь у всіх трьох хвилях.

здоров'я; вивченні оцінки екологічних умов проживання і афективних атитюдів щодо чинників забруднення навколишнього природного середовища [1; 2; 3; 6; 7; 8].

Двадцятиліття моніторингового дослідження “Українське суспільство” свідчить: частка тих, хто вказав на погіршення екологічних умов проживання, стану за період 1994–2002 рр. поступово скорочувалась. Однак, починаючи з 2004 р., має місце консервація цієї позитивної тенденції, а з 2008 р. знов почала зростати кількість респондентів, які вказують на погіршення екологічної ситуації. При цьому принципово важливим залишається факт критично малої частки тих, хто відчуває поліпшення екологічних умов повсякденного проживання (менше 2%).

Протягом останніх десяти років соціологічного спостереження населення України з-поміж різних джерел забруднення навколишнього природного середовища виокремлює насамперед забруднення території свого проживання. Привертає до себе увагу той факт, що такого роду занепокоєння є характерним для мешканців усіх регіонів України, незалежно від типу населеного пункту. На другій позиції за частотою згадування є забруднення повітря вихлопними газами автотранспорту. При цьому мешканців індустріального Сходу більше за інших непокоїть забруднення повітря хімічними речовинами промислового походження.

Отримані емпіричні дані засвідчують, що шкідливі для здоров'я екологічні умови поряд з бажанням знайти нове місце роботи є двома основними чинниками міграційних настанов упродовж всього періоду проведення моніторингу “Українське суспільство”. Екологічний чинник зміни постійного місця проживання найпоширеніший серед мешканців Східного регіону.

В масовій екологічній свідомості значне місце займає афективний атитюд, який безпосередньо впливає на рівень уваги громадськості до екологічних проблем. Яскравим прикладом може слугувати ставлення до екологічних катастроф, включно з аварією на Чорнобильській АЕС [13].

Як свідчать дані моніторингу “Українське суспільство”, рівень перестороги респондентів щодо наслідків Чорнобильської катастрофи з часом відчутно зменшився: з майже 47% у 1992 р. до 16% у 2010 р. Однак природні катаклізми в Японії, які призвели до масштабної аварії на атомній електростанції “Фукусіма-1”, знову реанімували зростання страху пересічних українців перед екологічними катастрофами. Так, згідно з моніторинговим опитуванням “Україна і українці”⁶ після цієї аварії страх перед такого роду катастрофами зріс з 35 до 41% і тримався на останній позначці включно до червня 2011 р.

Негативна оцінка екологічних умов повсякденного проживання, гостроти екологічної ситуації в нашій країні суперечливо поєднується з мінімальним рівнем соціальної активності в екологічній сфері, критично недостатній участі в діяльності та акціях неурядових екологічних організацій. На такий невтішний висновок наводять дані моніторингу “Українське суспільство”. Так, за весь період соціологічного спостереження участь у екологічному русі брали не більше 2% наших громадян, а за останні п’ять років – взагалі менше 1%.

Як проміжний висновок у дослідженні екологічних орієнтирів населення України за сотенне двадцятиріччя можна констатувати: наведені дані масових опитувань фіксують досить високий рівень занепокоєння пересічних громадян екологічними проблемами, а відтак екологічна проблематика має залишатися предметом публічного дискурсу в сучасному українському суспільстві.

Незначну кількість учасників екологічного руху можна пояснити недостатнім рівнем поінформованості більшості громадян про існуючі організації та правові можливості

⁶ Проводився Центром соціальних і маркетингових досліджень “СОЦІС” у період з вересня 2010 по червень 2011 р. Усього методом стандартизованого інтерв’ю в кожній хвилині було опитано 1800 респондентів, які за своєю статтю, віком і місцем проживання (область і тип поселення) репрезентували доросле населення України віком від 18 років.

реалізації власних екологічних інтересів; недостатньою потужністю соціальної інфраструктури репрезентації екологічних інтересів, включно з відсутністю доволі розгалуженої загальнонаціональної мережі неурядових екологічних організацій [12]; переважання економічних цінностей над екологічними, що є похідною тривалої соціально-економічної нестабільності та нерозв'язаності проблем матеріального забезпечення на рівні повсякденних потреб населення.

Нааявна актуальність екологічної ситуації в Україні безпосередньо пов'язана з проблемами дотримання технологічної й епідемічної безпеки. Зважаючи на системний характер соціально-екологічних проблем, дотримання екологічної безпеки є обов'язковою умовою досягнення і соціальної, і національної безпеки загалом. В основу практичної діяльності Української держави слід покласти постулат про пріоритетність прав людини, зокрема гарантованого права на екологічну безпеку.

Співробітництво з громадськістю у сфері екологічно небезпечних виробництв, особливо після трагічних подій на японській АЕС “Фукусіма-1”, має враховувати існуючі в масовій свідомості перестороги щодо негативних наслідків таких виробництв для життя людини та довкілля. Подолання таких пересторог має здійснюватися шляхом залучення останньої до всіх етапів прийняття екологічно важливих рішень.

Література

1. Амджадін Л.М. Екологічні фактори масової свідомості / Л.М.Амджадін // Українське суспільство 1992–2001. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. — С. 513–527.
2. Амджадін Л. Екологічна культура українського суспільства / Л.М.Амджадін // Українське суспільство 1992–2004. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 365–376.

3. Амджадин Л. Екологічна ситуація в контексті сталого розвитку України / Л.М.Амджадин // Українське суспільство 1992–2007. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 257–266.
4. Дэнлап Р.Э. Здоровье планеты / Р.Э.Дэнлап, Дж.Г.Гэллап, А.М.Гэллап // Социологические исследования. — 1992. — №12.— С. 11–32.
5. Спасибенко С.Г. Методологические проблемы социологии человека / С.Г.Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — №2. — С. 70–83.
6. Стегній О.Г. Масова екологічна свідомість: досвід моніторингового дослідження / О.Г.Стегній // Українське суспільство 1992–2001. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. — С. 499–512.
7. Стегній О. Соціальний розвиток України в контексті екологічних проблем / О.Г.Стегній // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — С. 160–167.
8. Стегній О. Екологічна проблематика: профіль громадської думки / О.Г.Стегній // Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 407–415.
9. Стегній О. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження / О.Стегній, М.Чурилов. — К., 1998.
10. Dunlap R. E. Weltweites Umweltbewußtsein: Eine Herausforderung für die sozialwissenschaftliche Theorie / R. E.Dunlap, A.G.Merting // Umweltsoziologie / Hrsg. von A. Diekmann, C. C. Jäger. — Opladen, 1996. — S. 193–218.
11. The Environmental Monitor. Global Public Opinion on the Environment. — Toronto : Environics International, 1997.
12. Stegnyy O. Environmental movement in Ukraine: retrospective and current state / O.Stegnyy // Report on International Conference. — Potsdam, 2011.
13. Stegnyy O. Das Verhältnis der Bevölkerung der Ukraine zu der Kernenergetik / O.Stegnyy: Die Erfahrung der Soziologischen Beobachtung. Beitrag für Seminar. — Regensburg, 2011.

М.Паращевін
кандидат соціологічних наук

ДОВІРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ДИНАМІКА ЧАСІВ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Занепад та руйнація Радянського Союзу забезпечили простір для відродження особистісної релігійності та релігійних організацій як активних гравців у суспільній сфері. Яким є це відродження (глибинним чи поверховим), чи взагалі це було відродження (а не простий вихід на поверхню раніше приховуваних уявлень та переконань), чи не було це відродження пов'язане із кризовими часами (які зазвичай викликають сплески звернення до релігії) – ці питання продовжують бути темою для дискусій. Що є безспірним, так це відродження релігійних організацій. Адже ще з кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст. відбувається відновлення та розбудова їх організаційно-територіальної структури, постійно зростає кількість релігійних громад, священиків, релігійних освітніх закладів тощо [1]. Але для соціологів важливим є не лише факт розбудови релігійної мережі, або різноманітної діяльності релігійних організацій, а й сприйняття цих релігійних організацій широкими масами населення нашої країни, їх уявлення про ці організації, ставлення до них та їхня оцінка. З огляду на питання соціальної ролі релігійних організацій важливою є їх взаємодія зі своєю паствою, готовність останньої слідувати за своїми пастирями. І тут не останню роль відіграє міра довіри до пастирів.

Тому в даній статті звернемося до одного з важливих моментів ставлення населення до церков, а саме до показника довіри. Показник довіри є одним із найзагальніших, навіть інтегральних показників ставлення до того чи того інституту/організації/особи. У довірі концентруються різноманітні знання про її об'єкт та емоційна оцінка; також вона може бути поштовхом до безпосередніх дій. Для ха-

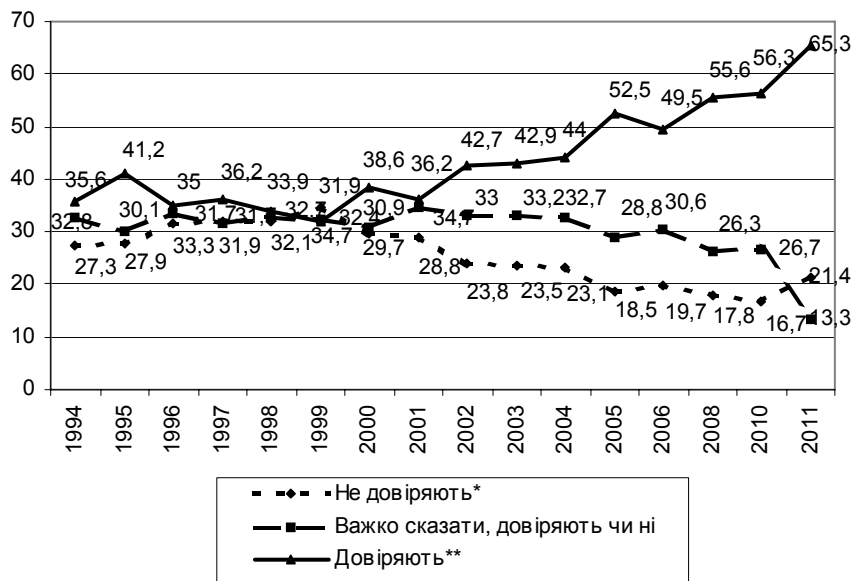
раактеристики динаміки довіри до церков скористаємося даними моніторингового дослідження “Українське суспільство”, що проводиться Інститутом соціології НАН України протягом останніх майже 20 років.

Передусім зазначимо, що довіра до церкви та духовенства останніми роками є дуже високою, і до того ж надалі зростає. Якщо протягом 1994–2001 рр. рівень цієї довіри був досить стабільним (населення поділялося приблизно порівну – третина довіряла релігійним організаціям, третина не довіряла і третина не могла визначитися), то після 2001 р. мало місце поступове і неухильне її зростання; протягом 2005–2010 рр. довіру (повну або часткову) до церкви висловлювали близько половини опитаних, а у 2011 р. ця частка становила вже 65,3%. І важливим тут є те, що збільшення частки тих, хто висловлював довіру, відбувалося за рахунок частки як тих, хто такої довіри не мав, так і тих, хто не висловлював визначеної позиції (*рис. 1*). Тобто відбувалося зменшення не лише тих, хто не визначився, а й тих, хто не сприймав позитивно релігійні організації. Отже, протягом представленого періоду відбувалося не лише збільшення довіри до цих організацій, а й зменшення недовіри.

Водночас потрібно зазначити, що ситуація із повною довірою дещо відрізняється від довіри загальної. На *рис. 1* ті, хто висловлював довіру, є сумою тих, хто обрав варіанти відповідей “повністю довіряю” і скоріше довіряю”. Цікавою є й динаміка показників абсолютної довіри. І ось тут ситуація дещо відрізняється від відміченої вище тенденції. Адже практично в усі роки спостережень ця частка мало змінювалася, коливаючись у межах від 14% до 21%, і лише у 2011 р. мав місце вихід з цієї “зони”, хоча й не дуже помітний (*рис. 2*). Тобто відмічене зростання частки тих, хто висловлював довіру до церкви, відбувалося насамперед за рахунок часткової, а не повної довіри.

Цікаво, що таке підвищення довіри до церков у останній рік відбулося на тлі активізації конфлікту між православними церквами. Посилення активності на українських теренах впливу Московської патріархії, яку підтримує

Рисунок 1
Співвідношення респондентів, які довіряють/не довіряють церкві та духовенству, 1994–2011 рр. (%)

* Об'єднані частки тих, хто відповів “повністю не довіряю” і “скоріше не довіряю”

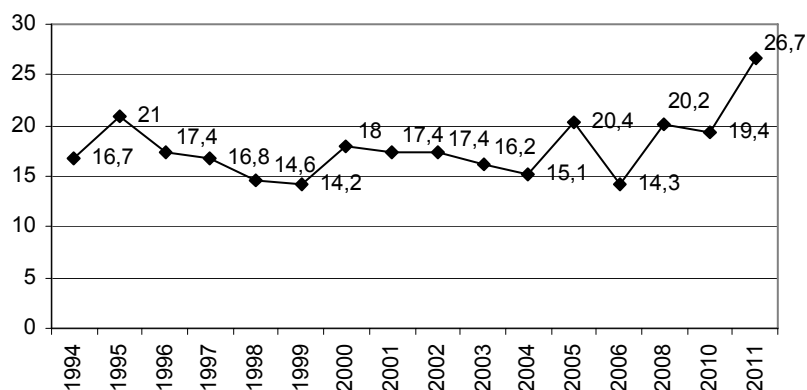
** Об'єднані частки тих, хто відповів “скоріше довіряю” і “повністю довіряю”.

нинішня влада, призвело до загострення протистояння українських православних церков Московського і Київського патріархатів. Це проявляється у численних публічних звинуваченнях, зростанні критичних повідомлень у ЗМІ про діяльність тих чи інших церков і тих чи інших церковних діячів. За подібних умов можна було б очікувати погіршення сприйняття церковників широкими масами населення. Але маємо протилежну ситуацію.

Зрозуміло, що довіра до релігійних організацій та їх діячів має бути і є більшою серед релігійних осіб. Але можна зазначити, що динаміка довіри до цих організацій

Рисунок 2

Частки респондентів, які повністю довіряють церкві та духовенству, 1994–2011 рр. (%)

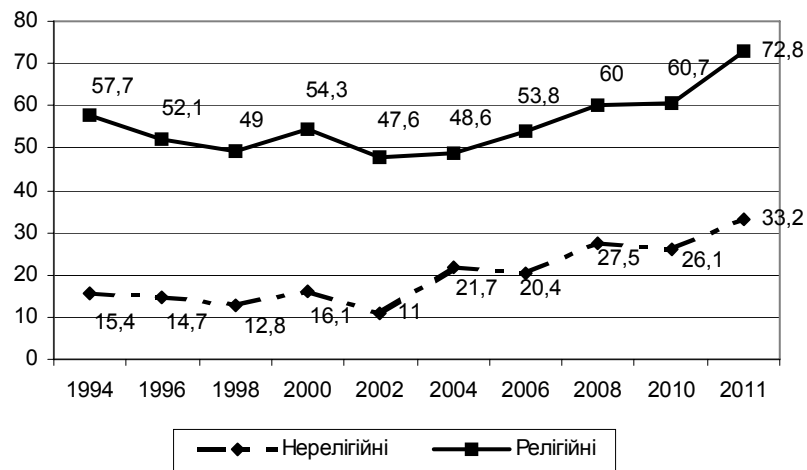
серед нерелігійних має такий самий характер, як і серед релігійних осіб. Хоча певна частка нерелігійних респондентів завжди висловлювала довіру до релігійних організацій, але після 2002 р. ця частка поступово зростала, і у 2011 р. вона становила вже третину від тих, хто належить до цієї групи (рис. 3).

Висловлення довіри до церков з боку невіруючих може бути пов'язане як із визнанням навіть цією групою суспільної значущості цих організацій, так і з втратами надії на інші суспільні інститути.

Водночас і серед релігійних осіб є доволі стабільна частка тих, хто церквам не довіряє: у 1994 р. ця частка становила 15%, а у 2011 р. – 17,8%, і протягом усього зазначеного періоду особливих відхилень від цих рівнів не було.

Також якщо порівняти найбільші конфесії нашої країни – православних і греко-католиків, то виявиться, що останні завжди демонстрували вищі показники довіри. Серед греко-католиків протягом усього періоду спостережень була більшою частка тих, хто релігійним організаціям довіряє, і менші частки тих, хто їм не довіряє, і невизначених (рис. 4).

Рисунок 3
Динаміка довіри до церкви та духовенства серед релігійних та нерелігійних осіб, 1994–2011 рр. (%)

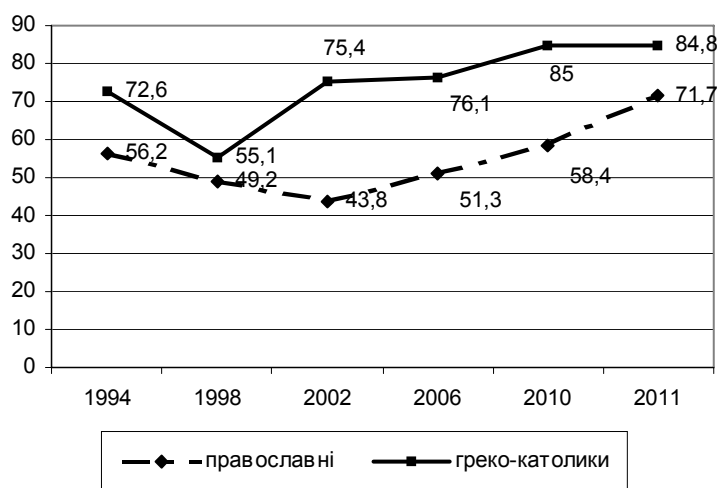

Говорячи про релігійність населення, всі дослідники відмічають більший її рівень серед жителів західних областей: у всіх опитуваннях жителі Заходу України стабільно переважають жителів інших областей як за часткою тих, хто визначає себе як релігійних, так і за частками тих, хто бере активну участь у релігійному житті (відвідує церкви, молиться тощо). Відповідно можна було очікувати, що така особливість Заходу проявиться і стосовно довіри до церкви, і вона дійсно проявляється. Якщо подивитися на *рис. 5*, то побачимо, що хоча відмічена вище загальна тенденція зростання довіри до церкви притаманна всім регіонам, проте Західний регіон завжди помітно відрізнявся від всіх інших, тоді як інші регіони весь час були приблизно на одному рівні.

З огляду на відмічені вище більш високі показники довіри серед греко-католиків і на те, що греко-католики переважно мешкають саме в Західному регіоні, можна було б припустити, що регіональні особливості тут пов'язані саме з

Рисунок 4

Динаміка довіри до церкви та духовенства
серед православних та греко-католиків, 1994–2011 рр. (%)

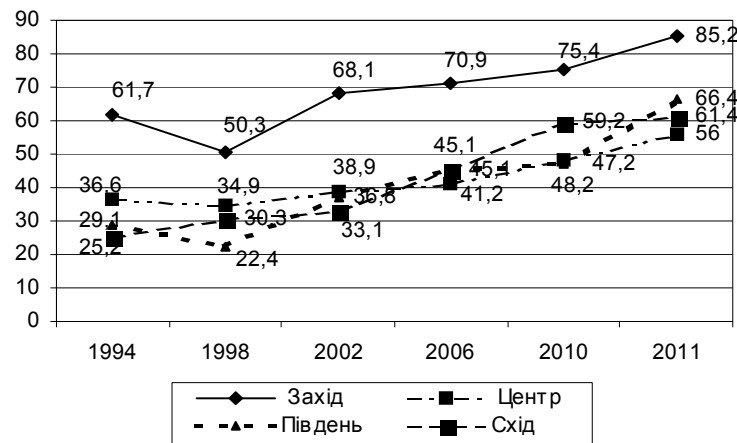

особливостями конфесійної належності, а не з якимись нерелігійними соціокультурними особливостями цього регіону. Проте якщо аналізувати одних лише православних респондентів, то і серед них зазначені регіональні відмінності будуть такими самими, а саме серед православних, що мешкають у західних областях, довіра до церкви буде більшою. Тож треба визнати, що тут маємо справу з якимись іншими культурними факторами, не пов'язаними з конфесійною належністю.

Також довіра до церкви є не однаковою в різних вікових категоріях. Тут, так само як у випадку з регіональними відмінностями, вікові відмінності дублюють ті відмінності, які наявні у загальній релігійності. У всі роки наймолодші респонденти (18–29 років) демонстрували найменший, порівняно з іншими, рівень особистісної релігійності, тоді як найбільшим цей рівень був серед найстаршої вікової когорти (понад 54 роки). Причому можна відмітити, що такий стан є характерним не лише для України, а й для

Рисунок 5

Динаміка довіри до церкви та духовенства
серед жителів різних регіонів, 1994–2011 рр. (%)

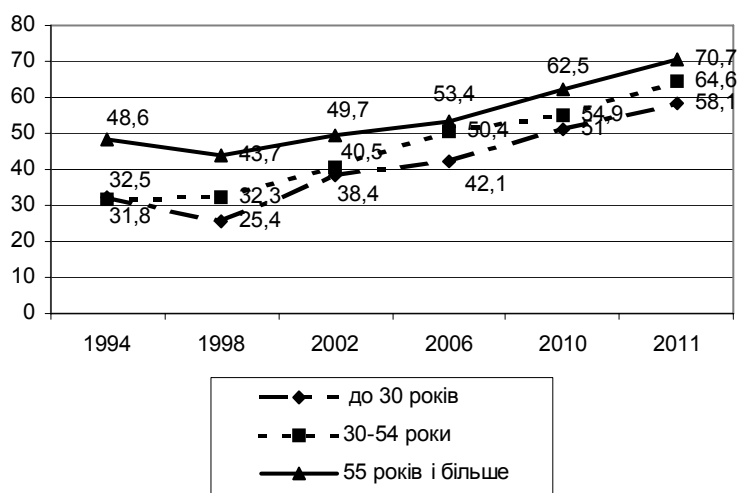

більшості європейських країн, що можна побачити, проаналізувавши дані різних хвиль Європейського соціального дослідження [2]. І ті ж самі вікові особливості релігійної самоідентифікації фіксуються і стосовно довіри до церкви та духовенства. А саме більшу довіру всі роки моніторингу висловлювали найстарші, а меншу – наймолодші респонденти (рис. 6).

Крім власне довіри до церкви, цікавим є співвідношення цієї довіри із довірою до інших суспільних інститутів. І тут треба відмітити, що інститут церкви порівняно з іншими інститутами протягом усього часу наших досліджень був одним із лідерів довіри (а більшу частину досліджуваного періоду – одноособовим лідером). Якщо спробувати порівняти довіру до церкви з довірою до політичних (Президент, Верховна Рада, уряд, політичні партії, місцеві органи влади), економічних (приватні підприємці, банки), правоохоронних (міліція, прокуратура, суди), громадських (профспілки, благодійні фонди, громадські

Рисунок 6

Динаміка довіри до церкви та духовенства
серед осіб різного віку, 1994–2011 рр. (%)

асоціації та об'єднання, ЗМІ) інститутів та армії з 1994 р. по сьогодні, то виявиться, що частка тих, хто довіряє церкві, порівняно з частками тих, хто довіряє іншим переліченим інститутам, була найбільшою у 1997–2011 рр., а у 1994–1996 рр. за цією часткою церкви посідали друге місце. З усіх згаданих інститутів за рівнем довіри до церкви протягом цих років наближались лише армія (у 1994–1996 рр. довіра до цього інституту була навіть трохи більшою, ніж довіра до церкви) та ЗМІ.

Якщо порівняти найвищі показники довіри до різних інститутів, які мали місце за всі роки досліджень, то однозначним лідером будуть саме релігійні організації. Зокрема, протягом 1994–2011 рр. найбільша частка тих, хто висловив довіру Президентові, становила 49,2% (2005 р.), Верховній Раді – 28,5% (2005 р.), уряду – 36,6% (2005 р.), місцевим органам влади – 30,5% (2011 р.), політичним партіям – 10,5% (2011 р.), приватним підприємцям – 19,4% (2008 р.), банкам – 21% (2008 р.), міліції – 17,5%

(2011 р.), прокуратурі – 14,9% (2011 р.), судам – 15,6% (2004 р.), профспілкам – 19,4% (2005 р.), благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням – 16,3% (2008 р.), ЗМІ – 46,4% (2011 р.), армії 42,9% (1995 р.). А ось найбільший відсоток тих, хто довіряє церкві та духовенству, становив 65,3% (2010 р.).

Таким чином, церкви і духовенство постійно виграють боротьбу за довіру у інших інститутів, причому довіра до них в останні роки лише зростала. Але залишається питанням природа цієї довіри. Прихильники різних церков, мабуть, вважатимуть це результатом позитивності своєї діяльності, благодійного впливу на окремих людей і суспільство загалом. Але можлива й інша інтерпретація. Можна припустити, що рівень довіри є вищим до тих інститутів, які безпосередньо не впливають на повсякденне життя більшості населення, не зачіпають їх корінних інтересів. Політики, підприємці, правоохоронні органи безпосередньо впливають на життя людей, видаючи регулятивні акти, контролюючи різні аспекти життя, створюючи чи знищуючи робочі місця, підтримуючи чи руйнуючи підприємницький клімат тощо. До того ж від них багато очікують – правильної економічної політики, подолання злиднів та безробіття, наведення ладу на вулицях, зменшення рівня злочинності тощо. І коли вони не виправдовують таких очікувань, настає розчарування, зменшення довіри і зростання недовіри. А ось релігійні організації такого значного впливу на світський, матеріальний аспект життя не мають, від них багато (поза духовною розрадою і втіхою) не очікують. Тож і їхня діяльність сприйматиметься як така, що відповідає наявним очікуванням і, відповідно, як така, що заслуговує на довіру.

Література

1. *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / М.Паращевін. – К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009.
2. *див.* <http://europeansocialsurvey.org>.

*Н.Лаурієнко,
кандидат філософських наук*

ІНСТИТУТ СІМ'Ї: СТРУКТУРА І СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ

У сучасній Україні домінуючою формою сімейної організації є проста (нуклеарна) сім'я. За даними статистики, у 2008 р. середній розмір сімейного домогосподарства складав на селі 2,74 особи, у міських поселеннях – 2,54 [1, с. 11]. Зведене практично до мінімуму значення середньої величини сімейних домогосподарств насамперед є наслідком високих темпів нуклеаризації інституту сім'ї в Україні (процесу, що розпочався з 1960-х років). Ця тенденція триває і посилюється нині за рахунок подальшого поширення одностатевості та бездітності.

Особливу тривогу викликають такі тенденції, що характеризують еволюцію інституту сім'ї у наш час:

- поширення малодітності та зростання одностатевості;
- стійка тенденція збільшення неповних сімей, які складаються переважно з матері і дітей (набагато рідше – батька й дітей) внаслідок підвищеної розлученості і безшлюбного материнства;
- тенденція до поступового поширення та урізноманітнення форм шлюбно-сімейних стосунків, заснованих на консенсуальних (юридично неоформлених шлюбах);
- поширення безшлюбної самотності та підвищення частки одинаків не лише у старшому, а й у молодшому шлюбному віці (внаслідок зубожіння, особливо відсутності житла для нової родини, підвищеної чоловічої смертності у середньому та старшому віці, поширених трудових міграцій).

В останні роки середня очікувана тривалість життя чоловіків та жінок в Україні загалом зменшується. У 2007 р. середня очікувана тривалість життя чоловіків становила приблизно 62,5 а жінок – 74,2 року, що на 12 років біль-

ше, ніж у чоловіків [2, с. 35]. Треба відзначити, що існує біологічно зумовлена різниця в середній тривалості життя жінок і чоловіків, яка становить 8–10 років. Практично у всіх країнах жінки живуть довше, ніж чоловіки, водночас в Україні цей показник дуже низький і у жінок, і у чоловіків. Погіршення демографічної ситуації негативно відбивається на структурних особливостях інституту сім'ї.

У сучасних, часто важких економічних і соціальних умовах актуалізуються питання можливості реалізації орієнтацій на створення родини, народження дітей, матеріальну забезпеченість, налагоджений побут, повноцінне дозвілля, якісне виховання й навчання дітей. За даними обстеження домогосподарств України, дедалі поширенішою стає одnodітна сім'я. Майже 70,9% сімей, які мають дітей, це родини, де зростає лише одна дитина, тільки у кожній четвертій родині (25,4) – дві дитини. Сім'ї з трьома й більше дітьми є рідкісними, їх частка не перевищує 3,7% [1, с. 13]. При цьому станом на 2008 р. кожна п'ята українська родина (19,4%) була неповною. І в більшості неповних родин (91,9) дітей виховує мати [1, с. 11].

Починаючи з 1990-х років, в Україні спостерігається зменшення кількості офіційно оформлюваних шлюбів (табл. 1), хоча просте порівняння кількості зареєстрованих за рік шлюбів не є коректним (потрібно враховувати так звані демографічні хвилі). Але тенденція зменшення шлюбності виразна і з урахуванням вище означеного чинника. Це явище зумовлене двома головними причинами. По-перше, в умовах різкого падіння рівня життя, яке припало на 1990-ті роки, різко погіршились матеріальні можливості, необхідні для формування нової родини: низька середня заробітна плата ледь забезпечувала потреби лише однієї людини, було практично неможливо для молоді купувати власне житло. Тому молодому чоловікові простіше було залишатися самотнім, ніж брати відповідальність за дружину і майбутніх дітей. По-друге, у ці роки Україна була охоплена другою хвилею “сексуальної революції”, що дуже похитнула моральні норми взаємо-

Розділ четвертий

Таблиця 1
Народжуваність, шлюби та розлучення в Україні*

Рік	Кількість народжених дітей (тис.)	% дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі (% до всіх новонароджених)	Кількість зареєстрованих шлюбів (тис.)	Кількість зареєстрованих розлучень (тис.)
1990	657,2	11,2	482,8	192,8
1995	492,9	13,2	431,7	198,3
2000	385,1	17,3	274,5	197,3
2005	426,1	21,4	332,1	183,5
2006	460,4	21,1	355,0	179,1
2007	416,4	21,4	343,55	178,1

*Джерело: Державний комітет статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)

відносин статей у молодіжному середовищі. Як наслідок, це призвело до легалізації дошлюбного сексуального досвіду і консенсуальних шлюбів.

Як відомо, феномен зменшення шлюбності призводить до збільшення показника позашлюбної народжуваності, що й спостерігається нині. Відсоток дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (порівняно з усіма новонародженими), у 1990 р. становив 11,2% ; у 2007 р. цей показник становив вже 21,4% , тобто кожна п'ята дитина була народжена поза зареєстрованим шлюбом.

Таким чином, ностальгія за традицією багатодітності, яка часто простежується в обговореннях шляхів відродження української національної культури, як і спроби пропагувати багатодітність у родині як засіб від усіх лих, у тому числі пов'язаних із трудовим і моральним вихованням молоді, навряд чи матимуть видимий ефект. Варто відзначити, що традиції багатодітності в нас втрачені безповоротно і не треба мати ілюзій з цього приводу. Регулювання кількості дітей у родині – загальна тенденція цивілі-

зованих країн. Вона викликана цілим комплексом причин, головними з яких є: зростання вимог до матеріального й культурного рівня життя, і особливо до якості виховання дітей; висока зайнятість жінок у сфері суспільного виробництва; поширення цінності особистої кар'єри, і самовираження жінки не тільки в родині й дітях, а й у професійній діяльності; має місце й переважання "споживчих" орієнтацій як у жінок, так і в чоловіків.

Наразі рівень народжуваності становить 1,1 дитини на жінку дітородного віку. Постає питання про основні причини низького рівня народжуваності в нашій країні: це низький рівень життя населення, стан здоров'я жінок та чоловіків чи, можливо, зміна відносин поміж статями та ставлення до батьківства? Певні відповіді на ці запитання дають результати опитувань населення України [3]. Головною умовою, за якої і чоловіки, й жінки стали б розглядати питання про народження дитини (табл. 2), є підвищення матеріального добробуту. Цього погляду дотримується близько третини жінок (29%) та більше чверті чоловіків (27%). Значні надії опитані жінки й чоловіки покладають на державу; до варіанта відповіді "за умов посилення соціального захисту материнства і дитинства" приєдналися 13% жінок та 8% чоловіків, причому ця умова зайняла друге місце серед усіх варіантів відповідей. На третьому за частотою згадування місці – отримання власного житла (11% жінок, і стільки ж чоловіків). Водночас аналіз цих даних засвідчує й наявність певних гендерних відмінностей. Жінки частіше, ніж чоловіки, обирають відповіді, пов'язані з умовами поєднання роботи й домашніх обов'язків, з покращення відносин зі шлюбним партнером, з більш гнучким графіком власної зайнятості, посиленням соціального захисту материнства та дитинства. Очевидно, що у цьому напрямі й потрібно розвивати сімейну та гендерну соціальну політику

Можна говорити про певні явища трансформації інституту сім'ї. На даному відтинку часу кількість розлучень не зростає, зокрема, у 2006 р. їх було удвічі менше, ніж

Розділ четвертий

Таблиця 2

Умови, за яких жінки та чоловіки погодилися б мати дитину,* 2007 р. (%)**

Умови для народження дитини	Чоловіки	Жінки
Після підвищення власного матеріального добробуту	29	27
За наявності постійної роботи	9	9
За умов більш гнучкого графіка власної зайнятості	1	3
Після отримання власного житла	11	11
Після покращення відносин з чоловіком/дружиною	4	7
За умов меншого завантаження на роботі	2	3
За умов допомоги щодо домашньої роботи	1	3
За умов покращення і збільшення площі квартири /дому	5	6
За умов проходження лікування	2	3
За умов посилення соціального захисту материнства і дитинства	8	13
Незалежно ні від чого	13	8
Важко відповісти	18	13

*Таблиця розрахована автором на підставі даних дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, що здійснюється Інститутом соціології НАН України.

**Відхилення від 100% за рахунок того, що респондент мав можливість відмітити декілька варіантів відповіді.

зареєстрованих шлюбів; однак громадяни вступають у шлюби рідше, ніж у 1980-х чи на початку 1990-х рр. Поступово, але зростає чисельність консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., частка незареєстрованих шлюбів становила 7% до всіх шлюбів. Це може означати, з одного боку, що в Україні, як і в інших європейських країнах, набуває дедалі більшої популярності така альтернативна форма сімейного життя, як *співжиття*, внаслідок поширених переконань людей, які її обирають, що основним є не реєстрація шлюбу, а почуття до партнера. Водночас, як вже було сказано, іноді саме ця форма обирається вимушено, внаслідок відсутності матеріальних умов для створення традиційної родини.

Позитивним моментом сучасних сімейних відносин є поступове зменшення кількості розлучень, яке простежується протягом останнього десятиріччя (*табл. 1*). Причини конфліктів у сімейних відносинах та розлучення загалом ґрунтуються як на психологічних, так і матеріальних вимірах, що необхідно враховувати при їх визначенні та класифікації.

Залежно від прийнятого в родині розподілу обов'язків та повноважень розрізняють *патріархальні сім'ї* (глава родини – батько, тільки він розподіляє матеріальні ресурси і приймає життєво важливі рішення стосовно дружини, дітей; усіх важливих проблем функціонування сімейного осередку); і *патріархальні сім'ї*, де усі вищеперелічені функції виконує мати. Якщо в родині не проглядається чітко виражений глава, обов'язки розподіляються ситуативно, а рішення приймаються колегіально чи передоручаються найбільш компетентному у розв'язанні даної проблеми; можна говорити, що така сім'я – *егалітарна*.

Стосовно сучасної української реальності виникає запитання – з погляду розподілу влади, які родини в нашому суспільстві переважають: патріархальні чи егалітарні? Соціологічні опитування свідчать, що *в Україні переважають сім'ї егалітарного типу з демократичним розподілом* участі чоловіка й жінки в прийнятті рішень щодо важливих проблем сімейного життя, ситуативним розподілом сімейних обов'язків, прийняттям рішень або колегіально, або з передорученням їх прийняття члену сім'ї, найбільш компетентному у розв'язанні певної проблеми.

Так, питання щодо придбання дорогих речей, вибору місця проживання, навчального закладу для дитини, кола сімейного спілкування та виховання дітей від половини до 70% опитаних українців вирішують разом із партнером по шлюбу (*табл. 3*). Крім цього, аналіз суб'єктів прийняття рішень у сучасній українській родині засвідчує велику роль жінок у всіх сферах її життєдіяльності. Причому, як свідчать відповіді, це визнають і чоловіки. По всьому спектру прийняття рішень чоловіки рідше, ніж

Розділ четвертий

жінки, відзначали, що рішення вони приймають одноосібно, і значно частіше вважали, що рішення приймає дружина. Фактично в більшості сімей роль жінки у прийнятті рішень як у дрібних, так і важливих справах є пріоритетною, що водночас поєднується і з суттєво більшим колом обов'язків, які виконує жінка – дружина й мати.

Однак у відповідях на запитання про належний устрій родини виявляється певне переважання прихильників патріархального сімейного устрою, яких децю більше, аніж тих, хто дотримується цих принципів у реальному житті.

Так, за даними моніторингового опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2007 р., майже кожен третій громадянин України (30%) вважає, що главою родини має бути чоловік, тоді як протилежного погляду (що головою може бути й жінка) дотримується 3%. Більшість з опитаних дотри-

Таблиця 3
Гендерний аспект прийняття рішень у сім'ї, 2002 р. (%)**

Рішення з приводу	Хто приймає рішення*					
	Я		Мій партнер		Разом	
	Чоло-віки	Жінки	Чоло-віки	Жінки	Чоло-віки	Жінки
Придбання предметів повсякденного вжитку	14	45	33	6	53	49
Придбання одягу	15	39	21	3	64	58
Придбання цінних речей	8	14	6	6	80	73
Витрати на харчування	9	52	44	5	45	43
Вибір закладу для дітей	7	16	8	3	51	49
Дозвілля дітей	12	26	12	2	46	45
Коло сімейного спілкування	11	22	8	2	74	69
Сімейне дозвілля	8	19	7	3	77	71
Виховання дітей	4	21	9	2	65	56
Вибір місця проживання	7	12	3	5	75	68

*Відхилення від 100% за рахунок тих, хто утруднювався надати відповідь.

** Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства, 2002, с. 92.

муються думки, що глави родини або взагалі не повинно бути (42%), або ним має бути той, хто для цього найбільш придатний, незалежно від статі (25%).

Ці дані коригують висловлювані раніше твердження про те, що українська родина є переважно патріархатною, і в ній головує переважно чоловік (висновок, зроблений на підставі *аналізу уявлень населення* щодо ролей чоловіка та жінки у сім'ї та суспільстві, тобто стереотипних суджень, які не відбивають життєвих реалій у сімейній сфері). Уявлення у сфері гендерних відносин, як і інші стереотипні твердження, мають ефект запізнення і відбивають норми і цінності попередніх поколінь.

Натомість аналіз основних характеристик сучасної української родини та її *реального функціонування* (питань про те, хто приймає рішення, хто і як розподіляє матеріальні ресурси, хто саме виконує домашню роботу) засвідчує, що більшість українських родин (60–70%) функціонують як *егалітарні*. Переважання саме цього типу серед українських сімей не означає, втім, цілком рівного розподілу у виконанні домашніх обов'язків, але такого розподілу немає й у інших країнах світу.

Тенденція виправдовувати наявну гендерну дискримінацію поширеністю стереотипних уявлень про ролі й особистісні якості “справжніх” чоловіків та жінок потребує визначення того, наскільки великою є прихильність нашого населення до патріархатної ідеології та яке місце за цим показником посідає Україна серед інших європейських країн. За даними порівняльного дослідження [4], населення України ще перебуває у полоні патріархатної ідеології і бачить жінку повністю залежною від її сімейних ролей, тоді як все інше (професійна кар'єра, особисте щастя) підпорядковується ролям матері й дружини (табл. 4). Таким чином, серед європейських країн *Україна є найбільш патріархатною за поглядами її мешканців*. Однак треба відзначити, що на відповіді українців впливає висока цінність інституту сім'ї та сімейних цінностей, які ставляться на перше місце у їх життєвих поведінкових стратегіях.

Таблиця 4

**Ступінь згоди населення України
з гендерними стереотипними судженнями*, 2005 р.**

<i>Стереотипні судження</i>	<i>Середній бал**</i>
Жінка має бути готовою зменшити свою зайнятість на роботі заради сім'ї	3,91
Коли робочих місць недостатньо, чоловіки повинні мати більше прав на роботу, ніж жінки	3,2
Коли в сім'ї є діти, батьки мають залишатися разом, навіть якщо вони не ладять між собою	3,28
Чоловіки мають нести таку ж відповідальність за дім та дітей, як і жінки	4,36

* Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. 2006, с. 87–89.

**Середній бал за 5-бальною шкалою, де 1 – “зовсім не погоджуюся”, 5 – “повністю погоджуюся”.

Це припущення підтверджується тим, що українське населення практично повністю згодне із твердженням, що й чоловіки мають нести таку ж відповідальність за родину, як і жінки (середній бал згоди – 4,35, де “5” – “повністю погоджуюся”).

Найстійкішим є стереотип щодо розподілу влади в родині, згідно з яким главою родини обов'язково має бути чоловік (стійкість цього стереотипу у свідомості певної частини населення України демонструють дані *таблиці 5*. У відповідях чоловіків практично не спостерігається позитивної динаміки в бік демократичних поглядів на розподіл владних повноважень: у 2003 р. – 36%, а у 2007 р. – 39% опитаних чоловіків стійко дотримуються думки, що тільки чоловік може і має бути головою родини (різниця у 3% не є статистично значущою). Цієї ж думки дотримується п'ята частина опитаних жінок (22%), які теж не змінили своєї точки зору в період, що розглядався.

Однак, за даними цього ж опитування, відбуваються деякі зміни в поглядах жінок, серед яких частка прихиль-

Таблиця 5

**Динаміка уявлень населення
щодо розподілу влади у родині (%)***

Головою родини повинні бути	2003			2007		
	Чоловіки	Жінки	Всі	Чоловіки	Жінки	Всі
Чоловік	36	22	28	39	23	30
Жінка	2	4	3	2	4	3
Той, хто до цього більше здатний	26	34	30	21	27	24
Голови сім'ї не повинно бути, усе слід вирішувати разом	34	39	37	37	45	42
Важко відповісти	2	1	2	1	1	1

*Таблиця розрахована автором на підставі даних дослідження "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін".

ниць демократичного розподілу владних повноважень у родині зростає. Так, у опитуванні 2007 р. вважають, що "глави сім'ї не повинно бути, усе слід вирішувати разом" 45% жінок, тоді як у 2003 р. частка прихильниць цих поглядів становила 39%.

У наш час цінність сім'ї у свідомості людей і довіра до неї залишається стабільно високою. Так, за даними Інституту соціології НАНУ, в останні роки (1994–2008) сім'я за рівнем довіри у населення України займає перше місце серед усіх соціальних інститутів суспільства. Індекс довіри до сім'ї в опитуванні населення у 2008 р. був 4,6; тоді як індекс довіри до церкви – 3,5; колегам – 3,5; засобам масової інформації – 2,9; міліції – 2,4; уряду – 2,4 [5].

Соціокультурною особливістю українців завжди було поважливе ставлення до родини та сімейних цінностей. Так, за результатами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, здійсненого у 2005 р., яке охоплювало 24 європейські країни, українці за ступенем згоди із твердженням, що "сім'я має бути головним пріоритетом у житті як чоловіка, так і жінки", займають дуже високе друге місце (середній бал 4,48). Серед мешканців Європи

Розділ четвертий

вище цінують сімейне життя тільки угорці (середній бал 4,62) [6].

Сімейні цінності – це історично складені уявлення про родину, про важливість оформлення шлюбу та необхідність сталих шлюбних стосунків; про необхідність народження та виховання дітей у сім'ї; про ролі чоловіка та жінки. Сучасне суспільство стоїть на межі, коли одні цінності втрачено, а інших не вироблено, що зумовлено стрімкими соціально-економічними перетвореннями. Відомий соціолог Є. Головаха [9, с. 5] назвав цей феномен “аномічною деморалізованістю” людей, які опинилися в умовах стрімкої зміни звичних норм і цінностей.

У нинішніх соціально-економічних і політичних умовах цінності й орієнтації населення стосовно української родини змінюються, як і загалом уся система цінностей особистості. Але незаперечним є ідеал самої сім'ї. Шлюбну поведінку українців зумовлює ієрархія мотивів, з яких вони беруть шлюб (табл. 6) [8, с. 76].

Таблиця 6

Ієрархія мотивів вступу до шлюбу
(думка неодружених респондентів), 2002 р.

Мотиви вступу до шлюбу	Ієрархія мотивів	
	Жінки	Чоловіки
Отримання соціального статусу одруженої особи	VI	VII
Можливість жити разом з коханою людиною	I	I
Бути незалежним від батьків і батьківської сім'ї	VII	V
Народження дітей	III	II
Можливість присвятити себе іншій людині, зробити її щасливою	IV	IV
Можливість підвищити свій соціальний статус	VIII	VIII
Легалізація сексуальних стосунків	VII	VI
Можливість фінансового забезпечення з боку подружжя	V	IX
Поліпшення житлових умов	VII	VIII
Можливість самореалізуватися	VI	V
Життя з людиною, яка поділяє мої погляди, смаки, життєві цінності	II	III

Таблиця 7

Цінності українських жінок та чоловіків, 2007 р.

Цінності	Чоловіки		Жінки	
	%	Місце в ієрархії	%	Місце в ієрархії
Створення сім'ї	49	2	80	1
Матеріальне забезпечення сім'ї	51	1	35	7
Щастя власних дітей	40	5	77	2
Власне здоров'я	43	4	40	4
Відвертість у взаєминах	32	6	39	5
Наявність постійної роботи	44	3	19	9
Спокій і затишок у родині	21	10	41	3
Професійне зростання	31	7	8	13
Наявність власного помешкання	23	9	14	11
Задоволення сексуальних потреб	29	8	10	12
Цікава і творча робота	20	11	16	10
Власний зовнішній вигляд	9	16	37	6
Кохання	11	15	34	8
Добре харчування	21	10	6	15
Цікаве та веселе дозвілля	15	13	6	15
Участь у громадському житті	13	14	6	15
Культурне та духовне самовдосконалення	8	17	10	12
Постійне підвищення рівня знань	9	16	7	14
Інше	1	18	1	17

Провідним мотивом вступу до шлюбу для представників обох статей є романтична любов (“можливість жити разом з коханою людиною”); на другому місці для жінок – “спільність поглядів, смаків та життєвих інтересів з обраною людиною і можливість жити поруч із такою людиною”, а для чоловіків – “народження дітей”. Характерно, що мотив – через вступ до шлюбу отримувати матеріальну підтримку від партнера – виявився доволі важливим для українських жінок, зайнявши п'яте місце в ієрархії їх мотивів до одруження, тоді як чоловіки поставили цей мотив на останнє, дев'яте місце. *У цілому ж на сьогодні в Україні шлюб як соціальний інститут ґрунтується на*

романтичній любові, бажанні мати дітей і не бути самотнім, знайти людину зі спільними поглядами, цінностями й нормами. Однак при цьому соціологічні опитування свідчать, що українські жінки доволі високо цінують можливість із вступом до шлюбу отримати фінансову підтримку з боку чоловіка. Такі мотиви потребують подальшого вивчення задля з'ясування того, що формує таку ситуацію – патріархальні погляди досить великої частини жінок чи складна економічна ситуація та неможливість отримати гідну роботу.

Зрозуміло, що сімейні цінності є тільки однією зі складових загальної системи цінностей особистості. Дані таблиці 7 свідчать, що створення сім'ї та щастя власних дітей займають майже перші місця у структурі загальних цінностей українських жінок та чоловіків [9, с. 74].

Сімейні цінності залежно від статі респондента займають доволі різні місця у структурі загальних життєвих цінностей особистості. Сам факт створення сім'ї є дуже важливим як для жінок (перше місце у структурі загальних цінностей), так і для чоловіків (друге місце). Але інші цінності, що пов'язані з сімейним життям, мають доволі різне значення для жінок і чоловіків, що зумовлено відмінностями у виконанні ролей чоловіка та дружини.

У порядку зменшення значущості для жінок найбільш важливі такі сімейні цінності, як “щастя власних дітей”, “спокій і затишок у родині”, “відвертість у взаєминах”, “матеріальне забезпечення сім'ї”, “кохання”, “наявність власного помешкання”, “задоволення сексуальних потреб”, “добре харчування”, “цікаве та веселе дозвілля”.

У чоловіків ієрархія цінностей стосовно сімейного життя має значно інший вигляд. Цінності сімейного життя (у порядку зменшення значущості) йдуть у такій послідовності: “матеріальне забезпечення сім'ї”, “щастя власних дітей”, “відвертість у взаєминах”, “задоволення сексуальних потреб”, “наявність власного помешкання”, “добре харчування”, “цікаве та веселе дозвілля”, “кохання”.

Структура сімейних цінностей жінок спрямована переважно на емоційну підтримку членів родини та піклуван-

ня про них. У цілому система сімейних цінностей у жінок доволі точно збігається з вимогами сучасного життя. Але тривожним сигналом може бути одна обставина: ті цінності, що є важливими суто для щастя жінки як жінки – члена подружжя, займають далеко не перші місця. Такі складові сімейного життя, як кохання, задоволення сексуальних потреб та цікаве, веселе дозвілля є важливими його компонентами. Суто вони мають велике значення у виникненні почуття задоволеності як своїм шлюбом, так і загальної задоволеності життям, у тому числі – особистим. Відповіді жінок свідчать, що ці аспекти сімейного життя знаходяться у жінок на останніх місцях.

Структура сімейних цінностей чоловіків має занадто матеріально-прагматичний характер. Перше місце серед усіх сімейних цінностей займає “матеріальне забезпечення родини”, але останнє місце – “кохання”. Щастя власних дітей для чоловіків також важливе, як і для жінок. Цікаво, що таку цінність, як “відвертість у взаєминах” чоловіки теж ставлять на одне з перших місць. Сім'я – це сфера приватного, інтимного життя і місце, де людина отримує підтримку у важких обставинах, що можуть з нею трапитися. Суто ця особливість інституту сім'ї робить його затребуваним та актуальним і у наш час; дає йому змогу, трансформуючись, залишатися основною формою організації особистого життя людей та виховання дітей.

Як сімейні цінності вбудовані у загальну систему цінностей людини? Чи конкурують вони з іншими цінностями, наприклад, з такими, як “професійне зростання”, “стан власного здоров'я”, “цікава і творча робота”, “участь у громадському житті”, “постійне підвищення знань”? Дані *таблиці 7* свідчать, що фактично тільки така цінність, як власне здоров'я (четверте місце у ієрархії загальних життєвих цінностей жінок та чоловіків) може якось конкурувати з цінностями сім'ї та благополуччям власних дітей. Для чоловіків суперцінністю є наявність “постійної роботи” (третє місце у ієрархії загальних життєвих ціннос-

тей). Але ця цінність не є конкурентом сімейних цінностей, тому що вона є продовженням та підґрунтям такої сімейної цінності, як “матеріальне забезпечення сім’ї”.

Здивувало те, що для українських жінок подібною суперцінністю є “власний зовнішній вигляд” (шосте місце у загальній системі цінностей), тоді як “цікава і творча робота” – на десятому місці, “кохання” – на восьмому, “культурне та духовне вдосконалення” – на дванадцятому. *На жаль, культ жіночої краси як товару, що може бути конвертований у вигідне заміжжя або “спонсорство” від заможного чоловіка, насаджується телебаченням та “глянцевиими” журналами. Ця хибна життєва установка дуже шкідлива для складання життєвих планів молодих дівчат. Сучасне життя вимагає передусім сподіватися на власні сили, знання та вміння заробляти гроші, незалежно від статевої належності особистості.*

Загалом сучасну українську сім’ю за ціннісними орієнтаціями подружжя можна назвати дітоцентристською. Вся життєдіяльність подружжя спрямована на одну мету – народження і виховання дітей. Дійсно, це є благородна і соціально важлива мета. Але родина в наш час повинна виконувати і іншу функцію – робити щасливими подружжя, надавати їм відчуття особистого, інтимного щастя. Поки що у ціннісних орієнтаціях населення України ця цінність не займає належного місця. Можливо, заважають людям прагнути бути щасливими як подружжя важкі економічні умови, постійна боротьба за виживання власної родини.

Література

1. *Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році* : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2008.
2. *Соціальні індикатори рівня життя населення* : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2008.
3. *Проект “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” (2007 р.)*, що здійснює Інститут соціології НАН України,

починаючи з 1994 р. і у 2011 р. Генеральний директор проекту – академік НАНУ В.М.Ворона. Опитування населення України здійснюються щороку; вибіркова сукупність кожного опитування у середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України віком понад 18 років.

4. *Головаха Є.* Україна та Європа: Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є.Головаха, А.Горбачик, Н.Паніна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С.87–89.

5. *Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг* / За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

6. *Головаха Є. Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007 роки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 133 с.

7. *Головаха Е.* Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и Украине // *Общественные науки и современность.* – 2008. – №6. – С.5.

8. *Гендерний паритет* в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К. : Столиця, 2002.

9. *Гендерні стереотипи та ставлення* громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. – К. : Компанія Ваїте, 2007.

*К.Іващенко,
кандидат історичних наук*

**ДОРΟΣЛІШАННЯ МОЛОДІ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ:
ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН (1992–2010 РР.)**

У цій статті йдеться про специфіку та тенденції дорослішання молоді на тлі загальної економічної і соціокультурної трансформації в країні. Ще наприкінці 1960 – на початку 1970-х соціально-політична криза в США і Західній Європі дала поштовх для появи цілої хвилі так званої “кризової літератури”, в якій розглядалися проблеми молоді в перехідний період [1, с. 403]. Західні соціологи зазначали, що економічний занепад і політична криза веде до серйозних трансформацій життєвих установок у молодіжному середовищі. Соціальний досвід попередніх поколінь піддається серйозному випробуванню мінливого часу, старі моделі побудови біографії дедалі рідше виправдовують себе і поступово змінюються новими орієнтирами. В умовах, коли під впливом політичних трансформацій і нових вимог ринку кардинально змінюються інституціональні основи суспільства, інертність у виборі важливих траєкторій індивідуального розвитку (освіта, місце проживання, кар’єра) призводить до невідповідності характерних для того чи іншого етапу життя суб’єктивних життєвих домагань і об’єктивних результатів діяльності. Як наслідок, виникають незадоволеність, песимізм, апатія. Чи подібна кризова схема є характерною для молодих людей, період дорослішання яких збігся з пострадянським періодом та роками становлення незалежної України? Чи молодь “доби незалежності” задоволена тим, як складається її життя, чи є однозначною сучасна відповідь на запитання “Чи легко бути молодим?”, поставлене у назві

чи не найвідомішого однойменного документального фільму радянських часів¹?

Дійсно, політичні зміни початку 90-х років стали кульмінацією кризових процесів, що десятиліттями розвивались усередині системи інститутів радянського суспільства. Деформація інституційного каркасу, на якому ґрунтувалася схема побудови традиційної радянської біографії, не тільки спричинила кризу типових моделей дорослішання, що були актуальними для багатьох попередніх поколінь [2, с. 8], а й привела до переосмислення тих факторів, що дають змогу молоді почуватися “зрілою”. З одного боку, нестабільні економічні умови у країні розтягли період досягнення матеріальної незалежності, що дало змогу говорити про подовження періоду дорослішання, з другого боку, виявилось, що “недорослішання” не виключає достатньо успішної соціалізації, тобто задовільного засвоєння моделей поведінки, цінностей, знань, навичок, що дають змогу комфортно функціонувати в сучасному суспільстві.

Як слушно зауважує російська дослідниця соціології віку Н.Веселкова, “дорослішання” як термін у принципі визначається тією ж онтологією, що й “соціалізація”, але на відміну від остаточної не є всеосяжним та довічним щодо процесів, які він охоплює (соціалізація – це процес, що відбувається все життя, дорослішання – обмежений певними часовими рамками період переходу до соціальної зрілості [3], що зазвичай хронологічно збігається з завершенням періоду фізичної молодості). Але чи дорослішання залишається універсальною соціально схваленою метою, чи справді молоді люди прагнуть її досягти як найшвидше, чи, навпаки, навмисно подовжують стан

¹ “Легко ли быть молодым?” (оригінальна назва “*Vai viegli but jaunat?*”) – документальний фільм латиського режисера Юріса Поднієкса 1987 р., що започаткував один з найгостріших кінематографічних жанрів кінця 1980 – початку 1990-х років – “проблемне” кіно про вітчизняну молодь.

“недорослості”? Чи “недорослість” часом дає змогу почуватися більш мобільно, а значить, упевнено у мінливих умовах на ринку праці, у соціальній і навіть політичній сферах?

Перш ніж звернутися до аналізу динаміки цього явища на основі даних моніторингового дослідження “Українське суспільство”, зазначимо, що операціоналізація терміна “дорослішання” є досить умовною, оскільки в сучасному суспільстві лінійне сприйняття зрілості зникає як таке. У контексті традиційної теорії життєвого шляху цей перехід відбувається через певні знакові події, такі як завершення освіти, початок трудової діяльності, економічне відокремлення від батьків і облаштування власного домогосподарства, одруження та народження дітей. Утім, у сьогоденні така модель переходу вже не сприймається як лінійна. Як висловила молода людина на сторінці однієї з соціальних мереж livejournal.com, Усі ці висловлювання типу “пора б вирости”, “подорослішаєш – зрозумієш” зазвичай промовляються від деякої злості/образи/зздрості до молодого віку. Про жодне реальне дорослішання в таких випадках, як правило, не йдеться. Особисто я вважаю, що ця сама міфічна “дорослість” може вимірюватися тільки адекватністю мислення та вмінням людини брати на себе відповідальність, а це не дуже-то залежить від віку біологічного, і вже, тим більше, не залежить від того, що, на думку оточуючих, людині належить за віком чи соціальним статусом”.

У межах моніторингового дослідження “Українське суспільство” у окремі роки вивчалось кілька питань, що дають уявлення про загальні тенденції змін в умовах дорослішання української молоді. Це, зокрема, об’єктивні показники – відокремлення від родини батьків, працевлаштування, а також суб’єктивні чинники – ступінь задоволеності життям, усвідомлення своєї ролі у тому, як воно складається. Звичайно, молодь не є однорідною групою, і комплексні процеси її соціалізації вочевидь залежать від багатьох факторів, зокрема, від економічних і культур-

них умов розвитку у тому чи іншому регіоні. Для детальнішого аналізу специфіки змін у строкатому молодіжному середовищі у нагоді стають якісні дослідження, тому в цьому матеріалі також використані деякі дані поглиблених інтерв'ю².

Дані моніторингових досліджень “Українське суспільство”, а також результати тематичних опитувань 1990–2000-х рр., проведених за участю співробітників Інституту соціології НАН України та західних фахівців, свідчать про те, що процес дорослішання в сучасному суспільстві, суспільстві ризику, за визначенням деяких вітчизняних і зарубіжних соціологів, відбувається у значно менш певних умовах, ніж у порівняно недалекому соціалістичному минулому, що зумовлює значні зміни об’єктивних та суб’єктивних чинників конструювання біографічних сценаріїв молодих людей.

У радянському суспільстві, спадщина якого багато в чому визначає специфіку перехідного періоду українського соціуму, час і послідовність тих чи інших важливих для біографії трансформацій підпорядковувалася цілому ряду нормативних передумов та пов’язаних з ними соціальних очікувань. Так, транзиції в робітничому середовищі, як правило, відбувалися набагато раніше, ніж у оточенні тих, хто прагнув влитися в ряди інтелігенції: здобуття професійно-технічної освіти на базі восьми класів давало змогу рано розпочати трудову діяльність і здобути фінансову незалежність від батьків, а належність до робітничого класу давала певні переваги у придбанні інших атрибутів соціального дорослішання (наприклад, пільги на одержання житла або придбання машини). У цьому контексті можна говорити про поширене за радянських

² У 2002 та 2004 рр. за підтримки фонду INTAS у трьох пострадянських державах – Україні, Грузії та Вірменії – було опитано 1800 респондентів віком від 25 до 30 років (по 600 молодих людей у кожній країні). Зокрема, у вибірці була репрезентативно представлена як молодь з сільської місцевості Заходу України, так і з старопромислових міст Донбасу.

та пострадянських часів прагнення до прискороного дорослішання як до початку самостійного життя. Домінування державної форми власності серед інших накладало свій відбиток на характер зайнятості молоді. Робота на державному підприємстві традиційно вважалася престижною, такою, що дає гідний заробіток і гарантує отримання відповідних статусові соціальних пільг. Економічна основа типового соціального переходу від підліткового до дорослого статусу гарантувалася державою, при цьому ризик випадіння з загальної системи підготовки кадрів і вливання в ряди “молодих фахівців”, наділених не тільки чітко заданими обов’язками, а й цілком досяжними правами, був мінімальним. Безумовно, не можна не зауважити, що значення факторів особистої ініціативи і соціального “промоушену” для побудови успішної біографії було важливим і за радянських часів. Однак була можливість плисти за течією, реалізації усередненої, перевіреної часом, моделі колективної біографії, без індивідуальних домагань, зате з мінімальним ризиком невдачі. Час змінювався: за результатами опитування 1992 р. близько 12% молодих людей до 30 років вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, у 2006 р. таких було вже 3,3%, – поширювалось сприйняття себе передусім як громадянина нової незалежної країни з її новими моделями соціальної реальності. Характерно, що за останні 15 років чисельність молодих людей, що працюють у державному секторі, скоротилася вдвічі – від 54% до 13,8 у 2010 р., зменшилась частка тих, хто працює кваліфікованим, допоміжним та сільськогосподарським робітником. Збільшилась також і група тих, хто взагалі не працює: з 34,8 у 1994 р. до 49,7% у 2010 р. Помітно зросла кількість студентів у віковій категорії до 30 років – з 16% у 1994 р. до 23% у 2010 р. За останні 10 років дещо зменшилась частка респондентів молодого віку, які живуть в окремих помешканнях, більше людей з роками стали орендувати житлове приміщення. За останні роки дещо збільшилась також частка респондентів, що мешкають разом з батька-

ми, у тому числі серед тих молодих людей, хто вже одружений і має дітей (з 40,5% у 2002 р. до 49,2 у 2010 р.).

Надзвичайно важливо врахувати, що в міру дорослішання молоді з об'єкта соціального впливу стає носієм суспільних відносин, сама формуючи цінності й створюючи життєві обставини. З погляду соціальної демографії ті, кому наразі близько 30, становлять групу молоді, яка завершила первинну соціалізацію, включилася в суспільні відносини, хоча й не обов'язково, як доводять результати досліджень, досягла до цього часу повної соціально-економічної самостійності. Від того, наскільки успішно відбувається процес соціального становлення цієї групи, багато в чому залежить перспектива розвитку суспільних відносин у державі. При цьому важливо взяти до уваги весь комплекс проблем, пов'язаних зі становленням молоді різних соціодемографічних груп, що проживають на різних за рівнем розвитку територіях, оскільки у розробці і здійсненні програм державної молодіжної політики деякі категорії молодих людей виявляються поза полем зору³. Як свідчать результати якісних опитувань 2011 р., що досліджують питання соціальної мобільності та міграції, зокрема поглиблені інтерв'ю з молодими респондентами у Києві та Львові⁴, для міської молоді притаманний феномен так званої подовженої молодості, вона легше сприймає перспективу від'їзду зі свого населеного пункту на навчання (у тому числі за кордон), розглядаючи цей період як важливий етап свого особистого становлення, формування себе як усебічно розвиненої особистості. Саме особистий розвиток виступає у даному разі як цінність і

³ Так, програма молодіжного житлового кредитування орієнтована насамперед на допомогу міській молоді з досить високим рівнем доходів. Більшість освітніх ініціатив молодіжних центрів та фондів також спрямовані на роботу з цільовими аудиторіями в обласних центрах чи великих містах.

⁴ Проект THEMIS, що реалізується за участю дослідників Інституту соціології НАН України протягом 2011 р. Див. сторінку проекту <http://www.imi.ox.ac.uk/research-projects/themis>

надбання певного періоду життя, інвестиція у майбутнє, незважаючи на те, що статус студента може затримати процес соціального становлення у традиційному розумінні, а роки, проведені у академії, можуть відтягти момент досягнення самостійності і матеріальної незалежності (адже студент, як правило, є одинаком, не може працевлаштуватись на повний день та ін.). Водночас сільська молодь та молодь старопромислових регіонів має дещо інше уявлення про те, за яким сценарієм (коли і яким чином) має відбуватися їх перехід соціальної зрілості, хоча і у цієї категорії за останні роки спостерігались певні зміни.

Одна з перших і основних проблем, з якою на шляху соціалізації стикається молодь у регіонах, що пережили занепад окремих галузей промисловості і пов'язану з ним депресію соціальної інфраструктури, це невідповідність отриманої у пострадянські роки освіти з оновленими вимогами на ринку праці. Зокрема, у певний період упав попит на фахівців гірничої та металургійної промисловості, рівень заробітної плати помітно знизився, що призвело до масового безробіття серед чоловічого населення. Криза місцевої соціальної інфраструктури поставила у скрутне становище величезний ешелон працівників бюджетної сфери, серед яких велика частина – жінки з вищою та середньою спеціальною освітою. Очевидна тенденція глобалізації стандартів освіти і зростання вимог до конкурентоспроможності робочої сили у таких регіонах має свою специфіку. З одного боку, молоді люди усвідомлюють, що хороша освіта є запорукою успішної кар'єри, що поглиблена професійна підготовка допомагає в реалізації життєвих планів. З другого боку, більшість з них схильні проектувати можливість реалізації нових стандартів освіти лише на покоління своїх дітей. За результатами дослідження INTAS 2002–2004 рр., трохи більше 3% опитаних закінчили спеціалізовані школи і близько 19% брали свого часу приватні уроки з яких-небудь предметів, 52% хотіли б, щоб їхні діти навчалися в гімназіях і ліцеях, 72% готові були наймати для своїх дітей репетиторів. Однак

можливостей для продовження своєї освіти більшість опитаних не бачила. Крім того, 56% чоловіків і 62% жінок вважали, що найбільш прийнятний вік для завершення навчання і початку професійної кар'єри, 21–25 років. Тільки 12% опитаних дотримувались думки, що вчитися можна і після 29 років, та 5% – що вчитися ніколи не пізно. Хоча переважна більшість опитаних зазначали, що слабо володіють іноземними мовами і не є просунутими користувачами комп'ютерної техніки, що профіль нинішньої роботи, не пов'язаний безпосередньо з отриманим освітою, дає змогу заробляти їм набагато менше, ніж потрібно для повноцінного життя, – тільки чотири респонденти з опитаних 300 планували в найближчі п'ять років отримати іншу освіту. Однак твердження про статичність установок щодо планування різних етапів свого життя серед молоді проблемних регіонів було б неточним. Порівняння траєкторій зайнятості у різних когортах тридцятирічних дає підстави стверджувати про те, що молодші респонденти (1977/1978 року народження), як правило, довше вчилися і пізніше розпочинали трудову діяльність, ніж їхні старші колеги (1972/1973 року народження). В одному з запитань анкети респондентам було запропоновано описати, чим вони займалися в період з 1993 р. до теперішнього часу. Дані були згруповані таким чином, щоб зіставити моделі зайнятості двох вікових когорт віком 20, 23 і 25 років. Виявилося, що в одному і тому ж віці молоді люди 1972/1973 та 1977/1978 років народження будували дещо різні біографічні траєкторії. Так, у старшій когорті молоді люди частіше розпочинали трудову діяльність у 20 років. Серед жінок 1972/1973 року народження було більше тих, у кого в цьому віці вже з'явилися діти і хто перебував у декретній відпустці. Для представників молодшої когорти було більш характерно продовження освіти до 23–25 років. Хоча 37% респондентів ніколи не змінювали місця роботи, деякі трансформації у структурі зайнятості молоді все-таки спостерігалися: зайнятість у промисловості мала явну тенденцію до скорочен-

ня, зростала популярність роботи в сфері послуг, пов'язаних з приватною сферою обслуговування. Поступово змінювався і характер праці: дедалі більше молодих людей працевлаштовувались в управлінській сфері. Водночас фізична праця була все ще надзвичайно поширена у проблемних регіонах. Причому ті, хто починав трудову діяльність з фізичної праці, як правило, відчували труднощі при переході на якісно іншу роботу. Очевидно, що «історія зайнятості», як і комплекс соціального багажу, який накопичувався за роки роботи на тій чи іншій посаді, були і залишаються визначальними для подальшого кар'єрного зростання. Для 1990 – середини 2000-х років дорослішання молоді в проблемному регіоні найчастіше відбувалося відповідно до традиційних для цієї території стереотипів життєвого укладу: молоді люди здобували освіту в місцевих вузько профільованих навчальних закладах, знаходили роботу, яку були не схильні міняти, рано заводили родину, користувалися підтримкою батьків, від якої дійсно залежали і, як наслідок, втрачали мобільність. Ось деякі дані: серед опитаних нами молодих людей у Макіївці (Донецька область) 56% вже мали родину і дітей, проте фінансова незалежність для абсолютної більшості залишалась недосяжною; 85% мали дохід до ста доларів на місяць, тільки 29% мали власне житло, 27% – автівку, 27% – мобільні телефони, 10% – доступ до мережі Інтернет. Поряд з цим 67% опитаних навіть не намагалися знайти іншу роботу, і 72% опитаних не збиралися змінювати місця проживання найближчим часом. Слід також зазначити характерне для того часу відчуження молоді від колись ефективних каналів соціалізації, традиційних для промислового регіону: тільки 2% опитаних співпрацювали з громадськими організаціями і 4% ходили в клуби за інтересами, 10% були членами партій і 44% – членами профспілок, але активної участі в заходах цих організацій не брали. Понад 90% опитаних нами молодих людей констатувала, що умови для становлення не є задовільними, і молодь потребує більшої підтримки держави, гро-

мадських та міжнародних організацій. Зауважимо, що з 1992 р. загальне уявлення про те, які фактори є вирішальними у формуванні власного життя, залишилось майже незмінним: для більшості опитаних зовнішні обставини мають непереборну силу над власними можливостями (табл.). Однак частка тих, хто відчуває задоволеність своїм життям, з роками зростає: якщо у 1995 р. цілком чи повністю задоволеними своїм життям були тільки 24,6%, то у 2010 р. таких уже – 34,8%. Цікаво також, що третина респондентів вікової категорії до 30 років у 2010 р. почувалася молодшою за свій вік.

Отже, незважаючи на те, що протягом останнього десятиліття біографічні моделі молоді у різних регіонах та типах населених пунктів змінювались за дещо різними

Таблиця

Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? (% від загальної кількості опитаних респондентів віком до 30 років)

<i>Рік проведення дослідження</i>	<i>1992</i>	<i>2002</i>	<i>2010</i>
Здебільшого від зовнішніх обставин	14,0	17,3	10,7
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	30,8	23,2	31,5
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	29,4	28,1	29,2
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	18,8	16,8	14,6
Здебільшого від мене	16,9	14,5	14,0
Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом? (% від загальної кількості опитаних респондентів віком до 30 років)			
<i>Рік проведення дослідження</i>	<i>1995</i>	<i>2002</i>	<i>2010</i>
Зовсім не задоволений	15,7	14,0	10,6
Скоріше не задоволений	36,3	31,1	29,1
Важко сказати, задоволений чи ні	23,4	27,6	25,3
Скоріше задоволений	21,6	24,2	32,5
Цілком задоволений	3,0	3,1	2,3

кризовими сценаріями, очевидно, що для всіх них характерні спільні тенденції, притаманні багатьом сучасним суспільствам. Явище подовженої молодості поступово розвивається – і не тільки у великих містах. Процес дорослішання (перехід до наступних за отриманням освіти етапів соціалізації) або свідомо зтягується самою молодіжною людиною, яка розвиває свій “постмодерний проект життя”, або є наслідком масштабних структурних змін, – нові умови конкуренції вимагають присвятити більше часу пошуку себе і визначенню своїх особистісних пріоритетів на ринку праці. Відсутність роботи за отриманою спеціальністю змушує багатьох повертатися на студентську лаву в зрілому віці. Поступово формується розуміння того, що попит на фахівців різного профілю швидко змінюється, що наявність одного диплома не завжди гарантує професійну конкурентоспроможність, а зайнятість у будь-якому секторі сьогодні не означає стабільного заробітку і захищеності від безробіття завтра. У сучасному суспільстві, суспільстві нових технологій і глобалізації, одним з визначальних чинників успішної соціалізації, адекватної до того чи іншого етапу життя, є вміння користуватися інформацією та бути інтегрованим до інформаційного поля (тобто існувати у ньому, не тільки отримуючи інформацію про навколишній світ, а й інформувати світ про себе, про свої інтереси та потреби). Незважаючи на те що умови для дорослішання людини у проблемному населеному пункті принципово відмінні від укладу жителів великих міст, деякі атрибути постмодерністської цивілізації так чи інакше отримують дедалі більше поширення. Так, за результатами опитування 2010 р., уже близько 49% молодих респондентів в Україні мають персональний комп’ютер (у 2002 р. таких було менше 10%). Однак процес інформатизації має і зворотний бік. Засоби масової інформації, доступ до яких стає дедалі відкритішим, щоденно популяризують образ благополучного молодого покоління, на жаль, залишаючи за кадром стратегії досягнення успіху. Практично кожний школяр, житель столиці чи ма-

ленького шахтарського поселення – може сказати, що він хотів би мати, коли стане дорослим. Поступово кристалізуються нова атрибутика усередненої благополучної біографії, однак кошти її реалізації залишаються ребусом для самостійної роботи. Інертність вибору і дотримання досвіду батьків більше не виправдовують себе. Витрати періоду інституційної депресії полягають у небезпеці інформаційного дисбалансу: занадто багато стихійної, хаотичної і несистематизованої інформації про цінності нового часу і занадто мало осмислених, упорядкованих, адаптованих до конкретних умов установок на вибір оптимальної траєкторії розвитку. Чи легко бути молодим у нові часи? Вочевидь, успіх залежить від багатьох факторів, у тому числі від готовності самих людей сприйняти та проаналізувати нову інформацію, від здатності розробити свій індивідуальний життєвий сценарій. Дорослішання в мінливих умовах – не тільки перевірка сформованих поколіннями життєвих установок, а й серйозне випробування спроможності власних уявлень про навколишній світ, іспит на зрілість поглядів і гнучкість розуму. Індивідуалізація вибору, проте, не передбачає соціального відчуження і роз'єднаності, вимагає серйозної колективної інформаційної та консультативної роботи як ззовні (за участю державних комітетів у справах молоді, громадських організацій, фондів, зацікавлених і компетентних експертів), так і всередині молодіжних співтовариств та неформальних соціальних мереж (через взаємодію молодіжних організацій, ініціативних груп тощо). Як пише Є. Головаха, один з авторів каузометрії – методу побудови і корекції життєвого шляху, «люди нещасні – ними маніпулюють, і мало хто робить з цього висновки. Хоча могли б: тверезо оцінивши події минулого і правильно поставивши завдання на майбутнє, отримати бажаний результат вже нині, переосмисливши власне життя» [4]. У сучасній молоді є всі шанси оволодіти методами конструювання своєї моделі дорослішання – тієї, що буде успішною у конкретних умовах для конкретної людини. Вже тепер

Розділ четвертий

молоді люди дедалі частіше сприймають навколишній світ як комфортний простір для себе: предмет для міркувань (12,6%), поле активних дій (27,8%), джерело задоволення (8,4%), місце свого існування (48,9%). Отже, довше почуватися молодими, дорослішати, не старіючи і перебуваючи у постійному пошуку можливостей для подальшого розвитку, працюючи над своїм життям і отримуючи від цього процесу задоволення, – цілком реальна перспектива для нового молодого покоління.

Література

1. *Roberts K.* Youth transitions in East and West Ukraine / K.Roberts, I.Predborska, K.Ivaschenko // *European Sociological Review*. – 2004. – No.20(5). – p. 403–413.
2. *Чупров В.И.* Молодежь в обществе риска / Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. – М. : Наука, 2001. – 231 с.
3. *Веселкова Н.В.* Взросление молодежи в условиях переходного общества <<http://do.teleclinica.ru/184643>>.
4. *Головаха Е.* Над жизнью надо работать // *День*. – 2008. – №42. <<http://www.day.kiev.ua/197747>>.

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

ІНТЕРНЕТИЗАЦІЯ УКРАЇНИ: ПРОРИВ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Термін “Інтернет” уже давно перестав сприйматися як іншомовне слово, знайоме лише вузькому колу спеціалістів. Виникнувши як засіб для обміну інформацією серед програмістів, сьогодні Інтернет являє собою територію, на якій активно спілкуються, навчаються та отримують інформацію, продають і купують, рекламують та оплачують товари і послуги, користуються можливостями Інтернет-банків та Інтернет-магазинів, голосують, відпочивають, розважаються, шукають та отримують роботу, знаходять друзів, однодумців, реалізують особисті, суспільні та політичні інтереси тощо. Аудиторія всесвітньої мережі неухильно зростає, доступ до Інтернету для користувачів стає насущною потребою сучасного життя та виводить суспільство на якісно новий рівень функціонування та розвитку.

Сьогодні пересічні українці дедалі частіше обирають Інтернет як невід’ємного супутника свого життя. Так, відповідаючи на запитання *“Без яких речей Ви особисто не можете обійтись сьогодні в повсякденному житті?”* у 2011 р. – 26% українців зазначили, що не можуть обходитись без Інтернету, а 25,7% – без комп’ютера та ноутбука. Враховуючи той факт, що близько 30% українців сьогодні зазначають, що користуються Інтернетом постійно, не важко помітити всепоглинаючий феномен Інтернету. Дійсно, підключившись до всесвітньої мережі, пересічний українець вже не уявляє свого життя без тих послуг та можливостей, які забезпечує Інтернет. Нагадаємо, що навіть в умовах нещодавньої кризи, що охопила весь світ та й Україну (зазначимо, що основною ознакою такої кризи стає реальне зменшення прибутків населення, скорочен-

ня витрат на продукти харчування та інші товари народного вжитку, зниження споживацького попиту на товари та послуги), пересічний українець почав потроху відмовлятися й від кабельного телебачення, й навіть від мобільного зв'язку, але не від Інтернет-зв'язку. Підключення до Інтернет послуг в Україні не тільки не зменшувалось через світову кризу, а навіть неухильно збільшувалось і у 2008, і у 2009, і у 2010 рр. Більше того, наше попереднє дослідження засвідчило, що українські користувачі в умовах кризи стали активніше використовувати Інтернет-мережу для реалізації своїх планів та інтересів [1]. Дійсно, у новітніх ІКТ закладені певні ресурси (недосяжні поза Інтернет-мережею), які розширюють способи та засоби розв'язання проблем, у тому числі й породжуваних кризою, та збільшують шанси активної саморегуляції свого життя. Так, використання Інтернету забезпечує можливості: пошуку роботи (вакансій) через мережу, що збільшує ресурси активного самостійного виходу з кризи; одержання роботи безпосередньо в мережі за новими професіями, які з'являються з появою Інтернету, що реально збільшує кількість імовірних видів заробітку, розширюючи індивідуальне поле варіантів подолання кризи (наприклад, веб-дилер, веб-дизайнер тощо); здійснення купівлі-продажу товарів через Інтернет-мережу, що дає змогу зекономити час та гроші, зокрема на оренду офісу або вартості товару тощо; пошуку партнерів (замовників), налагодження зв'язків для реалізації своїх інтересів, що збільшує й комунікативно-виробничі резерви користувачів; організації та розвитку бізнесу (Інтернет – це місце, де можна стартувати з порівняно невеликим початковим капіталом); оперативного зв'язку через мережу (користування електронною поштою, скайпом економить і час, і гроші); збільшує можливості збирання необхідної інформації, що запобігає імовірним ризикам і негативним наслідкам розвитку подій або мінімізує їх (відстеження різних аспектів розвитку подій для прийняття оптимального рішення), зокрема щодо здійснення певних фінансових,

економічних кроків або ризику бути обдуреним несумлінними роботодавцями, продавцями або партнерами тощо; нарешті можливість просто відпочити, зняти емоційну та психологічну напруженість. Некористувачі ж фактично позбавленні цього потужного соціального ресурсу.

Водночас слід зазначити, що Інтернет – це доволі нове явище, яке потребує фундаментальних та довгострокових досліджень, і питання розвитку ІКТ, інформаційного суспільства (це створення національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства, вдосконалення національного профільного законодавства; і використання ІКТ у державному управлінні та зв'язках з громадянськістю; питання інформаційно-психологічної безпеки людини та суспільства в сучасному світі; розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція у світову інфраструктуру; розвиток національної е-комерції, можливості її державної підтримки тощо) стають нагальною потребою наукового та державного пріоритету.

Про важливість та актуальність розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у країні свідчить і той факт, що 2011 р. в Україні проголошено Президентом України Роком інформаційного суспільства і освіти.

Інститут соціології НАНУ як флагман української соціологічної науки стоїть біля витоків дослідження ІКТ в Україні, фіксуючи перші кроки інформатизації в країні та поступовий впевнений незворотний розвиток цих процесів в українському суспільстві. Результати майже десятирічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ з питань розвитку інформатизаційних процесів в Україні, що проводяться, починаючи з 2002 р., демонструють позитивну динаміку розвитку інформаційних процесів в Україні.

Аналіз рівня комп'ютерної грамотності українських громадян засвідчує, що сьогодні вже майже половина населення країни вміє користуватися комп'ютерною технікою (*табл.*).

Причому за результатами нашого дослідження володіння комп'ютерними технологіями сьогодні не є пріоритетом

Розділ четвертий

Таблиця

Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Чи вмієте Ви користуватися комп’ютером?” (%)

Варіанти:	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Не вмію і ніколи не користуюсь	79.8	77.7	74.6	70.6	64.9	56.8	54.7
Вмію працювати на комп’ютері, іноді користуюсь	13.3	15.3	17.8	21.0	25.2	28.3	29.5
Постійно використовую в роботі	4.4	4.8	6.3	6.8	9.0	13.8	15.2
Інше	2,1	1,9	1,2	1,6	0,9	1,0	0,7
Не відповіли	0,4	0,2	-	-	-	-	-

лише молодіжної групи українців. На своє вміння користуватися комп’ютером у 2010 р. вказували 54% респондентів віком до 25 років, 43,2% – від 26 до 35 років, 36,3% віком від 36 до 45 років, 25,8% – від 46 до 55 років, 14,1% – понад 55 років. А постійно використовують у роботі 31,2% респондентів віком до 25 років, 19,5% – від 26 до 35 років, 23,7% – від 36 до 45 років, 10,7% – від 46 до 55 років, 2,6% – понад 55 років. Комп’ютерна грамотність перемагає й поселенські кордони країни. Так, своє вміння працювати на комп’ютері у 2010 р. засвідчили 40% мешканців столиці, 36,2% жителів великих міст, 30,6% та 20,1% мешканців невеликих міст та сіл відповідно. Постійно ж використовують комп’ютер у роботі 30% киян, 19,7% жителів великих міст, 20,4% та 3,4% мешканців невеликих міст та сіл відповідно. Аналіз освітніх особливостей респондентів, що мають той або інший рівень володіння комп’ютером (вміють працювати на комп’ютері або постійно використовують його в роботі), демонструє такі результати: серед осіб з вищою освітою 80,1%, з незакінченою вищою освітою – 60,6%, з середньою спеціальною – 57%, з загальною середньою – 45,2%, з початковою або неповною середньою – 15,3%. Таким чином, можна зазначити, що сучасні українці демонструють досить висо-

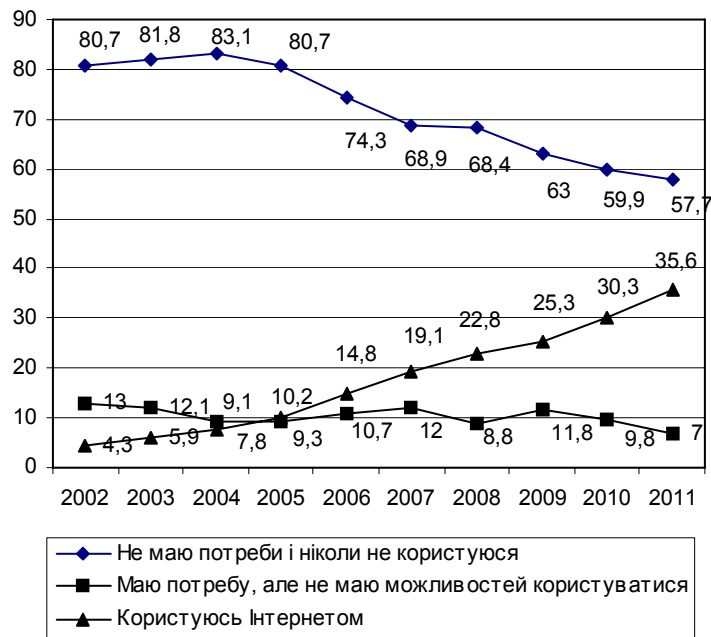
кий рівень володіння комп'ютером, що, безсумнівно, дає змогу їм долучатися й до всесвітньої Інтернет-мережі.

Моніторинг ситуації щодо користування Інтернетом в українському суспільстві демонструє невинне і динамічне зростання кількості українських користувачів Інтернету та неухильне зменшення групи тих респондентів, які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом (рис. 1).

У 2011 р. користувачами всесвітньої мережі визнали себе вже понад 35% українців. На наш погляд, революційним для “інтернетизації” країни, коли відбулися вагомі кількісні та якісні зрушення цих процесів, став 2006 р. Група користувачів стала стрімко зростати. Тоді ж почали відбуватися певні зрушення в суспільній свідомості ук-

Рисунок 1

Динаміка розподілу відповідей на запитання:
“Чи користуєтесь Ви Інтернетом?”(%)

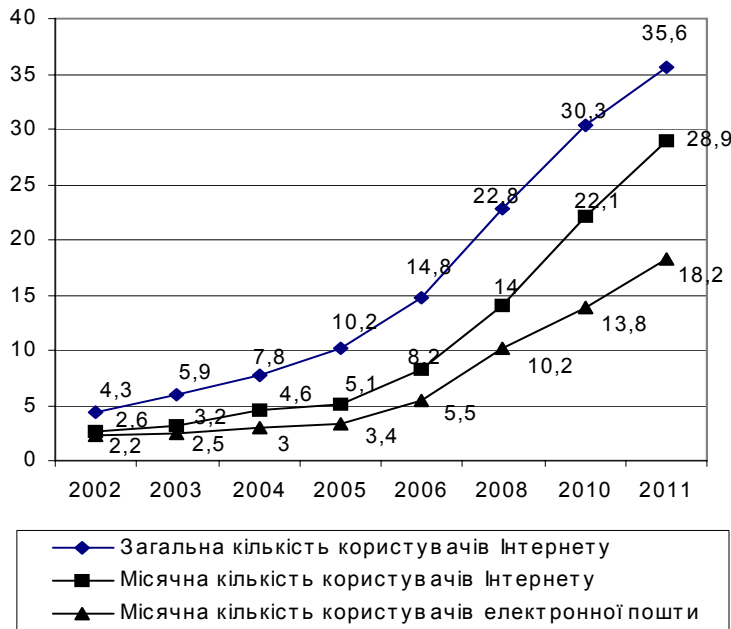

раїнців щодо сприйняття Інтернету як необхідної умови їх якісного існування та функціонування в сучасному світі. Про позитивні зрушення інформатизаційної свідомості українців наочно свідчить і суттєве зменшення кількості українців які зазначають, що не мають потреби використання Інтернету і ніколи ним не користуються. Причому слід зазначити, що на сьогодні, за результатами опитування 2010 р., цю групу становлять переважно літні особи (середній вік респондентів цієї групи – понад 53 роки), які мешкають у селі (79,2%) та мають початкову або неповну середню освіту (87,1%).

Дослідження засвідчує, що динамічно зростає як загальна кількість користувачів Інтернету в Україні, так і інтенсивність використання мережі українськими Інтернет-користувачами (рис. 2).

Рисунок 2

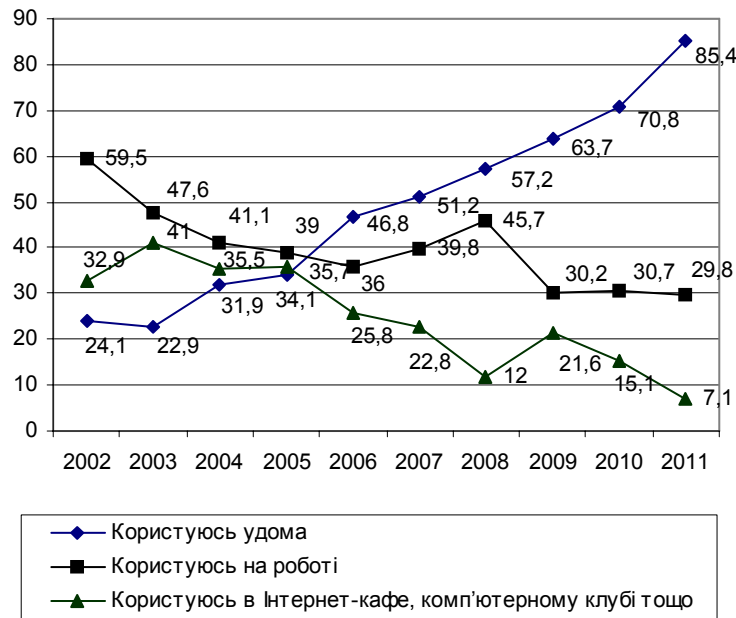
Динаміка інтенсивності користування Інтернетом в Україні (%)

Сьогодні група постійних користувачів Інтернету в Україні, тобто тих, хто зазначає, що користувався мережею впродовж останніх 30 днів, становить близько 29% загальної кількості дорослого населення України. Можна помітити, що лише близько 5% з тих українців, які користуються Інтернетом, сьогодні можна назвати нерегулярними користувачами Інтернету. Переважна ж більшість користувачів Інтернету в Україні користуються мережею регулярно, що враховуючи також революційну тенденцію переважно “домашнього користування” мережею (користування Інтернетом вдома, а не на роботі або в Інтернет-кафе), що фіксується в наших дослідженнях починаючи з 2006 р. та збільшується рік від року (рис. 3), дає підстави сьогодні говорити про перехід на якісно новий рівень користування Інтернет-мережею в Україні.

Рисунок 3

Динаміка розподілу місць користування Інтернетом (%)

Так, за результатами нашого дослідження, у 2011 р. понад 85% українських користувачів зазначили, що вдома користуються Інтернетом. Не важко помітити, що темпи домашнього підключення Інтернету сьогодні мають дуже динамічний характер і в останні роки перевищують понад 10% приросту користувачів за рік.

Зазначені тенденції української інтернетизації дають змогу користувачеві більш якісно, регулярно та пролонговано користуватися можливостями Інтернет-мережі, враховуючи його потреби та інтереси, і мінімізують обмеження та перепони, які виникають, наприклад, при користуванні Інтернетом на робочому місці або в Інтернет кафе – обмеження часу користування, заборони керівництва, обмеження доступу до певних Інтернет-ресурсів тощо.

Результати моніторингового дослідження фіксують тенденції розширення використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій пересічними українцями. Безсумнівно, входження Інтернету в пересічне життя українців впливає і на видові зміни, й на якість їх соціальної діяльності. Використання Інтернету певним чином зумовлює структурні та функціональні зміни, що стосуються і дієвої, і пізнавальної, і комунікативної, і особистісної сфер буття, трансформують механізми та інструментарій реалізації діяльності сучасної людини, її взаємовідносини в суспільстві.

З огляду на завдання подальшої інтернетизації країни зауважимо, що заслуговує пильної уваги група потенційних користувачів Інтернету. Це мешканці України, які на сьогодні зазначають, що мають потребу користуватися Інтернетом, але не мають такої можливості. За результатами нашого дослідження цю групу становлять переважно українці до 30 років (32%), які мають середню спеціальну (43,75) або повну середню (34,5%) освіту. За родом занять більшість з них є робітниками (23%) або спеціалістами (16%). За оцінкою матеріального становища це переважно українці, які оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї нижче середнього (48%) або як низьке (30%). Найчастіше

до цієї групи потрапляють українці, що мешкають у маленьких містечках (21%) або сільській місцевості (45%).

Враховуючи соціальний, економічний, політичний та культурний потенціал, який забезпечує використання Інтернет-мережі, країна має приділяти більш ретельну увагу проблемам розвитку Інтернету, збільшенню доступу до всесвітньої мережі якомога ширшого кола населення, надання пільг підключення та льотного тарифного використання Інтернету для певних соціально-демографічних груп. Усе це забезпечить умови досягнення якісно нового рівня життя, як країни, так і пересічного українця, сприятиме розширенню можливостей їх самореалізації в будь-яких сферах буття, незважаючи ані на місце їх проживання, ані на соціальні та демографічні характеристики.

Література

1. *Бойко Н.* Долучення до Інтернет-мережі як фактор розширення індивідуальних можливостей адаптації в умовах кризи / Наталія Бойко // *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін*; за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2009. – С. 276–283.

*Л.Амджадін,
кандидат соціологічних наук*

ДОВІРА ДО СУДОВОЇ СИСТЕМИ І ЗАГРОЗИ ПРАВОВОЇ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Судова система не належить до переліку соціальних інституцій України, яким найбільше довіряють. Навіть ті громадяни, що певною мірою довіряють їй, часто оцінюють судову систему як неефективну. І в цьому Україна не є одинокою, судова система у багатьох країнах отримує невисоку довіру громадян. Наша ж країна вирізняється з-поміж інших європейських держав тим, що довіра до

Таблиця 1
Рівень довіри до судів та прокуратури в Україні

<i>Якісна шкала</i>	<i>Кількісна шкала (бали)</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>
<i>Рівень довіри судам</i>									
Зовсім не довіряю	1	27	27	25	21	21	23	28	41
Переважно не довіряю	2	27	27	26	29	29	32	29	25
Важко сказати, довіряю чи ні	3	33	36	33	35	36	33	32	18
Переважно довіряю	4	10	9	13	13	12	10	10	13
Цілком довіряю	5	3	1	3	2	2	2	1	3
<i>Індекс довіри</i>		2,35	2,30	2,43	2,56	2,45	2,36	2,27	2,12
<i>Рівень довіри прокуратурі</i>									
Зовсім не довіряю	1	28	26	25	21	21	22	27	38
Переважно не довіряю	2	27	27	27	30	29	31	30	26
Важко сказати, довіряю чи ні	3	33	36	33	37	37	35	33	20
Переважно довіряю	4	10	9	12	11	12	10	10	14
Цілком довіряю	5	2	2	3	1	1	1	1	3
<i>Індекс довіри</i>		2,31	2,34	2,41	2,45	2,43	2,34	2,31	2,29

судової системи у нас є найнижчою. У 2011 р. рівень довіри населення до судової системи, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, є надзвичайно низьким: судам довіряють лише 16% населення країни!

Якщо порівняти *індекси довіри* судам та прокуратурі, розраховані за шкалою від 1 бала (“зовсім не довіряю”) до 5 балів (“цілком довіряю”) в період з 2002 по 2011 рр., то видно, що майже всі ці значення наближаються до відмітки “переважно не довіряю”, а рівні довіри судам та прокуратурі у принципі однакові (*табл. 1*). Водночас впродовж 2002–2006 рр. простежувалися тенденції певного зростання (бодай і навіть дуже малого!) довіри до судів і прокуратури, але з 2008 р. ми спостерігаємо ознаки зворотного процесу.

Ще у 1906 р. основоположник Американської асоціації адвокатів Роско Фунт (*Roscoe Pound*) у своєму виступі зазначав: “Невдоволення відправленням правосуддя таке ж старе, як і світ” [1]. Результати опитувань у багатьох країнах світу, що проводилися за останні 25 років, підтверджують цей висновок. Хоча в останні роки чітко простежуються відмінності у рівні довіри до судової системи між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються (включаючи країни пострадянського простору).

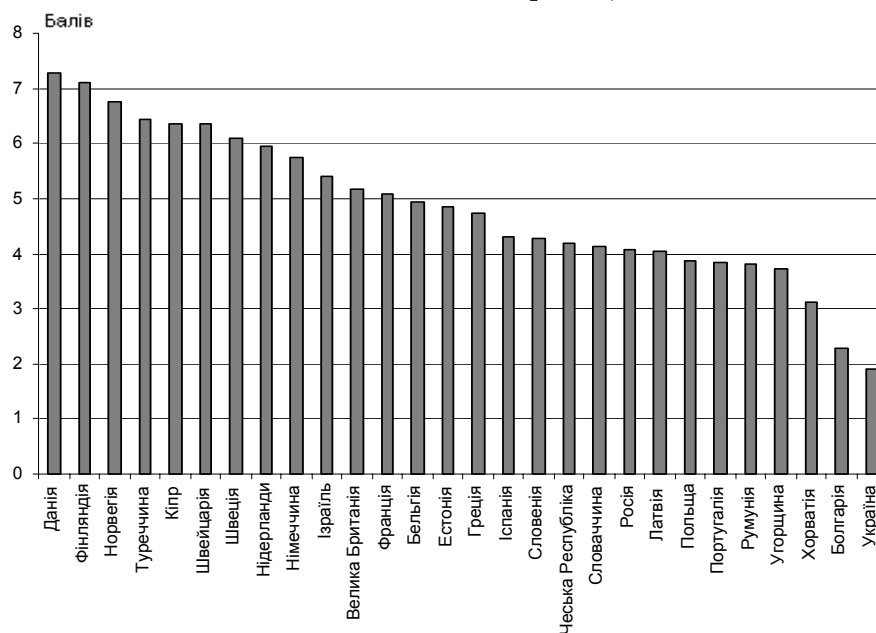
Так, за даними Європейського соціального дослідження 2005–2009 рр., рівень довіри до судово-правової системи нижчим за 5 балів (за 10-бальною шкалою, де: 0 балів – “зовсім не довіряю”, 10 балів – “повністю довіряю”) простежується у третині досліджуваних європейських країн [2, с. 82]. Найвищий рівень довіри до судово-правової системи висловлюють громадяни Данії, Фінляндії і Норвегії – 7,2 – 6,76 бала; найнижчий – в Україні – 3,91 бала – у 2005 р.; 2,45 бала – у 2007 р.; 1,91 бала – у 2009 р. (*рис.*)!

Такий низький рівень довіри українських громадян до судово-правової системи зумовлюється низкою чинників, серед яких виділимо три.

По-перше, в уявленнях українських громадян суд сприймається як найвища інстанція розв’язання проблем, до

Рисунок 1

Довіра до судово-правової системи в Україні та ряді інших країн (Європейське соціальне дослідження, 2009) (за 10-бальною шкалою, де 0 – зовсім не довіряють; 10 – повністю довіряють)

якої звертаються лише тоді, коли інші шляхи її вирішення вже вичерпано. Більша перевага віддається розв’язанню наявних проблем неформальним шляхом або самостійно. У дослідженні громадського сприйняття діяльності судів і судової системи в Україні (2005 р.) на запитання “Якби у Вас виникла необхідність розв’язати певну проблему, то якому шляху Ви віддали б перевагу?” серед громадян, які ніколи не були задіяні у судових процедурах, найбільш поширеними були відповіді: “спробував би знайти неформальні шляхи для розв’язання проблеми (через друзів, знайомих, впливових людей, місцевих авторитетів)” – 35%; “спробував би вирішити її самостійно” – 23%; “звернувся б до суду” – 18%; “звернувся б до органів місцевого

самоврядування, до компетенції яких належить розв'язання моєї проблеми” – 12% [3, с. 109–110].

По-друге, громадяни, які ніколи не брали участі в судових процедурах, висловлюють значно менше довіри до судово-правової системи, ніж ті, хто таку участь брав [3]. Як часто зазначають дослідники, “люди не довіряють тому, чого вони не розуміють” [1]. А, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, за послугами до судів звертаються не більше 7% населення. Такий же низький

Таблиця 2

**Звертання до судів, прокуратури, адвокатів,
місцевої адміністрації та міліції з приводу
розв'язання наявних проблем (%)**

	Якісна шкала	2002	2005	2006	2008	2010
До судів	Не зверталися	95	93	94	93	93
	Зверталися, але безрезультатно	3	5	4	4	5
	Зверталися і отримали допомогу	2	2	2	3	2
До прокуратури	Не зверталися	97	96	97	96	96
	Зверталися, але безрезультатно	2	3	2	3	3
	Зверталися і отримали допомогу	1	1	1	1	1
До адвокатів	Не зверталися	94	94	94	92	92
	Зверталися, але безрезультатно	2	3	2	3	4
	Зверталися і отримали допомогу	3	3	4	5	4
До місцевих держадміністрацій	Не зверталися	90	83	84	81	84
	Зверталися, але безрезультатно	6	12	11	11	10
	Зверталися і отримали допомогу	3	5	7	8	6
До міліції	Не зверталися	89	92	92	90	91
	Зверталися, але безрезультатно	8	6	5	7	7
	Зверталися і отримали допомогу	3	2	2	3	2

і рівень звернень до прокуратури, адвокатів, міліції. Дещо більше громадян (16%) звертаються з приводу вирішення своїх проблем до місцевих держадміністрацій. Причому в усіх випадках серед тих, хто звертався за допомогою до цих інституцій, не більше половини змогли отримати очікувану допомогу (табл. 2).

Та і рівень довіри до судів учасників судових процесів значною мірою визначається рівнем судової інстанції: найнижчий – у судах першої інстанції, вищий – у судах апеляційної інстанції і найвищий – у судах касаційної інстанції. При цьому у судах усіх рівнів розгляд кримінальних справ користується значно меншою довірою, ніж розгляд цивільних, адміністративних чи господарських справ.

По-третє, люди з низьким рівнем матеріального забезпечення менше довіряють судово-правовій системі, ніж заможні громадяни. Серед респондентів, опитаних у рамках моніторингу Інституту соціології НАН України у 2011 р., і які ідентифікують свої сім'ї як такі, що “часто не мають грошей, іноді жebraкують”, не довіряють судам 71%; серед респондентів, у кого “не вистачає продуктів харчування, іноді голодують”, – 68%; у кого “вистачає лише на продукти харчування” – 67% і т.д.

З підвищенням рівня матеріального забезпечення зростає певною мірою і довіра до судово-правової системи. Так, серед респондентів, кому “вистачає на все необхідне, вони роблять заощадження”, не довіряють судам вже менше – 58%. А серед чотирьох респондентів, що живуть у повному достатку (які виявилися серед 1800 опитаних осіб), не довіряє суду лише один, решта троє – суду довіряють. Проблема, що існує в даному контексті, – це дуже мала частка заможних людей в Україні. Якщо в тих країнах Європи, де рівень довіри до судово-правової системи найвищий, частка громадян, які мають певні труднощі, пов'язані з рівнем сімейного доходу, у 2009 р. становила 5–12%, то в Україні – 73% (табл. 3).

Таблиця 3

**Стан сімейного доходу громадян України
та інших країн у 2009 р.
(Європейське соціальне дослідження, %)**

<i>Країни</i>	<i>Живу комфортно на цей дохід</i>	<i>Можна жити на цей дохід</i>	<i>При такому доході відчуваю певні складнощі</i>	<i>При такому доході відчуваю серйозні матеріальні складнощі</i>
Бельгія	37	40	19	4
Болгарія	1	30	36	32
Велика Британія	37	44	14	4
Греція	10	39	33	17
Данія	68	26	4	1
Естонія	10	61	22	6
Ізраїль	22	44	21	10
Іспанія	27	50	17	4
Кіпр	26	41	27	5
Латвія	4	39	35	21
Нідерланди	51	39	7	2
Німеччина	30	55	11	4
Норвегія	61	32	6	1
Польща	10	59	27	3
Португалія	6	48	33	12
Росія	4	35	41	18
Румунія	12	32	33	19
Словаччина	14	53	26	7
Словенія	40	47	9	3
Туреччина	7	39	37	17
Угорщина	4	46	34	14
Україна	1	23	46	27
Фінляндія	24	64	9	3
Франція	35	50	12	2
Хорватія	24	52	13	9
Чеська Республіка	14	55	25	6
Швейцарія	52	36	10	2
Швеція	60	32	6	2

Тож виходить, щоб підвищити рівень довіри населення до судово-правової системи, потрібно не лише проводити серед нього інформаційно-просвітницьку роботу щодо судово-правової системи та діяльності судів, а й підвищувати рівень матеріального добробуту більшості громадян.

А оскільки більшість населення країни (63%) фіксує у 2011 р. погіршення свого матеріального становища, то є всі підстави очікувати, що рівень довіри до судово-правової системи продовжуватиме знижуватися. Так, судам не довіряють:

- 75% громадян, у яких “матеріальне становище впродовж року значно погіршилося”;
- 68% тих, у кого “матеріальне становище дещо погіршилося”;
- 56% – у кого “матеріальне становище залишилося без змін”.

Не довіряють судам і більше половини громадян, у яких “матеріальне становище дещо покращилося”, щоправда, частка респондентів, які відчули таке покращення, не перевищує 5% опитаних. Водночас “значно погіршилось” матеріальне становище у 31% опитаних; “дещо погіршилося” – у 32% опитаних; “залишилося без змін” – у 31% опитаних.

Наведені дані свідчать, зокрема, про загрози поглиблення процесів правової маргіналізації значної частини населення країни, яка, з погляду права, визначається виключенням окремих категорій громадян зі сфери правового регулювання, і як наслідок, із суспільних відносин [4].

Передусім найбільший ризик до маргіналізації мають ті, у кого низький рівень матеріального забезпечення, який, до того ж, має тенденцію до зниження. Саме через відсутність матеріальної основи значна частина українських громадян не може задовольнити свої життєві потреби. І якщо спочатку людина виправдовує здійснення нею першого правопорушення тяжким матеріальним становищем, то в подальшому такі вчинки можуть стати для неї нормою.

Брак коштів для багатьох стає суттєвим обмеженням у реалізації власних можливостей, що часто зумовлює низький рівень правової культури, відсутність інтересу до своїх прав і обов'язків, наданих і гарантованих державою. А звідси – і небажання здійснювати законом дозволені дії, спрямовані на захист своїх прав у разі їх порушення.

Так, зокрема, спостерігаємо зростання частки громадян, яких не цікавить юридична допомога у захисті своїх прав та інтересів: у 2011 р. таких 16% та ще 22% громадян, які не можуть визначитися з власними оцінками (табл. 4). Характерно, що зростання апатії до юридичного захисту своїх прав та інтересів спостерігається з 2005 р., коли частка байдужих становила 10%. Водночас з 2002 р. простежується зменшення розриву між категоріями населення, якому “вистачає” та “не вистачає” юридичної допомоги, що наочно підтверджує динаміка змін *індексу контрастності*¹, наведена в таблиці 6. Знак “-” у його величині говорить про збереження в суспільстві ситуації, за якої населенню переважно *не вистачає* юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів. Зменшення величини

Таблиця 4

**Оцінка достатності юридичної допомоги
у захисті своїх прав та інтересів (%)**

<i>Альтернативи відповідей</i>	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2011
Не вистачає	56	52	57	51	47	49	49	49
Важко сказати	23	28	23	26	27	26	25	22
Вистачає	8	8	9	12	13	15	13	13
Не цікавить	12	11	11	10	12	11	12	16
<i>Індекс контрастності</i>	-0,48	-0,44	-0,48	-0,39	-0,34	-0,34	-0,36	-0,36

¹ Індекс контрастності визначається як різниця між частками респондентів, яким “вистачає” і “не вистачає” юридичної допомоги.

Розділ четвертий

абсолютного значення свідчить про зменшення різниці між частками населення, якому “вистачає” та “не вистачає” такої допомоги.

Окрім проблем матеріального характеру, до загроз поглиблення правової маргіналізації населення юристи відносять: вплив на свідомість людини політики держави, що не враховує інтересів більшої частини населення; зневажання правовими приписами з боку представників органів влади та правоохоронних органів; корупцію; зростання злочинності [4]. За таких умов вони не виключають переоцінки цінностей суспільства та формування нової ієрархії пріоритетів громадян; вироблення власних правил поведінки, що можуть відрізнитися від правових приписів; діяльність, що заснована на нових правилах поведінки.

Важливість цих аспектів простежуються в оцінках громадянами потреб соціальних змін у суспільстві, зокрема в таких показниках, як потреби “порядку в суспільстві” та “дотримання чинних у країні законів”. Упродовж 2002–2010 рр. дотримання чинних у країні законів не вистачає 68–71% населення, а порядку в суспільстві – 69–75% (табл. 5). А у 2011 р. 40% громадян не вистачало “вміння жити в нових умовах”; 34% – “рішучості в досягненні захисту своїх прав та інтересів”.

Таблиця 5

Чого з наведеного Вам не вистачає? (%)

<i>Альтернативи</i>	<i>Якісна шкала</i>	<i>2002</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Порядку в суспільстві	Не вистачає	75	69	74	74	72
	Важко сказати, вистачає чи ні	17	22	18	15	18
	Вистачає	4	7	5	9	7
	Не цікавить	3	2	2	2	3
Дотримання діючих у країні законів	Не вистачає	71	69	70	68	69
	Важко сказати, вистачає чи ні	20	22	22	19	20
	Вистачає	5	6	6	9	8
	Не цікавить	4	3	2	3	3

32% громадян зазначають, що сьогодні люди бояться зростання злочинності. І зовсім не райдужні оцінки респондентів щодо змін за останні три місяці *рівня корупції* (36% вважають, що ситуація погіршилася, а 46% – що вона не змінилася) та *захисту від свавілля влади, чиновників* (35% свідчать про погіршення ситуації і 51% – про відсутність змін щодо рівня захисту).

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, сьогодні (як і впродовж останніх дев'яти років) населення вважає “мафію, злочинний світ” та “підприємців, бізнесменів” найбільш впливовими соціальними гру-

Таблиця 6

Судді та працівники прокуратури
серед соціальних груп, які відіграють значну роль
у житті українського суспільства (%)

Соціальні групи	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2011
Мафія, злочинний світ	38	43	40	31	34	33	32	38
Підприємці, бізнесмени	28	29	27	32	33	33	32	34
Робітники	27	19	22	28	28	24	25	*
Лідери політичних партій	24	22	26	28	36	37	37	28
Службовці держaparату (“чиновники”)	24	24	24	26	26	29	25	27
Селяни	22	15	18	19	20	19	19	12
Інтелігенція	17	10	13	18	19	15	14	8
Працівники міліції, служби безпеки	14	12	13	13	12	13	14	10
Керівники держпідприємств	14	12	14	16	16	15	13	10
Судді та працівники прокуратури	11	8	10	11	12	14	17	10
Пенсіонери	7	3	3	7	4	4	4	4
Керівники сільгоспідприємств	9	6	6	7	9	9	7	4
Військові	8	6	5	7	5	7	7	4
Інші	1	1	1	2	1	2	2	2
Ніхто не відіграє	2	3	3	2	3	3	4	7
Важко сказати	13	15	13	14	11	10	13	14

Примітка. * Ця соціальна група не входила до переліку пропонуванних альтернатив

пами, які відіграють значну роль у житті українського суспільства. Суддів та працівників прокуратури продовжують відносити до найменш впливових соціальних груп (табл. 6). Тож не виключена можливість формування у збіднілого населення пріоритетів і цінностей, які допомагали б їм копіювати поведінку “сильних” соціальних груп.

Таким чином, сьогодні судово-правова система в Україні, як і в попередні роки, не має необхідного позитивного впливу на українських громадян, який би сприяв підвищенню їхньої довіри до судів та сприйняттю соціальної групи працівників судово-правової системи як такої, що відіграє значну роль у житті українського суспільства. Відсутність зростання частки громадян, які звертаються до інституцій судово-правової системи та органів місцевого самоврядування за допомогою у розв’язанні проблем, свідчить про потреби підвищення й підтримання авторитету цих інституцій, з одного боку, і про потреби розширення доступу до них – з другого. Залишається не задоволеною потреба половини українських громадян у юридичній допомозі для захисту своїх прав та інтересів, що, безумовно, відбивається на суспільних оцінках захищеності від свавілля влади та посадовців.

Окрім того, соціологічні дані свідчать про наявність загроз поглиблення правової маргіналізації значної частини населення країни. І передусім це стосується людей, які мають низький рівень матеріального забезпечення своїх сімей, та тих, у кого матеріальне становище різко погіршується. Внаслідок складних соціальних реалій більшість громадян країни змушена пристосовуватися до них, спрямовуючи основну частину своєї енергії на розв’язання проблем фізичного виживання своїх сімей, рідних і близьких людей. За таких умов людям часто, насправді, стає байдуже, настільки ефективно функціонують різні державні інституції, включаючи й судово-правову систему.

Залишається актуальною необхідність привернення уваги суспільства до судово-правової системи країни, активізація інформаційно-роз’яснювальної роботи серед гро-

мадян з питань можливостей захисту своїх прав і інтересів. Але особливої уваги потребують зміни в політиці держави, які сприяли б зростанню матеріального добробуту пересічних громадян. Інакше неминуче посилення негативізму й недовіри українських громадян до діяльності судів і інших інституцій, які так чи інакше причетні до діяльності судово-правової сфери.

Література

1. What This Core Competency Is and Why It Is Important – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.nacmnet.org/CCCG/cccg_5_corecompetency_publicmedia.html
2. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі : за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.
3. Амджадін Л. Судова система та суди в Україні в оцінках громадськості (комплексне соціологічне дослідження) / Амджадін Л., Гончарук О., Кравченко О.; за наук. ред. Ю.Привалова, Ю.Саєнка. – К., 2005.
4. Зубко Г.Ю. Умови правової маргіналізації особи в Україні / Г.Ю.Зубко. – Електронний ресурс. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nvdduvs/2010_4/Zubko.pdf

*М.Шульга,
доктор соціологічних наук*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАКІНЧИЛАСЬ. ЩО МАЄМО? (ПІСЛЯМОВА)

Зміст статей нашого збірника, багато з яких підбивають підсумки 20-річного розвитку країни, дає підстави для висновку, що соціально-політична трансформація українського суспільства загалом завершилася. У ньому відбулися величезні зміни.

Головні, визначальні перетворення здійснені у таких напрямках. Передусім відбулася якісна зміна суспільних відносин. Скасована суспільна власність на засоби виробництва. З правового поля вилучено не лише термін “суспільна власність”, а й навіть “колективна власність”. Легалізована і зведена в ранг “священної” приватна власність. Проведена приватизація державних підприємств. У приватній власності вже знаходиться близько 95% об’єктів народного господарства. У країні створений капіталізм, упроваджена ринкова економіка, утвердилися ринкові стосунки.

Утім, тотальна приватизація суспільної власності не зробила українську економіку успішною. Навпаки, внутрішній валовий продукт до цього часу становить лише дві третини ВВП 1990 р.

Реалії зовсім не схожі на ті принадли проекти, якими було наповнено суспільну свідомість українського суспільства наприкінці 80-х років минулого століття. У нас склався свій, український периферійний грабіжницький капіталізм, який не лише не розв’язав проблем колишньої планової економіки, а й породив масу нових.

Вивчати формування нового політичного і соціально-економічного устрою країни вкрай складно. На перехідному етапі розвитку суспільства у великому хаосі й повсюдному свавіллі важко уловити логіку, зафіксувати порядок,

виділити певні тенденції і тренди, а тим більше закономірності і закони. Проте на історичному відтинку розвитку країни протяжністю в двадцять років уже проступають певні пунктири, що свідчать про вектор спрямованості змін у тій або іншій сфері.

Не вимагає особливих доказів той факт, що через два десятиліття після початку суспільних трансформацій економіка України – це лише один з елементів цілісного організму радянської економіки, що розпався, з усіма її позитивними і негативними якостями. Українська економіка створювалася і функціонувала за логікою того економічного цілого, яке існувало в рамках СРСР. Вона не була самостійним завершеним економічним організмом. Нічого принципово нового в логіку існування цього економічного осколка за ці роки не було внесено. Жодних відчутних, видимих, тим більше продуманих і наповнених смыслом зусиль щодо його перетворення на життєздатний, конкурентний самостійний економічний організм не було зроблено. Структура економіки України сьогодні має все ті ж пропорції у співвідношенні галузей, які були в ній у радянський час. Єдина відмінність полягає в тому, що значна частина цих галузей або померла, або знекровлена.

Незалежно від політичних відтінків владних команд ніщо не виходить у них так швидко, як приватизація. Незважаючи на те, що вже практично все роздержавлено, нова влада оголошує ще про нову хвилю приватизації. При цьому продовжують заявляти, як і двадцять років тому, про те, що в результаті передачі в приватну власність державних і комунальних підприємств держбюджет цього року додатково отримуватиме десятки мільярдів гривень, що нові власники успішно модернізуватимуть виробництво, що буде підвищена продуктивність праці і так далі. Проте постають питання: а чому ж попередні етапи приватизації виявилися такими неефективними, чому ж цих переваг і вигод ми не отримуємо від раніше приватизованих об'єктів народного господарства, чому за два десятиліття не можемо наростити хоча б той рівень ВВП, який був у нас у 1990 р.?

Ще одним напрямом трансформації українського суспільства була соціальна структура. За ці роки в ній сталися якісні зміни: сформувалася структура, заснована на приватній власності. Передусім виділилися такі структурні елементи, як групи господарів, великих власників і найманих працівників. У ній з'явилися великі, середні і дрібні приватні власники, акціонери, рантє, банківські і біржові працівники, фермери, безземельні селяни і безробітні, трудові мігранти і безпритульні. У суспільстві відбулася різка соціальна поляризація. Процес майнового розшарування проходив у найпримітивнішій формі. Багатими деякі люди ставали не тому, що вони створювали нове суспільне багатство, а тому, що робили бідними решту. Бідність стала масовою, увібравши в себе і працююче населення.

Концентрація власності й надприбутків у руках невеликої купки олігархів, що отримали всі переваги приватизації великого виробництва, продемонструвала основній масі трудящих, що їх жорстоко обдурили. Про це свідчать і відповіді респондентів у нашому моніторингу на запитання *“Як Ви ставитесь до передачі в приватну власність великих підприємств?”*. З 1992 по 2010 р. кількість тих, хто негативно ставиться до цього виду приватизації, зростає з 33% до 61% опитаних.

Через зупинку підприємств і незатребуваність робочих рук зруйнований кадрово-професійний склад працівників, особливо робітників високої кваліфікації. По суті, країна не готова до швидкого зростання народного господарства. Якби сталося диво і сьогодні в країні успішно запрацювала економіка, то виник би величезний дефіцит робітників і інженерів. Незважаючи на кількісне розширення мережі вузів і студентів, що навчаються в них, якість освіти впала, а структура спеціальностей у вузах асиметрична і деформована у бік соціогуманітарних спеціальностей і не відповідає реальним запитам народного господарства і суспільства. Унаслідок повної втрати управління підготовкою кадрів у необхідних для народного господарства

пропорціях сталася катастрофічна деформація професійної структури робочої сили. Про це вимушений був заявити на засіданні уряду Прем'єр-міністр України М.Азаров. Він навів приклад, що у 2010 р. вузи підготували “94 тисячі магістрів, з них – 28 тисяч економістів, понад 8 тисяч менеджерів, 8 тисяч юристів, 1,5 тисячі міжнародників. Разом це – майже половина магістрів!” [1]. Потрібний буде чималий час – не рік і не два – для виправлення ситуації, для підготовки кадрів, яких потребує народне господарство країни, особливо для галузей з сучасними і передовими технологіями.

Багато широко рекламованих на початку 90-х років соціальних проектів, які, як передрікали “виконроби” неолібералізму, стануть неодмінним наслідком запровадження в країні приватної власності і ринкових відносин, не витримали випробувань нашою дійсністю. У нас з тріском провалився проект “фермерство” як альтернатива колгоспам і радгоспам. Його реалізація повинна була підняти село і завалити сільськогосподарськими продуктами не лише Україну, а й усю Європу. Насправді ж, отримали розорене село з мільйонами безробітних селян, які найближчими роками ще стануть і безземельними. Така ж доля спіткала і проект “середній клас”. Його реалізація привела до формування досить маргіналізованого прошарку дрібних торгівців і ремісників, які рік від року диференціюються на найманих працівників і невелику групу великих власників.

Мабуть, однією з небагатьох позитивних змін у соціальній сфері є розвиток мережі великих магазинів і наповненість їх усілякими товарами. Хоча і даний соціальний факт суперечливий, має зворотний бік: наприклад, у Києві збанкрутіли невеликі магазини і аби купити буханець треба здолати відстань не один кілометр від домівки. (Ми вже не говоримо про те, що магазини переповнені імпортними товарами, до того ж далеко не кращої якості, особливо продовольчі, а українських – там невеличка частка).

Економічні й соціальні трансформації відбувалися на тлі того, що в країні нестримно убувало населення. По-перше, з тієї причини, що протягом усього описуваного періоду смертність у декілька разів перевищувала народжуваність. По-друге, через виїзд населення з країни. Усього за цей період населення країни скоротилося майже на 7 млн – з 52,24 млн до 45,5 млн. Крім того, за словами Прем'єр-міністра України М.Азарова, в даний час за кордоном перебуває 6 млн українських трудових мігрантів [2].

Істотно змінилася структура народонаселення. По-перше, українське суспільство помітно “постаріло” – у структурі населення значно зросла частка людей старшого віку, пенсіонерів. Сьогодні пенсіонери за віком становлять близько 11 млн, або 24% населення. У суспільстві сталася зміна однієї вікової когорти – пішло покоління ветеранів Великої Вітчизняної війни. У Україні залишилося лише двісті–триста тисяч тих, хто безпосередньо воював. Це не просто було шанобливе покоління, а й група з неоціненним соціальним досвідом, високими вольовими і етичними якостями, своєю системою соціальних цінностей. Відхід цієї когорти якісно змінив ситуацію в суспільній свідомості.

По-друге, змінилася етнічна структура населення. До України після депортації повернулося понад 260 тис. кримських татар, удвічі зросла кількість вірмен, виростили групи грузин і азербайджанців. Але на 3 млн скоротилася кількість росіян, у п'ять разів зменшилася кількість євреїв – з 486 тис. у 1989 р. до 101 тис. у 2001 р. Зменшилися етнічні групи німців, поляків, греків.

Не сформувалося у нас і “громадянське суспільство”. Не відбулося жодних позитивних подвигів у самоорганізації населення, створенні ним мережі громадських організацій, які були б відгуком на суспільні виклики. Навряд чи можна серйозно сприймати ті крихітні самодіяльні осередки, які сиротливо і самотньо вкраплені в деякі ділянки соціального поля нашого суспільства, до того ж багато хто з них тримається завдяки ґрантовій допомозі з-за кордону.

Дані нашого дослідження свідчать, що основна маса населення не проявляє ні політичної активності (членами політичних партій вважають себе 3% людей старше 18 років), ні інших видів суспільних ініціатив (84% опитаних не належать до жодної громадської, політичної організації або руху).

У суспільстві сталася деградація й атрофування групової солідарності. При цьому соціальний інститут – профспілки, однією з основних функцій якого є встановлення солідаристських зв'язків між людьми і проведення солідарних соціальних акцій, формально в Україні існує. Створений ще в радянські часи, абсолютно в інших соціальних умовах, сьогодні він за своєю суттю став соціальним симулякром соціального захисту трудящих, перетворився на інститут суспільних маніпуляцій, за допомогою якого влада і великі власники блокують будь-які вогнища солідаристських починів. Тому попри те, що понад 80% населення було незадоволене ситуацією в період фінансово-економічної кризи, що розпочалася восени 2008 р., незадоволеність не вилилася ні в які організовані протести. Те саме спостерігалось останніми роками і за неодноразового підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, при закритті підприємств, при підвищенні віку виходу на пенсію і тому подібне. Люди ремствують кожен сам по собі, відчують ненависть і заздрощі, але не проявляють взаєморозуміння і взаємо-виручки.

У такій суспільній атмосфері наростає серйозна загроза реального захисту соціальних прав найнятих працівників, молоді, що навчається, і пенсіонерів у зв'язку з процесом подальшої концентрації засобів виробництва у руках декількох десятків олігархів. Сьогодні ще існують декілька фінансово-промислових груп, що конкурують між собою, інтереси яких представляють різні фракції парламенту. Тому ті олігархічні групи, парламентські фракції яких перебувають в опозиції, вимушені апелювати до різних соціальних груп, обіцяти захист їх прав і навіть

роблять певні зусилля в цьому напрямі (пригадаємо перейняття на себе окремими фракціями ролі то захисників інтересів шахтарів, то фермерів, то селян у цілому, то афганців і чорнобильців, то пенсіонерів і тощо). Надалі ж, у міру поглинання конкурентів і концентрації багатств у декількох сімействах, а також за відсутності реальних профспілок, зникатиме необхідність розігрування ролі народних захисників.

Проблема збереження набору соціальних гарантій і соціальних прав трудящих є навіть складнішою, ніж вихід з соціально-економічної кризи.

Не просунулися наші громадяни скільки-небудь помітно і в освоєнні постматеріальних цінностей. Для основної маси населення типовою була і доки залишається модель способу життя, який називається виживанням. Для такого способу життя на першому місці знаходяться базові потреби і цінності.

Серед парадоксів українського суспільства, що трансформується, потрібно назвати глобалізацію і архаїзацію, що накладаються одне на одне. Як відомо, глобалізація проникає в усі суспільства, у тому числі в українське, і спрощує всі види комунікації. А архаїзація проникла в новітнє українське суспільство під гаслом відродження національної культури, традицій, мови. В умовах всебічної комунікації практично неможливо реалізувати архаїчні установки на відродження елементів національної культури в моделях XVII–XIX ст. У суспільстві, де дві третини населення живе в містах, абсолютно нереально відродити спосіб життя патріархального села, так само як і зробити органічною для сучасних стилів життя поведінку послідовників запорізьких козаків. Утім, незважаючи на свою безперспективність для суспільства в цілому, вони знаходили деякий відгук у представників окремих соціальних груп і особливо масово були затребувані в деяких регіонах. Та все ж спроби реанімувати цінності, що пережили свій вік, упровадити їх у повсякденність у первісному вигляді в нинішніх умовах виглядають

як грубо нарочиті – виспівування під гармошку у вагоні метро багатомільйонного міста тітками, рядженими під селянок позаминулого століття, виглядає кумедно. Ці факти можна пояснити лише як прояв постмодерністської практики співіснування і взаємодії будь-яких традицій. Правда, слід урахувати, що в подібних проявах тісно переплітаються елементи постмодерністської гри і драматизм освоєння міського способу життя вчорашніми жителями сіл, особливо із західних, переважно аграрних областей, з вкоріненими там релігійними і побутовими традиціями, які у пошуках роботи вимушені були поміняти своє село на Київ.

У результаті у 2011 р. маємо не те, рекламоване в 1991 р. у ЗМІ розвинене демократичне, правове, ринкове, багате соціальне суспільство, а олігархічний дикий капіталізм, з гігантською соціальною поляризацією, масштабною бідністю, причому бідністю навіть працюючого населення, зруйнованою соціальною сферою, повсюдною корупцією і деформованою моральністю.

У цих умовах українська політична еліта виявилася неспроможною дати адекватні відповіді на ті історичні виклики, які постали перед нею. Загальною рисою діяльності всіх президентів України, всіх команд української влади останніх двадцяти років була їх “нестратегічність”. Цей термін застосували Олег Алексєєв і Петро Щедровицький щодо сучасної російської бюрократії у статті “Практична субсидіарність” [3]. Сенс нестратегічності, на думку згаданих авторів, полягає в тому, що суб’єкт управління не передбачає в проєктованому майбутньому спадів і криз в економіці, не передбачає їх у політиці й у соціальній сфері.

Для української нестратегічності характерним є насамперед те, що суб’єкти макроуправління країною (можновладці, олігархи, інші спроможні люди) через свою тимчасову безперспективність виключають з логіки безпосереднього управління країною майбутнє, особливо віддалене (за останні двадцять років при владі перебувало

півтора десятки складів уряду). Щодо українського суспільства вони мислять лише категоріями теперішнього часу. Можливо, що вони б і вибудовували свої плани на майбутнє і віддалене майбутнє, проектуючи їх на Україну, але вони не впевнені в тому, що їх майбутнє тут буде безпечним. Для зниження ризиків у майбутньому вони знаходять надійніші соціальні простори в стабільних, на їх думку, країнах. У ці країни вони переводять свої капітали, у цих країнах вони обзаводяться нерухомістю, у цих країнах у них навчаються діти і нерідко перебувають сім'ї. У економіку цих країн, для більшої особистої безпеки і впевненості, вони вкладають інвестиції. Варіанти свого майбутнього вони опрацьовують і щодо України. Проте ці проекти у них є більш розмитими і туманними все з тієї ж причини невизначеності майбутнього українського суспільного організму. Зворотною стороною нестратегічної влади є непередбачуваність розвитку країни.

Невизначеність стратегії розвитку країни маскувалася правлячою елітою за допомогою різного роду політико-правових абстракцій. На пам'яті одного покоління українська еліта вже зробила не один фатальний, помилковий вибір. Але в основі кожного з цих виборів лежала одна і та сама помилка, що повторюється, – не утрудняти себе тверезим розрахунком, аналізом усіх наслідків від рішень, що приймаються, а спокушатися красивою казкою, міфом.

Жоден з політичних проектів, що проголошувалися, не розроблений на основі професійного, наукового розрахунку вигод і втрат. Проголошені проекти не були і не є результатом інтелектуального змагання і подальшого відбору кращого з них. Вони створювалися на догоду політичній кон'юнктурі, на основі привабливих гасел, абстрактних штампів типу: демократичні цінності, верховенство права, свобода слова, соціальна держава, цивільне суспільство тощо. Необхідно виходити не з вигаданого, а з реального рівня розвитку власної економіки і технологій, особливостей культури і менталітету

власного народу, наявних у нього моральних, психологічних і вольових якостей, його готовності до кардинальних змін.

Для окремої людини нестратегічність влади і еліт створює вкрай несприятливі умови життя. Через непередбачуваність розвитку суспільства люди не можуть планувати своє життя, вибудовувати стратегію власної поведінки. Одним з варіантів подолання нестратегічності окремою людиною є передислокація в передбачені умови – як правило, це виїзд за кордон.

Сьогодні, як і протягом усіх минулих двадцяти років, ні жоден соціальний суб'єкт, ні коаліція суб'єктів не готові не на словах, а на ділі виступити, взяти на себе роль представника ключових інтересів українського суспільства як цілого. Поки що кожен з відомих соціальних суб'єктів – політична еліта, інтелігенція, великі власники (олігархи), еліта силових структур не в змозі взяти на себе роль агента, здатного піднятися до розуміння історичного виклику, що стоїть перед країною, і добитися схвалення і підтримки більшої частини громадян. У перші роки після проголошення незалежності були реальні можливості організувати соціальний рух, який би об'єднав більшість громадян. Цей рух можна було створити на основі зрозумілої і привабливої для різних верств і груп ідеї, що зачіпала б їхні інтереси. Сьогодні це зробити важче, оскільки населення пережило вже декілька емоційних піднесенень, ґрунтованих на надії і вірі, що певні політичні сили зможуть організувати державу і суспільство таким чином, що підвищиться добробут народу, з'явиться визначеність у соціальних стосунках і в цілому людям стане жити комфортніше. Проте жодна з таких кампаній не закінчилась вдало. Наступні події засвідчували, що люди, які мітили у вожді, виявилися політичними шарлатанами, авантюристами або просто шахраями, що прагнули лише до свого збагачення і нічого не робили для організації стабільного і комфортного життя соціуму. При цьому такі наслідки були результатом не однієї лише причини – бажання власного збагачення. На результати

впливало і те, що на ключових постах у державі опинилися люди некомпетентні, інколи елементарно безграмотні, такі, що не мають досвіду управління соціумом, люди безвідповідальні.

У зовнішній політиці країна до цього часу не визначила і не закріпила свою геополітичну ідентичність. Протягом двадцяти років правляча еліта кидалася між полюсами декларації зміцнення співпраці в СНД до заяви про прагнення стати повноправним членом Європейського Союзу, від реальної відмови від ядерної зброї до заяви про бажання вступити в НАТО. Як свою заслугу український політикум підносить збереження суверенітету і державності. Проте за великим рахунком це заслуга не лише внутрішніх агентів, а й зовнішніх. Причому в умовах міжнародного стану останніх двадцяти років останній чинник, тобто зовнішній, мабуть, був значущішим, ніж внутрішній. І, дійсно, а яким чином Україна могла втратити суверенітет? Через захоплення, поглинання її іншою або іншими державами? Але чи можливий був такий сценарій у той період? Відповідь неважко отримати, якщо звернутися до найважливіших умов існування в цей період Української держави в системі міжнародних відносин. По-перше, Україна у 1994 р. у Будапешті отримала гарантії своєї незалежності й територіальної цілісності від США, Росії, Великої Британії та Китаю. По-друге, хто її міг поглинути? Росія? Польща? Румунія? Європейський Союз? США? Жодна з них не загрожувала державному суверенітетові України. Не можна ж серйозно розглядати часткові конфлікти, що мали місце, з приводу території з Росією, Румунією, Молдовою, як загрозу суверенітетові України. Найчастішими були в наших ЗМІ “лякалки” деяких політичних об’єднань і окремих політиків “агресивною Росією”, нібито її прагненням “відродити імперію”. Але навіть якщо повірити такому надуманому сценарію, то реально в нинішніх умовах у Росії немає ані сил, ані засобів для їх реалізації. Сьогодні Росії потрібна самостійна Україна. Але Україна дружня, така, що не має на своїй

території військових баз інших держав і військово-політичних блоків.

Хоча проблему економічного суверенітету України не варто спрощувати. Існує реальна конкуренція між російськими і українськими фінансово-промисловими групами, між ТНК, між олігархами на світовому ринку. У Росії є немало олігархів і ФПГ, що бажають дістатися до українських ресурсів, до українського ринку й української економіки. Загрози економічному суверенітету України дійсно існують. Але вони виходять не лише від російського капіталу. Ще сильніші економічні погрози вже реалізуються з боку СОТ і МВФ. Унаслідок недалекогоглядної і корисливої політики української політичної еліти, що втягнула державу на вкрай не вигідних умовах до СОТ, були підірвані цілі сектори економіки країни, зокрема сільське господарство, цукрова галузь, автовиробництво, легпром, а також хімічна, виноробна, молочна, деревообробна, харчова, авіаційна промисловості. І лише після трьох років перебування країни в СОТ представники галузевих організацій і бізнесу звернулися до прем'єр-міністра з проханням переглянути умови перебування України в цій міжнародній організації. Вони зізнаються у власній громадянській і політичній пасивності, заявивши про те, що при вступі у СОТ не брали участі в підготовці документів, які обумовлюють умови вступу країни до цієї організації, що всі рішення приймалися за зачиненими дверима [4]. Тепер вони просять уряд терміново зарезервувати можливість проведення переговорів щодо перегляду зобов'язань для доступу на внутрішній ринок товарів і послуг, узятих на себе Україною в рамках членства у СОТ.

А диктат МВФ щодо України набув таких масштабів, що з найпринциповіших питань соціальної політики Верховна Рада і уряд приймають документи, по суті, написані в цій організації. МВФ задав основні параметри закону про пенсії, включаючи вік виходу на пенсію, за його указом підвищуються тарифи для населення за

користування газом, електроенергією тощо. Причому подібні рішення грубо порушують Конституцію України, зокрема статті 22 і 24.

Інша річ – внутрішній чинник, поведінка внутрішніх суб'єктів. Вони-то, як здається, зробили дуже і дуже багато чого, аби країна втратила суверенітет.

Так що й фактом збереження територіальної цілісності й суверенітету навряд чи слід політичній еліті так пишатися. Це не її заслуга, не результат вигаданої зовнішньополітичної стратегії й послідовного проведення в життя її політичної волі. Швидше це результат обставин, що склалися, і розстановки сил у сучасному світі.

Результат трансформацій у зовнішній політиці держави полягає в тому, що Україна продовжує залишатися в зоні невизначеності. Поки що твердо ніхто не може сказати, до якого берега ми пристанемо.

Таким чином, трансформація в українському суспільстві відбулася, але не завершилася. Відбулася вона у своїй найважливішій, базовій частині – сталася приватизація суспільної власності, упроваджені ринкові відносини, утворилися нові соціальні інститути, затвердилася нова соціальна структура. Відтворення соціальних інститутів на власній основі свідчить про те, що їх трансформація закінчилася.

На рівні особистості закінчення трансформаційних процесів проявляється в тому, що зміцнилися правила і моделі взаємодії соціальних агентів, сформувалися, стали впізнаваними для особи нові практики. На основі нових соціальних стосунків у особистості формуються соціальні очікування. Нові принципи і правила існування практик стають базою для проектування особистістю своєї соціальної поведінки. Особистість адаптується до нового соціального середовища через засвоєння нових соціальних відносин, звикає до даних обставин. Буденні ситуації, що повторюються, рутинізуються.

Але трансформація ще не закінчилася. Найближчим часом вирішуватимуться два найболючіші для суспільства

завдання, які торкнуться практично всього населення країни. Це проведення реформ у соціальній сфері й впровадження приватної власності на землю. За попереднє десятиліття в соціальній сфері відбулася лише деформація інститутів даної сфери (одних сильніше, інших менше), які все ще мають колишній правовий статус (тобто той, яким вони були наділені за радянського часу). Прошарок олігархів, що зміцнів економічно, тепер зміцнів і політично. Його ставленики отримали більшість у парламенті, очолили всю вертикаль державної влади. Великий капітал дійшов висновку (звичайно ж, і за рекомендацією МВФ), що в нього достатньо сил для того, щоб приватизувати землю і здійснити найбільші кардинальні зміни в соціальній сфері: провести пенсійну реформу, реформу освіти, охорони здоров'я і житлово-комунальної сфери. Якщо так станеться, то можна буде робити висновок, що капіталізм в Україні переміг повністю. А от чи остаточно? Покаже історія.

Література

1. *Вступне* слово Прем'єр-міністра України Миколи Азарова на засіданні Уряду від 28 вересня 2011 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244574366&cat_id=244274130
2. *Азаров* хоче повернути в Україну заробітчанин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2011/09/1/296688/>
3. *Алексеев О.* Практическая субсидиарность / О.Алексеев, П.Щедровицкий // Казанский федералист. – 2002. – №4. – С. 37–49.
4. *Бізнес* просить Азарова переглянути умови членства в СОТ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ianp.com.ua/ru/news/ukraine/read/12938/>

Зміст

В.Ворона Побачити себе такими, якими ми є (передмова)	3
---	---

Розділ перший

Структурно-інституціональні зміни українського соціуму: напрями соціологічного осмислення суспільних перетворень

С.Макеєв Інституціональна теорія соціальних змін: загальні тенденції і український досвід	17
Є.Головаха Інституціональні зміни в Україні: шлях до кризи і шляхи виходу з неї	36
Л.Бевзенко Модернізаційні процеси в Україні – деякі соціологічні констатації	55
О.Симончук Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні	68
В.Матусевич Соціальна структура і соціальна самоідентифікація: тенденції змін	84

Л.Аза	
Національно-просторова ідентифікація громадян України ...	94
І.Прибиткова	
Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції	102
О.Беленок	
Еволюція системоутворюючих інститутів українського суспільства (1990–2010 рр.)	115
В.Резнік	
Верства багатих людей в українському суспільстві: стан соціальної легітимності та можливості легітимації ...	124

Розділ другий
Стан політичної свідомості та політичні практики
громадян України

О.Вишняк	
Ставлення громадян України до форм державного устрою (1999–2010 рр.)	135
І.Бекешкіна	
Складний шлях демократичного транзиту	148
О.Вишняк	
Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян	160
В.Степаненко	
(Де-)демократизація	179
І.Мартинюк	
Чи стабільні демократичні перетворення в Україні	193
А.Ручка	
Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій	201
О.Резнік	
Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні	216

О.Злобіна	
Життя у змінах: соціально-психологічний контекст сприйняття минулого, теперішнього і майбутнього	225
А.Зоткін	
Патерналізм в українському суспільстві	236
Т.Загороднюк	
Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства	245
Н.Соболева	
На шляху надій та розчарувань: сподівання та страхи сучасних українців	257

Розділ третій
Економічні проблеми українського суспільства:
соціологічний ракурс

Т.Петрушина	
Інституційні зміни в економічному житті: від планової економіки до ринкової	270
В.Смакота	
Економічна культура населення України: проблеми становлення та перспективи розвитку	280
К.Грищенко	
Економічні реформи: чи досягнута мета?	288
Ю.Привалов	
Зміни економічної складової масової свідомості українців у 1992-2010 рр.	299
А.Малюк	
Українське суспільство в контексті глобальних неоліберальних реформ	303
Є.Суїменко	
Динаміка формування в Україні відносин приватної власності	315

О.Гончарук	
Приватна власність на землю: ставлення у динаміці	321
Саєнко Ю., Коноплицька Т.	
Потреби населення України	330
А.Арсенко, Н.Толстих	
Добробут населення України внаслідок здійснення економічних реформ	339
Г.Чепурко	
Зайнятість населення України: зміни та тенденції	354
О.Іващенко	
Зайнятість і фах: соціологічні факти усталеної неузгодженості	363
В.Пилипенко	
Вітчизняне підприємництво: витоки, генеза, перспективи	381
В.Тарасенко, М.Сакада	
Українське село: ризик зникнути	395
О.Іваненко	
Тенденції змін соціального захисту на селі: позитиви та негативи	408
Н.Ходорівська	
Адаптивні ресурси людини в контексті українських реалій	417

Розділ четвертий
Соціокультурна сфера суспільних трансформацій:
реалії та проблеми

Н.Костенко	
Умови суспільної комунікації та практики медіа	428
С.Оксамитна, С.Стукало	
Новітня доба української освіти	444

<i>Л.Скокова</i>	
Структура і динаміка культурно-дозвіллевих практик населення України	458
<i>Р.Шульга</i>	
Художні уподобання українців	470
<i>О.Стегній</i>	
Екологічні орієнтири громадської думки (1991–2011 рр.)	480
<i>М.Паращевін</i>	
Довіра населення України до релігійних організацій: динаміка часів державної незалежності	493
<i>Н.Лавріненко</i>	
Інститут сім'ї: структура і сімейні цінності	502
<i>К.Іващенко</i>	
Дорослішання молоді в умовах трансформації: тенденції змін (1992–2010 рр.)	518
<i>Н.Бойко</i>	
Інтернетизація України: прорив десятиліття	531
<i>Л.Амджадін</i>	
Довіра до судової системи і загрози правової маргіналізації населення в Україні	540
<i>М.Шульга</i>	
Трансформація закінчилась. Що маємо? (Післямова)	552

Contents

<i>V.Vorona</i> Seeing Us as We are (Introduction)	3
---	---

Part One

Structural and Institutional Changes in Ukrainian Society: Directions of Sociological Understanding of Social Transformations

<i>S.Makeev</i> Institutional theory of social changes: general tendencies and Ukrainian experience	17
<i>E.Golovakha</i> Institutional changes in Ukraine: way to crisis and a way out of it	36
<i>L.Bevzenko</i> Modernisation processes in Ukraine – some sociological statements	55
<i>O.Symonchuk</i> Dynamics of social and class structure in post-soviet Ukraine	68
<i>V.Matusevych</i> Social structure and social self-identification: changes tendencies	84

L.Aza	
National and space identification of Ukrainian citizens	94
I.Prybytkova	
Changes in the settlement structure of Ukrainian population and migration tendencies	102
O.Belenok	
Evolution of institutions forming the system of Ukrainian society (1990–2010)	115
V.Reznik	
Rich people strata in Ukrainian society: social legitimacy and legitimation possibilities	124

Part Two
Political Consciousness and Political Practices
of Ukrainian Citizens

O.Vyshniak	
Attitudes of Ukrainian citizens to forms of governmental order (1999–2010)	135
I.Bekeshkina	
Difficult way of democratic transition	148
O.Vyshniak	
Political system of Ukraine in the sociological dimension: membership in political parties dynamics and the party identification of people	160
V.Stepanenko	
(De-)democratisation	179
I.Martyniuk	
Are democratic transformations in Ukraine sustainable?	193
A.Ruchka	
Value priorities of Ukrainian population under social transformation	201
O.Reznik	
Dynamics of social and political practices and protest moods in Ukraine	216

<i>O.Zlobina</i>	
Life under changes: social and psychological context of the past, present and future perception	225
<i>A.Zotkin</i>	
Paternalism in Ukrainian society	236
<i>T.Zagorodniuk</i>	
Changes in social and psychological conditions of Ukrainian population from the point of the norm and personal concept of society transformation	245
<i>N.Soboleva</i>	
On the way of hopes and disappointments: hopes and fears of modern Ukrainians	257

Part Three
Economic Issues of Ukrainian Society:
Sociological View

<i>T.Petrushyna</i>	
Institutional changes in economic life: from the plan economy to the market one	270
<i>V.Smakota</i>	
Economic culture of Ukrainian population: establishment and development prospects	280
<i>K.Gryshchenko</i>	
Economic reforms: is the goal reached?	288
<i>U.Pryvalov</i>	
Changes in economic aspect of the mass conscious of Ukrainians in 1992-2010	299
<i>A.Maliuk</i>	
Ukrainian society in the context of global neo-liberal reforms	303
<i>E.Suimenko</i>	
Establishment dynamics of private ownership relations in Ukraine	315

<i>O.Goncharuk</i>	
Private ownership of land: attitude dynamics	321
<i>U.Saenko, T.Konoplytska</i>	
Needs of Ukrainian population	330
<i>A.Arseenko, N.Tolstykh</i>	
Welfare of Ukrainian population as a result of economic reforms	339
<i>G.Chepurko</i>	
Employment of Ukrainian population: changes and tendencies	354
<i>O.Ivashchenko</i>	
Employment and profession: sociological facts of established inconsistency	363
<i>V.Pylypenko</i>	
National entrepreneurship: sources, genesis, prospects	381
<i>V.Tarasenko, M.Sakada</i>	
Ukrainian village: risks of disappearance	395
<i>O.Ivanenko</i>	
Tendencies of changes in social protection in the country: positives and negatives	408
<i>N.Khodorivska</i>	
Adaptive resources of people in the context of Ukrainian reality	417

Part Four
**Social and Cultural Sphere of Social Transformations:
Reality and Problems**

<i>N.Kostenko</i>	
Conditions of public communication and media practices	428
<i>S.Oksamytna, S.Stukalo</i>	
New era of Ukrainian education	444

<i>L.Skokova</i>	
Structure and dynamics of cultural and leisure practices of Ukrainian population	458
<i>R.Shulga</i>	
Art preference of Ukrainians	470
<i>O.Stegniy</i>	
Environmental orientations of the public opinion (1991–2011)	480
<i>M.Parashchevin</i>	
Trust of Ukrainian population in religious organisations: dynamics of the state independence period	493
<i>N.Lavrinenko</i>	
Family institution: structure and family values	502
<i>K.Ivashchenko</i>	
Becoming adult under transformations: changes dynamics in 1992-2010	518
<i>N.Boiko</i>	
Internetisation of Ukraine: break-through of the decade	531
<i>L.Amjadin</i>	
Trust in the court system and threats of the law marginalization of Ukrainian population	540
<i>M.Shulga</i>	
Transformation is over, What have we got? (Afterword)	552

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
ДВАДЦЯТЬ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

Том 1

Аналітичні матеріали

За редакцією

доктора економічних наук **В.Ворони**,
доктора соціологічних наук **М.Шульги**

Відповідальний редактор *Н.Соболева*,
І.Мартинюк
Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *О.Кузьміна*
Комп'ютерна верстка *О.Соколова*

Підписано до друку 16.12.2011 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 36. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макету, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "Фоліант"
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)